

INSTITUT ZA NOVEJŠO ZGODOVINO

R dp
ZGODOVINSKI čas.
1996

941/949



119960143,3

COBISS •

ZGODOVINSKI ČASOPIS

HISTORICAL REVIEW



leto 1996 3 letnik 50

ZČ, Ljubljana, 50, 1996, številka 3 (104), strani 325–478 in IX–XIV

GLASILO ZVEZE ZGODOVINSKIH DRUŠTEV SLOVENIJE

Uredniški odbor: dr. Rajko Bratož
dr. Ernst Bruckmüller
dr. Vasilij Melik (glavni in odgovorni urednik)
dr. Franc Rozman
Janez Stergar (namestnik glavnega urednika)
Nataša Stergar (tehnični urednik)
dr. Miro Štiplovshek
dr. Peter Štih

Za znanstveno vsebino prispevkov so odgovorni avtorji. Ponatis člankov in slik je mogoč samo z dovoljenjem uredništva in navedbo vira.

Redakcija tega zvezka je bila zaključena 10. 11. 1996.

Prevodi: Lidija Berden, dr. Matjaž Klemenčič, Nives Sulič Dular in dr. Jože Velikonja (angleščina), Niko Hudelja in Andrej Rahten (nemščina)

Zunanja oprema: Neta Zwitter

Sedež uredništva in uprave: Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete v Ljubljani, SI-1000 Ljubljana, Aškerčeva 2/I, tel.: (061) 1769-210, e-pošta: zgodovinski.casopis@uni-lj.si

Letna naročnina: za nečlane in ustanove 4500 SIT, za društvene člane 3200 SIT, za društvene člane-upokojnence 2400 SIT, za društvene člane-štolente 1600 SIT (vse za leto 1996).
Cena tega zvezka v prosti prodaji je **1200 SIT**.

Naročnina za tujino znaša za ustanove 75 DEM (50 USD), za posameznike 55 DEM (37 USD) in za študente 35 DEM (24 USD) oziroma ekvivalent v nacionalni valuti. Plačuje se na račun Zveze zgodovinskih društev Slovenije pri Novi Ljubljanski banki: 50100-620-133-27620-10295/4.

Tekoči račun: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 50101-678-49040

Sofinancirajo: Ministrstvo za znanost in tehnologijo Republike Slovenije
Ministrstvo za kulturo Republike Slovenije
Ministrstvo za šolstvo in šport Republike Slovenije
Znanstveni inštitut Filozofske fakultete v Ljubljani
Znanstveno-raziskovalni center SAZU

Tisk: Littera picta, d.o.o., Ljubljana, december 1996

Naklada: 2000 izvodov

Po mnenju Ministrstva za kulturo Republike Slovenije št. 415-348/92 mb. z dne 24. 4. 1992 šteje Zgodovinski časopis za proizvod, od katerega se plačuje 5-odstotni prometni davek.



KAZALO – CONTENTS

JUBILEJI – ANNIVERSARIES

Prvih osemdeset let Ferda Gestrina (Dušan Kos)	327–332
The First Eighty Years of Ferdo Gestrin	
Nagovor ob počastitvi jubileja prof. dr. Ferda Gestrina v krogu slovenskih zgodovinarjev (Stane Granda)	332–333
Address at the Occasion of Prof. Dr. Ferdo Gestrin's Jubilee in the Circle of Slovenian Historians	
Bibliografija akademika prof. dr. Ferda Gestrina za leta 1977–1996 (Nataša Stergar)	333–338
Bibliography of Academician Prof. Dr. Ferdo Gestrin for the Years 1976–1996	
Zgodovinar o sebi: akademik prof.dr. Ferdo Gestrin. Hiša mojega očeta	338–342
Historian on Himself: Academician Prof. Dr. Ferdo Gestrin. My fathers House.	

RAZPRAVE – STUDIES

Maja Žvanut, Ločitev zakona pred tristo leti	343–356
A Divorce Three Hundred Years Ago	
Andrej Rahten, Parlamentarni boj poslancev Slovenskega kluba proti Bienertovi vladi leta 1909	357–367
Parliamentary Struggle of the Slovene Club Parliament Members Against the Bienert Government in 1909	
Igor Grdina, Nekronani vojvoda kranjski – dr. Ivan Šušteršič	369–382
The Uncrowned Duke of Carniola – Dr. Ivan Šušteršič	
Jože Velikonja, Slovenska naselja v Ameriki	383–389
Slovenian Settlements in the United States	
Matjaž Klemenčič, Izseljenske skupnosti in ustanavljanje novih držav v vzhodni srednji Evropi: primer Slovencev (1. del)	391–409
Immigrant Communities and the Establishment of New States in East-Central Europe: The Case of the Slovenians (Part 1)	
France Martin Dolinar, Sodni proces proti ljubljanskemu škofu dr. Gregoriju Rožmanu od 21. do 30. avgusta 1946 (3. del)	411–434
The Trial Against the Bishop of Ljubljana, Dr. Gregorij Rožman, August 21–30, 1946 (Part 3)	

ZAPISI – NOTES

Leonardo Vicidomini, Zrinski kot gospodarski most med Ogrsko in Benetkami	435–438
The Zrinyi Family as an Economic Bridge Between Hungary and Venice	
Sašo Jerše, Poskus ovrednotenja dubrovniške diplomacije	439–443
Diplomacy of Ragusa – An Attempt of Evaluation	

IN MEMORIAM

Profesorju dr. Ludviku Čarniju v spomin (Jože Vogrinc)	445–446
In Memory of Professor Dr. Ludvik Čarni	
Salvatore Venosi 1938–1966 (Miran Komac)	446–447

KONGRESI, SIMPOZIJ, DRUŠTVENO ŽIVLJENJE – CONGRESSES, SYMPOSIA, SOCIETY EVENTS

XVII. posvetovanje Arhivskega društva Slovenije, Koper, 23.–25. oktober 1996 (Metka Gombač)	449–450
XVIIth Conference of Archives Society of Slovenia, Koper, 23th – 25th October 1996	

OCENE IN POROČILA – REVIEWS AND REPORTS

Was heisst Österreich? Inhalt und Umfang des Österreichbegriffs vom 10. Jahrhunderts bis heute (Peter Štih)	451–452
Božo Otorepec, Gradivo za slovensko zgodovino v arhivih in bibliotekah Vidma (Udine) 1270–1405 (Peter Štih in Branko Marušič)	453–456
Ignacij Voje, Slovenci pod pritiskom turškega nasilja (Ferdo Gestrin)	456–457
Slovenija na vojaškem zemljevidu 1763–1787 = Josephinische Landesaufnahme 1763–1787 für das Gebiet der Republik Slowenien. I. zvezek. (Ignacij Voje)	457–459
Jože Maček, Uvajanje dosežkov agrarno-tehničnega prevrata v slovensko kmetijstvo v obdobju 1848–1941 (Stane Granda)	459–461
Medicinski in socialni pogledi na ljubljanski potres 1895. Pintarjevi dnevi (Andrej Studen) ..	461–462
Dragan Matić, Kulturni utrip Ljubljane med prvo svetovno vojno (Igor Grdina)	462–464
Arnold Suppan, Jugoslawien und Österreich 1918–1938. Bilaterale Aussenpolitik im europäischen Umfeld (Arnold Suppan)	464–467
Leopoldina-Symposion: Die Elite der Nation im Dritten Reich. Das Verhältnis von Akademien und ihrem wissenschaftlichen Umfeld zum Nationalsozialismus (Jože Maček)	467–469
Ranko Končar, Opozicione partije i autonomija Vojvodine 1929–1941 (Miroslav Stiplovšek) ..	469–471
Raoul Hilberg, La distruzione degli Ebrei d'Europa (Alessandro Sandi Volk)	471–473
Die »britische« Steiermark 1945–1955 (Ferdo Gestrin)	473–474
Argo XXXVIII, 1995 (Darko Knez)	474–475
Acta historico-oeconomica. Časopis za ekonomsku povijest, 21 (1), 1994 (Jože Maček)	476–477
Šolska kronika. Zbornik za zgodovino šolstva in vzgoje, 4/XXVIII, 1995 (Tatjana Šenk)	477

OBVESTILA – INFORMATIONIS

Obvestila o delu Zveze zgodovinskih društev Slovenije (Barbara Šatej – Stane Granda) ...	478
Informationis on the Activities of the Historical Association of Slovenia	

IZVLEČKI – ABSTRACTS

Izvečki razprav in člankov v Zgodovinskem časopisu 50, 1996, 2 in 3	IX–XIV
Abstracts from Papers and Articles in Zgodovinski časopis – Historical Review, 50, 1996, 2 and 3	

JUBILEJI



Prvih osemdeset let Ferda Gestrina

»Pa saj imam ženitne ponudbe!«, mežik in smeh. Tako je slavljeneec na srečanju ob svoji osemdesetletnici enkrat letošnjega oktobra elegantno komentiral »hofiranje« znanke, da mu po videzu prisoja kvečjemu šestdeset let. In res se ga danes cele generacije zgodovinarjev spominjajo po skoraj enakem videzu, gestah, humorju, da! – zlasti po šarmu, kot ga v naših dneh pooseblja zaslužni profesor ljubljanske univerze, akademik dr. Ferdo Gestrin, od 8. oktobra 1996 tudi »nosilec« osemdesetih pomladi. Kljub slavljenju v jeseni, je pomlad zanj pravzaprav tudi najbolj primeren izraz, ne pa leta ali jeseni! Je naslov mojega voščila torej sploh lahko pretiravanje?! Duh, ki ga izžareva nekdanji navdušeni športnik, telovadec in hribolazec, dolgoletni povojni predsednik telovadnega društva Partizan na Taboru, je nemara bolj kot pri kom drugem vplival na njegovo nprav, močno pa na njegovo filozofijo zgodovinskega raziskovanja in vsega kar obkroža razumevanja življenja v preteklosti. Časi kabinetnih zgodovinarjev, največkrat močno preresnih znanstvenikov, zaprtih med štiri stene in v silno ozek raziskovalni svet, so minili. Če želiš razumeti svet, ga moraš tudi doživeti in soustvarjati. Če raziskuješ npr. zgodovino govedoreje na Slovenskem, je primerno, da imaš doma vsaj mačka, ki ti morebiti omogoči nekakšen transcendentni stik z živalmi v davnnini. Ali ima prof. Gestrin doma mačka, ne vem, zdi pa se, kot da v tem smislu razmišlja tudi on. Kot izrazito praktična duša je znan po delovnih dosežkih zunaj

zgodovinopisja, ki so med znanci sila cenjeni, javnosti pa manj znani: če omenim gradnjo počitniške hiše na Bledu pred leti, kjer se ni angažiral le kot naročnik, in dolgoletno skrb za premoženje in gospodarski obstoj Slovenske matice, moram v zadnjem času namigniti na nedavni nakup prvega računalnika, čigar obvladovanja se je lotil s samoumevnim zaletom, z mislijo, da se da vsak problem obvladati, le lotiti se ga je treba. In prav ima.

Uvedba praktičnosti, življenskega realizma in optimizma v zgodovinopisje pa je stvar, ki je v slovenskem okolju skoraj iznajdba prof. Gestrina. Na vsaj dveh ravneh. Najprej v prenašanju osebnih značajskih potez v profesorjev odnos do okolja, zlasti do kolegov in znancev. Mislim predvsem na Gestrinovo veselje do življenja in dela – dovolj mu je le stisniti roko, tako »po domače«, močno, pa začutiš prirajeno radovednost do dogajanja in skoraj vnaprejšnjo osebno naklonjenost. Hitri gibi, kretnje, hoja, pogled naravnost naprej, odkrivajo osebnost, ki ne mara odlaganja problemov, tudi neprijetnih historičnih vprašanj, pač pa takojšnje in energično razrešitev. Toda z odločnostjo, z jasno historično vizijo, gre pri prof. Gestrinu nujno zraven še nekaj: prijaznost, mehkoba, velika strpnost do dela drugih ljudi – pravi športni fair play bi rekli, spoštovanje prav vseh kolegov, kar je danes že skoraj izjema, še vedno skoraj pregovorna naklonjenost študentom, pa čeprav je že petnajst let v pokoju. In končno, slavohlepnost in znano nam »strokovno« intrigrantstvo nista njegovi vrline: nikoli ni (bil) najglasnejši v javnosti, nikoli ni (bil) »prvi«, ni junak dopisovanja po rubrikah »pisem bralcev«, ni pisal recenzij sedanjim in bivšim politikom, nagrade so se ga, čeprav jih je nekaj prejel – vsaj glede na mogočen opus več kot tristo enot – bolj kot ne izogibale, ali pa ni bil dovolj ali sploh agresiven, da bi se postavil v sicer že dolgo zasluženospredje. Toda, mu je sploh mar za blišč slave? Lagali bi, če bi to apriorno zanikali. Ni ga človeka, ki bi mu priznanja ne godila. Tudi profesor bi gotovo to potrdil, toda razlike so v izvedbi – njemu je nagrada zgolj potrditev dela – seveda v tolikšni meri, kolikor mu jo slovenski znanstveni lobisti sploh naklonijo. Za več slave se mu osebno ni zdelo vredno truditi, da! – v filozofiji kandidiranja za nagrade celo poniževati in sklepati (kakšnih že?) kupčij. In prav značilno je, da se je zgodovinar – športnik Gestrin po vsakem priznanju še močnejše vrgel v delo.

Praktičnost na realni zgodovinopisni ravni je gotovo tudi posledica značajskih odlik in življenjske usode. Kakšna bi bila kariera Ferda Gestrina, če bi bil rojen v premožni družini, ki bi mu omogočila tako željeni študij medicine, si lahko samo predstavljamo. Dejstvo je, da so ga predvsem težke razmere po maturi leta 1935 pripeljale na ljubljansko filozofsko fakulteto.¹ Študij zgodovine je (bil) pač vedno krajši in cenejši od »elitne« medicine. Toda kljub manj željeni usmeritvi, danes gotovo tudi profesor sodi, da je imel in še ima polno raziskovalno življenje in da je na svoj način tudi prispeval k razvoju družbe. Z medicino pa se tako ali tako srečuje tako kot vsi drugi. Na univerzi je imel srečo, saj je lahko poslušal predavanja eminentnih profesorjev Milka Kosa, Nikole Radojčića in Balduina Sarie, proti koncu študija leta 1940 pa se je seznanil tudi z modernejšimi pogledi na zgodovino mladega docenta Frana Zwittera. Pa tudi kolegi niso bili od muh – bil je ista generacija z lansko leto umrlim Bogom Grafenauerjem. Po diplomi junija 1940 ga je čakalo nekoliko banalno dejstvo, »služenje kralju in Jugoslaviji«, kar ga je po nemški zasedbi direktno spravilo v vojno ujetništvo. V Ljubljano se je vrnil konec leta 1941 in takoj okusil razkorak med mirnodobnim akademskim življenjem in nujno preživetja, kar je reševal z njemu že znanim prijemanjem za razna dela. Po letu 1945 je najprej poučeval na dveh ljubljanskih gimnazijah in učiteljišču, nato pa pridobljeno pedagoško znanje soočil z delom na mestu republiškega inšpektorja za pouk zgodovine. Že leta 1946 je napisal prvi javni članek² o zgodovinskem razvoju Trsta, pač v zvezi s tedanjim osveščanjem Slovencev ob prizadevanjih po novih, za Slovenijo čim ugodnejših mejah. V tem času se je posvetil tudi pisanju različnih šolskih učbenikov zgodovine, ki jih je obnovljeno slovensko šolstvo potrebovalo na vseh ravneh. Več deset generacij slovenskih otrok je odraščalo, se šolalo in vzljubilo zgodovino prek čitank in

¹ Obsežna zapisa ob Gestrinovi šestdesetletnici in sedemdesetletnici s podrobnimi biografskimi podatki sta v Zgodovinskem časopisu objavila Vasilij Melik (30, št. 3–4, str. 255–261) in Ignacij Voje (40, št. 4, str. 479–485).

² Bibliografijo del prof. Gestrina je za obdobje 1946–1976 objavila Olga Janša-Zorn v ZČ 30 (1976), št. 3–4, str. 263–268; za obdobje 1977–1996 pa Nataša Stergar v ZČ 50 (1996), št. 3, str. 333–339.

učbenikov, ki jih je napisal sam ali skupaj z Milkom Kosom, Vasilijem Melikom, Metodom Mikužem, Jožetom Hainzem. Mimogrede, njegova zgodovinska čitanka za 7. razred (soavtor z V. Melikom) je v rabi še danes. Vseskozi pa je v njem zorela želja po raziskovanju. Po odkrivanju novega. Po odkrivanju zgodovinskih zakonitosti. Po premiku slovenskega zgodovinopisja na bolje. Po mojem mnenju je Gestrin dokončno in skozi velika vrata vstopil med raziskovalce s svojim prvim, leta 1951 v Zgodovinskem časopisu objavljenim člankom »Doneski k zgodovini Ljubljane v srednjem veku«, kjer se je z za tiste čase novimi prijemi (pritegnitvijo izpovednosti ljubancev ipd.) takoj spustil v globine najstarejše zgodovine nastanka mesta Ljubljane. In prav s temo, ki mu je posebej ljuba še danes. Odtlej so bile njegove ambicije predvsem v znanosti, kljub pedagoškemu delu na Višji pedagoški šoli (1950–1969), kjer je predaval slovensko zgodovino. Že leta 1950 je z Melikom napisal skripta »Slovenska zgodovina 1813–1914«, ki so bila podlaga za znano kasnejše temeljno delo »Slovenska zgodovina od konca 18. stoletja do 1918«, dolgo časa tudi nekakšen učbenik na ljubljanskem oddelku za zgodovino. Med študenti še posebej priljubljen zaradi tekočega jezika in jasnih misli.

Znanstveno delo, ki ga je sicer začel konec 40. let s pripravami na pisanje »Zgodovine narodov Jugoslavije«, je odtlej postalo stalnica v Gestrinovem življenju. Iz Slovenije sta v redakciji sodelovala še Bogo Grafenauer in Fran Zwitter, ob tem projektu pa je prišel v stik še z drugimi tedanjimi vodilnimi jugoslovanskimi zgodovinarji. V 50. letih se je usmeril na tedaj skoraj nepoznano gospodarsko zgodovino srednjega in zgodnjega novega veka. Zanimanje zanjo je pokazal že z razpravo o gospodarski in socialni strukturi na posesti gornjegrajskega samostana leta 1426, ko je analizo urbarja objavil v jubilejnem Zgodovinskem časopisu ob 60. letnici Milka Kosa (1952/1953). Petdeseta leta so v njegovem življenju zaznamovana predvsem z zbiranjem podatkov za disertacijo, projekt posvečen gospodarski zgodovini, ki ga je okronal oktobra 1960 z uspešno obrambo, samo eno leto po izvolitvi v naziv asistenta za občo zgodovino srednjega veka na filozofski fakulteti. Leta 1965 je delo izšlo pri SAZU pod naslovom »Trgovina slovenskega zaledja s primorskimi mesti od 13. do konca 16. stoletja«, za kar je leta 1965 prejel nagrado sklada Borisa Kidriča, t.j. nekdanjo nagrado za vrhunski dosežek v znanosti. Disertacija je nedvomno mojstrsko delo obvladovanja množice drobnih, navidez puščobnih podatkov iz notarskih knjig in drugih virov iz ljubljanskih, italijanskih in reških arhivov, še posebej pa odlično udejanjena ideja. To delo pa nima posebnega pomena le v Gestrinovem opusu. Do tedaj je veljalo, da so na slovensko zgodovino vplivali predvsem gospodarski in družbeni vplivi s severa. Toda že s kvantifikacijsko metodo je Gestrin pokazal tudi velik pomen gospodarskih oz. trgovinskih odnosov kontinentalnih slovenskih dežel z zahodom, z italijanskimi deželami. V kasnejših delih je te tokove dokazal še na drugih področjih, od pobožnih romanj do migracij in kulturne zgodovine, ki so slovensko prebivalstvo vodili v italijanska mesta in na podeželje na zahodni obali Jadrana. Trgovina, najsi bo meščanska ali kmečka, je ostala njegova večna tema še vnaprej.

Začetek šestdesetih let je bil za Gestrina odločilen še drugače. Leta 1961 se je v Parizu na École Pratique de Hautes Études več mesecev izpopolnjeval pri znamenitem Fernandu Braudelu. Pri tistem Braudelu, ki ga v zadnjih letih slovenski sociologi, ki se seveda odlično spoznajo tudi na zgodovinopisje in preteklost nasploh, odkrivajo po ameriško, in ga kot ajatolo boginje Clio predstavljajo slovenskim zgodovinarjem. Gestrin pa je Braudela osvojil že davno nazaj. Ena od posledic stika s francosko gospodarsko zgodovinsko šolo je bila objava članka »Économie et société en Slovénie au XVI siècle« v kulturni francoski zgodovinarski reviji Annales. Kolikor mi je znano, je še vedno edini živeči Slovenec s tam objavljeno razpravo. Nove ideje so trdno določile njegov primarni znanstveni interes – predvsem zaokrožanje problematike zgodnjenovoveške gospodarske in migracijske zgodovine, iskanje zakonitosti, nastanka in vzvodov prvobitnega kapitalizma na Slovenskem v 16. stoletju, kar je leta 1991 zaokrožil s sintetičnim zaključkom v delu »Slovenske dežele in zgodnji kapitalizem«. Toda do tega dela ga je vodila pot po številnih italijanskih arhivih, v katerih je napravil več deset tisoč izpiskov, ki zadevajo stike laških dežel z vzhodno obalo Jadrana, ne samo Slovencev. Nedvomno so njegove objavljene razprave dale pogum in veselje mlajšim kolegicam in kolegom po vsej nekdanji državi, predvsem pa na Slovenskem, kjer so v 70. in 80. letih za njim odkrivali bogastvo piranskega arhiva, zlasti notarskih

in vicedomskih knjig. Tako je popolnoma razumljivo njegovo sodelovanje, vse od leta 1971 naprej, na mnogih specializiranih kongresih o povezavah med obema obalama Jadranskega morja. Število njegovih člankov v italijanskih in slovenskih oz. jugoslovanskih revijah na temo migracij in gospodarskih odnosov pa je že kar spoštljivo.

Za Gestrina je trgovina z zahodom dobivala nove razsežnosti. Leta 1973 je pri SAZU izdal delo »Mitninske knjige v 16. in 17. stoletju«, in tudi to je prejelo nagrado za vrhunski dosežek. Mitninske knjige pomenijo kazalec starejše trgovine, z njimi je postal še bolj poznan način poslovanja mitninskih uradov, obseg poslovanja in trgovanja, mere, denarna razmerja, identificirani so bili številni trgovci. Starejša trgovina iz slovenskega ozemlja in nanj je postala doumljiva in domača vsem, ne le njemu. V raziskavah je uporabljal posebno kvantifikacijsko metodo, s katero je izračunaval obseg in vrednost trgovanja med določenimi pokrajinami, kar je navsezadnje eden bistvenih problemov zgodovine prometa in trgovine. Starejše gospodarske zgodovine, ki se je vse do srede 80. let ni loteval skoraj nihče, ni smatral le za deskripcijo, kopičenje podatkov iz gospodarskih odnosov, za golo statistiko po načelu, več kot čevljev "Peko" izvozi, bolj smo razviti, pač pa je težil tudi k ekonomskim abstrakcijam in teoriji znotraj zgodovine. Na to je nenazadnje tudi vedno opozarjal. Teoretičnost je še posebej vidna v njegovih raziskavah iz piranske zgodovine, še posebej t.i. komende v 14. stoletju iz leta 1966 ter piranskega srednjeveškega pomorstva iz leta 1978.

In če je gospodarska zgodovina srčika Gestrinovega raziskovanja, je njen družbeni del logično nadaljevanje. Mislim na njegove raziskave protestantizma, ki je na Slovenskem sočasen zgodnjemu kapitalizmu. Prav on pa je k mnogoterim raziskavam protestantov dodal tudi ekonomsko osnovo.

Posebno ljubezen je profesor posvečal tudi lokalni zgodovini. V prvi vrsti rojstni Ljubljani, s katero je pričeval znanstveno pot. Bil je eden od organizatorjev interdisciplinarnega simpozija o zgodovini Ljubljane leta 1983, katerega rezultat je obsežen zbornik. V njem je tudi njegov pregledni članek o Ljubljani v 16. in 17. stoletju.³ Žal pa načrtovana monografija, ki bi jo napisalo več avtorjev, nikakor ne more steči. Drugi kraj je Bled s širšo okolico, kjer profesor ima »drugi« dom.⁴ Posvečal pa se je tudi drugim krajem in območjem, npr. Novemu mestu, Ptujju, Otoku-Gutenwerthu, Ribnici, Pohorju, Domžalam, Lokvam, Radovljici, Kamniku in svetu pod Krimom.

V zadnjem desetletju, v času med slavljenčevo sedemdesetletnico in letošnjim jubilejem, se je njegov raziskovalni interes razširil tudi zunaj sicer široke pahljače gospodarske in družbene zgodovine. Gospodarskim stikom med obema obalama Jadrana je dodal politične in kulturne stike,⁵ stike posameznih slovenskih trgovcev z Italijo,⁶ problematiko trgovskih poti med Ancono in Nizozemsko⁷ ter seveda slovanske migracije in suženjstvo.⁸ Starejšo trgovino na Slovenskem je preučeval na primeru posameznih krajev in pokrajin ter njihove vloge v njej,⁹ zanimalo so ga tudi cene.¹⁰ Leta 1990 je skupaj z Darjo Mihelič pri SAZU izdal poročila koprskih pedestatov o

³ Zgodovina Ljubljane. Prispevki za monografijo (Ljubljana 1984), 105–120.

⁴ Bled v fevdalnem obdobju – do konca 18. stoletja. Kronika 32 (1984), št. 2–3, str. 119–130.

⁵ Kulturne povezave med slovenskimi in italijanskimi deželami do 18. stoletja. Kronika 33 (1985), 11–17; Le forze politiche di Slovenia e Venezia nel Medio evo. Congressi sulle relazioni tra le due sponde adriatiche, 5. I Rapporti politici e diplomatici (Roma 1988), 73–83; L'apporto italiano allo sviluppo dell' economia slovena nel basso Medioevo. Proposte e ricerche (Ancona) 29 (1992), 142–151.

⁶ Ljubljanski Lanthieriji in trgovina v Fanu. Zgodovinski časopis 39 (1985), št. 3, 193–202.

⁷ Over de door Ferdinand I geplande handelsweg van Ancona en Pesaro in Italie naar Nederland via Ljubljana. Lipa, Vereniging vrienden van Slovenie (Združenje prijateljev Slovenije), 1993, št. 2–4, str. 5–8.

⁸ Le migrazioni degli slavi in Italia nella storiografia jugoslava. Quaderni di Proposte e ricerche, 1988, No. 3, 247–271; Suženjstvo – prisilna migracija Slovanov v Italijo. Zgodovinski časopis 50 (1996), št. 1, str. 11–20.

⁹ Trgovsko prometni položaj Kamnika do začetka 17. stoletja. Kamnik 1229–1979. Zbornik razprav simpozija ob 750-letnici mesta (Kamnik 1985), 45–51; Lokev in boj za trgovske poti v srednjem veku. Lokev skozi čas (Ljubljana 1987), 23–33; Karta obsoške poti iz 17. stoletja. Zgodovinski časopis 41 (1987), št. 1, str. 97–101; Pomorski promet v Trstu leta 1760. Kronika 37 (1989), št. 1–2, 46–49; Trgovina in obrt v Radovljici do 17. stoletja. Radovljiški zbornik (Radovljica 1995), 58–76.

celotnem uvoznem pomorskem prometu v tržaškem pristanišču za leta 1759/1760¹¹ s sila zanimivimi podatki za kvantifikacijo tega najvažnejšega habsburškega pristanišča in tekmeča Benetk na severnem Jadranu. Zanimali so ga vplivi Vojne krajine na slovensko gospodarstvo.¹² V zgodnjih 90. letih je v več člankih¹³ zaokrožil pogled na prvobitni kapitalizem na Slovenskem in ga okronal z bleščečim delom »Slovenske dežele in zgodnji kapitalizem« (Ljubljana 1991). Krajevna zgodovina je bogatejša za Gestrinove članke o razvoju Radovljice, vaških naselij v domžalski občini in na Ižanskem.¹⁴ Ni se odrekel raziskavam družbene razsežnosti slovenske reformacije.¹⁵

Pravo presenečenje je napravil leta 1993 s knjigo »Svet pod Krimom« (Ljubljana 1993), ki jo je dolgo zaman ponujal velikim založbam. Seveda zaradi tematike – osvobodilnega boja in revolucije v drugi svetovni vojni na območju podkrimskega mikrosveta. O knjigi je bilo že dovolj napisanega, tudi s strani tistih, ki se na problematiko bolje spoznajo. Toda dejstvo je, da je kot medievist suvereno opravil z modernim problemom, ni mečkal in iskal kvadrature kroga.¹⁶ Obenem je napisal veliko gesel za Enciklopedijo Slovenije¹⁷ in Handbuch der europäischen Wirtschafts- und Sozialgeschichte.¹⁸

Pedagoška kariera prof. Gestrina je bila po letu 1959 vezana na oddelek za zgodovino ljubljanske filozofske fakultete: od omenjenega leta kot asistent, od novembra 1960 docent, leta 1962 kot izredni in 1971 kot redni profesor za občo zgodovino srednjega veka oz. fevdalizma. Čeprav se je leta 1983 umaknil iz rednega pedagoškega dela, je ohranil stike s študenti, zlasti s podiplomskimi, saj je bil v 80. in 90. letih izvrsten mentor več doktorandom, ki so si izbrali za temo disertacije starejšo slovensko gospodarsko ali socialno problematiko. Mentor, ki svetuje, ko študent to pričakuje. Ki ne uveljavlja svoje volje zato, da bi dokazal, da je najpametnejši. Ki je tolerant tudi do njemu ne ravno blizkih idej. In se iskreno veseli njihovih uspehov. Profesor ohranja stike tudi z Zgodovinskim inštitutom Milka Kosa in Inštitutom za slovensko izseljenstvo na Znanstvenoraziskovalnem centru SAZU. Na prvem vodi in zaključuje velik projekt, ki mu je bil oče in mentor – Promet na Slovenskem – delo leksikalnega tipa v zbirki Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev. Z univerzitetno habilitacijo pa so prišle tudi funkcije, npr. prodekanstvo (1962–1964), predsedovanje znanstveni, kadrovski in habilitacijski komisiji, predsedovanje in članstvo v svetih inštitutov ZRC SAZU, delo na SAZU, članstvo v upravnem odboru Slovenske matice, predsedovanje Zgodovinskemu društvu za Slovenijo (1966–1968), članstvo v uredniških odborih Zgodovinskega časopisa, Kronike itd.

Stalno in intenzivno delo v pokoju – lastnost, ki dandanes nasploh odlikuje zgodovinarje starejše generacije, je za Gestrina zakon. In kaj bi bilo boljšega, da mu – tudi v svojem in v imenu

¹⁰ Häutearten und Preise in Fano in den Jahrzehnten um 1500. Festschrift Univ. Prof. Dr. Othmar Pickl zum 60. Geburtstag (Graz 1987).

¹¹ Tržaški pomorski promet 1759/1760 (SAZU, Viri za zgodovino Slovencev 12, Ljubljana 1990).

¹² Gospodarstvo na Slovenskem in Vojna krajina (Nekateri aspekti gospodarske zgodovine). Zgodovinski časopis 40 (1986), št. 4, 413–421.

¹³ Le regioni slovene e il farsi del loro primo capitalismo. Proposte e ricerche (Ancona) 27 (1991), 281–286; Vegetali per l'industria nella Slovenia del protocapitalismo. Proposte e ricerche (Ancona) 29 (1992), 142–151; Pojav podjetij v času od poznega srednjega veka do manufakturnega obdobja. Prispevki za novejšo zgodovino 34 (1994), št. 1, 5–17.

¹⁴ Radovljica – vas, trg in mesto do 17. stoletja. Zgodovinski časopis 45 (1991), št. 4, 517–547; Nastanek trga in mesta Radovljica. Radovljiški zbornik (Radovljica 1992), 30–36; Vaška naselja v domžalski občini v srednjem veku. Zgodovinski časopis 45 (1991), št. 1, 25–31; Ižansko ozemlje v srednjem veku. Kronika 42 (1994), št. 3, 1–5.

¹⁵ Šestnajsto stoletje in reformacija. Zgodovinski časopis 39 (1985), št. 4, str. 381–384; Šestnajsto stoletje in Slovenci. Odsevi reformacijskega gibanja v dokumentih Arhiva SR Slovenije (Ljubljana 1987), 7–13.

¹⁶ S to temo (Svet pod Krimom v letih 1941–1942) je sodeloval že na simpoziju o Osvobodilni fronti 23. in 24. maja 1991, ki ga je organizirala SAZU; o tem je kasneje izšel tudi zbornik referatov.

¹⁷ Gesla: Barle Janko, Benetke, Bičarstvo, Bonomo Peter, Borza, Bruška verska pacifikacija, Buccellini, Cesar, Čolnarstvo, Delniška družba, Dunajski mir, Dunajski verski mir, Graška verska pacifikacija, Ig (zgodovina), Karl II., Mitnina, Otok, Pahor Miroslav, Podeželska trgovina, Pomorski promet.

¹⁸ Geslo: Die westjugoslawische Länder 1400–1650. Bd. 3 (Stuttgart 1986), 1128–1148.

bralcev Zgodovinskega časopisa – zaželim kot voščilo? Še več dragocenih razprav? Saj vemo, da jih je trdno odločen še naprej pisati, in prepričan sem, da v tem trenutku, ko pišem zadnje vrstice sestavka, gori tudi računalnik v njegovi sobi, v stanovanju na poljanski (po naključju!) Gestrinovi 1. Še raje pa mu želim še veliko srečnih dni in optimizma. Morda ga še več kot on potrebujemo tisti, ki nam ga vsakodnevno izpoveduje. Še veliko prijaznih srečanj in pogovorov, hudomušnih dovtipov in smeha ter nenazadnje, še veliko porabljenega tiskalniškega papirja in računalniških disket in še mnogo ... vsega!

Vse najboljše, profesor!

Dušan Kos

Nagovor ob počastitvi jubileja prof. dr. Ferda Gestrina v krogu slovenskih zgodovinarjev

Spoštovani akademik prof. dr. Ferdo Gestrin! Gospe in gospodje, cenjeni kolegi, dragi prijatelji!

Zveza zgodovinskih društev Slovenije goji običaj, da se ob visokih življenjskih jubilejih svojih nekdanjih predsednikov skupaj s člani povesele s slavlencem. Danes je v tej vlogi med nami naš spoštovani profesor in prijatelj Ferdo Gestrin. Ker je bil ob rojstvu obdan z mnogimi duhovnimi, ne zlatimi talenti, si teh nismo mogli ekskluzivno polastiti, kajti pomoč in nasvete našega jubilanta so potrebovali tudi drugi. Zato so soorganizatorji nocojšnjega srečanja tudi Zgodovinsko društvo Ljubljana, Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete v Ljubljani, Znanstvenoraziskovalni center Slovenske akademije znanosti in umetnosti in Inštitut za novejšo zgodovino, ki nam je dal na razpolago tudi svoje prostore. Ob takih prireditvah je običaj, da opišemo vse delo in naštejemo vse funkcije slavljenca. Glede na nocojšnje okolje, dobrote na mizi in v kozarcih, pa bi bilo to neprimerno, še zlasti, ker želimo biti pozorni do živega človeka med nami, ki mu do pretiranih laudacij ni nikoli bilo. V takih trenutkih, kot je današnji, je težko najti izbrane in originalne besede, ki naj bi nadomestile in okrasile zelo enostavno in odkrito misel: Srečni smo, da te imamo, hvala ti za vse, kar si nam dal, ostani še dolgo z nami in med nami. Oprosti nam, če smo te kdaj prizadeli. Bilo smo nerodni in nepremišljeni, ne pa hudobni.

Dragi Ferdo, veliko si storil za nas in nikoli ne boš za to poplačan. Vem, da v življenju velike večine stvari, zlasti v našo skupno korist, nisi delal zaradi časti in denarja, vem da si bil mnogokrat razočaran in da mnogih napak in nesporazumov, ki smo jih povzročili, ni mogoče popraviti. Dobro veš, da si bil vedno zaprosen za pomoč, ko je bilo najtežje, ko so bile krize v našem delovanju, pa naj bo to pri Zgodovinskem društvu, urednikovanju Zgodovinskega časopisa ali Kronike, bil si med reševalci Slovenske matice, član v svetih naših inštitutov, arhivov, muzejev, pomagal si organizirati domača in mednarodna strokovna posvetovanja, vselej si moral pomagati tam, kjer so drugi že dvignili roke. Naj navzoče samo spomnim, da je pod tvojim vodstvom Zgodovinski časopis prvič v letih svojega izhajanja izšel v tekočem letu. Takih primerov je še veliko. Mnogokrat si moral nastopati, pa ne samo v Sloveniji, ampak še tudi v nekdanji Jugoslaviji, kot sanator v povsem zavoženih situacijah. Bil si resnično nesebičen in nikoli se nisi bal v takih primerih zastaviti tudi svojega osebnega ugleda. Po bitki je veliko generalov in mnogi so si lastili zasluge za dela, ki si jih opravil. Nikogar ne bom žalil, vedi le, da mnogi to vemo in silno cenimo.

Predstavljam si, kako bi bilo nocoj v tej lepi dvorani lepo, ko bi imeli med seboj neko majhno deklenco v belem, ki bi ti odrecitala prigodno pesmico in ti z vso nežnostjo in čistostjo in

nedolžnostjo in nepokvarjenostjo otroške duše rekla na koncu v imenu vseh: hvala! Tega ne govorim zaradi patetike, ampak zgolj iz želje, da bi resnično bilo povedano tisto, kar tukaj zbrani in tisti, ki so se opravičili ali pa so bili nenadno zadržani, čutimo osebno do tebe.

Spoštovani akademik prof. dr. Ferdo Gestrin, bodi še dolgo naš dragi in nepogrešljivi Ferdo!

Stane Granda

Bibliografija akademika prof dr. Ferda Gestrina za leta 1977–1996

Bibliografijo akad. prof. dr. Ferda Gestrina do leta 1976 je objavila Olga Janša-Zorn v *Zgodovinskem časopisu* 30, 1976, št. 3–4, str. 263–268. Delne bibliografije za zadnji dve desetletji so izšle v publikaciji *Biografije in bibliografije univerzitetnih učiteljev, znanstvenih delavcev in sodelavcev*, Ljubljana 1995, str. 22–24, v *Letopisih SAZU* in v letnih *Poročilih o delu Filozofske fakultete*.

Bibliografija za leta 1977–1996 je urejena kronološko; najprej so v okviru enega leta razvrščene samostojne publikacije, razprave, članki in enciklopedična gesla, temu sledijo v svetlem tisku uredništva, diskusije, spremne besede in ocene. Kratice, ki sem jih uporabila, pa so uveljavljene v *Slovenskem biografskem leksikonu* in v *Enciklopediji Slovenije*.

1976

Zahodnojugoslovanske dežele od 15. do srede 17. stoletja. – JIČ 15 (Beograd), 1976, str. 21–39.

1977

II. mednarodni kongres o povezavi med obema jadranskima obalama. Le relazionali religiose e chiesastico-giurisdizionali (Bari 29.–31. oktobra 1976). – ZČ 31, 1977, št. 1–2, str. 226–228.

Franjo Veselko (1905–1977). – ZČ 31, 1977, št. 4, str. 535.

Migracije iz Dalmacije u Marke u XV i XVI stoljeću. – Radovi 10 (Zagreb) 1977, str. 227–285.

Pomorstvo Pirana v poznem srednjem veku. – Kronika 25, 1977, št. 3, str. 149–156.

Prispevek k poznavanju povezav Pirana s slovenskim zaledjem. Oskrba Pirana z mesom v desetletjih okoli srede 15. stoletja. – Slovensko morje in zaledje 1, 1977, št. 1, str. 13–19.

Srečko Vilhar (1907–1976). – ZČ 31, 1977, št. 3, str. 375–376.

Trgovanje mornarjev iz jugoslovanskih dežel v Angliji leta 1504. – ZČ 31, 1977, št. 4, str. 477–490.

Versko življenje in institucije Slovanov v Markah od 15. do 17. stoletja. – ZČ 31, 1977, št. 3, str. 277–285.

Vprašanje o konceptu stroke. Podlaga za razpravo na Filozofski fakulteti v Ljubljani. – Anthropos 1977, str. 171–180. (soavtorji T. Ferenc, B. Grafenauer, J. Pleterski et al.)

Zgodovinska čitanka za sedmi razred osnovnih šol. Ljubljana 1976. 121 str. (soavtor V. Melik)

Ocena: Ignacij Voje, Kreditna trgovina u srednjevekovnom Dubrovniku, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Djela, Knjiga XLIX, odjeljenje društvenih nauka, knjiga 29, Sarajevo 1976, str. 390 + 24 tabel v prilogah + 1 grafikon. – ZČ 31, 1977, št. 1–2, str. 229–230.

1978

Ein Beitrag zur Quantifizierung der bäuerlichen Handelstätigkeit im späten Mittelalter und im 16. Jahrhundert in Slowenien. – V: Wirtschaftskräfte und Wirtschaftswege (Nürnberg) 1978, str. 481–492.

Il commercio dei pellami nelle Marche del XV e della prima metà del XVI secolo. – Atti e memorie, N.S. – anno 82^o (Ancona) 1978, str. 255–275.

Le migrazioni degli Slavi in Italia. Risultati della storiografia jugoslava. – V: Zbornik 7. zasedanja jugoslovansko-italijanske zgodovinske komisije. Ljubljana 1978, str. 7–38.

Migracije Slovanov v Fanu v 15. stoletju, njihova poselitev v mestu in družbena struktura. – ZČ 32, 1978, št. 3, str. 233–242.

Migracije Slovanov v Italijo. Rezultati jugoslovske historiografije. – ZČ 32, 1978, št. 1, str. 7–21.

Objektivne in subjektivne sile. – Prispevki za zgodovino delavskega gibanja 18/19, 1978/79, št. 1–2, str. 104–105.

Pomorski promet mest Slovenskega primorja v 15. in 16. stol. – Acta historico-oeconomica Iugoslaviae 5, (Zagreb) 1978, str. 105–113.

Pomorstvo srednjeveškega Pirana = La marineria di Pirano nel Medio Evo. Ljubljana 1978, 146 str.

Prispevek h kvantifikaciji kmečke trgovine v poznem srednjem veku in 16. stol. – JIČ 17 (Beograd), 1978, št. 1–4, str. 169–178.

Stoletno izseljevanje Slovanov v Italijo. Razkritja iz doslej neznanega ali neuporabljenega gradiva iz arhivov. – NRazgl 23.6.1978.

III. mednarodni kongres o povezavi med obema jadranskima obalama : I rapporti popolativi e demografici. – ZČ 32, 1978, št. 3, str. 338–340.

Ocena: Lexikon des Mittelalters. Erster Band/Erste Lieferung : Aachen-Ägypten, München – Zürich (Artemis Verlag) 1977, str. 112 (dvokolonskih 224). – ZČ 32, 1978, št. 1–2, str. 166–167.

Ocena: Tomislav Raukar: Zadar u XV stoljeću, Ekonomski razvoj i društveni odnosi, Sveučilište u Zagrebu – Institut za hrvatsku povijest, monografije 6, Zagreb 1977, 325 strani. – ZČ 32, 1978, št. 3, str. 347–349.

Ocena: Janez Höfler: Glasbena umetnost pozne renesanse in baroka na Slovenskem. Partizanska knjiga, Ljubljana, Znanstveni tisk. Ljubljana 1978, 164 strani + 26 strani fotografij. – ZČ 32, 1978, št. 4, str. 509.

1979

Forme di vita religiosa ed istituzioni religiose degli Slavi nelle Marche (sec. 15–17) e gli influssi italiani sulla riforma in Slovenia. – V: Le relazioni religiose e chiesastico-giurisdizionali. Congressi sulle relazioni tra le due Sponde adriatiche. Centro di studi sulla storia e civiltà adriatica (Roma) 1979, str. 171–185.

Istorija Slovenaca od kraja osamnaestog stoljeća do 1918. Sarajevo 1979, 372 str. (soavtor V. Melik)

La migrazione slava a Fano nel quattrocento: l'insediamento e la collocazione sociale. – Rivista storica del Mezzogiorno (Lecce) 14, 1979, str. 129–147.

Migracije Slovanov v Fano, njihova poselitev v mestu in družbena struktura. – JIČ (Beograd) 18, 1979, str. 21–28.

Obdobje fevdalizma na ozemlju domžalske občine v luči zemljiškega gospostva Jablje. – V: Zbornik občine Domžale. Domžale 1979, str. 23–59.

Začetki slovenskega narodnega gibanja v okviru propadajočega fevdalizma (do 1848). Revolucionarno leto 1848 in program Zedinjene Slovenije. Afirmacija slovenske narodne celote. Demokratična in socialna prebujna na Slovenskem. – V: Zgodovina Slovencev. Ljubljana 1979, str. 388–597. (soavtor V. Melik)

Ocena: Lexikon des Mittelalters. Erster Band /Zweite, Dritte und Vierte Lieferung : Ägypten – Apotheke, München-Zürich (Artemis Verlag) 1978–1979, 225–800. (dvokolonskih) strani – ZČ 33, 1979, št. 3, str. 492–493.

Ocena: Peuples Méditerranéens – Mediterranean Peoples. Revue trimestrielle, Paris. – ZČ 33, 1979, št. 3, str. 493–494.

Ocena: Europäische Wirtschaftsgeschichte. Herausgegeben von C. M. Cipolla und K. Borchardt. Band 1, Mittelalter. Mit Beiträgen von J. Bernard, C. M. Cipolla, G. DUBY, J. Le Goff, E. Miller, R. Roehl, J. C. Russell, S. L. Thrupp, L. White jr.; Gustav Fischer Verlag, Stuttgart – New York 1978. – ZČ 33, 1979, št. 4, str. 625–626.

1980

IV. mednarodni kongres o povezavi med obema jadranskima obalama : Gospodarske in trgovske zveze. – ZČ 34, 1980, št. 1–2, str. 230–232.

Rapporti commerciali tra le terre slovene e l'Italia dal 13 al 16 secolo. – Italjug (Roma) 10, 1980, št. 5, str. 15–21.

Vasilij Melik – šestdesetletnik. – ZČ 34, 1980, št. 4, str. 391–397.

Ocena: Hrestomatija izvora za opštu istoriju srednjeg veka. Prvo izdanje. Odabrao i uredio dr. Marko Šunjić, Sarajevo (IGKRO »Svjetlost« – OUR Zavod za udžbenike) 1980, 379 strani. – ZČ 34, 1980, št. 1–2, str. 235–236.

Ocena: Jean Claude Hocquet, Le sel et la fortune de Venise, I–II, Lille (Presses de l'Université de Lille) 1978/79. Vol. 1 : Production et monopole, 1978, 352 strani ; Vol. 2 : Voiliers et commerce en Méditerranée 1200–1650, 1979, 740 strani. – ZČ 34, 1980, št. 1–2, str. 236–238.

1981

Bibliografija dr. Miroslava Pahorja. – ZČ 35, 1981, št. 1–2, str. 152–156.

9. zasedanje jugoslovansko-italijanske komisije za zgodovino. – ZČ 35, 1981, št. 3, str. 311–312.

Dr. Miroslav Pahor (1922–1981). – ZČ 35, 1981, št. 1–2, str. 149–152.

In memoriam dr. Miroslavu Pahorju. – Kronika 29, 1981, št. 1, str. 53–55.

Italijani v slovenskih deželah od 13. do 17. stoletja. – ZČ 35, 1981, št. 3, str. 223–241.

Jože Šorn – šestdesetletnik. – Kronika 29, 1981, št. 1, str. 62–63.

Povezave slovenskih dežel z italijanskimi v obdobju Beneške republike. I rapporti tra le regioni slovene e italiane all' epoca della Repubblica di Venezia. – Italjug (Roma) 11, 1981, št. 2, str. 8–11.

Prispevek k poznavanju trgovskega poslovanja na Reki v 15. stoletju. – Kronika 29, 1981, št. 1, str. 8–12.

Ocena: Lexikon des Mittelalters, Erster Band, 5.–10. Lieferung, München und Zürich (Artemis Verlag) 1979–1980, str. 1026–2107. – ZČ 35, 1981, št. 1–2, str. 164–165.

Ocena: Helfried Valentinitzsch, Das landesfürstliche Quecksilberbergwerk Idria 1575–1659. Produktion – Technik – rechtliche und soziale Verhältnisse – Betriebsbedarf – Quecksilberhandel. Forschungen zur geschichtlichen Landeskunde der Steiermark, Band XXXII. Graz : Historisches Landeskommision für Steiermark, 1981. 439 strani. – ZČ 35, 1981, št. 4, str. 378–382.

1982

Contributo alla conoscenza dell' attività commerciale a Fiume nel quindicesimo secolo. – Atti del Centro di ricerche storiche di Rovigno (Trieste) 1982, str. 75–81.

10. zasedanje jugoslovansko-italijanske komisije za zgodovino. – ZČ 36, 1982, št. 1–2, str. 153–154.

Italijani v slovenskih deželah od 13. do 17. stoletja = Gli Italiani nelle regioni slovene dal Duecento al Seicento. – Italjug (Roma) 12, 1982, št. 4, str. 12–16.

Marginalije k Valenčičevi razpravi o tovarništvu na Kranjskem. – ZČ 36, 1982, št. 4, str. 347–354.

Nekaj pogledov na gospodarsko zgodovino v slovenskem zgodovinopisju. – ZČ 36, 1982, št. 3, str. 205–211.

8. mednarodni kongres gospodarskih zgodovinarjev v Budimpešti (16.–20. avgusta 1982). – ZČ 36, 1982, št. 1–2, str. 154–156.

Prometno trgovski položaj pohorskega območja v srednjem veku. – ZČ 36, 1982, št. 1–2, str. 5–17.

Reformacija v Ribnici in okolici. – Kronika 30, 1982, št. 2, str. 95–101.

Slavic migration to Italy in the 14th to 17th centuries. – V: Eight international economic history

congress. B/8: Migrations, population and occupation of land. Budapest, Akademiai Kiadó 1982, str. 8–17.

Spremna beseda. – Celjski zbornik 1982, str. 5–7.

Diskusija o pozitivizmu v zgodovinski vedi. – Anthropos 1982, str. 230–231.

Ocena: Evgipij, Življenje svetega Severina. Uvod, prevod in komentar napisal Rajko Bratož. Ljubljana : Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, 1982. VII + 468 strani in 3 karte. – ZČ 36, 1982, št. 3, str. 253–254.

Ocena: Slovensko morje in zaledje. Zbornik za humanistične, naravoslovne in družboslovne raziskave. Leto 1, 2/3 in 4/5. Koper : Lipa, 1977, 1979, 1981, 225, 299 in 218 strani. – ZČ 36, 1982, št. 3, str. 257–258.

Ocena: Wilhelm Wadl, Geschichte der Juden in Kärnten im Mittelalter. Mit einem Ausblick bis zum Jahre 1867. Klagenfurt : Kärntner Landesarchiv 1981, 246 strani. (Serija Das Kärntner Landesarchiv ; Bd. 9). – ZČ 36, 1982, št. 3, str. 254–255.

1983

Celjski grofje in obsodba slovenskih zgodovinarjev. – NRazgl 8.4.1983.

Dr. Pavle Blaznik – osemdesetletnik. – Kronika 31, 1983, št. 1, str. 69–70.

Od Luthra do Trubarja. Ob nekaterih zgodovinskih obletnicah reformacije. – Prešernov koledar 1983, str. 87–99.

Rapporti commerciali tra le terre slovene e l'Italia tra 13 e 16 secolo. – V: Le relazioni economiche e commerciali. Congressi sulle relazioni tra le due Sponde adriatiche. Centro di studi sulla storia e la civiltà adriatica (Roma) 1983, str. 61–84.

Diskusija: Celjani v slovenskem in srednjeevropskem prostoru. Okrogla miza 1. oktobra 1982 na XXI. zborovanju slovenskih zgodovinarjev v Celju. – ZČ 1983, 1–2, str. 93–114. (soavtorji N. Klaič, B. Grafenauer, I. Voje et al.)

1984

Bled v fevdalnem obdobju – do konca 18. stoletja. – Kronika 32, 1984, št. 2–3, str. 119–130.

Dr. Pavle Blaznik. In memoriam. – ČZN 20, 1984, št. 2, str. 177–178.

Družbeno ozadje kulturnih gibanj v 16. stoletju. – V: 20. Seminar slovenskega jezika in literature. Ljubljana 1984, str. 5–19.

Italijanski vplivi na organizacijske oblike gospodarskega razvoja v Sloveniji do 16. stoletja. – Kronika 32, 1984, št. 1, str. 10–15.

Ljubljana v 16. in 17. stoletju. – V: Zgodovina Ljubljane. Prispevki za monografijo. Posvetovanje o zgodovini Ljubljane 16.–17.11.1983. Ljubljana 1984, str. 105–120.

Mednarodno znanstveno posvetovanje »Italija in jugoslovanske dežele ob koncu srednjega veka (14.–15. stoletje)«, Beograd 7.–10. junija 1984. – ZČ 38, 1984, št. 1–2, str. 141–142.

Migracija Slovena u Italiju kroz vekove. – Istorijski časopis (Beograd) 31, 1984, str. 67–77.

Migracije Slovanov v Italijo skozi stoletja. – Glasnik Slovenske matice 8, 1984, št. 1, str. 49–57.

O vzrokih reformacije na slovenskem vzhodu. – Dialogi 1984, št. 1, str. 58–60.

V. mednarodni kongres o povezavah med obema jadranskima obalama : I rapporti culturali ed artistici (Vasto, San Salvo, Ortona, Chieti, Termoli, 23.–26. junija 1984). – ZČ 38, 1984, št. 1–2, str. 142–143.

Spremna beseda. – V: D. Mihelič, Najstarejša piranska notarska knjiga : 1281–1287/89. Ljubljana 1984, str. 7–8.

Spremna beseda. – V: Zgodovina Ljubljane. Prispevki za monografijo. Posvetovanje o zgodovini Ljubljane 16.–17.11.1983. Ljubljana 1984, str. 5–8.

1985

Fran Zwitter – osemdesetletnik. – Glasnik Slovenske matice 9, 1985, št. 1–2, str. 77–80.

Kulturne povezave med slovenskimi in italijanskimi deželami do 18. stoletja. – Kronika 33, 1985, št. 1, str. 11–17.

Ljubljanski Lanthieriji in trgovina v Fanu. – ZČ 39, 1985, št. 3, str. 193–202.

Šestnajsto stoletje in reformacija. – ZČ 39, 1985, št. 4, str. 381–384.

Trgovsko prometni položaj Kamnika do 17. stoletja. – V: Kamnik 1229–1979. Zbornik razprav simpozija ob 750-letnici mesta. Kamnik 1985, str. 45–51.

Zgodovinska čitanka 6. Ljubljana 1985, 71 str. (soavtorja M. Kos, V. Melik).

Ocena: Toma Popović, Pisma Bartolomeu Bordžaniju (1593–1595), Beograd : SANU 1984, 249 str. Spomenik ; 124, Odelenje istorijskih nauka ; 3. – ZČ 39, 1985, št. 3, str. 304–305.

1986

Bogo Grafenauer – sedemdesetletnik. – ZČ 40, 1986, št. 1–2, str. 141–143.

Gospodarstvo na Slovenskem in Vojna krajina. (Nekateri aspekti gospodarske zgodovine). – ZČ 40, 1986, št. 4, str. 413–421.

Grafenauer Bogo. – Enciklopedija Jugoslavije 4, (Zagreb) 1986, str. 539.

Povijesni atlas. Zagreb 1986, 88 str. (soavtorji J. Lučić, L. Doklešić, B. Drašković et al.)

Die westjugoslawische Länder 1400–1650. – V: Handbuch der europäischen Wirtschafts- und Sozial-

geschichte, Bd. 3 (Hrsg. H. Kellenbenz). Stuttgart, Klett-Cotta 1986, str. 1128–1148.

Zgodovina 7. Ljubljana 1986, 159 str. (soavtor V. Melik)

Zgodovinska čitanka 6. Ljubljana 1986, 71 str. (soavtorja M. Kos, V. Melik)

Zgodovinska čitanka 7. Ljubljana 1986, 122 str. (soavtor V. Melik)

1987

Barle Janko. – ES 1, 1987, str. 187. (soavtor D. Cvetko)

Benetke. – ES 1, 1987, str. 236–237.

Bičarstvo. – ES 1, 1987, str. 266.

Bonomo Peter. – ES 1, 1987, str. 327.

Borza. – ES 1, 1987, str. 334.

Bruška verska pacifikacija. – ES 1, str. 403.

Buccellini. – ES 1, 1987, str. 403.

Häutearten und Preise in Fano in den Jahrzehnten um 1500. – V: Festschrift Univ. Prof. Dr. Othmar Pickl zum 60. Geburtstag, Graz 1987, str. 135–138.

Karta obsške poti iz 17. stoletja. – ZČ 41, 1987, str. 97–101.

Lokev in boj za trgovske poti v srednjem veku. – V: Lokve skozi čas, Ljubljana 1987, str. 23–33.

VI. Mednarodni kongres o povezavah med obema jadranskima obalama. I rapporti politici e diplomatici. – ZČ 41, 1987, str. 349–351.

Šestnajsto stoletje in Slovenci. – V: Odsevi reformacijskega gibanja v dokumentih Arhiva SR Slovenije, Ljubljana 1987, str. 7–13.

Zgodovina 7. Ljubljana 1987, 155 str. (soavtor V. Melik)

Uvod. – V: Miroslav Pahor, Janez Šumrada, Statut piranskega komuna od 13. do 17. stoletja. Ljubljana 1987, str. VII–XI.

Diskusija: Posvet o krajevnem zgodovinopisju v Kranju 8. maja 1985. – Kronika 34, 1986, str. 94–106. (soavtorji V. Melik, M. Dmrošek, F. Benedik et al.)

Diskusija: Zgodovinopisje na Slovenskem danes. – ZČ 41, 1987, št. 1, str. 147–172. (soavtorji J. Vodušek, B. Grafenauer, J. Pleterški et al.)

1988

Akademik prof. dr. Fran Zwitter. – JIČ (Beograd) 23, 1988, str. 329–331.

Cesar. – ES 2, 1988, str. 48.

Čolnarstvo. – ES 2, 1988, str. 142–143.

Delniška družba. – ES 2, 1988, str. 214. (soavtor S. Granda)

Dunajski mir. – ES 2, 1988, str. 404.

Dunajski verski mir. – ES 2, 1988, str. 404.

Fran Zwitter. – Delo 16.4.1988.

Gradivo za zgodovino Slovencev v italijanskih arhivih. – Arhivi 11, 1988, št. 1–2, str. 11–15.

Le forze politiche di Slovenia e Venezia nel Medio evo. – Congressi sulle relazioni tra le due sponde adriatiche, 5. I Rapporti politici e diplomatici (Roma) 1988, str. 73–83.

Le migrazioni degli slavi in Italia nella storiografia jugoslava. – Quaderni di Proposte e ricerche (Ancona) 1988, No. 3, str. 247–271.

Odgovor Nadi Klaić. – ZČ 42, št. 1, 1988, str. 123–124.

Prof. dr. Nada Klaić (1920–1988). – ZČ 42, št. 3, 1988, str. 457–458.

Zgodovina 7. Ljubljana 1988, 155 str. (soavtor V. Melik)

Zgodovinska čitanka 6. Ljubljana 1988, 67 str. (soavtorja M. Kos, V. Melik)

Zgodovinska čitanka 7. Ljubljana 1988, 122 str. (soavtor V. Melik)

Diskusija: Janez Evangelist Krek. – 2000, časnik za mišljenje, umetnost, kulturna in religiozna vprašanja 1988, št. 40/41, str. 39–55. (soavtorji Perovič, F. Rozman, M. Zečević et al.)

Ocena: H. Hassinger, Geschichte des Zollwesens, Handels und Verkehrs in den östlichen Alpenländern vom Spätmittelalter bis in die zweite Hälfte des 18. Jahrhunderts. Band 1. : Regionaler Teil. Erste Hälfte : Westkärnten – Salzburg mit einer Karte. Stuttgart : Steiner, 1987, 639 strani. (Deutsche Handelsakten des Mittelalters und der Neuzeit ; Band XVI/1, Deutsche Zolltarife des Mittelalters und der Neuzeit, Teil V). – ZČ 42, 1988, št. 3, str. 479–481.

Ocena: Acta historico-oeconomica Iugoslaviae. Časopis za ekonomsku historiju Jugoslavije, Vol. 11, 12 in 13, Zagreb : 1984, 1985 in 1986. Str. 250, 247 in 246. – ZČ 42, 1988, št. 4, str. 609–610.

1989

Grafenauer Bogo. – ES 3, 1989, str. 368–369.

Graška verska pacifikacija. – ES 3, 1989, str. 376.

Ljubljana – nastanek mestne naselbine. – ZČ 43, 1989, št. 4, str. 473–476. (objavljeno tudi v: Dnevnik 8.11.1989)

Pomorski promet v Trstu leta 1760. – Kronika 37, 1989, št. 1–2, str. 46–49.

Zgodovina 7. Ljubljana 1989, 155 str. (soavtor V. Melik)

Zgodovinska čitanka 6. Ljubljana 1989, 67 str. (soavtorja M. Kos, V. Melik)

Zgodovinska čitanka 7. Ljubljana 1989, 122 str. (soavtor V. Melik)

Diskusija: Žrtve druge svetovne vojne pri nas. – Borec 41, 1989, št. 5/6, str. 587–648. (soavtorji Z. Čepič, J. Dežman, D. Guštin et al.)

Diskusija: Varstvo arhivskega gradiva v Pokrajinskem arhivu Koper. – Primorska srečanja 1989, št. 100, str. 694–699.

1990

Ig. – ES 4, 1990, str. 101. (zgodovina)

Kapitalizem. – ES 4, 1990, str. 402–404. (soavtor S. Granda)

Karl II. – ES 4, 1990, str. 416.

Povijesni atlas. Zagreb 1990, 88 str. (soavtorji J. Lučić, L. Doklestić, B. Drašković et al.)

Tržaški pomorski promet 1759/1760. Ljubljana 1990, 227 str. (soavtorica D. Mihelič)

Zgodovina 7. Ljubljana 1990, 155 str. (soavtor V. Melik)

Zgodovinska čitanka 7. Ljubljana 1990, 122 str. (soavtor V. Melik)

Zgodovinske primerjave. – Dve domovini 1, 1990, str. 33–41.

1991

Industrijske rastline (lan, konoplja, murve) na Slovenskem. – Kronika 39, 1991, št. 3, str. 39–44.

Le regioni slovene e il fasi del loro primo capitalismo. – Proposte e ricerche (Ancona) 27, 1991, str. 281–286.

Ob osemdesetletnici Janeza Kramarja. – ZČ 45, 1991, št. 3, str. 489–490.

Radovljica – vas, trg in mesto do 17. stoletja. – ZČ 45, 1991, št. 4, str. 517–547.

Slovenske dežele in zgodnji kapitalizem. – Ljubljana 1991, 313 str.

Svet pod Krimom v letih 1941–1942. – V: Slovenski upor 1941 : Osvobodilna fronta slovenskega naroda pred pol stoletja. Zbornik referatov na znanstvenem posvetu v dneih 23. in 24. maja 1991 v Ljubljana. Ljubljana 1991, str. 149–159.

Vaška naselja v domžalski občini v srednjem veku. – ZČ 45, 1991, št. 1, str. 25–31.

Zgodovina 7. – Ljubljana 1991, 155 str. (soavtor V. Melik)

Zgodovinska čitanka 6. – Ljubljana 1991, 67 str. (soavtorja M. Kos, V. Melik)

Zgodovinska čitanka 7. – Ljubljana 1991, 122 str. (soavtor V. Melik)

Urednik: Slovenski upor 1941: Osvobodilna fronta slovenskega naroda pred pol stoletja. Zbornik referatov na znanstvenem posvetu v dneih 23. in 24. maja 1991 v Ljubljani. Ljubljana 1991, 303 str. (sourednika B. Grafenauer, J. Pleterski)

Ocena: J. Kolanović, Spisi kancelarije šibenskog kneza Fantina de Cha de Pesaro 1441–1443. Šibenik: Muzej grada, 1989, 543 strani. (Povijesni spomenici Šibenika i njegova kotara, svezak III). – ZČ 45, 1991, št. 1, str. 154–156.

1992

Alan John Percival Taylor (1906–1990). – V: Letopis Slovenske akademije znanosti in umetnosti 42, 1992, str. 171–172.

L'apporto italiano allo sviluppo dell' economia slovena nel basso Medioevo. – Proposte e ricerche (Ancona) 29, 1992, str. 142–151.

Nastanek trga in mesta Radovljica. – Radovljiški zbornik (Radovljica) 1992, str. 30–36.

Prof. Bogomir Stupan – devetdesetletnik. – ZČ 46, 1992, št. 3, str. 401.

Vegetali per l'industria nella Slovenia del protocapitalismo. – Proposte e ricerche (Ancona) 28, 1992, str. 101–111.

Zgodovina 7. – Ljubljana 1992, 154 str. (soavtor V. Melik)

Zgodovinska čitanka 6. – Ljubljana 1992, 67 str. (soavtor V. Melik)

Zgodovinska čitanka 7. – Ljubljana 1992, 122 str. (soavtor V. Melik)

Ocena: Sette citta jugo-slave tra Medioevo e Ottocento : Skopje, Sarajevo, Belgrado, Zagabria, Cetigne, Lubiana, Zara. A cura di Sergio Anselmi. Sedam jugoslavenskih gradova između srednjeg vijeka i XIX stoljeća: Skopje, Sarajevo, Beograd, Zagreb, Cetinje, Ljubljana, Zadar. Uredil Sergio Anselmi. Ancona 1991, 243 strani. – ZČ 46, 1992, št. 2, str. 281–282.

Ob ponatisu Zgodovinskega časopisa 21/1967, števil. 1–4. – ZČ 21, 1967, št. 1–4, ponatis 1992, ovitek.

1993

Jože Koropec – sedemdesetletnik. – ZČ 47, 1993, št. 1, str. 134–135.

Milko Kos in njegovo delo. – ZČ 47, 1993, št. 2, str. 181–183.

Mitmina. – ES 7, 1993, str. 163–164.

Over de door Ferdinand I geplande handelsweg van Ancona en Pesaro in Italie naar Nederland via Ljubljana. – Lipa, Vereniging vrienden van Slovenie (Združenje prijateljev Slovenije) 1993, št. 2–4, str. 5–8.

Svet pod Krimom. Ljubljana 1993, 204 str.

1994

Ko je solidarnost še prevladovala nad političnim in idejnim nasprotjem. – Republika 20.3.1994.

Ižansko ozemlje v srednjem veku. – Kronika 42, 1994, št. 3, str. 1–5.

»Legionarji civilizacije in visokega poslanstva Rima« ropajo in požigajo. – Republika 3.4.1994.

Okopi, ki so začeli nastajati že daleč pred izbruhom druge svetovne vojne. – Republika 13.3.1994.

Otok. – ES 8, 1994, str. 207.

Pahor Miroslav. – ES 8, 1994, str. 222.

Podkrimske vasi med kapitulacijo Italije in nemško ofenzivo. – Republika 17.4.1994.

Pod nemško okupacijo in domobransko prevlado. – Republika 24.4.1994.

Pojav podjetij v času od poznega srednjega veka do manufakturnega obdobja. – Prispevki za novejšo zgodovino 34, 1994, št. 1, str. 5–17.

Prvo osvobojeno ozemlje in italijanska ofenziva nanj. – Republika 27.3.1994.

Vaške straže, Cerkev in krepitev kvizlinštva po italijanski ofenzivi. – Republika 10.4.1994.

Zgodovina 7. – Ljubljana 1994, 154 str. (soavtor V. Melik)

Zgodovina ne more biti učiteljica za tiste, ki je ne poznajo. – Svobodna misel 22.4.1994.

O avtorici. – V: Eva Holz, Razvoj cestnega omrežja na Slovenskem ob koncu 18. in v 19. stoletju : predelana doktorska disertacija. Ljubljana 1994. (besedilo na zavihku)

1995

Bogo Grafenauer. – Delo 20.5.1995.

Podeželska trgovina. – ES 9, 1995, str. 8–9.

Pomorski promet. – ES 9, 1995, 129–131. (zgodovina do 1945)

Slovani v Pesaru od 15. do 17. stoletja. – ZČ 49, 1995, št. 3, str. 341–351.

Tovorništvo. – Zgodovina v šoli 4, 1995, št. 1, str. 3–9.

Trgovina in obrt v Radovljici do 17. stoletja. – Radovljiški zbornik (Radovljica) 1995, str. 58–76.

O avtorju in delu. – V: Marko Štuhec, Rdeča postelja, ščurki in solze vdove Prešeren : plemiški zapuščinski inventarji 17. stoletja kot zgodovinski vir. Ljubljana 1995, str. 199–200.

1996

Contributo alla storia di Senigallia nella prima metà del Quattrocento. – Proposte e ricerche (Ancona) 36, 1996, str. 27–40.

Delo dr. Josipa Žontarja za gospodarsko in socialno zgodovino. – V: Življenje in delo Josipa Žontarja. Ob stoletnici rojstva. Ljubljana-Kranj 1996, str. 33–40.

Slovani in Senigallia 15. stoletju. – V: Grafenauerjev zbornik. Ljubljana 1996, str. 375–389.

Suženstvo – prisilna migracija Slovanov v Italijo. – ZČ 50, 1996, št. 1, str. 11–20.

Ocena: Die »britische« Steiermark 1945–1955. Herausgegeben von Siegfried Beer unter wissen-

schaftlicher Mitarbeit von Felix Schneider und Johannes Feichtinger. Graz : Im Selbstverlag der Historischen Landeskommission für Steiermark 1995. 763 strani. – ZČ 50, 1996, št. 3, str. 473–474.

Ocena: Ignacij Voje, Slovenci pod pritiskom turškega nasilja. Ljubljana : Znanstveni inštitut Filozofske fakultete 1996. 271 strani. – ZČ 50, 1996, št. 3, str. 456–457.

Ocena: Slovenci in država. Zbornik prispevkov z znanstvenega posveta na SAZU (od 9. do 11. novem-

bra 1994). Ljubljana : SAZU, razred za zgodovinske in družbene vede, 1995. 382 strani. (Razprave ; 17). – ZČ 50, 1996, št. 1, str. 154–155.

Sourednik: Grafenauerjev zbornik. Ljubljana, Maribor 1996, 703 str.

O avtorju. – V: Ignacij Voje, Slovenci pod pritiskom turškega nasilja. Ljubljana 1996. (besedilo na zavihku)

Nataša Stergar

Zgodovinar o sebi: akademik prof. dr. Ferdo Gestrin

Hiša mojega očeta

(Spomini na mladost, predvajani 26.3.1995 na tretjem programu Radia Slovenija.)

Sem Ljubljčan, eden izmed zadnjih članov starega, v 18. stoletju v Ljubljano doseljenega »farbarskega« rodu. Ena veja se je vsidrala v Štelnarjih (Kongresni trg), druga pa na Forštatu, na Poljanah oz. Poljanskem nasipu, in iz nje sem izšel. Člani obeh so bili ugledni in meščansko premožni prebivalci glavnega mesta Kranjske. Bili so med njimi izobraženci, pravniki in profesorji ter duhovniki, višji uradniki, »farbarji« iz roda v rod in obrtni mojstri. Tudi oče je bil cenjen krojaški mojster in v njegovi delavnici so si dali krojiti nove talarje in druga duhovniška oblačila mnogi stolni korarji (kanoniki) in celo škof A. B. Jeglič. Oče, vdovec, se je že v petem desetletju življenja ponovno poročil z materjo, komaj dvajsetletnim kmečkim dekletom, izučeno šiviljo, doma v vasi blizu Šmarij (Šmarje-Sap). Poleg nekaj mesecev več kakor leto dni starejšega brata se je v zakonu rodila še več kakor poldrugo leto mlajša sestra; vsi trije rojeni v času prve svetovne vojske. Na družinsko blagostanje po končani vojski me opozarjajo spomini na doživetja v vrtcu na učiteljišču, ki ga je vodila znana gospodična Vencajzova, pa na lepa oblačila očetove izdelave, ki sem jih nosil ob družinskih sprehodih. Še posebej živo mi je v spominu majestetično ponašanje in oblačenje babice, očetove nezakonske matere in tedaj vdove višjega ogrskega oficirja Hrovatha, ki smo jo vnuki imenovali »Hrvatovka«. Naskrivaj in zlasti po njeni smrti smo se vsi trije nenadzorovano igrali z zlatino (veržice za lomjone, razne broške, ure, prstani, zlatniki), ki jo je hranila v šatulji, obloženi z rdečim žametom in razdeljeni v mnoge predalčke. Marsikaj smo tudi raznesli in poškodovali.

Blagostanje je vse bolj uničevala očetova zasvojenost z alkoholom, družinsko življenje pa je rušilo nerazumevanje med staršema. Prav na očetovo slabost je vezan eden izmed najzgodnejših spominov. Bilo je pozimi sredi noči. V spalnici sem z bratom spal v železni posteljici s poslikanimi končnicami in pleteno mrežo ob strani. Opiti oče se je glasno prepiral z materjo. Razjarjen se je nenadoma znesel nad bratom. Dvignil ga je z ležišča in ga vrgel po sobi. Brat je k sreči kakor maček padel na vse štiri, se plazil proti odprtim vratom in od strahu lulal po blesteče zglajenem parketu. Sam sem nato odracal za njim, ne da bi se me oče dotaknil. Na hodnik je pred očetom kmalu pritekla tudi mati in skupaj smo bosí v spalnih srajcah po snegu tekli k mamini sestri, poročeni v približno sto metrov oddaljeni hiši. Sestra, dojenček v povojih (štručka), je prepir prespala, ležeč ob vznožju materine postelje. Spomin na ta dogodek me je v študentskih letih rešil pijanstva, ko smo preveč na široko uživali akademsko svobodo. Star polpeto leto sem dočakal zlom zakona. Oče je zapustil družino in sem ga nato do smrti (1936) videl le enkrat, ko sem ga obiskal v bolnici. Umril je in bil pokopan kot mestni revež na skrajnem robu pokopališča. Povod

za očetovo odločitev je bil po pripovedovanju, ki sem ga kasneje z več strani poslušal, naslednji. Za večje delo naj bi oče dobil v gotovini 13.000 kron plačila. Zbral je prijatelje, najel vse ljubljanske izvoščke in v treh dneh pognal vsoto, s katero bi mogel kupiti hišo. Onesnaženemu, povaljanemu in z uničeno obleko mu je mati zaprla vrata. Nato sta delovala očetova osramočenost in »moški« ponos. Zame pa se je končalo kratko obdobje hiše mojega očeta in se začelo popotovanje po trnovi poti življenja in njegovi trdi samorastniški vzgoji.

Skrb za nas otroke je prevzel rednik, ki se je usedel na celotni očetov krojaški obrat in z materjo do poroke po očetovi smrti živel izven zakona. Nikakor ni bil slab človek, toda z nami si je nakopal na glavo veliko odgovornost, ki ji je bil vse manj kos, čim bolj smo otroci odrašali. Ne samo pri vzgoji, za katero ob celodnevem delu ni imel veliko časa. Kolikor jo je bilo, je bila na plečih matere. Toda v glavnem smo se vzgajali sami med ljudmi in na ulici. Vedno težje je bilo tudi zaradi gmotnih problemov. Čimbolj se je bližal čas velike gospodarske krize, manj je bilo dela in delavnica je prinašala vedno manj. Življenje v družini je postajalo vedno bolj skromno in negotovo ter doseglo vrhunec slabega, ko sem zaključil nižjo gimnazijo. Že nekaj let pred tem smo morali otroci na nek način prispevati k gospodinjstvu. Sam sem moral vsake počitnice preživeti na kmetih pri raznih sorodnikih, kjer so me vključevali v vedno težja dela. Še ne 14 let star sem na veliki kmetiji vse počitnice nadomeščal velikega hlapca, ki je imel na skrbi živino. S tem sem si več let zapovrstjo zaslužil za šolske potrebščine. Vsa ta leta so bili dodatni vir družinske prehrane gozdni sadeži, ki smo jih otroci nabirali po Golovcu in gozdovih ob Savi. Zlasti kuhani kostanji so bili daleč v jesenski čas enkrat dnevno redni obrok hrane. Za dopolnilo družinskemu »proračunu« – in na skrivaj tudi zase – smo nabirali odpadle kosti na klavnici in drugje, v jeseni pa po kostanjevih drevoredih pobirali divji kostanj in oboje prodajali po izredno nizki ceni pri Rohrmannu na današnjem Petkovškovem nabrežju. S sadjem, ki ga ni bilo na domačem jedilniku, smo se oskrbovali na tujih vrtovih, kar ni minilo brez pasjih ugrizov, ran od bodeče žice ali od stekla na betonski ograji ter palice, če so me ujeli. Že od druge gimnazije dalje sem podučeval sošolce, deloma za jedačo deloma za skromno denarno nagrado, vendar sem kmalu dobil tudi prave inštrukcije. V zvezi s tem se spominjam naslednjega dogodka. Za učenje s sošolcem sem dobil kos kruha in veliko rezino šunke. Da dobrot ne bi delil s prijatelji, sem na poti k njim jed z naglico gotal. Ob polnih ustih sem se začel dušiti. Rešil me je mladi slikar Nande Vidmar, ki je v mesto hodil po Poljanskem nasipu in smo ga mnogi poznali, ker nas je večkrat skiciral. Iz izkušnje sem, čeprav mlad, potegnil moralni nauk, ki sem se ga pozneje vedno držal.

Bolj kakor skromno, da ne rečem revno življenje, ki sem ga ob vragolijah predmestne klape, kateri sem pripadal, občutil kot nekaj samo po sebi razumljivega, me je prizadelo vzdušje v šoli. Doživljal sem leta dolgo psihične travme, ko je bilo v razredu treba dajati podatke o razbiti družini, o očetu in redniku. Bil sem edini v razredu s tako usodo in pred sošolci sem se neskončno sramoval. V prvem razredu, še ne šest let star, sem bil tudi edini levak. Po takratnih pedagoških načelih, da je samo desnica roka pisanja, sem bil neštetokrat kaznovan. Starejša in nekoliko grbasta učiteljica me je ob prekršku z bambusovo tenko paličico po svoji uvidevnosti tepla po vrhu zaprte leve roke. Bolečino sem trdovratno prenašal brez glasu in s solzami v očeh. S trpinčenjem oz. z vzgojnimi ukrepi je prenehala šele potem, ko se je levica uklonila desnici. Še danes pišem z desnico, za vsa druga dela pa sem ostal levak. Zadnje razočaranje v osnovni šoli na Ledini sem doživel, ko sem moral z motivacijo, da sem premlad za vpis na gimnazijo, končati še peti razred. Pomiril sem se šele, ko sem sošolca, soseda v klopi in sina bogatega trgovca, dohitel v prvi gimnaziji na Poljanah. Z učenjem nisem imel težav, šele v tretji gimnaziji sem moral vzeti knjige v roke, ker drugače ni več šlo. Uspešno sem zaključil nižjo gimnazijo in bil oproščen tedaj na novo uvedene male mature.

Silno rad sem tedaj tudi že bral. Vzpodbudo sem dobil pri Kunaverjevih, pri bratu Sivega Volka, ki je imel veliko mladinskih knjig ter mi jih je izbiral in posojal. Iz neznanih vzrokov so mi doma branili in prepovedovali to »razvado«. Vendar je bila želja po branju neustavljiva. Velikokrat sem si pomagal tako, da sem se zatekel v kletne prostore in ob svečnih ostankih, nabranih tudi na pokopališču, prebiral ure in ure vse, kar sem dobil v roke. Ponoči mi je za branje v postelji pogosto

služila ulična svetilka nad bližnjo tramvajsko postajo. Postajal sem že tedaj knjižni molj, kar sem še danes.

Iz ljubezni do knjig in sle po znanju je v meni zrasla želja, da bi po mali maturi nadaljeval šolanje. Bil sem edini v pobalinski tovarišiji, ki se je tako odločal. Toda po rednikovem sklepu naj bi šel v uk k finomehaniškemu mojstru. Z mladostno ihto sem se uprl rednikovi zahtevi, češ da hočem končati gimnazijo. Odgovor je bil odločen ne, da je to sicer moja želja, vendar da me ne bo več redil in vzdrževal, kar se je res zgodilo. Rednikovo odločitev sem z odraščanjem vse bolj razumel. Gospodarska kriza je bila tedaj na vrhuncu in krojaška obrt ni prinašala dovolj zaslužka. Tudi tedne ni bilo pravega dela ali pa so ljudje prinašali v popravilo samo stara oblačila. Zavoljo velike konkurence so močno padle tudi cene krojaških uslug. Temu so se pridružile še stanovanjske odpovedi zaradi neplačanih stanarin ter najemi vedno slabših in cenenih stanovanj ter lokala, ki mu niso sledili vsi stari klienti. Par poletnih mesecev smo preživeli celo pod kostanji pred šentpetersko kasarno. Še vedno sem živel »doma«, kjer me je čakalo le ležišče.

Po dveh letih, ki sta mi ostali v zavesti zlasti po nemoči, po spominih na bivanje v kletnih, zadušnih in po kloaki zaudarjajočih prostorih, po stradanju, slabo plačanih inštrukcijah in iskanju vsakovrstnih zaslužkov, sem postal v zadnjih dveh gimnazijskih razredih domači učitelj, vzgojitelj in spremljevalec umsko zaostalega zadnjega otroka, sina ugledne ljubljanske družine. Za nagrado sem dobival hrano in imel stanovanje. Kljub včasih mučnim situacijam, ki jih je varovanec povzročal doma, na cesti ali kjerkoli drugje, mi je ostal ta čas v lepem spominu. Iz »predmestnih« vzgojno razpuščenih razmer sem prišel v uglajeno meščansko sredino. V njej sem pridobil prvine bontonskega obnašanja in odnos do kulturnega ustvarjanja, zlasti do literature. Iz razgovorov pri družinskih skupnih obedih sem spoznaval svobodomiselnne, liberalne ideje in poglede, še posebej glede vere in Cerkve ter politike, a hkrati razširjal vedenjsko obzorje. V družini, kjer je usoda koroških sorojakov še poglobljala narodno zavest, sem se tudi sam navzemal rodoljubja in postajal v takratnih političnih razmerah diktature in vsejugoslovanskih strank slovenski narodnjak. Iz bogate domače knjižnice sem prebral vse do tedaj izižle letnike Ljubljanskega zvona in Dom in sveta, Slovana, domače klasike in številne romane, zlasti ruskih avtorjev, ki jih je oboževala srčno dobra in tudi kot ženska lepa gospodarica. Osvojil sem tako obsežno slavistično znanje, da je profesor slovenščine ob maturi in po njej hotel pri meni doseči, da bi si izbral ta študij.

Tudi dogajanja na gimnaziji, ki jih je bilo povezovati z neposrednim političnim razvojem, so vplivala na rast slovenske samozavesti. Iz slovenske čitanke smo morali trgati Cankarjeva besedila. Kot učne knjige so šolske oblasti predpisovale v cirilici tiskane učbenike za posamezne predmete. Na šolo so začeli prihajati posamezni profesorji iz srbohrvaškega dela kraljevine Jugoslavije. Z menjavo režima se je na zavodu menjal ravnatelj, prihajali pa so tudi posamezni novi profesorji za jugoslovansko vzgojo najpomembnejše predmete. Tako je v času vsiljene kraljevske ustave (1931) prišel na gimnazijo za klerikalne vladavine kazensko v Kočevje prestavljeni starejši profesor. Bil je velik »jugoslovenar«, toda kot človek dobričina. Iz spominov nanj samo en doživljam. V 6. ali 7. gimnaziji je ob neki priliki ves v zanosu razlagal, kako se bodo jugoslovanska »plemena« jezиковno in kulturno zlila v enoten narod. Kot prisposodbo k temu razvoju je uporabil vzporednici, ki da se v neskončnosti združita. Po trenutku tišine se je iz zadnje klopi zaslišal glas sošolca, poznejšega pesnika in javnega delavca, tedaj pa vodje literarnega krožka, da se vzporednici nikdar, tudi v neskončnosti, ne strnita. Vsi drugi, nekako nabiti slovenstva pod vplivom punktacij, smo bruhnili v krohot, nekateri so tudi zaploskali. Profesor se je zmedel in brez besed zapustil razred. Ustrašili smo se, da bo dogodek prijavil ravnatelju, vendar je incident minil brez posledice.

Tudi sicer smo bili v razredu, čeprav nazorsko različno opredeljeni, narodnostno aktivni. V manjšem pevskem zboru je bila večina iz vrst sošolcev, ki so vplivali na to, da se je večkrat čula, celo na šolskih proslavah, pesem »Slovenec sem«. V mladeniški razboritosti smo se tudi s pestmi spopadali z bolj jugoslovanarsko usmerjenim sosednjim, za stopnjo višjim razredom.

Na gimnaziji sem imel k sreči veliko dobrih profesorjev, ki so z obsežnim znanjem in trezno besedo močno vplivali na moj duhovni razvoj, razširili intelektualne sposobnosti, vzgojili

smisel za analizo in sintezo. Pri njihovih predmetih sem dobil smisel za učenje in toliko znanja, da matura ni bila nikak problem, prav tako ne študij na fakulteti. Mednje je šteti oba latinista prof. A. Sovreta in I. Škerlja, slavista F. Koblarja, matematika I. Kavška, germanista dr. L. Sušnika, romanista prof. F. Perica, ki je pribežal v Ljubljano, ko so fašisti v Trstu ukiniteli časopis *Edinost*, kjer je bil urednik; vseh mi je bil tudi zgodovinar S. Kranjec. Bolj kakor sta pritegovala s svojo snovjo, sta nas dijake ustrahovala s posebno metodo dela prof. Kozina in prof. Medveš. Prvi je po prvi ocenjevalni konferenci razred za svoje ure presedel po svoje: negativno ocenjeni dijaki so sedeli v prvih klopih, njim so po uspehu sledili ostali, odličnjaki v zadnjih. Nato je spraševal samo (oz. predvsem) negativne dijake; toda gorje, če ni na slučajno postavljeno vprašanje pozitivno odgovoril dober dijak. Takoj se je moral preseliti v prvo klop. Prof. Medveš pa je ob prihodu na šolo pri pouku fizike uvedel za nas nenavadno metodo. Ob vsaki uri je za uvod vprašal nekaj dijakov. Že drugo uro pouka sem bil poklican na kateder, seveda sem bil *nonparatus*. Profesor je seveda razglasil, da smo vsi trije, tedaj vprašani, dobili negativne ocene. »Besen« nad nenavadnim načinom dela novega profesorja sem pred svojo klopjo hotel s tiho psovko izraziti nejevoljo. Toda psovko sem izrekel s polnim glasom. V hipu me je prešinila misel na izključitev in s tem na konec šolanja. Toda profesor se je samo obrnil proti razredu in dejal: »To je vaša stvar!« in nadaljeval z razlago. Vse leto sem imel v fiziki negativno oceno, čeprav sem obvladal debelo Reisnerjevo učno knjigo *Fizika*. Šele zadnje učno uro v letu sem dobil pozitivno oceno. Ne glede na vse sem bil tedaj in sem še danes hvaležen že pokojnemu profesorju; veliko mi je povedal s svojim ravnanjem in prispeval na moji poti k temu, kar sem.

Če je gimnazija dala dovolj temeljito znanje, pa se je vse drugo – etične oz. moralne norme, značajske poteze, odnos do dela (v zrelih letih so me označevali za fanatika dela), svetovni nazor itd. – počasi oblikovalo na samorastniški poti, vsaj v temeljih, v času do mature. Ves ta čas sem bil v nekakšnem nemirnem, vsekakor podzavestnem iskanju.

Sprva sem z delom lokalne mladeniške klape, ki je med drugim ustanovila nogometni klub *Herkules*, imenovan po močnih, kovinskih hlačnih gumbih – igrišče pa je bila neprometna ulica za jezuitskim kolegijem, hodil k dijaškemu Orlu v Ljudski dom, kjer je bil voditelj tudi Miško Kranjec. Po ukinitvi Orla sem se preselil k Sokolu na Tabor, kjer mi zavoljo prevelikega števila naraščajnikov ni bilo všeč. Potem sem bil skoraj dve leti pri Mladih borcih v Delavskem domu, vodil nas je Jože Slak, poznejši narodni heroj. Kulturna in športna dejavnost organizacije (dramatika, lutkarstvo, rokoborba, taborništvo, izleti) pa tudi njena pravila, usmerjena v poštenost, samozavest in človekoljubje, so me navduševala. Ko so oblasti dejavnost preprečile in voditelje kazensko preganjale, sem se z bratovo pomočjo vključil v dramski krožek Ferda Delaka, ki je vodil Delavski oder v isti hiši.

Hkrati sem bil, kakor velik del klape z ulic okoli cerkve sv. Jožefa, član kongregacije pri jezuitih. Poglavitna privlačnost so bila igrišča in prostori za namizni tenis ter dramska dejavnost pod vodstvom igralca E. Gregorina, ki sem ga osebno spoznal kot statist pri *Pasijonu* po 5 dinarjev za predstavo. To smer iskanja sem zaključil pri Mladcih prof. Tomca. Kako je do tega prišlo v zadnjem gimnazijskem razredu, se ne spominjam več. Epizoda se je zaključila takoj po maturi, odpor proti njihovim pogledom je bil premočan.

Ob vsem tem se je verska vzgoja, ki sta mi jo v mladosti dala iz verne kmečke družine izhajajoča mati, nato pa šolski verouk, vse bolj izgubljala. Ob rastoči življenski kritičnosti samohodca in spoznavanju licemerstva pri predstavnikih Cerkve, kjerkoli sem se srečeval z njimi, so namesto etičnih in moralnih načel katoliške vere pridobivale v meni veljavo splošne, občečloveške »strahu božjega« osvobodene vrednote. Vedno bolj se mi je upiralo militantno nastopanje profesorja verouka pri dokazovanju nujnosti religije in trdnosti katoliških verskih resnic. V jezuitski sredini pa me je še posebej motila njihova težnja po obvladanju duš in klerikalna mentaliteta. Utrjeval se je dvom v vero in Cerkev, z njim pa osnova za poznejšo prekinitvev z obema. Hkrati se je izoblikovalo še eno, osebno zelo pomembno načelo, ki sem se ga držal vse življenje: ne dopustiti, da te kdorkoli povozí, ostani sam svoj in kritičen do vsega.

Maja Žvanut

Ločitev zakona pred tristo leti

Skoro čisto običajna plemiška poroka

10. maj 1683

Prizorišče: novozgrajena graščina Soteska ob dolenski Krki, po Valvasorjevem mnenju tačas najlepše grajsko poslopje na Kranjskem.

Zbrana družba: nevesta Suzana Felicita grofica Gallenberg, ženin Jurij Andrej grof Trilek, nevestin oče Jurij Žiga, kranjski deželni upravitelj in upravnik, stric Janez Friderik s sinom Danijelom, mož njene starejše sestre Ane Elizabete general Janez Adam grof Puštalski, pa ženinova strica Janez Friderik po očetovi in Janez Filip grof Kobencel po materini strani, Franc Krištof baron Englschhaus ter dolgoletni prijatelj Gallenberških novomeški kanonik Matija Kastelec. Prisotni moški so se podpisali pod besedilo poročne pogodbe, kar je bil tudi vzrok, da so se tega dne zbrali na nevestinem domu.¹ Datuma poroke ne poznamo; morda je bila že isti dan, vsekakor pa nedolgo zatem. Poroka med potomcema dveh grofovskih družin, ene starodavne in sloveče, druge pa zelo bogate, je bil nedvomno družabni dogodek prve vrste. Iz sočasnih virov je znano, da je gospoda ob takih priložnostih kot vabnike po gradovih pošiljala najete trobentače in da ji je bilo veliko do tega, da se povabljeni slovesnosti tudi v resnici udeležijo.² Domnevati smemo, da sta bila s to zvezo najbolj zadovoljna nevestin oče (njena mati je bila že pet let mrtva), ki ga je zidava Soteske spravila v velikanske dolgove, in ženinov stric in varuh (oče mu je umrl, ko je bil še otrok), ki je nečaku s tem utrl pot v najvišjo družbo na Kranjskem. Na resnična čustva, želje in pričakovanja dvajsetletnega ženina (krščen je bil 10.1.1663)³ in skoraj enako stare neveste (rojene 14.7.1663)⁴ se pri tako pomembnem poslu ni kazalo ozirati: ljubezen bo že še prišla v zakonu, če ne ravno ljubezen, pa vsaj njej sorodna čustva.

Ekskurz: Trileki in Gallenbergi

Družina nekdanjih davkarjev Trilekov predstavlja značilen primer gospodarsko talentiranih povzpeticov tistih časov. Prvotno so se pisali Triller in prav verjetno je, da izvirajo z loškega gospostva: leta 1501 je imel neki Triller v zakupu solno mitnico v Škofji Loki,⁵ neki drug Triller pa je leta 1536 tovoril preko mitnice v Bači delovnega konja in peče.⁶ Več kmečkih podložnikov s tem priimkom omenja urbar loškega gospostva 1560 v Virmašah, na Suhi in v Starem dvoru na Sorškem polju.⁷ Za kmečke tovarnike in podjetježe z loškega gospostva in širše okolice pa je bila

¹ ARS, Graščina Dol, fasc.142 (Gallenberg). Fascikel vsebuje dva snopiča spisov. Prvi ima naslov Proces med Jurijem Andrejem grofom Trilekom in njegovo ženo Suzano Felicito roj. grofico Gallenberg zaradi ločitve zakona in darila 50.000 gl., Anno 1697 et sequent. in vsebuje skupaj 436 strani različnih, večinoma overovljenih prepisov listin, ki so bile na tem procesu dokazno gradivo ali so nastale pozneje v zvezi z njim. V drugem pa je še nekaj listin, ki so paginirane od 437. do 563. strani in ki se nanašajo na družino Trilekov (pisma, testamenti, izjave prič o Trilekovi poslednji volji). Odslej citiram: ARS, Dol, f. 142, sn. 1 (ali 2), str., po potrebi tudi naslov spisa. – ARS, Dol, f. 142, sn. 1, str. 2-7.

² ARS, Dol, f. 129, korespondenca Jošta Jakoba Gallenberga 1655-77.

³ L. Schiwiz von Schiwizhofen: Der Adel in den Matriken des Herzogtums Krain, Gorica 1905, str. 370.

⁴ J.L. Schönleben, Genealogia illustrissimae familiae sac. Rom. imp. comitum de Gallenberg, Ljubljana 1680, str. 24.

⁵ P. Blaznik, Srednjeveški urbarji za Slovenijo, IV. Urbarji freisinške škofije, Ljubljana 1963, str. 358.

⁶ F. Gestrin, Mitninske knjige 16. in 17. stoletja na Slovenskem, Ljubljana 1972, str. 113.

pri trgovanju z Vipavsko dolino in Goriško ena najpomembnejših trgovskih poti tista, ki je vodila preko Črnega vrha in današnjega Cola, ob kateri je bilo kar nekaj mitninskih postaj in carinskih uradov:⁸ ti so postali delovno področje nekaj rodov podjetnih Trillerjev. Vrsto začelja Adam, ki se v virih pojavlja med leti 1578 in 1607 kot prejemnik v Vipavi.⁹ Nikolaj Triller, zelo verjetno njegov sin, je bil sprva kranjski deželni orožar (1592–94), nato prejemnik sredstvenine v Šembidu pri Vipavi (1596–1609), od 1608 dalje pa tudi prejemnik sredstvenine in cestne mitnine v Podkrajju na Colu; leta 1620 je omenjen v virih kot prejemnik čepnine v Vipavi, leto pozneje pa kot upravitelj mitninskega prejemniškega urada. On se že imenuje »gospod« – torej je dosegel viteški stan – in sicer po gradu Trileku, ki je stal v Podkrajju. Ali smemo nastanek gradu in pripadajočega gospostva, ki je spadalo v skupino najmanjših kranjskih gospostev,¹⁰ povezovati s Trillerji, oziroma odslej s Trileki, se zaradi pomanjkanja virov ne da reči. Nikolaj se je precej ukvarjal tudi s posojanjem denarja, in to pripadnikom vseh družbenih slojev,¹¹ v letu 1633 pa je družinsko posest še pomnožil z nakupom gradu Vipava in nekaj kmetij »na Krasu«,¹² a zdi se, da ta posest ni dolgo ostala v družini.¹³ Njegov sin Andrej je imel še višje cilje, pririniti se je hotel in se tudi je v kranjsko družbeno elito. Dediščina po očetu je bila gotovo solidna, nesla mu je tudi nekako podedovana služba prejemnika sredstvenine v Podkrajju, in tako si je že v letu 1641 lahko privoščil nakup enega večjih kranjskih gospostev, Ribnice na Dolenjskem,¹⁴ za katero je Juriju Jerneju Khislu odštel preko 60.000 forintov.¹⁵ Zdaj pa je bil tudi že čas, da si pridobi članstvo v deželnih stanovih. V svoji prošnji za sprejem z dne 8. maja 1647 je zapisal, da jo upravičuje tudi z dejstvom, da njegovi predniki že preko devetdeset let opravljajo vojaške in uradniške službe za cesarja in deželo, dodal ji je pa tudi ponudbo za 4000 goldinarjev »pristopnine«.¹⁶ Prošnja mu je bila uslišana. Svoje življenjsko delo je zaokrožil leta 1653 z nakupom gospostva Bela peč, ki je bilo sicer srednje veliko,¹⁷ a je čezenj tekla izredno pomembna prometnica iz Koroške v Kanalsko dolino, tam pa so bile tudi fužine. Odslej so se Trileki imenovali tudi po Ribnici in Beli peči. Kmalu zatem je umrl.

Z ženo Elizabeto, rojeno Lušnik, po rodu iz Vipavske doline, je imel najmanj štiri hčere in dva sinova,¹⁸ ki sta že oba nosila gosposki dvojni osebni imeni. Sinova je dal gotovo primerno izobraziti; za mlajšega, Janeza Friderika, je znano, da je bil v decembru 1641 kot jurist vpisan na univerzi v Ingolstadtu.¹⁹ Tudi sam je to potrdil, ko je 22. maja 1649 zase in za brata prosil za sprejem v deželne stanove, češ da sta primernega rodu, da imata dovolj posesti, on sam pa da je nadaljeval študije in se izučil »policije«.²⁰ Starejši Jurij Andrej je bil sprva prejemnik v domačem Podkrajju, že 1651. pa je postal generalni prejemnik za Kranjsko. Službo je opravljal do smrti (domnevno leta 1669), ko ga je v njej zamenjal brat, ki je pred tem deloval kot prejemnik v Podkrajju in zakupnik vinskega daca na Vipavskem. Trileki so bili, skratka, z dušo in srcem davkarji.

⁷ P. Blaznik, n.d., str. 39 in 42.

⁸ F. Gestrin, n.d., str. 198 sl.

⁹ Podatki o službah Trilekov so povzeti po imenskem registru k stanovskemu arhivu v ARS.

¹⁰ M. Smole, Graščine na nekdanjem Kranjskem, Ljubljana 1982, str. 16. Druga skupina (10–20 hub) po deželni deski 1754–1848.

¹¹ Popis listin v zapuščinskem inventarju Jurija Andreja Trileka v gradu Podkraj, ARS, Zap., Lit. T., št. 25.

¹² ARS, Zbirka listin. 1633, 4. junij, Ljubljana.

¹³ M. Smole, n.d., str. 529 navaja za 17. stoletje kot lastnike Lantierje.

¹⁴ Ibid., str. 17 (310–320 hub).

¹⁵ Kot v op. 11.

¹⁶ ARS, Stan. I, škatla 847, Pisma deželanstva, Lit. S–T.

¹⁷ M. Smole, n.d., str. 17 (140–150 hub); str. 76.

¹⁸ ARS, Zap., Lit. T, št. 11.

¹⁹ P. Radics, Kranjski dijaki na nemških vseučiliščih v XVI. in XVII. veku, IMK IX, 1899, str. 26.

²⁰ Kot v op. 16.

Brata sta bila dobra gospodarja in sta, tako kot že njun oče, mogla tudi precej na veliko posojati denar, zlasti bratom Lantierijem.²¹ Posest sta si razdelila tako, da je Jurij Andrej upravljal Ribnico, Janez Friderik pa Belo peč, medtem ko je bil Podkraj nekako skupen. Mlajši brat je ostal samski, Jurij Andrej pa se je okoli leta 1655 stanu primerno oženil z Ano Katarino Kobencel s Štanjela, mlado vdovo po Udalriku grofu Petaču.²² Zakoncema sta odrasla hči Katarina Elizabeta, ki so jo leta 1669 sijajno poročili z Wolfom Engelbertom grofom Turjaškim,²³ in precej mlajši sin Jurij Andrej. Ta je bil ob očetovi smrti šestleten otrok in skrb za njegovo vzgojo je prevzel stric Janez Friderik, ki mu je bil tudi uradni varuh. Kje in koliko časa se je šolal ta edinec, ki mu je bilo namenjeno postati dedič celotnega Trilekovega premoženja, ni znano, njegova knjižnica in njegovi pisni izdelki pa razodevajo zelo solidno izobraženega ljubitelja knjig, med katerimi so v kar nenavadni množini zastopani sočasni kranjski avtorji, Valvasor, Schönleben in Gerbec.²⁴ Bil pa je Jurij Andrej mlajši po dolgem času prvi Trilek, ki ni imel nič opraviti z davki. Ali sam ni čutil veselja do kariere deželnega uradnika, ali sta bila mati in stric tista, ki sta odločila, naj ostane kar samo veljaven graščak, upravljalec družinske posesti, je spričo pomanjkanja virov težko reči. Sredi sedemdesetih let, vsekakor pred 1676,²⁵ je skrbni Janez Friderik dosegel, da je bil rod Trilekov povzdignjen v grofovski stan; s tem mu je pridobil mesto v najvišji družbi na Kranjskem, ki ga je pozneje želel utrditi še tako, da je za nečaka poiskal enako visokorodno nevesto.

Z Jurijem Žigo grofom Gallenbergom sta bila že stara znanca iz družbe – na slavnostni pojedini ob dednem poklonu kranjskih deželnih stanov cesarju Leopoldu I. leta 1660 v Ljubljani sta n. pr. sedela za isto mizo²⁶ – in sodelavca v deželnih organih. Starodavna plemiška družina Gallenbergov je na prelomu iz 17. v 18. stoletje doživljala enega svojih družbenih viškov, obenem pa tudi začetek gospodarskega propada: bratje Janez Friderik, Jurij Žiga in Jošt Jakob so bili leta 1666 povzdignjeni v grofovski stan. Jurij Žiga je bil od 1682 do smrti 1697 deželni upravitelj, nekaj časa hkrati tudi upravnik, njegov sin Volf Vajkard pa v letih 1723 do 1733 celo kranjski deželni glavar.²⁷ Jurij Žiga je bil izmed treh bratov tisti, ki je, spričo svojega stanu in statusa skrbel za zunanji blišč rodbine: ob koncu 60-ih let je začel staroveško rodno Sotesko, ki jo je bil podedoval po očetu, prezidavati v kar najbolj razkošno rezidenco, ki jo je Valvasor zanosno opisoval v sliki in besedi.²⁸ A to podjetje je odločno presehalo njegove finančne možnosti: navzlic večkratnim »darilom« in »posojilom« dežele, do katerih je bil po navadi tistega časa kot visok deželni uradnik in visokoroden plemič nekako »upravičen«,²⁹ je pri tem zabredel v hude dolgove. Njegova sinova sta morala že 1733³⁰ Sotesko prodati in rodbina si nikoli več ni finančno opomogla.

Z ženo Katarino Elizabeto grofico Schrattenbach sta imela devet otrok in kar osem jih je odraslo, trije fantje in pet deklet.³¹ Vse je bilo potrebno primerno olikati in omikati in jim šteti doto. Kot grof se je moral pri iskanju zakonskih partnerjev še posebno potruditi, da je našel svojemu stanu primerne. Če se omejimo le na njegove hčere, se mu je na videz račun dobro iztekel: dve je oddal v samostan Mekinje, tretjerojeno Dorotejo Sidonijo (preoblečena 1680)³² in najmlajšo Maksimilijano Leopoldino (preoblečena 1688),³³ obe sta v svojih zrelih letih druga za

²¹ Kot v op. 11.

²² ARS, Zap., Lit. T, št. 22; popis listin.

²³ J. L. Schönleben, *Genealogia illustrissimae familiae principum, comitum et baronum ab Auersperg*, Ljubljana 1681, str. 24.

²⁴ Kot v op. 11. Glej tudi: M. Štuhec, *Rdeča postelja, ščurki in solze vdove Prešern*, Ljubljana 1995, str. 102–103.

²⁵ ARS, Zbirka listin, 1676, 3.april.

²⁶ J. V. Valvasor, *Die Ehre des Herzogthums Krain*, Ljubljana 1989, X, str. 385.

²⁷ Enciklopedija Slovenije, 3, Ljubljana 1989, gesto Gallenberg, str. 177.

²⁸ J. V. Valvasor, n.d., XI, str. 8–11.

²⁹ A. Dimitz, *Geschichte Krains von der ältesten Zeit bis auf das Jahr 1813*, Ljubljana 1876, IV, str. 73. – Glej tudi: J. Šorn, *Začetki industrije na Slovenskem*, Maribor 1984, str. 27.

³⁰ Za 60.000 fl; ARS, Zap., Lit. A, št. 48, popis listin. – Glej tudi: M. Smole, n.d., str. 455.

³¹ J. L. Schönleben, *Genealogia... de Gallenberg*, str. 24.

³² *Ibid.*

drugo postali priorici,³⁴ za druge tri pa mu je uspelo najti grofovske žene, najstarejša Ana Elizabeta je postala žena enega od generalov v Vojni krajini Janeza Adama grofa Puštalskega,³⁵ predzadnjo Rozino Elizabeta je oddal v hrvaško družino grofov Batthyanyjev,³⁶ za drugorojenko pa se je odločil, da jo da Trilekom: njihov grofovski naslov sicer ni imel takega sijaja kot njegov lastni, imel pa je solidno finančno podlago. Ker so nam znane denarne zadrege Gallenbergov, lahko razumemo neobičajno nesentimentalne postopke ob sklepanju te zakonske zveze. Suzano Felicito so čisto odkrito prodali oziroma kupili.

Visoko postlana zakonska postelja

Ženin je bil pravzaprav še zelo mlad. Kaj je bil vzrok, da sta njegova mati in stric tako pohitela z ženitvijo, ne vemo: morda je bilo njegovo vedenje takšno, da ga je kazalo čim prej spraviti v zakonski jarem, morda pa je bila to preprosto prilika, ki je nista hotela zamuditi. Cena, ki so jo plačali Trileki za gospodično s Soteske, je bila kar znatna. Kake tri tedne pred poroko, 20. aprila 1683, je ženin podpisal darilno listino, za katero se je v poznejših pravdah izkazalo, da je bila predpogoj za sklenitev zakona. V njej izjavlja, kako je preudaril, da se mora kot edini sin svojega pokojnega očeta pobrigati za nadaljevanje rodu, ki je sedaj grofovski, zato si je družico, s katero se nadeja imeti potomstvo, izbral v sloveči stari hiši, ki bo njegovemu rodu in imenu prinesla še večji ugled. Pri izbrani dami pa ni bilo odločilno le to, marveč tudi njene osebne čednosti in druge kvalitete. Iz velike naklonjenosti in posebne hvaležnosti zato podarja njej in njenim dedičem 50.000 goldinarjev, če ne bo mogoče v gotovini, pa v dohodkih.³⁷

Temu je 10. maja sledil podpis poročne pogodbe z naslednjo vsebino: nevestina dota je znašala 2000 gl., ženin ji je dal 2000 gl., zaženi in enako vsoto jutrnje, obljubil plačevati njene dolgove do vsote 500 gl. in ji dovolil neodmerjeno letno vzdrževalnino oziroma namesto tega 2000 gl. letno. Če bi ovdovela, bi dobivala, dokler bi obdržala njegovo ime, letno po 1500 gl., pripadla bi ji polovica srebrnine in drugih premičnin, vrt in hiša v Ljubljani ter kočija s šestimi konji.³⁸ Že naslednjega dne je stari Trilek izdal listino, s katero je nečaka imenoval za univerzalnega dediča, mu izročil gospodstvo Ribnico ter v užitek kapital 15.000 gl., naloženih pri vicedomskem uradu, »da bi laže začel lastno gospodarstvo.«³⁹ Nekaj pozneje (ne vemo, kdaj) mu je izročil tudi Belo peč.

Deset let pozneje, na vrhuncu pravdanja za premoženje po ločitvi zakona, je Jurij Andrej v eni svojih pritožb na dvor prizadeto zapisal: »Bil sem mnogo premlad, da bi smel privoliti v tisto darilo; kako visokostna je vedno hotela biti nasprotna stran, v resnici pa – gospodična nevesta je bila grofica in jaz grof, ona mlada, jaz nič starejši, in če hoče gospa nasprotnica že končno izvedeti za razliko, ona je le gospa, ki mi ni prinesla ali prigospodarila niti ficka, jaz pa sem, nasprotno,

³³ V. Steska, Dolničarjeva ljubljanska kronika od l. 1660 do l. 1718, IMK XI, 1901, str. 74.

³⁴ L. Schiwiz, n.d., str. 418.

³⁵ Kot v op. 31.

³⁶ ARS, Dol, f. 134: 1697, 28. januar, Ljubljana.

³⁷ ARS, Dol, f. 142, sn. 1, str. 10–15. Zadevano besedilo se glasi: Schenke, Doniere, und verehere dennoch wellgedachter meiner liebsten freylein Brauth ganz freywillig und willbedächtlich von meinem zeitlichen Vermögen... hiemit und in Craft dits fünfzig tausendt gulden ... und dises zwar in der weiss und meiner einer unterrifflichen und gegenerkandlichen schenkung Donatio remuneratoria inter vivos et irrevocabiler genandt, also und dergestalten, dass solige freiwillige schenkung von nun an alsobaldten Ihren würclichen effect haben: auch obgedachte mein liebste freylein Braut und Ihren Erben mit solichen fünfzig tausendt gulden alls mit Ihren anderwartigen eigenen haab und gut nach freien belieben zu handeln und disponieren, auch soliche auf allen faall Iure Domini zu vindiciren befuegt sein solle: Innmassen ich Ihre soliche donierte Summa an meiner Paarschafft oder in ermanglung derselben in meinen guettern, oder richtigten Capitalien hiemit nicht allein ausweise, sondern auch mit überreichung dises schriftlichen Instruments Iure constituii possessorii würclichen übergebe... Und thue ich bei abermelt Donierter Summa kein weitere Disposition, auch sonsten nientes, alls allein den genuss auf mein Leben Lang, /welicher ohne dass einen Ehemann in seiner Ehefrauen Guettern zustehet/ vorbehalten. Nach meinem Todt aber solle offtgemelte freylle oder Ihre Erben dieselbe pleno Iure genießen und darmit nach belieben Disponieren knen.

³⁸ Ibid., str. 2–9.

³⁹ Ibid., str. 20–22.

mož, ki sem ji nudil vse...«⁴⁰ Resnici na ljubo je treba povedati, da je z listino z dne 26. decembra 1683 potrdil, da mu je tast izplačal 2000 gl. hčerine dote,⁴¹ da bi prišla taka nevesta k hiši čisto brez bale, pa si je tudi težko predstavljati.

Mlada dva sta se nastanila v gradu Ribnici, obdana od kar številne služinčadi. Iz virov poznamo del grofove suite: oskrbnika, pisarja, lovca, paža, komornika, krojača, kuharja, pa še starega vrtnarja in nekega »hajduka«. ⁴² Seveda pa si smemo tam zamišljati še vrsto različnih hlapcev in dekel ter osebne grofičine posle. Stari stric je bival verjetno pretežno v Ljubljani, mati pa (vsaj pred smrtjo, ker je tam bil delan zapuščinski inventar po njej)⁴³ v novo zgrajeni hiši v Ribnici, sredi nabožnih slik. 26. januarja 1688 je bil rojen njun edini (znani) otrok, hčerka Ana Katarina. Opis dekličinih razkošnih krstnih oblačil kaže, da je bil njen krst prav gotovo plemiška slovesnost, ki je združila sorodnike z obeh strani.⁴⁴ Kot bo razvidno iz poznejših izjav, sta se zakonca že takrat prav slabo razumela. A do prave sovražnosti med njima in do neobičajno ostre reakcije Gallenbergov je prišlo šele v naslednjih letih, ko je Jurij Andrej s svojimi očitnimi, celo razvpitimi izvenzakonskimi erotičnimi podvigi prestopil mejo, ki bi jo žena in družba še tolerirali.

Prešuštniško življenje Jurija Andreja

19. december 1693

Prizorišče: škofijska palača v Ljubljani

Navzoči: tožiteljica Suzana Felicita grofica Trilek in njen advokat Janez Štefan Florjančič, toženec Jurij Andrej grof Trilek in njegov advokat Gabriel Hollenberg iz Gradca; ljubljanski škof Žiga Kristof grof Herberstein kot sodnik, kot prisedniki pa prošt Janez Krstnik Prešern, generalni vikar, frančiškanski provincial p. Anton Lazari, rektor jezuitov p. Konrad Miller, profesor moralne teologije jezuit p. Janez Krstnik Resing, lektor pri frančiškanih p. Felician in kot zapisnikar apostolski protonotar Janez Anton Dolničar.⁴⁵ Zbrani cerkveni odličniki so sestavljali konsistorij, oz. cerkveno sodišče, ki naj bi na tem zasedanju na podlagi dokazov in protidokazov dokončno odločilo o ločitvi zakona od postelje in mize, ki ga je zaradi ponavljajočih se prešuštev svojega moža zahtevala Suzana Felicita. Pravni postopek je sprožila v začetku aprila tega leta, ko je papeškega nuncija na Dunaju obvestila o svoji želji in ga prosila, naj imenuje sodišče, ki bi izpeljalo ločitev. Že 12. aprila je nuncij odredil, naj pravda poteka pred pristojnim cerkvenim sodiščem, to je pri ljubljanski škofiji. V začetku maja je ljubljanskemu škofu poslala formalno prošnjo za ločitev in škof je nemudoma določil tri naroke, ki naj bi znašali skupaj šestdeset dni od datuma, ko bo tožencu vročena tožba; to se je zgodilo 24. maja na Dunaju, kjer se je takrat mudil Jurij Andrej. Ta kar nekaj časa ni reagiral; zdi se, da ni prav verjel, da se mu to v resnici dogaja. Šele v začetku avgusta je poslal z Dunaja na škofijo prošnjo, da se razprava še nekoliko odloži, da bi se lahko bolje pripravil, češ da zaradi nujnih opravkov in poslov tega še ni mogel storiti. Prošnja mu ni bila uslišana in na prvi sodni dan po odrejenih narokih, dne 11. avgusta, je ljubljansko cerkveno sodišče v tej zadevi prvič zasedalo: pregledalo je predloženo dokumentacijo in določilo, da bo glavna razprava z zaslišanjem strank 18. septembra. Na njej se nista pojavila ne Trilek ne njegov advokat. Sodišče – v skoraj enaki zasedbi, kot pozneje, decembra, le da je bil v vlogi sodnika generalni vikar – je na podlagi zbranih pričevanj razglasilo ločitev zakona po moževi krivdi, žena pa da ima pravico do deleža premoženja, kakor je to določala poročna pogodba. O svojih sklepih je obvestilo deželnega glavarja kot najvišjega predstavnika svetne oblasti, ki je imela nalogo izpeljati premoženjsko-pravne posledice ločitve.⁴⁶ Dogodki so se potem odvijali prav

⁴⁰ Ibid., str. 311–313. Spis ni datiran.

⁴¹ Ibid., str. 35–36.

⁴² Ibid. Omenjeni so v zapisnikih z zaslišanj Elizabete Železnik in Marijane Pabst.

⁴³ Kot v op. 22.

⁴⁴ L. Schiwiz, n.d., str. 370. Glej tudi: M. Štuhec, n.d., str. 9–10.

⁴⁵ NŠALj, Protocolum Diocesis Labacensis de Annis 1692 et 1693, knjiga 17, str. 428 sl.

⁴⁶ Ibid., str. 352–360 in 363–406.

bliskovito, gotovo na pobudo vplivnega grofa Gallenberga. Že 30. septembra je Trilek dobil poziv, naj v štirinajstih dneh izplača ženo, sicer mu bo premoženje zaseženo in mu bo sojeno po običajnem postopku.⁴⁷ Tega ni storil, zato je bil ob svoji vrnitvi na Kranjsko, ob koncu oktobra ali v začetku novembra, deležen zelo neprijetnega sprejema: naložili so mu globo 4000 dukatov, češ da ovira oblast pri zasegi premoženja, in ga imeli pod oboroženo stražo najprej pet dni v hišnem priporu, pozneje pa še štirinajst dni na ljubljanskem gradu.⁴⁸ V tem času (v ponedeljek po sv. Leopoldu – 15. november) je zasedalo ograjno sodišče in razprave se je udeležil tudi Trilekov advokat Hollenberg. Janez Štefan Florjančič je v imenu Suzane Felicite zahteval njeno doto, zaženilo, jutrnjo, darilo 50.000 goldinarjev in vse, kar naj bi dobila kot vdova. Hollenberg je apeliral na prisotne, naj vendar premislijo in si razjasnijo, ali je vse to res mogoče terjati, dokler je mož še živ, vendar je Florjančič ta – zelo utemeljen pomislek – zavrnil. Hollenbergov odgovor na vse zahtevane postavke je bil enak: njegov klient je zelo zadolžen in če bi njegovi upniki izvedeli, da je ženi izplačal kaj denarja, bi vsi pritisnili nanj. Sodni zbor se na to ni oziral in je po končani obravnavi določil 8. februar 1694 kot datum, do katerega naj Trilek zadosti vsem ženinim zahtevam.⁴⁹ Jurij Andrej se je zdaj zavedel resnosti položaja in je 3. decembra prosil škofa, da ga zasliši, ta pa je po posvetu s Suzano Felicito določil 19. december za dan ponovne razprave.⁵⁰

Advokat Suzane Felicite je prešuštništvo njenega moža dokazoval z naslednjimi listinami:

1. *Pričevanje Elizabete Železnik, Ortnek, 2. marec 1690*
2. *Pričevanje Elizabete Železnik, Ortnek ?, 16. marec 1690*
3. *Pričevanje Jere Musa, Ljubljana, 12. junij 1692*
4. *Pismo Jurija Andreja Trileka svojemu služabniku Janezu Frideriku Templu, Ribnica, 1. december 1692*
5. *Pričevanje Doroteje Hedwige, Dunaj, 5. december 1692*
6. *Pričevanje Anke Stromsekerice, ?, 10. januar 1693*
7. *Pričevanje Marijane (Mice) Pabst, Dunaj, 15. januar 1693*
8. *Pričevanje Elizabete Železnik, ?, 30. januar 1693*
9. *Pričevanje Marijane (Mice) Pabst, Dunaj, 21. marec 1693*
10. *Pričevanje Ane Marije Dresdensis, Dunaj, 9. julij 1693.*⁵¹

Vsebine dokumentov št. 2 in 7 ne poznamo, ostali pa so se ohranili bodisi v sočasnih originalnih prepisih bodisi v vsebinskih povzetkih.

Trilek je imel dolgotrajnejše razmerje z Elizabeto Železnik in Marijano Pabst, vse ostale dame pa so bile njegov bolj ali manj priložnosten ulov. Mlinarica Elizabeta Železnik (Selesnikin), »krščena Turkinja«, takrat stara okoli dvajset let, je bila zaradi svojih intimnih zvez z grofom Trilekom prvič zaprta spomladi 1690. Na prvem zaslišanju na gradu Ortnek, sedežu deželškega sodišča (vsebine drugega zaslišanja ne poznamo), je deželnima komisarjema Seifridu Lihtenberškemu in Juriju Andreju Murgeletu odgovorila na 45 vprašanj, ki so bila v veliki večini zastavljena z »Ali ni res, da...« oziroma »Naj potrdi in naj ne laže...«, kar kaže, da so bile okoliščine gospodoma že dobro znane. Vendar na vse svoje namige le nista dobila pritrdilnega odgovora. Mlinarica je izjavila, da je že četrto leto poročena in da ima majhnega otroka. Z grofom naj bi se začela družiti šele po poroki, pred kakšnim letom dni. Ljubezenske sestanke sta imela v mlinu, oziroma »kjer se je grofu zdelo primerno«, odločno pa je zanikala, da bi hodila k njemu v grad, kadar gospe ni bilo doma. Ponjo je običajno pošiljal svojega lovca Hansa Steffelina, njegov zaupnik pa je bil tudi grajski oskrbnik Boltežar Benko, medtem ko je bila njegova žena, oskrbnica, na grofičini strani in je bila mlinarici izrazito sovražna. Za svoje »usluge« je od grofa dobivala vsakič po en goldinar, včasih tudi dva ali celo tri. Komisarja sta trdila, da ji je grofov krojač po

⁴⁷ ARS, Dol, f. 142, sn. 1, str. 69–71.

⁴⁸ Ibid., str. 170–207. Pritožba J. A. Trileka na dvor, 25. januar 1694.

⁴⁹ Ibid., str. 80–91. Izvleček iz protokola ograjnega sodišča, Ljubljana, ponedeljek po sv. Leopoldu.

⁵⁰ NŠALj, Protokol, knjiga 17, str. 406.

⁵¹ Ibid., Protokol (1694 in 1695), knjiga 18, str. 66.

naročilu svojega gospoda šival tudi obleke, kar je zanimala; naredil naj bi ji le poročno obleko in to na njeno prošnjo in ne na grofov ukaz (!). Ta izjava morda kaže, da njuno znanstvo le ni trajalo samo eno leto. S tem v zvezi je zanimivo tudi vprašanje komisarjev, ali ji ni grof ukazal, naj prinese otroka v Ribnico in ali ni morda otrok celo njegov. Potrdila je, da ga je na njegov ukaz nekoč prinesla v cerkev, on pa je prišel mimo in se ji nasmejal, vendar otrok ni njegov, saj ga je imela, še preden se je spečala z njim. Iz zapisnika dalje izvemo, da je bila grofova afera z mlinarico splošno znana in da je zanjo vedela tudi njegova žena, ki je z možem ljubico o tem celo govorila. Trilek se je nekaterim ljudem, ki so se posebej glasno zgražali, maščeval tako, da jih je zaradi domnevnih prekrškov prijavil na sodišče (n. pr. svojega krojača, sestro svojega lovca) ali jih je dal vreči v ječo (starega župana Šivica iz Gorenje vasi). Komisarja sta trdila, da gre o mlinarici med ljudmi glas, da je zaradi svojega razmerja z grofom postala visokostna, češ da si dovoljuje, da jo ljudje hodijo prosit, naj pri njem posreduje za njihove svojce; županja Šivičeva naj bi se celo vrgla na kolena pred njo. To obtožbo je zanimala, županji, ki je res pokleknila pred njo, pa naj bi dejala, naj hodi klečat pred grofico. Nekaj njenih izjav osvetljuje tudi Trilekov značaj. Na vprašanje, zakaj se je z njim spustila v razmerje, je odvrnila, da »je kot podložna morala ubogati«. Nekoč jo je skozi okno oskrbnikove hiše klical, naj pride k njemu, ona pa ni hotela, zato je zavpil, naj uboga, sicer jo bo ustrelil. Splošno znano je bilo, da je bil v tem času do svoje žene zelo surov in grob, in ko mu je mlinarica to nekoč očitala, jo je ozmerjal: »Beštija, kaj me boš učila!«. Svojega zaupnika lovca je oženil s hčerjo nekega krzarnarja, o kateri je šel glas, da je bila prej njegova ljubica, parček pa je naselil v neko hišo, kjer se je potem sestajal z mlinarico.⁵²

Elizabeta je bila za svoje »prestopke« kaznovana: iz zapisnika o zaslišanju njene naslednice Marijane Pabst tri leta pozneje izvemo, da jo je dal deželni oskrbnik grof Gallenberg izpostaviti javnemu zasmehu (gauh haben lassen).⁵³ Mladi Trilek pa je tudi pozneje vsaj še enkrat, v oktobru 1692, prišel k njej po tolažbo, kot nam sporoča samo v povzetku ohranjeni zapisnik o njenem zaslišanju s konca januarja 1693.⁵⁴

V letu 1691 se je Jurij Andrej nekajkrat obrnil na ljubljansko zvodnico Magdaleno Stoyernzin, naj mu preskrbi žensko družbo. Izbira je padla na Jero Muso, ki je za svoje usluge vsakič dobila dukat, od katerega je Magdalena enkrat odrinila petaka. Pravzaprav je ves postopek, dogovor z Magdaleno in privedbo Jere v grofovo stanovanje, izvedel naš stari znanec, lovec Hans, ki je potlej zvodnici tudi sam vsakič odštel njen goldinar. Magdalena je pri Jeri delala reklamo za svojo stranko, češ, grof je čeden človek, naj le gre k njemu.⁵⁵

Tudi kadar se je mudil na Dunaju, si je znal najti kupljiva dekleta. Dve taki ptičici so dunajske mestne oblasti – nedvomno na prošnjo Gallenbergov in v interesu ločitvene pravde – izsledile in izprašale v letu 1692 in 1693: Doroteja Hedwiga iz Hanovra, 22 let, evangeličanka, ki je v arestu postala katoličanka, je priznala, da je bila pri njem v gostincu Štajerski dvor najmanj šestkrat in vsakič ji je dal dva dukata. Cene na Dunaju so bile, kot se za prestolnico spodobi, višje kot v Ljubljani.⁵⁶ Izpovedi druge, Ane Marije iz Dresdena, ne poznamo. Z njo se je družil v času, ko je prosil za odlog ločitvenega postopka, češ da zaradi poslov ne more z Dunaja. To dejstvo je opazila in mu ga očitala tudi njegova žena.⁵⁷

Sodu pa je prav gotovo izbila dno afera s hčerjo ribniškega padarja Marijano (po kranjsko Mico, kot je zapisal Dolničar v protokolu) Pabst na prelomu 1692/93, v času, ko je bila Suzana Felicita na zdravljenju v Padovi. Jurij Andrej se je spričo ženine dolgotrajne odsotnosti počutil svobodnega in popustile so mu vse zavore. O tem je ohranjenih nekaj pričevanj. 10. januarja 1693

⁵² ARS, Dol, f. 142, sn. 1, str. 37–55.

⁵³ Ibid., str. 59.

⁵⁴ NŠALj, Protokol, knjiga 17, str. 428.

⁵⁵ ARS, Dol., f. 142, sn.1, str. 66–68. Zaslihanje obeh je vodil ljubljanski mestni sodnik Jurij Tallmeiner 21. februarja in 27. maja 1692.

⁵⁶ Ibid., str. 92–94. Zaslihanje je vodil 5. decembra 1692 na Dunaju Johann Ludwig Wild, pisar cesarskega ograjnega sodišča. On je v letu 1693 zasliševal tudi Marijano Pabst in Ano Marijo iz Dresdena.

⁵⁷ NŠALj, Protokol, knjiga 18, str. 76 sl.

je bila pod (slovensko) prisego zaslišana žena Trilekovega krojača Andreja Anka Stromsekerica. Izpovedala je, da je doma iz Cerknice in da jo je v Ribnico prejšnje leto pripeljal njen mož, ko je nastopil službo v gradu. Nekoč (datum ni znan) je grof v gradu priredil zabavo zase in še za nekaj »kavalirjev«. V krčmo je poslal po citraše in štiri plesalke, med katerimi je bila tudi ona, tam pa je bila tudi Mica. Med zabavo, ki je trajala od treh popoldne do desetih naslednjega dne, se je grof zanimal izključno za Mico, ki je ves čas tičala ob njem. Proti jutru je Trilek godce in plesalke poslal v drugo sobo. Dodala je še, da je od krojača Andreja in drugih Ribničanov slišala, da se Mica po cele dneve zadržuje v gradu, tudi v gospejini sobi, češ da urejuje njene obleke in perilo. Na vprašanje, ali je hotel grof tudi od nje nespodobnih dejanj, je odvrnila, da ne, saj je hotel le Mico, ki ji je posvečal vso pozornost in mu je bila kot žena.⁵⁸

Mico so marca prijeli na Dunaju. Na zaslišanju je odgovorila na petindvajset zastavljenih vprašanj in iz zapisanega lahko izluščimo naslednjo žalostno zgodbo te osemnajstletnice: grof jo je poznal že tri leta, prvič pa je z njo spal pred štirimi meseci in ji vzel devištvo. Za to ji je dal tri forinte. Potem je neprestano pošiljal ponjo, češ da mora v gradu priti perilo. Ker se je bala pohujšanja in grofice, včasih ni hotela iti, pa je prišel ponjo sam in ji grozil s sabljo. Dal ji je tudi nekaj oblek in včasih še kakšen forint. Po njeni izjavi ne njeni starši ne sestra Alenčica niso vedeli na to razmerje. Zanimala je, da bi v gradu živela kot grofova žena, čeprav je bila podnevi pogosto tam in jo je grof vodil v različne sobe, tudi v ženino. Ponoči ni bila nikoli v gradu. Grofov glavni zaupnik naj bi bil takrat njegov paž Ferdinand Templ, po rodu Dunajčan. Ker se je Trilek bal posledic – spraševal jo je, ali je noseča –, ji je poiskal moža, krznarja Jurija. Okoli sv. Mihaela (29. septembra) jima je v Ribnici priredil meščansko poroko, kjer so bili tudi oboji starši, potem pa ji ni dovolil iti z možem: pri njem je smela spati samo enkrat in mu ni smela nič povedati. Mimogrede, podatek o poroki kaže, da je to razmerje trajalo dlje kot le štiri mesece.

Pohujšanje v Ribnici je bilo velikansko. Ribniški arhidiakon Tomaž Renner je neko nedeljo pridigal o zakonolomstvu s tako očitnimi namigi na grofa, da je le-ta ob glasnem zgražanju vernikov ježno odvihral iz cerkve. Ker se je bližala ženina vrnitev in ker ga je tudi mati priganjala, naj neha s to sramoto, je sklenil Trilek ljubico spraviti iz dežele. Paž Templ je svetoval Dunaj, saj je imel tam starše. Mica, ki ji je bila ta zveza po lastni izjavi v kaj slabo veselje, je tarnala, češ kaj bo na Dunaju, ko je tako revna, pa ji je ljubimec zagotovil, naj nič ne skrbi, ker bo on vse uredil. Po novem letu 1693 je v spremstvu Templja in nekaj hlapcev prišla v prestolnico, kjer so se naselili v grofovem priljubljenem gostincu Štajerski dvor. Tu se jim je kmalu pridružil tudi Trilek, ki je bil ves čas pri njej, dokler je ostal na Dunaju.⁵⁹ O nadaljni Micini usodi ni podatkov.

Kot dokaz o tej zvezi je bilo predloženo tudi neko grofovo pismo Templu, v katerem je, po besedah njegove žene, »z vulgarnimi izrazi opisoval svojo ljubezen do navadne padarjeve hčere«.⁶⁰

Kot dodaten, zelo močan razlog za ločitev zakona je Suzana Felicita navedla spolno bolezen, ki da jo je nalezla od svojega moža. Ker se ji je v času, ko je živela z možem, vedno znova pojavljala, tako da je bilo menda po mnenju zdravnikov ogroženo celo že njeno življenje, je šla najprej za dobro leto živeti v samostan Mekinje, pozneje pa še na zdravljenje v Padovo. Padovanski zdravniki so ji odločno odsvetovali obnoviti intimne stike z možem, enakega mnenja pa sta bila tudi kranjska doktorja Janez Andrej de Coppinis in Janez Jurij Keršinar, ki sta za sodišče napisala tudi ustrezni poročili. Za kakšno spolno bolezen je tu šlo, je nemogoče reči, saj tudi zdravniška veda tistega časa še ni dobro razlikovala n.pr. sifilisa od gonoreje. V virih jo enkrat imenujejo »lepra«, drugič »caeltica infectio«.⁶¹

⁵⁸ ARS, Dol, f. 142., sn. 1, str. 366–368. Besedilo slovenske prisega: Jest Anka Stromsekerza perseschem Bogu Vsegamogoschnimu eno prauo Jeno Zhisto persego, de Otchem iest ta prauo Bogudopadietscho resnizo Zhess vse lete puncte, Ke bodem iest vpraschana povedati, inu niunezh Sadersati. Koker meni Bog Jenu negova luba Pres Usega greschniga Madesha Spotscheta Matti ienu Diviza Maria na moi posledni Zhass, Kadar se bode moia Duschiza od moiga greschniga trupla odlotchilla pomagaite. Amen.

⁵⁹ Ibid., str. 56–65.

⁶⁰ NŠALj, Protokol, knjiga 18, str. 76 sl.

⁶¹ ARS, Dol, f. 142, sn., str. 345–459. Dopis Suzane Felicite na ljubljanskega škofa, s.n. Ona uporablja besedo »lepra«, dr. Janez Andrej de Coppinis pa »caeltica infectio«.

Dragocen dokument o intimi tega zakona je pismo, ki ga je Suzana Felicita pisala svojemu očetu iz Mekinj 19. februarja (1692?), kjer med drugim pravi: »Milostljivi gospod oče, vaša milost hoče vedeti, ali se hočem ločiti od svojega moža; dajem se popolnoma v voljo in nasvet vaše milosti. Rečem tako: če bi bilo upati, da bi on enkrat spet postal pameten in da bi se lahko zanesla, vendar, Bog ve, da nimam nič več upanja, to zagotavljam vaši milosti; z mano se je tako ravnalo, da ne morem povedati, v svesti sem si, da mi ob njem ne more biti nič dobrega. Derneca ima spet pri sebi, spet je prišel hudiču v roke; kako naj pride k pameti, ko ga hudobni ljudje ne pustijo pri miru... Sedaj sem že dolgo ločena od njega in njegove postelje, in, Bog mi pomagaj, sem prav lahko ločena od nje, saj nisem hotela ležati z njim še ko sem bila pri njem; kadar pa sem že ležala pri njem, kar se je le redko zgodilo, sem to naredila samo zato, da ni mogel reči, da ima vzrok za kurbanje; odkar sem ga dobila pri kurbi, sem to še nekaj časa delala, res sem vse naredila, da ne bi hodil h kurbam; je pa tudi res, da sem potem, ko sem ležala pri njem, bila vsakič še bolj bolna, in sedaj slišim, da spet ni zdrav. Vrag vzemi njega in njegovo posteljo, prav rada sem ločena od njega...«⁶²

»Tebe ne morem ljubiti...«

Trilekov advokat je za začetek izjavil, da njegov klient ni kriv zločina prešuštva.

Nato je prešel v frontalni napad na Suzano Felicito: svojemu možu da je pogosto kratila zakonsko dolžnost, le s težavo mu je dovolila k sebi in neredko si je dala izsiliti privoljenje, delala se je, kot da ji je bil ta zakon vsiljen. Do njega ni kazala nobenega čustva, še več, v njegovo veliko sramoto se je ločila od njegove postelje in mize. Če se eden od zakoncev odteguje drugemu, ga s tem spravlja v nevarno stanje skušnjave, in če pride potem do prešuštva, je tega zločina kriv tudi oni, ki ne izpolnjuje svoje zakonske dolžnosti. Grof je še mlad, tridesetleten, kako naj živi vzdržno? Sama ga je privedla v to nevarno stanje in je torej sokriva zločina. Razen tega je njeno vedenje možu že celih deset let sumljivo: pogosto mu je govorila o neki osebi, ki da ji je mnogo ljubša, v obraz mu je rekla: »Tebe ne morem ljubiti, z njim bi se morala poročiti!« Tej osebi je pisala tudi ljubezenska pisma in bila enkrat z njo dalj časa sama v sobi in bi takrat lahko tudi zagrešila prešuštvo. Ob vsaki ostri besedi, ki ji jo je rekel, se je zatekla k svojemu očetu, ki da jo je ščuval. Pri gospodu maršalu so spravljeni tudi originalna pisma, v katerih ji je njena služabnica Elizabeta svetovala, kaj storiti, da bi se zdravje njegovega klienta poslabšalo in bi se mu skrajšalo življenje.

Glede dokaznega gradiva je izjavil, da se ljubezenska pisma pač pišejo in da sama po sebi še niso dokaz za prešuštvo. Izpovedi zaslišanih žensk je na kratko zavrnil, češ da gre za zloglasne osebe, ki jim ni verjeti in ki jih je lahko pripraviti do kakršnegakoli priznanja. Tudi Micinim besedam da ni verjeti, saj je ta zloglasna ženska pravzaprav izpovedala le, da jo je nekdo peljal na Dunaj. Pričevanja takih ljudi ne veljajo, treba bi jih bilo vsaj soočiti s Trilekom. Njegov klient ni bolan, izjave zdravnikov so lažne. Po njegovem mnenju za ločitev zakona ni dovolj elementov, namesto da se dokončno odločajo o njej, naj rajši poskusijo s pomiritvijo med zakoncema.⁶³

Takih pomiritev ob posredovanju sorodnikov, prijateljev, svetnih in cerkvenih odličnikov je bilo dotlej že nekaj, a nobena ni prav dolgo držala. Prvi (znani) poskus je bil v začetku leta 1690, ko je Suzana Felicita zaradi grobosti svojega moža poklicala na pomoč očeta; ta je po posvetu z deželnim glavarjem knezom Eggenberškim poslal v Ribnico dva kavalirja, ki sta jo odvedla v Mekinje, deželni glavar pa je Trileka poklical k sebi in ga ostro prijel zaradi njegovega neplemiškega vedenja.⁶⁴ Pozneje so poskusili doseči spravo še oče Gallenberg ob pomoči frančiškanskega provinciala p. Antona Lazarija in jezuitskega rektorja p. Roka Ampacha; v septembru 1693 je prišel iz Gradca ukaz cesarskih svetovalcev, naj se zakonca nehata medsebojno obtoževati in naj se pomirita; za prenehanje sovražnosti pa si je zelo prizadeval tudi Trilekov svak

⁶² Ibid., sn. 2, Mekinje, 19. februarja 1692 (?).

⁶³ NŠALj, Protokol, knjiga 17, str. 428 sl.

⁶⁴ ARS, Dol., f. 142, sn. 1, str. 401–405. Pismo Jurija Žige Gallenberga, s.d.

grof Turjaški.⁶⁵ To je bila kratka kost, ki so jo glodali od Dunaja do Ribnice, kar je moralo starega Gallenberga hudo pekleti.

Ženin zagovornik je zagovor toženca spodbijal, češ da je vedel, da zaslišujejo njegove sokrivke, pa se na teh zaslišanjih ni nikoli pojavil, da so sokrivci, četudi so »zloglasni«, lahko priče in da naj bi predložil inkriminirana pisma, če zares obstajajo. Besed Suzane Felicite, da moža ne more ljubiti, ni zanikal, izjavil je le, da je to rekla pred medsebojno pomiritvijo (katero od njih?) in ponovil, da zakonskega življenja z možem ne more obnoviti po nasvetu zdravnikov.⁶⁶

Škof je ob koncu povzel, da je tožiteljica v zadostni meri dokazala zakonolomstvo svojega moža in da ločitev od postelje in mize velja, pritožba na rzsodbo pa da ni možna. Zakonca so vprašali, ali se strinjata, da ločitev slovesno razglasijo takoj, in ker sta potrdila, so to opravili, »pri svečah«, kot je zapisal Dolničar, »ker je bil že večer.«⁶⁷

Za premoženje gre

Jurij Andrej se je počutil osamljenega, predvsem pa ogroženega. V eni od pritožb na dvor je zapisal, da ga v tej pravdi ni hotel zastopati noben jurist na Kranjskem in si je zato moral poiskati zagovornika v Gradcu. Njegov tast da je v deželi vsemogočen, vse se obrača po njegovi volji, v pravdi pa da je nastopal kot tožnik in sodnik hkrati.⁶⁸ V resnici je Gallenberg poskrbel, da je kolesje pravice neusmiljeno mlelo: ker se zet ni držal roka 8. februarja, do katerega naj bi izplačal njegovo hčer, je ograjno sodišče že čez štiri dni v imenu Suzane Felicite zaseglo gospostvo Ribnico, 4. marca pri vicedomskem uradu naloženi kapital in hišo z vrtom v Ljubljani, 3. avgusta pa še Belo peč.⁶⁹ Dejstvo, da njihov zemljiški gospod ni več Jurij Andrej Trilek, ampak njegova žena, so podložnikom sporočili s prižnic. Trilek je ostro reagiral: o Veliki noči, ko je bilo okoli cerkva največ ljudi, je dal na dveh krajih, kot je poročal deželni glavar, po svojih biričih razglasiti, da je glavarjev odlok ničen in da je v Ribnici še vedno on gospodar, ter podložnikom zagrozil s hudimi telesnimi kaznimi, če bi dajatve izročali ženinim ljudem. V odgovor na to nepokorščino je deželni glavar ukazal, naj v tem primeru zapro vse župane, dokler se podložniki ne bi vdali in priznali nove gospodarice.⁷⁰

S pravnega stališča pa položaj Suzane Felicite ni bil tako nedvoumen, kot bi si želeli Gallenbergi. Zakonska zveza je kot zakrament v tistih časih spadala v domeno cerkve in kanonskega prava: ločitev zakona od postelje in mize kot edina možna vrsta ločitve je pomenila le to, da sta zakonca po njej živela ločeno in da sta smela prejemati vse druge zakramente, nista pa se mogla ponovno poročiti. Če se je med njima nabralo toliko zamer kot v našem primeru, pa je nujno moralo priti do zapletov pri premoženjski plati ločitve. Poročne pogodbe, ki so takrat urejale premoženjske zadeve bodočih zakoncev, so predvidevale njun status v času skupnega življenja ali po smrti enega od njiju, nikakor pa ne v primeru ločitve, ki je bila nekaj popolnoma izjemnega. Vendar pa je kanonsko pravo v načelu reševalo tudi to vprašanje: zakonec naj bi po ločitvi dobil vrnjen delež, ki ga je sam prinesel v zakon ter obdržal darila iz časa pred poroko. Če tega ni bilo mogoče izpeljati sporazumno in po mirni poti, je moralo odločati svetno sodišče. Ekstremna stališča, ki sta jih v tem sporu zavzeli in zagovarjali obe strani, moremo pripisati samo globokemu in nepomirljivemu medsebojnemu sovraštvu. Gallenbergi so nedvomno zahtevali preveč in po pravici se je pritoževal Jurij Andrej, češ da ravnajo, kot da bi bil »civilno« mrtev, ko terjajo tudi vse tisto, kar bi pripadalo njegovi ženi šele po njegovi smrti. Njihova realna moč je bila tolikšna, da jih je v tem podprlo tudi ograjno sodišče. Na drugi pa ni bila nič manj nepravilna njegova odločenost, da Suzani Feliciti ne da prav ničesar.⁷¹

⁶⁵ Ibid., str. 345–495.

⁶⁶ NŠALj, Protokol, knjiga 17, str. 428 sl.

⁶⁷ Ibid.

⁶⁸ ARS, Dol, f. 142, sn. 1, str. 285–344.

⁶⁹ Ibid., str. 246–263. Informacija Suzane Felicite na dvor, 5. marec 1697.

⁷⁰ Ibid., str. 218–220.

O njej je menil, da je ničvrednica in koristolovka, ki je imela oči vedno samo za njegovo premoženje, zanj pa nikoli, nehvaležnica, ki je skupaj s svojimi sorodniki od njega samo jemala, k hiši pa ni nič prinesla; stregla naj bi mu celo po življenju, da bi potem z drugim lahko uživala njegovo premoženje, a ker se ji to ni posrečilo, ga poskuša s pomočjo očeta in njegovih pomagačev popolnoma uničiti in pobrati še tisto, kar je ostalo. Posebno ga je bolelo, da ni imel moških potomcev in se jih po ločitvi tudi ni mogel več nadejati, zato je videl v ravnanju Gallenbergov namen uničiti rod in hišo Trilekov. Zaseg dohodkov njegovih dveh najbolj donosnih posesti ga je hudo prizadel; pustili so mu le njegovo najmanjšo posest, Pipanovo pri Radovljici, ki pa je bila močno zadolžena in mu ni zadoščala niti za preživetje, kaj šele za življenski stil, ki pritiče njegovemu grofovskemu naslovu. Ker si je tudi v preteklih letih nabral precej dolgova na Kranjskem in Koroškem – to so mu Gallenbergi močno zamerili, češ da bo lastnega otroka spravil na beraško palico – in ker je ravno gospostvo Ribnica predstavljalo varščino za upnike, je bilo njegovo stališče izjemno težko. Še več, žena in tast sta, v skladu z razsodbo ograjnega sodišča, popolnoma izropala njegovo hišo v Ljubljani in odpeljala iz nje vse nepremičnine, »da ni ostal žebelj na steni«. ⁷²

Najbolj spornih pa je bilo tistih 50.000 goldinarjev, s katerimi si je bil Jurij Andrej kupil hčer iz rodbine Gallenbergov. Suzana Felicita in njen oče sta trdno računala z njimi, kot s predporočnim darilom, in prav na račun tega, po njunem mnenju še neizplačanega denarja, se je Gallenberg tako trdno usedel na zetovo premoženje. Trilek pa ne le, da tega denarja skoro gotovo sploh ni imel, tudi če bi ga imel, ga ne bi hotel izplačati, prepričan, da je v letih svojega zakona Gallenbergom njihovo hčer že »odplačal«. Ta denar ji je zapisal iz naklonjenosti in v dobri veri, da bosta živeła v zakonu v miru, ljubezni in enotnosti, ona naj bi ga uživala do njegove smrti in šele potem naj bi prešel v njeno popolno last. Po njegovem to torej ni bilo darilo v pravem pomenu besede, ampak bolj razpolagalna pravica, oziroma kar njegova »poslednja volja«. ⁷³ Žena pa je osramotila njegovo ime in se ločila od njega, kar ju je spravilo v položaj, ki ga ni bil predvidel noben medsebojni dogovor. Ograjno sodišče je bilo primorano sporno darilno pismo obravnavati spet v decembru 1694. Tam je prišlo do mučnega dokazovanja verodostojnosti listine, saj so imeli gospodje, ki so jo bili pred dobrimi desetimi leti podpisali, o njej sedaj različna mnenja: Jurij Andrej in njegov stric (materin brat) Janez Filip grof Kobencel sta trdila, da je bila prvotna listina drugačna (!). ⁷⁴ O tem sta ohranjeni dve izjavi, napisani na poziv sodišča: stari stric Trilek je pod prisego napisal, da je »po zaroki Krištof Enghaus vprašal mojega nečaka, komu bi raje dal teh 50.000 goldinarjev, če bi umrl in bi ne imel dediča, nevesti ali komu drugemu, ta pa je rekel, da raje nevesti kot komurkoli drugemu«, Kobencel pa je, nasprotno, izjavil, »da je bilo to darilo pod pogoji, o prosti donaciji ni bilo nikoli govora«. ⁷⁵ Dvomimo lahko, da se je Kobencel podal v to tvegano zaveznitvo z nečakom iz gole ljubezni do njega, prav nasprotno, v nakazujočem se propadu hiše Trilek je videl lepo možnost za svoj rod in je temu primerno ukrepal.

Jurij Andrej, ki se je zavedal, da njegovih argumentov na Kranjskem noče nihče poslušati, je o tem, kako ravnajo z njim in njegovim imetjem, v teku let obvestil cesarski dvor v štirih obsežnih memorialih, prepričan, da bodo tam znali spor pravično razsoditi. Za zakonsko polomijo je vseskozi dolžil ženo, sam ni bil nikoli voljan priznati niti trohice krivde. Dve pritožbi je naslovil tudi na papeškega nuncija in v drugi, z dne 12. oktobra 1694 zahteval novo razpravo pred cerkvenim sodiščem. ⁷⁶ V prestolnici je afera gotovo povzročila zadrego in nelagodje. Nuncij si je dal po obeh Trilekovih pritožbah od ljubljanskega škofa natančno pojasniti spor med zakoncema in utemeljiti razloge za razvezo. Škof ni odstopil od svoje odločitve, obširno pojasnilo pa je 19. februarja 1695 nunciju posredovala tudi Suzana Felicita in v njej posebej poudarila moževno po

⁷¹ Kot v op. 68.

⁷² Ibid.

⁷³ Ibid., str. 114–126.

⁷⁴ Ibid., str. 246–263.

⁷⁵ Ibid., sn. 2, str. 220–222.

⁷⁶ NŠALj, Protokol, knjiga 18, str. 76 sl.

vsej Kranjski razvpito grešno življenje, a odločno zanikala, da bi bila kdaj stregla po njegovem življenju. Dodala je, da ni samo ona tista, ki ne more več živeti z njim, marveč da je tudi on že ob začetku procesa preko svojega zagovornika dal vedeti, da želi živeti ločeno od nje, zato imajo po njenem vse njegove pritožbe en sam cilj, da bi ob ločitvi ne bil de iure spoznan za krivega in bi mu tako ne bilo treba nositi posledic, oziroma da bi z neprestanimi apelacijami in vedno novimi obtožbami na njen račun zavračeval izvajanje teh posledic.⁷⁷

Postopki kranjskih deželnih organov nasproti Trileku so se zdeli pretirani tudi pravnikom na Dunaju in cesarska pisarna je 9. aprila 1695 razglasila začasno premirje (stillstand), dokler ne bi sprejeli dokončne razsodbe.⁷⁸ A Dunaj je bil daleč in Gallenbergu se je zdelo, da se mu na ta papir ni treba ozirati. Zato je v jeseni Trilek spet poslal obupan apel do cesarja, češ da se njegove odredbe ne spoštujejo in da ga še vedno ropajo, in prosil, naj vendar ukaže dvigniti zasego z njegovih posesti.⁷⁹ To se je zgodilo šele 11. avgusta 1696, ko je cesarski odlok ukazal splošno pomiritev med sprtimi in preklic zasege nad Trilekovim premoženjem, 22. februarja naslednje leto pa je vladar odredil, naj Suzana Felicita dobi v uživanje dohodke Bele peči in 1000 dukatov.⁸⁰

Smrt izgadi vsa nasprotja

Suzana Felicita in Jurij Andrej bi se bila nemara še kar naprej pričkala – vsaj njena informacija na dvor z dne 3. marca 1697, v kateri je obširno povzela dogodke iz let po ločitvi, je nakazovala njuno nepomirljivost⁸¹ –, ko ne bi v njune človeške reči odločno posegla višja sila, smrt. Kot prva žrtev te žalostne zakonske polomije in sramote, ki je zadela družino, se je od sveta ločila stara grofica Ana Katarina Trilek. Potem ko se je snaha odselila v Mekinje in je v sinovi odsotnosti upravljala gospodstvu Ribnico in Belo peč, je morala doživeti, da so decembra 1693, po razglasitvi ločitve zakona, prišli v Ribnico deželni uradniki in začeli v snahinem imenu na silo prevzemati upravo nad gospodvom. To jo je strlo in hitro je umrla, od žalosti, kot je zapisal njen sin.⁸² Stric Janez Friderik je nečaku še vedno stal ob strani: 11. julija 1695, v času, ko je bil ta v najhujši gmotni stiski, mu je z darilno listino inter vivos (med živimi) predal vse svoje premoženje, umrl je 4. aprila 1697.⁸³ Bolehati je začel tudi grof Gallenberg: v začetku leta 1697 ga ni bilo med gosti na tradicionalnem slavnostnem obedu po januarskem deželnem zboru pri ljubljanskem škofu, kjer bi kot deželni upravitelj prav gotovo moral biti.⁸⁴ Njegovo slabo zdravstveno stanje potrjuje lista z 28. tega meseca, s katero je sinu Volfu Vajkardu izročil svojo polovico gospodstva Turn pod pogojem, da iz nje izplača očetni delež svojim štirim še živečim sestram.⁸⁵ Marca je bil že mrtev (datum smrti ne poznamo), za njim pa sta ostala zadolžena družinska posest in nered v deželnih finančah.⁸⁶

Bolezen – kakršnakoli je že bila – pa se je oglašala tudi pri Suzani Feliciti. Oporoko je bila napisala že 6. aprila 1695 in v njej izrazila željo, da jo pokopljejo v Mekinjah, ob njeni materi. Glede hčerke Ane Katarine je menila, da je iz vsem znanih vzrokov ne more zaupati očetu, zato je prosila brata Janeza Riharda in Volfa Vajkarda ter hčerkinega botra Orfeja grofa Strassolda, da bi prevzeli varuštvo nad njo.⁸⁷ Napis z njenega nagrobnika nam sporoča, da je umrla 21. oktobra 1697, in da je bila pred smrtjo sprejeta v frančiškanski tretji red.⁸⁸

⁷⁷ Ibid.

⁷⁸ ARS, Dol, f. 142, sn. 1, str. 235–245.

⁷⁹ Ibid.

⁸⁰ Ibid., str. 264–273.

⁸¹ Ibid., str. 246–263.

⁸² Ibid., str. 170–209.

⁸³ Lista omenjena v zapuščinskem inventarju J. A. Trileka, datum smrti v: Schiwiz, n.d., str. 180.

⁸⁴ V. Steska, n.d., str. 83.

⁸⁵ ARS, Dol, f. 134, 28. januar 1697, Ljubljana.

⁸⁶ V. Steska, n.d., str. 83; o stanju deželnih financ glej: J. Šorn, n.d., str. 26–29.

⁸⁷ ARS, Dol, f. 142, sn. 2, str. 460–482.

⁸⁸ ARS, Dol, f. 176 (Breckerfeld), zbirka nagrobnih napisov.

Jurij Andrej je doživel še 18. stoletje. Umrl je (verjetno) v maju 1701, ne da bi bil napisal oporoko. Svojo poslednjo voljo je izrazil ustno pred pričami, med katerimi so bili tudi njegov tajnik Gabrijel Halberg – ta je volilo svojega gospoda pisno potrdil 25. maja, vsi ostali pa mesec dni kasneje –, fizik goriške grofije dr. Janez Mulič in stric Janez Filip grof Kobenc, ki je tisti dan požel sadove svojih prizadevanj. Trilek je za svojo univerzalno dedinjo namreč imenoval hčer Ano Katarino, če bi ta umrla brez potomcev, pa naj bi premoženje prešlo na Kobenclovega sina Ludvika Gundakarja.⁸⁹ Kobencli niso hoteli nič tvegati: že v začetku naslednjega leta, čim je nevesta dopolnila štirinajst let, je sledila poroka med Ano Katarino in Ludvikom Gundakarjem.⁹⁰

Summary

A DIVORCE THREE HUNDRED YEARS AGO

Maja Žvanut

In May 1683 a wedding of two representatives of the Carniolian nobility, twenty-year-old count Jurij Andrej Trilek and countess Suzana Felicita Gallenberg of the same age, took place. Even though both of them belonged to the Carniolian nobility, according to the fine class distinctions of the time they were not socially equal. While the groom, though being rich, came from a family which started to climb the social ladder a mere hundred years before that, gradually attaining wealth, domains, and aristocratic titles – family members were first toll-house officers, then subordinate and later higher revenue officers – the bride belonged to one of the oldest aristocratic families in Carniola which attained one of its social peaks at that time: her father Jurij Žiga was Provincial Administrator of Carniola and one of her brothers later became Governor General of Carniola. Nevertheless, both sides were equally strongly in favor of the marriage. The groom's uncle and guardian – the father of the groom had already died – wanted to secure his nephew's social position, while the father of the bride was in eternal financial difficulties and needed more money. Besides having eight children who needed an appropriate start in life, he had also rebuilt a family-owned castle in Dolenjsko/Lower Carniola, changing it in a luxurious baroque residence. Gallenberg's conditions for the exchange of his daughter were very strict: even before the marriage took place, the groom signed a letter of donation for the sum of 50.000 florins, a nuptial agreement of 2000 florins against the bride's dowry of the same amount, 2000 florins of the *Widerlage*, 2000 florins of the *Morgengabe*, and 2000 florins of alimony per year. In case of his death, his wife was to get an alimony of 1000 florins per year, half of silverware and other movables, a house with a garden in Ljubljana, and a coach with six horses. Since there were no other males in the family, the groom's uncle added a written statement in which he pronounced the groom his universal heir. Furthermore, he granted him usufruct of 15.000 florins banked at the Vicedominium Office in Ljubljana and left him the Ribnica estate in Dolenjsko. Later on he also turned him over an important possession of the family, Bela peč.

The young couple took their residence in Ribnica where their only (known) child, daughter Ana Katarina, was born in 1688. The relationship, however, did not evolve into one which would appear at least outwardly a quiet, harmonious, and loyal matrimony in accord with the customs of their social status and according to the expectations of their relatives. Later on it was said that Suzana Felicita was in love with another man and therefore did not wish to perform her matrimonial duties, telling her husband that she could not love him. We do not know, however, if he sought other relationships outside his marriage for which he became famous throughout the country soon after the wedding, or was this but a result of his wife's coldness. His erotic advancements at home in Ribnica, in Ljubljana, and in Vienna became so constant and obvious after the birth of their daughter that the wife could and would not tolerate them any longer. He also contracted a venereal disease, transmitting it to her as well. When her health did not improve and her husband became increasingly cruel to her, she moved away, at first spending a year at the Mekinje monastery, later going to Padua for treatment. Since he had a lengthy relationship at the time with Marijana, eighteen-year-old daughter of a quack doctor from Ribnica, whom he had taken to live at the castle, Trilek did not get exceedingly upset at that.

⁸⁹ ARS, Dol, f. 142, sn. 2, str. 500–539.

⁹⁰ L. Schiwiz: *Der Adel in den Matriken der Grafschaft Görz und Gradisca*, Gorica 1904, Šempeter pri Gorici, 24. februarja 1702.

The matter became more serious when Suzana Felicita and her father decided that this shameful situation should be ended and that Trilek should not go unpunished. In the spring of 1693, precisely ten years after the wedding, they initiated separation proceedings which by the order of the papal nuncio took place at the Ljubljana diocese which was the competent ecclesiastic court of the time. The trial and the hearings took place on September 18. Trilek was in Vienna at that time and did not attend it, nor did he send his attorney to Ljubljana. Based on written documents such as court records of the hearings of a number of Trilek's lovers and of some other witnesses, the court pronounced the separation from bed and board. Since Trilek was found guilty, the court ruled that he was to pay out his wife as stated in their matrimonial agreement. According to the canon law she had the right to the dowry and also to eventual prenuptial presents. The court notified the highest representative of the secular authorities, Governor General of Carniola, who was to see to the correct execution of the financial and legal consequences of the divorce. The authorities summoned Trilek to pay out his wife, but since he did not react, they fined him for disobedience after his return from Vienna and even briefly put him in jail. Meanwhile, the district court assembled to discuss the demands of Suzana Felicita which were undoubtedly excessive: she demanded the prenuptial present, the dowry, the Morgengabe, the Widerlage, alimony, and everything she would inherit as a widow. Since Jurij Andrej was in jail, he could not attend the hearing, but his attorney did. He quite legitimately reminded the court to judge whether it was even possible to claim all of this during Jurij Andrej's lifetime. The senate rejected this initiative and complied with all of Suzana's claims. The date by which Trilek was to pay everything was set for February 8, 1694.

Trilek then launched a counterattack. He asked the bishop of Ljubljana to grant him a new divorce hearing which the bishop, after having discussed it with Suzana Felicita, granted. On December 1693 the court again examined the evidence of the sinful life of Jurij Andrej who denied the crime of adultery, maintaining that he was forced into it by the behaviour of his wife who was therefore just as guilty as he was. The court remained unperturbed, proclaiming the divorce final and Jurij Andrej Trilek guilty, along with all the consequences. These were rather harsh for Jurij Andrej. Because he did not observe the terms agreed upon, the majority of his estate and properties was confiscated in the course of 1694. Trilek was now as good as dead for the Gallenbergs. In several extensive appeals – to which his wife answered as well – he turned to the Emperor in Vienna who complied with his wishes. In April 1695 the Emperor decreed a temporary truce between the two sides until the final verdict was pronounced as late as August 11, 1696 when the court ordered a general reconciliation and revoked the confiscation of Trilek's fortune. Suzana Felicita was accorded the Bela peč estate at the beginning of the following year.

The dispute was actually reconciled by death. Jurij Žiga Gallenberg died in March 1697, Trilek's old uncle Janez Friderik in April, and on October 21 of the same year Suzana Felicita died as well. Jurij Andrej, who was the last male member of the Trilek family, died in May, 1701. Before his death he made his daughter Ana Katarina his universal heiress; if she should die childless, Jurij Andrej's maternal cousin, count Ludvik Gundakar Kobencl, was to inherit the property after her. The Kobencl family wanted to take no risks: in February 1702, soon after she turned fourteen, Ana Katarina was married to Ludvik Gundakar.

ŠOLSKA KRONIKA

Zbornik za zgodovino šolstva

Slovenski šolski muzej v Ljubljani izdaja svoje glasilo, ki izhaja kot vsakoletni zbornik s tradicijo leta 1964 nastalega zbornika šolsko-pedagoških muzejev v Ljubljani, Zagrebu in Beogradu. Kot specializirana slovenska revija za zgodovino šolstva in pedagogike predstavlja včerajšnji utrip naših šol in je s svojim sporočilom obrnjena h koreninam, iz katerih raste tudi današnji šolski dan.

Revija je odprta za zgodovinarje, pedagoške, slaviste in vse šolnike, pa tudi za zgodovinske krožke, ki s svojimi prispevki predstavljajo raziskovalne rezultate s področja zgodovine šolstva od študij, do objav virov, spominskih zapisov in poročil o publikacijah. Objavlja pa tudi bibliografijo za slovensko zgodovino šolstva.

Zbornik za zgodovino šolstva – Šolska kronika je na voljo naročnikom in drugim na sedežu uredništva v Slovenskem šolskem muzeju, Plečnikov trg 1 v Ljubljani.

Andrej Rahten

Parlamentarni boj poslancev Slovenskega kluba proti Bienerthovi vladi leta 1909

Richard grof Bienerth-Schmerling je postal avstrijski ministrski predsednik 25. novembra 1908, v času, ko se je monarhija soočala z zunanjepolitičnimi težavami, nastalimi po aneksiji Bosne in Hercegovine, v državi pa se je znova zaostrolo češko vprašanje spričo nemške obstrukcije v češkem deželnem zboru, ki jo je izzval Bienerthov predhodnik Max Vladimir baron Beck s poskusom, da bi državnozborsko volilno reformo razširil tudi na češki deželni zbor. Veliko je k menjavi na krmilu vlade pripomogel prestolonaslednik, ki Becku ni nikoli odpustil njegovega zavzemanja za volilno reformo in je s svojim vplivom dosegel, da so krščanski socialci po daljšem odlašanju podprli dotedanjega notranjega ministra Bienertha.¹ V državnem zboru se je izoblikovala vladna koalicija iz krščanskih socialcev, nemških nacionalcev in Poljakov. Novi ministrski predsednik je sicer v svoj prvi kabinet imenoval tudi tri češke ministre, vendar je del Češkega kluba pristal v opoziciji in zahteval, da se omogoči delozmožnost češkega deželnega zbora. Na napade češke opozicije je bil Bienerth pripravljen, nikakor pa ni pričakoval, da bo njegovi vladi povzročala v državnem zboru velike težave tudi maloštevilna skupina slovenskih poslancev.

V državnem zboru je po majskih volitvah leta 1907 sedelo med 516 poslanci 24 slovenskih, ki so imeli po volilni reformi 4,6% mandatov, kar je ustrezalo deležu slovenskega prebivalstva v monarhiji po občevalnem jeziku.² Večina jih je prihajala iz vrst kranjske Slovenske ljudske stranke (SLS) in sorodnih katoliških strank iz ostalih slovenskih dežel, združeni pa so bili v Slovenski klub, ki je štel 17 članov in ga je vodil dr. Ivan Šušteršič, medtem ko so bili slovenski liberalci skupaj s Hrvati in Srboma člani Zveze južnih Slovanov.³ Pričujoči sestavek se omejuje na delovanje poslancev SLS, ki je v obravnavanem obdobju predstavljala vodilno slovensko politično silo in bila tudi v državnem zboru precej bolj aktivna kot slovenski liberalci.

25. novembra 1908 je prišlo do taktične združitve obeh južnoslovenskih klubov v Narodno zvezo 37 poslancev, katere predsedstvo sta predstavljala načelnika združenih klubov, imela pa je tudi skupno parlamentarno komisijo.⁴ Pobudnik združitve je bil Šušteršič, ko je ocenil, da je politični položaj, ki je nastal z aneksijo Bosne in Hercegovine, dovolj ugoden, da dobijo nacionalne zahteve Slovencev in Hrvatov večjo težo prav preko okrepljene akcije v parlamentu. Cilje svoje stranke je pojasnil 16. novembra na zboru zaupnikov SLS v Ljubljani: »V teh razmerah stremi kazalo naše ure proti jugoslovanskemu bloku. Ustvariti jugoslovanskemu življu močno pozicijo, ki je sposobna v vseh okoliščinah, naj pride, kar hoče, zavarovati interese slovenskega juga, to je važna naloga, ki nas čaka. ... Činu z dne 5. oktobra bo v doglednem času moral z neizogibno silo slediti drugi čin: priklopitev Bosne in Hercegovine sosednim hrvatskim deželam.

¹ Rudolf Kiszling, Erzherzog Franz Ferdinand von Österreich-Este, Leben, Pläne und Wirken am Schicksalweg der Donaumonarchie, Graz-Köln 1953, str. 113–114 in 117–118.

² Vasilij Melik, Volitve na Slovenskem 1861–1918, Ljubljana 1965, str. 37.

³ Verzeichnis der Klubs des Abgeordnetenhauses, Wien 1908, str. 25 in 27. Poleg načelnika Šušteršiča so bili člani Slovenskega kluba še: dr. Anton Korošec in Franc Povše kot načelnikova namestnika, dr. Ivan Benkovič, Franc Demšar, Jožef Fon, Jožef Gostinčar, Franc Grafenauer, dr. Anton Gregorčič, dr. Janko Hočevar, Franc Jaklič, dr. Janez Evangelist Krek, Franc Pišek, Jožef Pogačnik, Ivan Roškar, Fran pl. Šuklje in dr. Ignacij Žitnik. Slovenski člani Zveze južnih Slovanov so bili: dr. Miroslav Ploj kot načelnikov namestnik, Ivan Hribar, Vinko Ježovnik, Franc Roblek, dr. Otokar Rybář in Alojzij Štrekelj, nosilec slovenskega mandata pa je bil tudi Hrvat Matko Mandić.

⁴ Slovenec, št. 276, 30.11.1908.

*Potem se pa odpre perspektiva, da se tudi naše slovensko vprašanje definitivno reši pod žezlom habsburške dinastije.*⁵ Aneksija je vzpodbudila SLS, da je razvila svojo varianto trializma, ki je optimistično predvidevala tudi vključitev slovenskih pokrajin v morebitno bodočo južnoslovansko državnopravno enoto »od Trsta do Drine«⁶ in se razlikovala ne le od nazorov dvornih in vladnih krogov, ki so gojili dogmo o nedotakljivosti meja dednih dežel, temveč tudi od trialističnih načrtov prestolonaslednikovih somišljenikov, ki so hoteli le okrepiti položaj Hrvatov znotraj monarhije kot protitež Madžarom in velikosrbskim aspiracijam Beograda.

Bienert je v prvih mesecih ministrovanja v svojih političnih kombinacijah povsem prezrl Slovence, nato pa jih neprijetno presenetil ob februarški rekonstrukciji kabineta, ko je vanj vključil dva štajerska Nemca, dr. Viktorja viteza Hochenburgerja in Karla grofa Stürgkha, za nameček pa jima zaupal še resorja, ki sta bila za Slovence najbolj vitalnega pomena, pravosodje in šolstvo. Takšna sestava »predpusnega ministrstva«, v katerem so prevladovali nemškonacionalni ministri, je delovala slovenskim in češkim poslancem malodane vojno napoved.⁷ Spričo »nemškega kurza« vlade je Šušteršič v državnem zboru sprožil akcijo za ustanovitev velikega slovanskega bloka. Najprej je 29. januarja 1909 prišlo do združitve Narodne zveze s češkimi katoliškimi narodnjaki in starorusini v Slovansko središče (centrum) z 58 poslanci.⁸ Že naslednji mesec, 17. februarja, pa se je povezalo 28 čeških agrarcev, 20 mladočehov, 20 članov Zveze južnih Slovanov, 17 članov Slovenskega kluba, 17 čeških katoliških narodnjakov, 12 čeških radikalcev, 5 starorusinov, 4 člani Moravske ljudske stranke in 2 češka realista v Slovansko enoto (unijo), ki je imela skupno parlamentarno komisijo in eksekutivni odbor, sestavljen iz načelnikov zastopanih strank.⁹

Slovanska enota je s 125 poslanci postala največja stranka v državnem zboru, do njenega formiranja pa je prišlo v za Bienert zelo neugodnem času, ko se je zaostrovala aneksijska kriza in je moral čimprej spraviti skozi parlament predlogo o vojaških novincih. Slovenski klub je bil sicer v opoziciji proti vladi, vendar je spričo nevarnosti vojne s Srbijo in Rusijo postavitev predlaganega rekrutnega kontingenta brezrezervno podprl, 16. marca pa sta bila njegova člana izvoljena celo za predsednika dveh zelo pomembnih državnozborskih odsekov: Šušteršič je prevzel predsedstvo aneksijskega, Josip Pogačnik pa obrambnega. Lojalno stališče poslancev SLS je prišlo lepo do izraza v Šušteršičevem govoru v državnem zboru na višku aneksijske krize 19. marca: »Sinovi našega naroda bodo, če bi bilo potrebno, tudi proti Srbom izpolnili svojo dolžnost, sicer s krvavečim srcem, vendar jo bodo popolnoma in v celoti izpolnili, tako kakor vedno na vseh bojiščih monarhije.«¹⁰ Toda premirje med Bienertom in Slovansko enoto je vzdržalo samo do konca aneksijske krize.

30. aprila je cesar sankcioniral ustanovitev ogrske Agrarne in komercialne banke za Bosno in Hercegovino, za katero je skupni finančni minister István baron Burián za hrbtom avstrijske vlade podelil koncesijo predsedniku Ogrske komercialne banke Leu Lanczyu. Glavna naloga ogrske agrarne banke je bila, da zagotovi posojila za izvedbo zemljiške odveze bosanskih kmetov, za kar je dobila ob Buriánovi podpori monopol in široke privilegije, pri čemer je njen pravilnik vseboval precej za bosanskega kmeta »oderuških« določil.¹¹ Vendar statut in regulativ banke nista vzbujala samo moralnih pomislekov, ampak sta bila v nasprotju z državnim zakonom št. 18 iz leta

⁵ Slovenec, št. 264, 16.11.1908.

⁶ Vasilij Melik, Die Reformpläne Österreich-Ungarns und die Slowenen, v: Mitteleuropa-Konzeptionen in der ersten Hälfte des 20. Jahrhunderts, izd. Richard G. Plaschka, Horst Haselsteiner, Arnold Suppan, Anna M. Drabek in Brigitta Zaar, Wien 1995, str. 78–79.

⁷ Slovenec, št. 33, 11.2.1909.

⁸ Slovenec, št. 23, 29.1.1909.

⁹ Slovenec, št. 38 in 39, 17. in 18.2.1909.

¹⁰ Stenographische Protokolle über die Sitzungen des Hauses der Abgeordneten des Reichsrates (dalje: SPSHAR), XIX. Session, str. 344–346.

¹¹ Slovenec, št. 107, 12.5.1909. Tako je §3 pravilnika določal, da se zemljišče ne sme prodati, dokler ni ves dolg banki poravnán, zadolžnice pa so izvršljive brez tožbe in sodnega postopka. Po §4 dolžnik ne dobi posojila po stalni, ampak po obrestni meri, ki odgovarja prodajni sposobnosti zemljiško-obveznih obligacij. §5 je zahteval od dolžnika, da ne sme vrniti posojila pred pretekom 10 let, če ne plača 3 odstotkov posojene glavnice kot storno.

1880, ki je določal enake pravice za avstrijsko in ogrsko vlado pri upravi Bosne, tako da bi morala Avstrija po tem zakonu imeti enak delež ustanovitvenega kapitala banke. Avstrijske paritetne pravice je upošteval Burián le toliko, da je skupno finančno ministrstvo prevzelo poročstvo za izgube, ki bi jih imela banka z zemljiško odvezo in bi ji jih povrnili iz bosanskih deželnih financ, za katere pa je bilo jasno, da ne bodo zadostovale in bo izgube morala poravnati večinoma Avstrija po kvotnem ključu.¹²

Na madžarske namene so slovenski poslanci opozorili že 10. marca, ko je Šušteršič interpeliral finančnega ministra dr. Leona viteza Bilinskega in zahteval posredovanje avstrijske vlade: »Mi smo žrtvovali neznanske žrtve, žrtve v denarju, žrtve v človeških življenjih; morda tudi ravno zato, ker je bila uprava Bosne in Hercegovine skozi 30 let v ogrskih rokah, je Avstrija žrtvovala tudi svoj prestiž. In vse te žrtve – naj bodo zato žrtvovane, da bo Bosna in Hercegovina naenkrat plen Ogrske, plen ogrskih borznih špekulantov.«¹³ Bilinski je v svojem odgovoru na interpelacijo zatrdil, da vlada ščiti avstrijske interese, v delovanje agrarne banke pa naj bi moral dati privoljenje tudi bosanski deželni zbor. Kljub tem ministrovim pojasnilom je državni zbor soglasno sprejel Šušteršičevo zahtevo, da mora vlada preprečiti privilegiranje banke.¹⁴

Vendar Bienert in Bilinski sklepa državnega zbora nista upoštevala in Lanczy je konec aprila že imel v žepu cesarsko sankcijo. Ravnanje vlade je imelo za posledico, da je Slovenski klub v začetku maja zavzel ostro opozicionalno stališče in začel veliko kampanjo proti banki. Pri tem je pomembno vlogo odigral dr. Janez Evangelist Krek, ki se je kot iskren privrženec krščansko-socialnih načel zelo zavzeto vrgel v boj za pravice bosanskih kmetov. Tudi Šušteršič je bil znova v svojem elementu in je alarmiral celo državno zbornico ter agitiral med poslanci. Za obema prvakoma SLS so se disciplinirano postavili poslanci Slovenskega kluba, časopis *Slovenec* pa je ves maj mobiliziral javno mnenje na Slovenskem in dan za dnem prinašal članke, ki so bili tudi močno antisemitsko obarvani in opozarjali, da hočejo Bosno pograbititi »pomadžarjeni židje«, »židovske pijavke« in »židovski krvosesi«, ki da bodo izgnali slovanske kmete in naselili »madžarske čikoše«.¹⁵

Bančna afera je najprej prišla na dnevni red aneksijskega odseka, ki mu je predsedoval Šušteršič. Tu je Krek v svojem govoru 6. maja najbolj kritiziral Bilinskega: »Burián se je opral, ker mu je pritrčila avstrijska vlada. ... Tega pa ni storil nemški, ampak slovanski finančni minister, sin poljskega naroda, ki sam dobro ve, kaj je aneksija.«¹⁶ Krekovo sklicevanje na slovansko in poljsko poreklo Bilinskega ni bilo slučajno, kajti jasno je bilo, da Slovenski klub potrebuje tudi glasove poljskih poslancev, ki pa jih je nameraval pridobiti s poudarjanjem slovanske solidarnosti. Vendar je bil to račun brez krčmarja, kajti Poljski klub je brezrezervno podprl svojega rojaka, izjema je bila le poslanska skupina Poljske ljudske stranke Jana Stapinskega, ki je bil sprt z Bilinskim.¹⁷ Parlamentarna komisija Slovanske enote se je sestala 11. maja in soglasno sklenila, da bo solidarno podprla južnoslovanske poslance.¹⁸ Slovanski enoti so obljubili podporo socialdemokrati, seveda ne toliko iz simpatij do slovanskih strank, kakor zaradi dejstva, da se pravilnik ogrske agrarne banke, ki je bil zelo rigorozen do revnih bosanskih kmetov, ni ravno skladal s socialdemokratskimi načeli.

Šušteršičeva agitacija je dosegla tolikšen uspeh, da se je moral zganiti tudi Bienert in osebno braniti stališča vlade na seji aneksijskega odseka 13. maja, pri čemer je Šušteršiča, mladočeha Karla Kramára in socialdemokrata Viktorja Adlerja obtožil, »da kažejo preveč jeze proti vladi« in jih »smatra kot voditelje trozveze«. Nato je poslanec Anton Vuković v imenu Narodne zveze predlagal, da odsek sprejme tri resolucije, ki so zahtevale od vlade, »da takoj

¹² Slovenec, št. 98 in 105, 1. in 10.5.1909.

¹³ SPSHAR, XIX. Session, str. 46.

¹⁴ Isto, str. 60.

¹⁵ Slovenec, št. 98, 105 in 107, 1., 10. in 12.5.1909.

¹⁶ Slovenec, št. 103, 7.5.1909.

¹⁷ Slovenec, št. 107, 12.5.1909.

¹⁸ Slovenec, št. 106, 11.5.1909.

formalno uniči obvezo poročstva ... skupnega finančnega ministrstva» in »da ne pritrdi ustavnemu načrtu za Bosno in Hercegovino, dokler ni določeno, da je po uveljavljeni bosenski ustavi zemljiška odveza le javna zadeva, brez zasebnih podjetij in da v istem hipu prenehajo vse koncesije zasebnih podjetij brez vsake odškodnine.«¹⁹ Pred glasovanjem so se znašli v največji zadregi krščanski socialci. Po eni strani so se zavedali, da agrarna banka v taki obliki ni sprejemljiva ne iz avstrijskega, kajšele krščanskosocialnega stališča, po drugi strani pa niso hoteli, da bi Bienerth padel. Njihov poslanec Hermann Bielohlawek je sicer vehementno napadal agrarno banko, vendar je hkrati zvito branil vlado tako, da je vso krivdo zvrnil na Buriána. Krščanski socialci so nato skupaj z nemškimi nacionalci ter Poljaki glasovali proti Vukovičevim resolucijam, ki so padle z 21 proti 26 glasovom. Podprli so jih poleg Slovanske enote tudi socialdemokrati in Italijani, Poljska ljudska stranka pa se glasovanja ni udeležila.²⁰

Ministrski predsednik je za las ušel porazu v aneksijskem odseku, vendar mu Šušteršič ni dal časa za počitek in je napovedal, da bo vse tri zavrjene resolucije predložil še državnemu zboru. Spričo tesnega izida glasovanja v odseku so vladne stranke na seji klubovih načelnikov 18. maja dosegle, da je bilo zasedanje parlamenta preloženo na čas po binkoštnih praznikih. Bienerth je hotel s tem pridobiti nekaj časa, vendar je moral obljubiti Šušteršiču, da vlada ne bo odobrila načrta bosanske ustave pred junijskim zasedanjem državnega zbora.²¹ Vladni predsednik je dobro izkoristil predah in spravil na svojo stran Italijane, ki so v zameno za podporo zahtevali ustanovitev italijanske univerze v Trstu. S tem sta se v parlamentu dokončno izoblikovala dva močna bloka, vendar je Slovanska enota po tihem le še upala, da ji bo v odločilnem trenutku priskočil na pomoč vsaj del Poljakov.

3. junija je Šušteršič nastopil v poslanski zbornici, da bi utemeljil nujnost sprejetja že iz seje aneksijskega odseka znanih resolucij, ki jih je predlagala Narodna zveza: *»Avstrija stoji pred tem, da naredi prvi korak v anektirani deželi. Ta prvi korak sedaj, po aneksiji, odloča – ne pustimo se pri tem zavesti – o moralnem položaju avstro-ogrske monarhije v Bosni, na balkanskem polotoku in v južnoslovanskem svetu sploh. ... Ta oderuški posel je, če bo prišlo do njega, sramota za Ogrsko in sramota za Avstrijo. To je vsa dejanska pariteta v tem vprašanju. ... To pariteto imamo na žalost in to pariteto nam je priskrbela naša vlada s tem, da je dala svoje privoljenje k etabliranju tega oderuškega posla.«* Načelnik Slovenskega kluba ni pozabil spomniti vlade na lojalno stališče Slovencev v času aneksijske krize: *»Nam bi bilo lahko, gospoda moja, da ministrstvo Bienerth vržemo pred veliko nočjo, ampak stvar nam je več pomenila, kot kabinet Bienerth. Mi smo nastopili z vso odločnostjo za to, da je parlament v resni uri pokazal navzven svojo veljavo, svojo moč in svojo enotnost s tem, da je z impozantno večino in pomočjo večine slovanskih strank odobril rekrutni kontingent. Mi smo bili tisti, moja zelo spoštovana gospoda, ki smo se obrnili na slovanske stranke, na naše brate in jih prosili, da z nami glasujejo za.«* Vendar se Šušteršič v svojem govoru, ko je iskal podporo, ni obračal samo na slovanske poslance in socialdemokrate, ampak je nastopal predvsem kot branilec kompetenc in interesov avstrijskega državnega zbora, kar mu je omogočalo tudi dejstvo, da je vlada ignorirala sklepe parlamenta z dne 11. marca. Takšen pristop je bil zadetek v polno, saj je večkrat požel živahno odobravanje in ploskanje: *»Parlament ni hotel te za kmete oderuške banke, to je razglasil z enoglasnim sklepom, banka pa je bila kljub temu ustanovljena in lahko začne svojo dejavnost z odiranjem kmetov v nekaj mesecih. Če da parlament kaj nase, potem si tega ne more in ne sme dovoliti. Vlade lahko gredo nekaznovano preko zaključkov parlamenta, toda, gospoda moja, parlament, ki svojih lastnih sklepov ne spoštuje, zagreši dejanje samoponižanja, dejanje samorazvrednotenja in ni vreden, da obstaja. ... Ne zanašajte se na vlade od včeraj in jutri, te so zibajoč se trst, toda nekaj trdnega in sigurnega je parlament, kateri, nošen od najširših ljudskih množic, sam sebe spoštuje, ima voljo in poseduje odločnost, da svojo voljo tudi uveljavi.«²²*

¹⁹ Slovenec, št. 108, 13.5.1909.

²⁰ Slovenec, št. 109, 14.5.1909.

²¹ Slovenec, št. 114, 21.5.1909.

²² SPSHAR, XIX. Session, str. 1187–1195.

Toda tudi takšni pozivi niso prišli do živega poslancem nemških strank, ki so še naprej vztrajali, kot se je izrazil Šušteršič, v »prostovoljnem reševalnem društvu za vlado«. Nujnost predloga Narodne zveze je bila sicer sprejeta, toda glavno dejanje je sledilo šele naslednji dan, ko se je razpravljalo o meritumu. To pot je Slovenski klub poslal v ogenj Kreka, ki je bil znan po svojih slavofilskih nazorih, s težko nalogo, da prepriča že prepričane Poljake. S svojim s čustvi nabitim govorom je impresioniral celo dvorano, ko je grajal ravnanje Poljakov: »*Bilinski je po mojem mnenju prvi, glavni grešnik, ki ga imamo pred sabo. ... Pa naj je Poljak! Tudi poljski ministri ne bodo našega naroda nikomur prodajali!*« Višek Krekovega govora je bil, ko je citiral verze poljskega domoljubnega romantičnega pesnika Adama Mickiewicza v čisti poljščini: »*Slišite, kako govorijo judje in cigani in ljudje z dušo judovsko in cigansko: tam je domovina, kjer je dobro; a Poljak pravi narodom: tam je domovina, kjer je slabo. ... Da, tam, kjer gre tako slabo, da je lahko z dovoljenjem obeh vlad ubogi narod, ki je tam vzdržal tisoč let, od oderuhov izkoriščen in pripeljan na beraško palico, je bosanska domovina. Moja gospoda Poljaki, mar nimate nobenega srca za ta ubogi narod. ... Jaz občudujem in ljubim poljski narod, njegovo zgodovino in literaturo. Jaz sem zanj po svojih močeh gojil spoštovanje pri našem narodu in zanimal pri naših mladih navdušenje nad njegovo literaturo. ... Zato imam tudi pravico, da povem, da gospodje, ki v aneksijskem vprašanju zavzemajo tako stališče, nimajo pravice, da sebe imenujejo sinove poljskega naroda.*«²³ Ta Krekova moralna obsodba pa večine Poljakov razen Stapinskega, ki so mu »*kapale solze po licu*«,²⁴ ni ganila do te mere, da bi se odrekli svojega ministra.

Bolj kot se je bližalo glasovanje, bolj je postajalo jasno, da bo izid tesen in Šušteršič je pri meritornem utemeljevanju svojih resolucij že samozavestno govoril o »bivši vladni večini« in napadel nemškega liberalca Josefa Redlicha, ker je prišel pred zbornico s svojim vladi prijaznim posredovalnim predlogom. Šušteršič je pozval poslance z besedami: »*Sedaj je resnično poslednja ura, ko se lahko še kaj stori in če izpustimo iz rok še to zadnjo priložnost, potem je stvar izgubljena – stvar bosanskih kmetov je izgubljena in naš moralni položaj na Balkanu je izgubljen in mi lahko poberemo šila in kopita z našo balkansko politiko, toda lahko obdržimo Bilinskega.*«²⁵ Vlada je izgubljala tla pod nogami. Tedaj pa je Bienenrthu najprej na pomoč priskočil Redlich, ki je utemeljeval svoj predlog kar tri ure, da bi tako zavlekel zasedanje do začetka seje proračunskega odseka. In res je po končanem Redlichovem izvajanju zbornični predsednik dr. Robert Pattai naznanil, da bo sejo prekinil. Vendar so Čehi takoj protestirali in zahtevali poimensko glasovanje o tem, da naj se seja nadaljuje. To je jasno pokazalo, da je vladna večina skopnela, saj je 221 poslancev glasovalo za, le 200 pa proti. V tej situaciji Bienenrthu ni preostalo drugega, kot da vpričo osuplih opozicijskih poslancev odobri hrupen obstrukcijski nastop vladi zvestih krščanskih socialcev, ki so jim priskočili na pomoč še bojeviti vsenemci, to pa je imelo za posledico, da je predsednik prekinil zasedanje.²⁶

Tako je bilo glasovanje preprečeno in načelnik Slovenskega kluba 8. junija v parlamentu pred ponovnim odločanjem ni mogel skrivati jeze: »*Videli smo nekaj nenavadnega, da neka vlada, ki je v pomembni zadevi delovala proti enoglasnemu sklepu zbornice, proti mnenju in prepričanju cele zbornice in javnosti cele Avstrije in cele Evrope, da se ima takšna vlada samo obstrukciji svojih strank zahvaliti, da je ušla eklatantnemu porazu v tej visoki zbornici. Mi imamo torej vlado, ki se pravzaprav naslanja na obstrukcijo svojih lastnih strank! ... To je več kot secesija, to je perverzno!*« V dolgem govoru je Šušteršič na ciničen način obračunaval s svojimi največjimi oponenti. Njegova prva žrtev je bil vodja poljskih poslancev Stanislaw Glabinski, ker je v svojem govoru napadel Kreka, češ da je žalil poljski narod: »*Profesor Glabinski je hotel profesorja teologije in v naši domovini resnično kot idealnega duhovnika splošno priznanega dr. Kreka podučiti o naukih krščanske religije. Čudil sem se samo, da ni potegnil iz žepa malega katekizma*

²³ Isto, str. 1246–1251.

²⁴ Slovenec, št. 127, 7.6.1909.

²⁵ SPSHAR, XIX. Session, str. 1257–1259.

²⁶ Slovenec, št. 126, 5.6.1909.

dieceze, ki ji pripada in ni dr. Kreku točko za točko dokazoval, kako nekrščansko je ravnal, ker je imel za nepravilno, da je večina Poljskega kluba krila finančnega ministra Bilinskega, ker je dal gospodu Lanczyu privoljenje za odiranje bosanskega ljudstva. Svetujem gospodu načelniku Poljskega kluba, da si, preden tako govori, oficelno zase in svoje ožje somišljenike omisli en mali katekizem, tam bo našel, da je oderušstvo vnebovpijoč greh in da je potem, če oderušstvo lahko prepreči, vendar ga ne, sokriv pri tem vnebovpijočem grehu.« Med ploskanjem in smehom svojih pristašev se je Šušteršič obregnil ob Redlicha, ker je v svojem govoru vso krivdo za položaj v Bosni prenalil na že bivšega skupnega finančnega ministra Benjamina Kállaya: »Dr. Redlich je začel svoj govor s tem, da je dejal, da bi morali pravzaprav vreči Kállaya! ... kajti, pravi on, od Kállaya je vendar ves sistem v Bosni in Hercegovini. ... Sumim gospoda Redlicha, da bo njegovo strmoglavljanje ministrov z ozirom na gospoda Bienertha tudi izgledalo tako kot njegova strast, da Kállaya vrže zdaj. Ko bo enkrat naš ministrski predsednik, cesar naj nas Bog obvaruje, šest let mrtev kot Kállay, potem bo dr. Redlich sam ali nekdo iz njegove politične šole vstal in dejal: Gospoda moja! Zdej moramo pravzaprav vreči Bienertha!« Tudi Bilinskemu ni bilo prizanešeno: »Baron Morsey je dejal v odseku: Bilinski je bil vendar bona fide, ni spregledal Buriána, Burián ga je prelisil. Gospoda moja! Vladi, ki se pusti prelisčiti od Buriána, ki je bil istočasno prikazan v odseku ... kot strašansko bedast ... in omejen človek, ... takšni vladi naj mi zaupamo. Torej imamo finančnega ministra, ki razpolaga z milijardami in je za milijarde odgovoren. Ta je pa tako šibek, da se od Buriána, ki je po trditvah gospodov strašansko bedast človek, pusti še prelisčiti in, prosim, gremo naprej, baron Bienerth, ministrski predsednik, se je pa pustil speljati od Bilinskega. Gospoda moja! Izdelajte si sami podobo tega pozitivna, komparativa, superlativa.« Zaključek izvajanj načelnika Slovenskega kluba je izzvenel kot bojni poziv: »Mi južni Slovani vemo, kaj imamo za narediti. ... Preganjajte nas, če hočete. Mi smo pripravljeni, da to sprejmemo in videli bomo, kdo bo dlje zdržal.«²⁷

Izid glasovanja 8. junija je bil res zelo tesen, saj so vladne stranke zmagale le za pičlih 5 glasov – 242 proti 237. Resoluciji so nasprotovali krščanski socialci, nemški nacionalci, Poljaki in Italijani, podprli pa so jo socialdemokrati in Slovanska enota.²⁸ Glasovanje je imelo za slovenske poslance še toliko bolj porazen učinek spričo govoric, da je tudi cesar pred tem hvalil vlado z besedami v stilu: »Odobrim vsak Bienerthov predlog, razen če predlaga svojo demisijo.«²⁹ Slovenski klub se je nato odločil, da vzame v roke še edino orožje, ki mu je preostalo – obstrukcijo.

Povod za agresivnejši nastop Slovenskega kluba je dal sam Bienerth, ko je v proračunsko razpravo znova uvrstil vprašanje ustanovitve italijanske pravne fakultete. Nalogo, da blokira razpravo o univerzitetnem vprašanju v proračunskem odseku, je poslanec SLS Jožef Gostinčar odlično opravil. 22. in 23. junija se je izkazal kot pravi »Dauerredner«, čeprav je svoj govor začel z besedami: »Pred vsem izjavljam, da bom govoril, kolikor mogoče kratko.« Poročevalec časnika *Slovenec* je takole slikovito opisal dogodke v proračunskem odseku: »Italijani srdito gledajo Gostinčarja, Bugatto se strupeno reži. Krščanski socijalec Šmid, ki se silno zavzema za fakulteto v Trstu, nervozno menca na stolu in komaj premaguje jezo. Markl ves zelen sedi nasproti Gostinčarja, poleg njega pa godrnja Steinwender, ki komaj čaka trenutka, da se dá Italijanom fakulteta. Od Nemcev je samo Malik z Gostinčarjem enakih misli, pa mu je tudi obljubil, da bo vsaj eno uro govoril.«³⁰ 25. junija se je odločala usoda proračuna še v državnem zboru. Slovenski poslanci so govor finančnega ministra pospremili s klici »Abzug Bilinski!«. Med sejo se je Krek spustil v polemiko z Bielohlawekom, ker ga je napadel, da kot duhovnik paktira s socialdemokrati. Krekov odgovor je požel viharno odobravanje in ploskanje: »Jaz sem se ves čas mojega življenja boril za moj krščanski svetovni nazor in mojo Cerkev, ki jo ljubim in za katero sem pripravljen umreti in v tem oziru nisem prizanašal socialdemokratom. Jaz sem po tej plati nastopal proti njim

²⁷ SPSHAR, XIX. Session, 1319–1328.

²⁸ Isto, str. 1334–1335.

²⁹ *Slovenec*, št. 127, 7.6.1909.

³⁰ *Slovenec*, št. 141, 24.6.1909.

in ostajam njihov nasprotnik, kar se tiče njihovega stališča do religije in do Cerkve, še naprej. Toda, gospoda moja, to mi ne preprečuje, da ne bi priznal pomena te stranke v razvoju političnega življenja in pomena te stranke tudi v naši zbornici.« Nato se je obrnil na krščanske socialce, na katere je vse do sprejema binškošnega programa nemških strank leta 1899 računal kot na mogoče zaveznike slovanskih katoliških strank,³¹ z besedami: *»Kako je mogoče, da se neka krščanska stranka združuje s Proč od Rimal-možmi. To združevanje že obstoji in kaže nasproti krščansko in katoliško mislečim Slovanom, Slovencem, Hrvatom in Čehom svoj uničujoči učinek.*«³² Za Krekom je govoril še Šušteršič, ki je znova pogrel vprašanje bosanske agrarne banke in napovedal nadaljnji boj Slovenskega kluba z vsemi razpoložljivimi sredstvi.³³

Proračun je bil v parlamentu sicer sprejet, vendar je Slovanska enota že na seji 23. junija z dvotretjinsko večino sklenila, da je to zadnja koncesija vladi.³⁴ Bienerth je skušal za proračunom spraviti skozi parlament še pooblastilni zakon, s katerim bi se vlada lahko začela pogajati z balkanskimi in južnoameriškimi državami o trgovinskem sporazumu. Slovanska in Poljska ljudska stranka, češki, pa tudi nemški agrarci so nastopili proti pogodbi, ki bi sprostila uvoz cenejše živine in s tem škodovala avstrijskim kmetom. Vendar so ostali pri tem stališču osamljeni, Bienertha pa so poleg vladnih strank in socialdemokratov podprli tudi mladočehi, češki katoliški narodnjaki, Zveza južnih Slovanov ter Masarykova skupina.³⁵ Razkol znotraj Slovanske enote je bil očiten, čeprav ga je skušal Šušteršič omiliti z izjavo, češ da je samo trenutno prevzela pobudo »akcijska skupina« slovanskih katolikov in čeških agrarcev, medtem ko ostale stranke čakajo v ozadju kot rezerva. »Akcijska« se je začela 26. junija, ko so češki agrarci zablokirali dnevni red zbornice s 35, Slovenski klub pa z 22 nujnimi predlogi. Bienerth, ki je mislil, da je Slovanska enota pred razpadom, je odločno napovedal, *»da se ne namerava umakniti nujnim predlogom, marveč da bo pustil zborovati državni zbor čez celo poletje.*«³⁶

Začetek julija je bil v državnem zboru v znamenju obstrukcije slovenskih poslancev, ki so se zelo »zavzeto« udeleževali razprave o manjšinskem šolstvu v čeških deželah. Poslanec koroških Slovencev Franc Grafenauer je imel na to temo 3. in 6. julija skupno sedem ur dolg obstrukcijski govor, 7. julija pa se je podobno razgovoril njegov štajerski kolega dr. Anton Korošec.³⁷ »Nagajanje« slovenskih poslancev je prišlo na ušesa tudi cesarju, ki je 6. julija ob otvoritvi turske železnice dejal zborničnemu predsedniku Pattaiju, *»da bi bil škandal, ako se obstrukcija nadaljuje.*«³⁸ Redlich je 9. julija v svojem dnevniku takole opisal politične razmere: *»Že en teden je poslanska zbornica v najbolj nenavadnem položaju: 63 nujnih predlogov pod Šušteršičevim vodstvom stoječih slovanskih strank – sebe imenujejo akcijska stranka, ker vsako akcijo zbornice ohromijo.*«³⁹ Bienerth je dolgo časa trmasto zavračal vsak pogovor z vodji obstrukcije, vendar je ob posredovanju krščanskih socialcev dr. Karla Luegerja in dr. Alberta Geßmanna 8. in 10. julija s stisnjenimi zobmi le sprejel Šušteršiča in vodjo čeških agrarcev Františka Udržala. Šušteršič je zahteval predvsem ugodno rešitev vprašanja bosanske agrarne banke in ustanovitev slovenske pravne fakultete v Ljubljani, vendar Bienerth ni bil pripravljen dati obstrukcionistom nobene tozadevne koncesije, zato je tudi posredovalna akcija krščanskih socialcev propadla.⁴⁰ 11. julija je bil ministrski predsednik prisiljen zaključiti zasedanje državnega zbora.

³¹ Janko Pleterski, Die Badenikrise und die Slowenen, v: Die Donaumonarchie und die südslawische Frage von 1848 bis 1918, Texten des ersten österreichisch-jugoslawischen Historikertreffens, izd. Adam Wandruszka, Richard G. Plaschka in Anna M. Drabek, Gösing 1976, str. 65–66 in 72–73.

³² SPSHAR, XIX. Session, str. 2373–2374.

³³ Isto, str. 2385–2386.

³⁴ Slovenec, št. 141, 24.6.1909.

³⁵ Slovenec, št. 142, 25.6.1909.

³⁶ Slovenec, št. 143 in 144, 26. in 28.6.1909.

³⁷ SPSHAR, XIX. Session, str. 2551–2558, 2573–2594 in 2620–2633.

³⁸ Slovenec, št. 150, 6.7.1909.

³⁹ Josef Redlich, Schicksalsjahre Österreichs 1908–1919, Das politische Tagebuch Josef Redlichs, izd. Fritz Fellner, Graz–Köln 1953–1954, zv. 1, str. 20.

⁴⁰ Slovenec, št. 153 in 154, 9. in 10.7.1909.

Dejstvo, da je vlada poslala parlament na počitnice, ne da bi bil sprejet trgovinski pooblastilni zakon, so si stranke Slovanske enote razlagale kot dokaz Bienerthove nemoči, ker mu ni uspelo uresničiti napovedi, da bo pustil državni zbor zasedati celo poletje, vse dokler se obstrukcijski stranki ne upehata. 18. julija je SLS organizirala v dvorani ljubljanskega hotela Union triumfalen shod svojih privržencev in ob zvokih himne *Lijepa naša domovina* proslavila, kakor je v svojem govoru dejal Šušteršič, »da je baron Bienerth svojo zastavo stran vrgel, puško pa v koruzo in s tisto srčnostjo zbežal, s katero dunajski birokrati navadno zbeže, kadar vidijo resnega sovražnika.« Glavna atrakcija shoda je bila brzojavka, ki jo je poslal Stapinski: »Če Bog dá, na jesen popolna unija slovanskih poslancev pod voditeljstvom Šušteršiča, Kreka in Praška.«⁴¹ Naveza Šušteršič-Udržal-Stapinski se je torej krepila, ni pa uspelo Slovenskemu klubu ohraniti Narodne zveze, saj jo je Zveza južnih Slovanov 10. julija zapustila, pri čemer je odločilno vlogo odigral slovenski disident iz vrst Slovenske kmečke zveze in dvorni svetnik Miroslav Ploj, ki je zagovarjal vladi prijaznejšo politiko.⁴²

Spričo parlamentarne krize se je zganil tudi Bienerthov zaščitnik Franc Ferdinand, saj je sredi julija poslal Šušteršiču svojega zaupnika z zahtevo, »naj omili svoj brezobzirni boj zoper Bienerthovo vlado.« S tem v zvezi je Šušteršič 25. julija nadvojvodi poslal iz Toblacha na Tirolskem tudi znani trialistični memorandum.⁴³ Na signale iz dvorca Belvedere je vodja Slovenskega kluba pozitivno reagiral, saj je jeseni ob pripravah na ponovno odprtje državnega zbora le postal nekoliko bolj spravljiv, vendar le v zakulisju, v javnosti pa je še naprej napadal vlado. SLS je še vedno vztrajala pri zavezništvu z Udržalom in Stapinskim ter Hrvati, kar je bilo vidno tudi 17. oktobra na velikem shodu v Ljubljani ob ustanovitvi Vseslovenske ljudske stranke, ki se ga sicer poljski prvak kljub napovedim ni udeležil, je bil pa poleg vodje hrvaških kmetov Stjepana Radića največjih aplavzov deležen s svojimi izjavami o večni češko-slovenski zvestobi češki agrarec Vaclav Kotlár.⁴⁴

21. oktobra je bil z 208 glasovi za podpredsednika državnega zbora izvoljen član Slovenskega kluba Pogačnik. Pri volitvah predsednika Pattajja iz vrst krščanskih socialcev Slovanska enota in Poljska ljudska stranka nista glasovali proti, ampak sta oddali 141 praznih listkov, kar je bil znak, da je opozicija pripravljena omogočiti delozmožnost parlamenta.⁴⁵ Bienerth je 28. oktobra konferiral s Šušteršičem, Kramářem in Udržalom, Slovanska enota pa je sklenila, da bo pustila nekaj nepolitičnih vladnih predlog v odseke.⁴⁶ Tedaj pa so zblíževanje med opozicijo in vlado preprečili nemški nacionalci, saj so od Bienertha ultimativno zahtevali, da pospeši sankcioniranje zakonov, ki so jih sprejeli deželni zbori štirih nemških kronovin, po katerih bi bilo v Gornji in Spodnji Avstriji ter na Salzburškem in Voralberškem dovoljeno iz državnih sredstev financirati samo nemške šole. Cesarska podelitev sankcije za omenjene zakone je imela za posledico odstop obeh čeških ministrov.⁴⁷ V začetku novembra so bila spričo češkega revolta pogajanja med Slovanskimi in vladnimi strankami, ki jih je vodil Poljak Glabinski prekinjena. 5. novembra je Slovanska enota sprejela Šušteršičev sklep, »da se z vlado v njeni dosedanji sestavi ne pogaja.«⁴⁸

Medtem ko so nemške stranke v imenu potrebe po delozmožnosti parlamenta odločno zahtevale, da Slovanska enota »kapitulira« in izjavi, da obstrukcijo brezpogojno opušča, je 17. novembra Glabinskemu in Stapinskemu le uspelo doseči kompromis s Šušteršičem in Udržalom. Češki agrarci in Slovenci so umaknili nujne predloge in dovolili, da se dopusti prvo branje

⁴¹ Slovenec, št. 161, 19.7.1909.

⁴² Feliks J. Bister, Anton Korošec, državnozborni poslanec na Dunaju, Življenje in delo 1872–1918, Ljubljana 1992, str. 81–82; Fran Erjavec, Zgodovina katoliškega gibanja na Slovenskem, Ljubljana 1928, str. 175.

⁴³ Ivan Šušteršič, Moj odgovor, Ljubljana 1922, str. 63–65; Melik, v op. 6 cit. delo, str. 79.

⁴⁴ Slovenec, št. 238, 18.10.1909.

⁴⁵ Slovenec, št. 242 in 243, 22. in 23.10.1909.

⁴⁶ Slovenec, št. 247, 28.10.1909.

⁴⁷ Slovenec, št. 248 in 250, 29.10. in 2.11.1909.

⁴⁸ Slovenec, št. 253, 5.11.1909.

proračunskega provizorija, Poljaki pa so obljubili, da bodo zahtevali rekonstrukcijo kabineta v tem smislu, da bi poleg 6 nemških v vladi sedelo enako število slovanskih ministrov: 3 Čehi, 2 Poljaka in 1 Slovenec.⁴⁹ Vselej dobro obveščeni Redlich je 26. novembra resignirano zapisal v svoj dnevnik: »Pripravlja se povsem neverjetno koalicijsko ministrstvo. Maštálka, Stanek, Hruban od Čehov, Stapinski od Poljakov, Šušteršič od Slovencev, Pergelt, Sylvester, baron Fuchs in princ Lichtenstein od Nemcev naj bi sestavljali novi kabinet. Avstrija bo morala sestopiti še v to globino, da bo lahko šele nato povzdignjena z močno roko.«⁵⁰

13. decembra je vladi ob tistem privoljenju opozicije uspelo rešiti prvo branje proračunskega provizorija, kar je opogumilo Biennertha, da je znova postavil na dnevni red pooblastilno predlogo za trgovanje z balkanskimi in južnoameriškimi državami. Hkrati je namesto predloga Slovanske enote, po katerem naj bi se kabinet rekonstruiral tako, da bi bilo razmerje nemških in slovanskih ministrov 6 proti 6, ponudil razdelitev po ključu 5 proti 5. Slovanska enota je 15. decembra dopoldne na seji parlamentarne komisije zavrnila Biennerthove predloge o rekonstrukciji vlade, nakar so češki agrarci do njih popoldne že zapolnili dnevni red državnega zbora s 37 nujnimi predlogi.⁵¹ S tem se je začela znamenita »dolga seja« parlamenta, ki je trajala od 15. do 19. decembra nepretrgoma 86 ur. Češki poslanci so začeli obstrukcijo z izčrpujočo serijo zavlačevalnih govorov, najbolj pa je zablestel agrarac Kotlár, ki je govoril 15. in 16. decembra nepretrgoma preko 12 ur. Vendar vladne stranke niso klonile pred češko obstrukcijo, ampak so uvedle celo nočna dežurstva in izmene svojih poslancev v zbornici. Biennertha so podprli tudi socialdemokrati, ki so pred parlamentom organizirali demonstracije proti obstrukcionistom.⁵²

Drugi dan češke obstrukcije, 16. decembra opoldne, pa je znova posegel v dogajanje Šušteršič. V dogovoru s Krekom in Korošcem se je odločil, da bo Slovenski klub predlagal spremembo državnega zakona št. 94 iz leta 1873 o zborničnem poslovniku tako, da bi predsednik državnega zbora dobil široka pooblastila, ki bi mu omogočila preprečitev obstrukcije. S tem predlogom je Šušteršič odhitel k češkima agrarcema Udržalu in Antonu Zázvorki in dobil njuno podporo. V zadnjem trenutku je bil nato v zbornici izročen nujni predlog Slovenskega kluba in čeških agrarcev, ki je dobil ime po prvopodpisanem Kreku, v roke ravno takrat predsedujočega Zázvorke, tik preden so hoteli češki radikalci zaostriti obstrukcijo z vložitvijo 19 nujnih predlogov.⁵³ Mladočeški prvak Kramář se je s Krekovim predlogom načelno strinjal, čeprav je zanj izvedel šele, ko je bil že vložen, je pa v dogovoru s Šušteršičem in Udržalom izdelal spreminjivalni predlog, po katerem bi bile kompetence predsednika zbornice v zvezi z obstrukcijo bolj natančno določene.⁵⁴ 17. decembra popoldne so češki agrarci v zbornici že umaknili vse nujne predloge in omogočili, da je Krek utemeljil svojega: »Naj imam osebno še takšno mnenje o obstrukciji, jaz in naš klub, mi ostajamo en vojak in zvesti. ... Pravica do obstrukcije mora biti absolutno in za vse onemogočena. ... Če pa tega nočete, potem nam ne hodite spet z državnimi potrebami, potem nam ne hodite zopet z redoljubjem. Prva državna potreba je za dobrobit ljudstva

⁴⁹ Slovenec, št. 264, 269, 276 in 277, 18. in 24.11. ter 2. in 3.12.1909.

⁵⁰ Redlich, v op. 39 cit. delo, zv. 1, str. 35.

⁵¹ Slovenec, št. 286, 15.12.1909.

⁵² Slovenec, št. 287, 16.12.1909.

⁵³ Slovenec, št. 291, 21.12.1909.

⁵⁴ SPSHAR, XX. Session, str. 1059–1060 in 1065–1066. Krekov predlog je določal, da se za dobo 7 mesecev državnemu zakonu št. 94 iz leta 1873 doda §17a.: »Predsedniku poslanske zbornice je v vsakem slučaju prepuščeno, da sprejme vse tiste ukrepe, ki so primerni, da zagotovijo redno parlamentarno delo proti vsakemu motenju in vsaki zlorabi poslovnika ter pravic in svoboščin zbornice. Predsednik je še posebno pooblaščen, da v ta namen določi poslovnika začasno suspendira, izda začasne predpise o uporabi parlamentarnega poslovnika in v sili odredi izključitev poslanca za dobo največ treh sej.« Skupni predlog Kramářa, Udržala in Šušteršiča je določal, da naj velja novi zakon celo leto in tudi za seje odsekov, predsedniku zbornice pa je določal še dodatne kompetence, »da lahko vprašanje odobritve uradnega sejnega zapisnika kakor tudi razpravo o iniciativnih predlogih, za katere se zahteva nujna obravnava, odloži na konec seje, odkloni odobritev odmora pred glasovanjem in da ne dovoli pri predlogih za formalno obravnavo nobenega drugega načina glasovanja kot enostavnega z vstajanjem s sedežev.« zagotovljena pa je bila tudi možnost priziva na predsednikove odločitve.

*delujoč, od posameznih klik in še bolj od vlad, ki nimajo večine, neodvisen parlament. Ta parlament je zmožen samo, ko bo onemogočena vsaka obstrukcija.*⁵⁵

Dejstvo, da so ravno slovenski obstrukcionisti dali pobudo, naj se s spremembo poslovnika prepreči obstrukcija, je delovalo kot hladen tuš na nemškonalionalne poslance, ki so dotlej na vsakem koraku ponavljali, kako je potrebno omogočiti delozmožnost parlamenta in pri tem kazali s prstom na češke in slovenske poslance, obenem pa se sami niso hoteli odreči obstrukcijskega orožja v primeru, da bi jih v parlamentu ogrožala slovanska večina. Za razliko od neprijetno presenečenih nemških nacionalcev, pa so krščanski socialci zelo hitro reagirali in 17. decembra ob sedmih zvečer sprejeli Krekov predlog. Tem so nato sledili parlamentarni klubi socialdemokratov, Poljakov in Romanske unije. Na skupni seji načelnikov klubov je že postalo jasno, da je prišlo v državnem zboru do pravega preobrata, ali kakor se je lakonično izrazil Adler: »*Na levici, na desnici, vse zamenjano.*«⁵⁶ Bienenrthu ni preostalo drugega, kot da podpre Krekov predlog, še posebno, ker je bila ideja o spremembi poslovnika vseh tudi dvoru, kar se je zelo lepo videlo v izredno hitrem postopku pri sankcioniranju zakona, ki je sledilo glasovanju v parlamentu. Nujnost Krekovega predloga je bila sprejeta 18. decembra ob osmih zvečer s 315 glasovi, proti je glasovalo samo 91 nemških nacionalcev, čeških radikalcev in Rusinov. Ob meritornem glasovanju je Krek združil svoj predlog s Kramářevim, ki ga je nato podprlo 331 poslancev, zanj pa so to pot glasovali tudi Rusini in celo 4 nemški nacionalci.⁵⁷ Že 20. decembra je tudi gosposka zbornica sprejela spremembo zakona o poslovniku, nemški ustavoverci so se očitno uklonili cesarjevi volji in se glasovanja lojalno vzdržali, saj je načelnik kabinetne pisarne prinesel cesarsko sankcijo v gosposko zbornico, še preden je ta sploh utegnila sprejeti spremembo zakona.⁵⁸

Med nemškimi nacionalci je po dvojnem porazu v državni zbornici, 18. decembra je namreč padel tudi njihov predlog, naj se nemščina razglasi za uradni jezik parlamenta, zavladalo pravo pogrebno vzdušje. Prihodnost nemštva v Avstriji so slikali v najbolj črnih barvah in že so videli, kako se vračajo Badenijevi in Thunovi časi, pri tem pa obsojali krščanske socialce, da so izdali nemške nacionalne interese. Te obsodbe so bile pretirane, saj je Lueger sklenil začasen pakt s Šušteršičem, Udržalom in Kramářem predvsem zato, da bi rešil vlado pred njihovo obstrukcijo, skupaj z Bienenrthom sta jim le obljubila določene koncesije pri rekonstrukciji kabineta, med drugim tudi zamenjavo nemškega ministra-krajana in imenovanje južnoslovenskega ministra, hkrati pa jih s tem izolirala od precej bolj agresivnih čeških radikalcev.

Slovenski katoliški poslanci so bili ob sklenitvi »božičnega premirja« v parlamentu konec leta 1909 zelo optimistično razpoloženi, veliko se je govorilo o tem, da »prijateljstvo iz mladosti« med nemškimi krščanskimi socialci ter med slovenskimi in češkimi katoliki še ni mrtvo, da bo nastopila v avstrijskem političnem življenju nova, Slovanom bolj prijazna doba. Vsekakor je Slovenskemu klubu uspelo, da so ga v državnem zboru kljub majhnosti končno začeli jemati resno. Uveljavil je svojo lastno in neodvisno politiko, tako v razmerju do vlade, kakor tudi do zaveznikov, znebil se je vtisa, da je samo »peto kolo« Čehov, nekaj časa pa je celo prevzel vodilno vlogo med slovanskimi strankami v parlamentu. Slovenski klub je pod Šušteršičevim vodstvom kot gonilna sila Slovanske enote prisilil ministrskega predsednika Bienenrtha, da se je začel pogajati z opozicijo in upošteval tudi slovenske interese, vendar je bila vlada dovolj močna, da se je obdržala vse do naslednjih državnoborskih volitev junija 1911.

⁵⁵ Isto, str. 1066–1071.

⁵⁶ Slovenec, št. 289 in 291, 18. in 21.12.1909.

⁵⁷ SPSHAR, XX. Session, str. 1112–1113 in 1137; Slovenec, št. 290, 20.12.1909.

⁵⁸ Slovenec, št. 291, 21.12.1909.

Zusammenfassung

**DER PARLAMENTARISCHE KAMPF DER ABGEORDNETEN DES SLOWENISCHEN KLUBS
GEGEN DIE REGIERUNG VON BIENERTH IM JAHR 1909**

Andrej Rahten

Nach der Wahlreform von 1907 waren die slowenischen katholischen Parteien im Reichsrat durch 17 Abgeordnete vertreten, die dem Slowenischen Klub unter der Obmannschaft von Dr. Šušteršič angehörten. Die meisten von ihnen waren Mitglieder der Slowenischen Volkspartei, die damals als führende slowenische politische Macht figurierte, was auch im Wiener Parlament sehr deutlich zum Ausdruck kam. Die Slowenische Volkspartei verlangte in der Perspektive eine Umgestaltung des Habsburgerreiches im Sinne ihrer südslawisch-trialistischen Konzepte und glaubte dabei, ihr nationales Programm mit parlamentarischen Mitteln stufenweise verwirklichen zu können. In diesem Zusammenhang nahm der Slowenische Klub auch die Ernennung eines südslawischen Ministers in Anspruch. Die entschiedene oppositionelle Haltung des Slowenischen Klubs im Jahr 1909 der aus den Deutschnationalen, den Christlichsozialen und den Polen zusammengestellten Regierung gegenüber ist vor allem dadurch zu erklären, daß der Ministerpräsident Bienerth die nach der Annexion Bosniens bestärkten nationalen Forderungen der Südslawen außer Betracht ließ. Die Anwesenheit einiger notorisch deutschnationalen Minister in seinem Kabinett wirkte auf die slowenischen und die tschechischen Abgeordneten geradezu als Kriegserklärung. Auf der Initiative von Šušteršič wurde am 29. Januar 1909 die aus 125 tschechischen, südslawischen und ruthenischen Abgeordneten bestehende Slawische Union gegründet, welche der stärkste politische Block im Reichsrat wurde. Die oppositionelle Stellungnahme der Slawischen Union verschärfte sich im Mai und im Juni desselben Jahres wegen der großen bosnischen Agrarbankaffäre, nachdem der gemeinsame Finanzminister die *Kmetenablösung* in Bosnien dem ungarischen Großkapital überlassen hatte, was die slowenischen Abgeordneten keineswegs akzeptieren wollten. In dieser Frage wurden die Slowenen im Kampf gegen die Regierung im Reichsrat von den Sozialdemokraten und von allen slawischen Parteien, mit Ausnahme von den Polen, unterstützt. Damit wurde die Regierungsmehrheit ernstlich bedroht und Bienerth konnte am 4. Juni nur mit Hilfe der Obstruktion der regierungstreuen Christlichsozialen und Deutschnationalen der Niederlage im Parlament ausweichen. Trotzdem wurde bei der Kampfabstimmung am 8. Juni die Resolution des Slowenischen Klubs gegen die Errichtung der Agrarbank mit einer knappen Mehrheit abgelehnt. Darauf beantworteten die unter der Führung von Šušteršič stehenden slawischen Parteien mit der Obstruktion, die Bienerth zur Schließung der Session zwang. Erst nach mehrerer Vermittlungen des Erzherzog-Thronfolgers, des Polnischen Klubs und der Christlichsozialen kam es zur Annäherung zwischen Šušteršič und Bienerth. Die »lange Sitzung« des Parlaments, die vom 15. bis zum 19. Dezember ohne Unterbrechung dauerte, war zwar wieder im Zeichen der Obstruktion der tschechisch-slowenischen »Aktionspartei«, hinter den Kulissen verfasste aber Šušteršič einen Antrag, der die vorläufige Veränderung der Geschäftsordnung im Parlament im Sinne der Verstärkung der Kompetenzen vom Reichsratspräsidenten forderte. Dieser Antrag des Slowenischen Klubs wurde seitens der Deutschnationalen bekämpft, von den Christlichsozialen aber entschieden unterstützt, was zur Folge hatte, daß er im Reichsrat mit einer großen Mehrheit angenommen wurde. Damit wurde im Parlament ein kurzdauernder »Weihnachtswaffenstillstand« zwischen der Slawischen Union und der Regierung von Bienerth geschlossen.

ČASOPIS ZA ZGODOVINO IN NARODOPISJE – ČZN

ČZN je revija z najdaljšo tradicijo med slovensko zgodovinsko periodiko, saj izhaja že od leta 1904. Objavlja prispevke, ki niso zanimivi le za bralce iz severovzhodne Slovenije, ampak posegajo tudi v širši okvir slovenske zgodovine.

ČZN izdaja Zgodovinsko društvo v Maribor s sodelovanjem mariborske univerze. Revijo je mogoče naročiti pri Založbi Obzorja, 2001 Maribor, Partizanska 5.

O ČEM SMO PISALI ...

... pred štirimi desetletji?

»Mir« je zadnje časnikarsko dete koroškega veterana Andreja Einspielerja, obenem pa prvi slovenski časnik na Koroškem namenjen izključno koroškim Slovencem. Začetek njegovega izhajanja leta 1882 je omogočila milejša politična klima za nenemške narode v Avstriji, ki je nastopila s Taaffejevo vlado. Naslov »Mir« za svoj list je Andrej Einspieler izbral na osnovi zahteve, izrečene v prestolnem govoru Franca Jožefa I., »Napravite mir med mojimi narodi.«

(*Janko Pleterški, Politični profil koroškega časopisa »Mir« (1882–1920), ZČ 10–11/1956–1957, str. 183*)

... pred tremi desetletji?

Vprašanje etnične strukture je – kakor v drugih obdobjih tudi v srednjem veku – v marsičem težje na ozemlju, na katerem se je po zaključku oblikovanja narodne zavesti v moderni dobi razvilo več narodov, kakor na ozemlju, na katerem se je v tisoč- in večletnem razvoju razvil en sam narod, čeprav iz različnih korenin in sestavnih delov. Vprašanje zahteva pri obravnavanju toliko večjo vestnost, kolikor bolj so ti narodi sorodni – s tem namreč odpadejo pri njihovem razlikovanju naravni etnični kriteriji (zlasti jezikovno razlikovanje) – in na kolikor širšem vmesnem ozemlju se je njihova preteklost prepletala med seboj.

(*Bogo Grafenauer, Vprašanje srednjeveške etnične strukture prostora jugoslovanskih narodov in njenega razvoja, ZČ 19–20/1965–1966, str. 103*)

... pred dvema desetletjema?

Prebivalstvo, ki so ga zajele migracije iz Dalmacije v Marke, pa naj je bilo iz dalmatinskih mest ali iz njihovega podeželja, je bilo v veliki večini slovanskega izvora. To nam potrjujejo sočasni italijanski viri, ki skoraj praviloma označujejo priseljence ne samo po kraju, iz katerega so prišli, marveč tudi z vzdevkom Sclavus; poleg tega pa kar pogosto tudi kraje same, kakor že rečeno, postavljajo v Sklavonijo.

(*Ferdo Gestrin, Migracije iz Dalmacije v Italijo v 15. in 16. stoletju, ZČ 30/1976, št. 3–4, str. 273*)

... pred desetletjem?

Izraz regnum Carantanum oz Charentariche se pojavi proti koncu 9. stoletja – v razponu desetih let od 888 do 898 v treh Arnulfovih listinah – darovnicah. Je torej listninski izraz in kot tak spada med primarne vire oziroma preostanke. Razumeti ga torej moramo kot avtentičen izraz dobe, v kateri je nastal in na katero se nanaša.

(*Peter Štih, Regnum Carantanum, ZČ 40/1986, št. 3–4, str. 221*)

To – in še mnogo drugega zanimivega – poiščite v starejših *Zgodovinskih časopisih*, ki jih dobite na upravi ZČ!

Igor Grdina

Nekronani vojvoda kranjski – dr. Ivan Šušteršič

V slovenski politični zgodovini zavzema Ivan Šušteršič (1863–1925) posebno mesto. Med Alpami in Jadranom ni bilo človeka, ki bi ga sodobniki bolj oboževali in se ga hkrati bolj bali. Ob njem se kratkoma ni bilo mogoče zateči v ravnodušnost: železno roko »nekronanega vojvode kranjskega« je bilo čutiti povsod. Ni pretirano reči, da je bil trenutek narodove usode. Kot malokdo je pripadal svojemu času – in ta čas je bil zares njegov. Zato pa je prihodnje rojenim pomenil komaj kaj več od drugega imena za minolost.

Fran Šuklje, ki nikoli ni bil v zadregi za slikovito besedo, je zapisal:

»Ivan Šušteršič je bil navzlic velikim nedostatom vendar velik mož. Včasih sem ugibal, kje v zgodovini bi našel njemu sorodno prikazen? Naposled sem se ustavil v italijanski renesanci, oni čudoviti dobi, katera traja pričenši od druge polovice 14. stoletja do konca 16. veka. V tej znameniti dobi razvitega individualizma so nastopali po mnogih mestih zgornje in srednje Italije posamezni vladarji, podobni mnogim starogrškim »tiranom«, ki so pridobili in vzdržali svoje gospodarstvo z neobičajno energijo in brezobzirnostjo. Nekateri izmed njih so me spominjali na našega Šušteršiča, ne vsi. Tako ga ne bi mogel primerjati milanskim vladarjem iz rodbine Sforza, ker Šušteršiču je manjkalo živo zanimanje za umetnost, s katerim so se odlikovali milanski gospodarji. Najprej bi se dal primerjati Šušteršiču kak Malatesta iz Riminija. Tudi naš Ivan je bil neizprosni proti nasprotnikom ali tekmečem, seveda živimo v milejšem ozračju in XX. stoletje vendar ne trpi one neusmiljene krutosti, ki se javlja v zgodovini italijanske renesančne dobe.«¹

Drugim se je zdela resnica manj poetična; za Antona Novačana, ki je v divjem predvolilnem boju leta 1923 prvi zagovarjal idejo samostojne slovenske državnosti, je bil Šušteršič zgolj Žlindra, Volkodlak in Čičikov (Gogoljev kupčevalec z mrtvimi dušami). Strmoglavljeni »klerikalni« samodržec ima po njegovem mnenju v domovini pravico le do stanovanja, osebne svobode in groba; če dobi še kaj več, smo vredni, »da se razselimo kakor cigani, a slovensko zemljo da zasede drug narod, ki ima več časti in ponosa.«² Še ostreje je Šušteršiča sodil Janko Pleterški, ki ga je razglasil kar za Judeža in se v svoji moralistični ihti zgražal nad njegovimi političnimi mahinacijami.³ Kot da bi kdo kdaj mogel vladati nedolžen! V pričujočem prispevku, ki predstavlja nekak preludij k Šušteršičevi biografiji, se bomo skušali izogniti tovrstnemu evforičnemu ocenjevanju. Osvetlili bomo posamezne ključne trenutke iz politične dejavnosti »nekronanega vojvode kranjskega«.

Šušteršič v boju za splošno in enako volilno pravico

Ivan Cankar je na predvolilnem shodu 1. aprila 1907 dejal:

»V tisti seji starega državnega zbora, ko se je odločila usoda volilne reforme, videl sem žalosten prizor, karikaturu političnega položaja na Slovenskem.

V zadnji klopi je sedel dr. Tavčar, gledal zlovoljen predse ter se držal, kakor bi bil nekaj izgubil. Spodaj je pa plesal dr. Šušteršič sv. Vida ples, svetil se mu je obraz, kot bi bil s putrom polit. Dr. Tavčar je vedel, da je mnogo izgubil vsled volilne reforme. Dr. Šušteršič je tudi vedel, zakaj je plesal sv. Vida

¹ F. Šuklje, Sodobniki, mali in veliki, Ljubljana 1933, 248.

² Republikanec, 2. letnik, št. 6, Celje, 4.1.1923, 3.

³ J. Pleterški, Prva odločitev Slovencev za Jugoslavijo, Ljubljana 1971, 15.

ples, če bi pa vedel, kaj je z volilno reformo pridobil, ne bi bil plesal, ampak kurja polt bi ga bila oblivala.«⁴

Pisatelj je v svoji socialdemokratski strankarski vnemi namigoval na to, da se Šušteršič pravzaprav ni zavedal posledic svoje politike, ki naj bi le kratkoročno koristila katoliški Slovenski ljudski stranki, medtem ko naj bi bili dolgoročni učinki volilne reforme pisani na kožo tisti hip deloma še spečega velikana, tj. socialne demokracije. Cankar je tedaj tudi grmel, da so Šušteršič in njegovi pristaši za demokracijo le, dokler kaj nese njihovi stranki in dokler se »demos« kaže »v podobi petstoternih farovžev«.⁵ Na drugi strani pa je kratkoživi liberalni list Slovenija, ki je zagovarjal politično linijo Ivana Hribarja, izdajal pa ga je Dragotin Hribar, 12. decembra 1907 zapisal:

»Summa summarum – glede svetovnega kulturnega naziranja stoji danes voditelj slovenskih krščanskih socialistov /= socialcev/, katoliški modernist dr. Krek že stokrat bližje narodno napredni stranki, nego načelniku lastne stranke in lastnemu škofu, ki še vedno z vso gorečnostjo zagovarjata politično nezmotljivost Rima in brezpogojno posvetno avtoriteto episkopata. Ogenj in voda. Pa tudi med socialistom Krekom in talmidemokratom Šušteršičem zija nepremosten prepad. Kdor namreč pozna nadutega in terorističnega šefa S. L. S., ta mora biti prepričan, da njegovi buržuazijski duši ni nič zopernejšega od resničnega demokratizma in da je le zategadelj izpovedal lani svoj demokratični konfiteor, ker bi bil sicer utonil v deročih valovih splošne in enake volilne pravice. Že tega ne bo pozabil dr. Kreku nikdar, da ga je prisilil sestri v državnem zboru poleg enega Gostinčarja!«

Skratka: Šušteršič naj ne bi vedel, kaj pravzaprav dela, ali pa naj bi se le pretvarjal, da je zavzet za demokratične ideale. Za razliko od njega naj bi bil Krek pravi demokrat. Prav tako naj bi bil Šušteršič pred prvo svetovno vojno vselej v pravi harmoniji ali kar pristrčni zvezi z ljubljanskim knezoškofom, za kar sta obstajali dve razlagi: medtem ko so liberalci menili, da je prvak SLS podaljšana roka Antona Bonaventure Jegliča in rimskega papeža, je socialdemokratski agitator in poslanski kandidat Ivan Cankar pisal o »ljubljskem škofu dr. Šušteršiču ter njegovem oprodi in kortešu Antonu Bonaventuri«.⁶ Resnica pa je nekoliko bolj zapletena, kar odkriva Jegličev dnevnik. Ljubljanski škof je namreč leta 1902 z nelagodjem spremljal radikalno Šušteršičevo politiko. Preobrazba konservativne Katoliške narodne stranke v populistično Slovensko ljudsko stranko ter njen program, ki je terjal splošno in enako volilno pravico, sta se Jegliču zdela dosleden zaključek udejanjanja liberalnega načela o ljudski suverenosti.⁷ Škof je svoje skrbi zaupal dnevniku 28. avgusta 1902, 8. septembra istega leta pa najdemo v njegovih zapiskih celo novico, da je pisal Šušteršiču in mu sporočil, da marsičesa, kar se govori v katoliški stranki, on (tj. škof) ne bi podpisal. 16. septembra 1902 Jeglič sicer hvali Šušteršičevo strankarsko kampanjo, ki jo duhovniki na Kranjskem povsod podpirajo – ne vedoč, da pravzaprav zagovarjajo liberalni princip splošne in enake volilne pravice! Šušteršič je na Jegličeve pomisleke odgovoril zelo diplomatsko: obljubil je, da bo previden, vendar pa ni bil voljan zaviti s svoje dotedanje usmeritve. Menil je, da mora nastopiti z vso ostrino, ker gre za aut-aut. Sodil je, da mora ljudstvo v ofenzivo in se zavedati svoje moči.⁸ Kljub škofovim svarilom se Šušteršič načelu splošne in enake volilne pravice ni odpovedal, kar Jeglič potrjuje v svojem dnevniku 3. januarja 1903. Škofu se je razširitev volilne pravice tedaj zdela sprejemljiva le, če bi pomenila prehod na volitve po stanovskih interesih (kurialni sistem se mu očitno ni zdel dovolj »stanovski«!). Šele obisk pri papežu januarja naslednjega leta je Jegliča nekoliko pomiril, saj je sveti oče odobril delovanje SLS in pojasnil, da ni proti razširitvi volilne pravice.⁹

⁴ I. Cankar, Zbrano delo, 25. knjiga, Ljubljana 1976, 155, 334.

⁵ I. Cankar, n.d., 53, 303.

⁶ I. Cankar, n.d., 156.

⁷ Dnevnik A. B. Jegliča, Nadškofijski arhiv v Ljubljani, zapis za 28. avgust 1902.

⁸ Dnevnik A. B. Jegliča, 16. september 1902.

⁹ Dnevnik A. B. Jegliča, 31. januar 1904.



Dr. Ivan Šušteršič

Šušteršič se je že konec leta 1902 in v začetku 1903 na deželni ravni zadovoljil zgolj z razširitvijo volilne pravice (osnovala naj bi se nova kmečka kurija, kakor je predlagal ministrski predsednik Körber,¹⁰ v resnici se je pozneje ustanovila splošna kurija: zastopstvo interesov je ostalo zlasti zaradi strahu veleposestnikov pred uveljavitvijo demokratičnih načel¹¹), medtem ko na državni ni popuščal. Očitno se je zavedal, da je realnost v cislajtanski polovici habsburške monarhije kot celoti precej drugačna od realnosti v kulturno zelo provincialni in gospodarsko zaostali kranjski deželi. Navsezadnje je celo Jeglič v dunajski gosposki zbornici govoril in glasoval za splošno in enako volilno pravico. Vendar je v njegovem dnevniku pod datumom 20. december 1906 najti pomenljivo vest o tem: medtem ko je drugim škofom (tudi Napotniku) pisal ministrski predsednik Max Vladimir baron Beck in jih vzpodbujal h glasovanju za volilno reformo (poljskim škofom je pisal celo sam cesar!), je Jegliča v tem smislu »obdeloval« le Šušteršič (Beck je preko njega Jegliču poslal zgolj sporočilo, naj v svojem govoru ne omenja narodnostnega vprašanja). Najbrž so na Dunaju menili, da so slovenski katoliki z uveljavitvijo splošne in enake volilne pravice toliko pridobili (zlasti pri kreiranju volilnih okrajev, ki so bili pisani na kožo SLS,

¹⁰ Dnevnik A. B. Jegliča, 2. januar 1903.

¹¹ Prim. še dnevnik A. B. Jegliča, zapis za 3. januar 1903.

niti malo pa ne domačim liberalcem), da njihovega škofovskega zaščitnika ni treba še posebej vabiti k odločilnemu zasedanju oz. glasovanju!

Šušteršič torej nikakor ni bil kak »talmidemokrat«, se je pa kot realen politik zavedal, da na Kranjskem ni mogoče doseči istega kot na Dunaju, in zato zaradi principov ni rinil z glavo skozi zid. (V svoji SLS je npr. moral premagati znatno opozicijo zoper splošno in enako volilno pravico; Fran pl. Šuklje, ki je bil po letu 1900 ugleden pristaš katoliškega tabora, se je ogreval zgolj za splošno, ne pa tudi enako volilno pravico!¹²) V Ljubljani načela niso pomenila dosti, medtem ko se v cesarski prestolnici skorajda ni bilo mogoče boriti za kaj drugega kot zanje, saj je imel parlament v dobi po Taaffeju – kakor je slikovito zapisal Šuklje – zgolj še trenutke lucidnosti.¹³ Od tod tudi izvira čudno neskladje med Šušteršičevo politiko na Dunaju, ki se je odvijala v velikem in največjem stilu (Šušteršič kot šef različnih parlamentarnih grupacij) in ki kljub vsem uspehom za Slovence ni pomenila bistvenega izboljšanja položaja, ter med njegovimi machiavellističnimi potezami na »domači fronti«, ki so bile videti kot en sam hudo neidealen boj za oblast. Treba pa je poudariti, da Šušteršič kljub škofovim opozorilom vsaj na državni ravni ni odstopil od zahteve po splošni in enaki volilni pravici; še več: Jegliča je očitno prav on prepričal, da je s svojim glasom v gosposki zbornici podprl Beckovo volilno reformo. Vsekakor je škof imel prav, ko je menil, da je načelo splošne in enake volilne pravice dosledna izpeljava liberalnega principa ljudske suverenosti (ki ga je sicer najbolj jedrnat izrazil Abraham Lincoln v znamenitem gettysburškem govoru leta 1863, ko se je zavzel za »vladavino ljudstva, iz ljudstva in za ljudstvo«¹⁴). Prav zato se je lahko Katoliška narodna stranka za javnost prelevila v Slovensko ljudsko stranko šele 27. novembra 1905,¹⁵ čeprav je kot takšna po Šušteršičevi zaslugi delovala že od 1902. leta.

V mejah možnega se je Šušteršič tudi pozneje, v času svojega deželnega glavarstva, bližal načelu splošne in enake volilne pravice – seveda predvsem tam, kjer je to koristilo njegovi stranki (razširitev volilne pravice za občinske volitve v Ljubljani na nekatere kategorije ženskega prebivalstva). V Jegličevem dnevniku je prav tako ohranjena zanimiva epizoda iz začetka leta 1914: škof je 22. februarja 1914 zapisal, da je Šušteršič na zasedanju deželnozbornskega kluba poslancev (Vse)Slovenske ljudske stranke zagovarjal izenačenje plač učiteljev in učiteljic, vendar je ostal v manjšini proti Kreku, ki je temu predlogu nasprotoval! Očitno Šušteršič ni imel tako hudih predsodkov pred žensko emancipacijo kot Krek, čigar socialni čut so pozneje njegovi propagandisti kovali v deveta nebesa. Jeglič je tedaj povsem zaupal Šušteršiču in je potegnil z njim – toda celo njegova avtoriteta ni opravila nič proti skupini Krek-Gregorič.

Ker v deželni politiki na Kranjskem načela niso pomenila nič, vse pa strankarska disciplina, je Šušteršičeva administracija včasih izgledala bolj konservativna, kot je dejansko hotela biti. Tudi po Krekovi zaslugi oz. krivdi.

Ali je bil Šušteršič v resnici »teroristični šef SLS«?

Že iz pravkar navedene epizode je razvidno, da je pisanje o Šušteršičevi avtokraciji znotraj stranke v dokajšnji meri prepotencirano. V naši katoliški javnosti se je v glavnem pojavilo šele med 1. svetovno vojno in se potem vztrajno ponavljalo, tako da je postalo neke vrste samoumevna »resnica«. Zato pa so o Šušteršičevem samosilniškem značaju vedeli že prej veliko povedati liberalci. Vendar se s tem nekako ne sklada njihovo zatiranje, da se je Šušteršič bal Kreka. V že omenjeni Hribarjevi Sloveniji se je 12. decembra 1907 npr. moglo prebrati prav to:

»Razdor v klerikalni stranki je /.../ za poznavalca naših razmer očiten in dr. Šušteršič se le zategadelj ne upa nastopiti zoper Kreka, – ker se ga boji. Za Krekom stoji namreč cela mogočna

¹² F. Šuklje, n.d., 257 in dalje. Šuklje je z določeno simpatijo pisal o Mussoliniju in njegovem fašističnem sistemu, ki naj bi uspešno presegal načelo splošne in enake volilne pravice, čeprav »graščaku s Kamna« ni bilo vseh nasilje ducejevih črnih srajc (Šuklje, n.d., 259, 260).

¹³ F. Šuklje, Iz mojih spominov III, Ljubljana 1929, 11.

¹⁴ Ch. A. Beard, M. R. Beard, Zgodovina Združenih držav Amerike, Ljubljana 1959, 579, 580.

¹⁵ F. Erjavec, Zgodovina katoliškega gibanja na Slovenskem, Ljubljana 1928, 116.

krščansko-socijalna organizacija, ki je njegovo delo in ki jo vodijo njegovi učenci. In dr. Šušteršič dobro ve, da bi te mase na migljaj zagrmel: »Doli ž njim!« z istim navdušenjem, s katerim mu danes na povelje Krekovo pojo HOSANA. Boj bo torej ostal za enkrat še prikrit in vodil ga bo zlasti dr. Šušteršič po tisti krtovi taktiki, v kateri je mojster in s katero se mu je posrečilo zastrepiti vse naše javno življenje.«

Šušteršič se Kreka v resnici ni bal in se ga ni loteval s »krtovo taktiko« (zato pa je Krek ob izbruhu prve svetovne vojne Šušteršiču pisal: »Vsi smo Tvoji,«¹⁶ nato pa začel rovariti proti njemu!). Dokaz za to je njegovo ravnanje v strahoviti aferi Theimer-Krek. Fran Erjavec je v svoji mestoma čisto resno spisani Zgodovini katoliškega gibanja na Slovenskem sicer lansiral insinuacijo: »Razen tega so pa začeli mnogi sumiti, da stoji Šušteršič tudi za – Theimerjevo in njenim bojem proti Kreku,«¹⁷ vendar je – značilno – ni podprl z nobenim dokazom (kaj šele s kakšnim konkretnim imenom, se pravi s pričō!). Dejstvo pa je, da se je Šušteršič pri škofu Jegliču zavzel za Kreka, ki se je na vrhuncu afere bal, da bi ga zadel mrtvoud, če bi Theimerjeva objavila njegova delikatna pisma...¹⁸ O vsej grozoviti aferi je poročal tudi Matija Škerbec v drugem delu svojega Pregleda novodobnega slovenskega katoliškega gibanja:

»Prvi mi je vso zadevo točno razložil Ivan Kregar. Skoro nisem mogel vsega verjeti. Bil sem skrajno razočaran, ker sem svoj čas odločno branil Krekovo nedolžnost. Hotel sem se še informirati pri Fr. Jakliču, ki je bil zelo veren in moralen mož. Ko pridem k njemu, mu rečem:

»France, meni je Kregar pravil, da je res imel dr. Krek razmerje s Kamilo Theimer. Ali je to resnica?«

Jakliču je bilo očitno težko govoriti o tej zadevi, a mi je priznal: »Res je tako. Vsi državni poslanci smo vedeli za to. Theimerjeva se je celo bahala s tem razmerjem. Dr. Šušteršič je lepo prosil dr. Kreka in ga opominjal, naj ne hodi več k tej ženski, a vse to ni nič pomagalo.«

Dr. Krek se je seznanil s to žensko, ki je bila uslužbena na kmetijskem ministrstvu, ko je hodil tja intervenirat za razne zadeve. Pisal ji je tudi pisma, ki ga kompromitirajo.

Toda dr. Krek, kakor mi je zatrjeval dr. Pegan, se je zelo boril sam s seboj. Ko je dobil zopet oblast nad seboj, se je skušal otesti te ženske. Kamila Theimer je nato prišla za njim na Kranjsko, Krek pa se je umaknil na Prtovč. Ko je Theimerjeva videla, da ne more več priti v stik z njim, je izročila kompromitujoča Krekova pisma »Slovenskemu narodu«, ki jih je priobčil /Miroslav Malovrh, »Narodov« faktotum, je za »udarec na pavke« izbral 25. september 1913, ko se je predvolilni boj na Kranjskem bližal vrhuncu!/. Po deželi je nato nastal ogromen škandal.

Tedaj je prišla k dr. Šušteršiču deputacija ljubljanske duhovščine in zahtevala, da mora dr. Krek izginiti iz javnega življenja. Dr. Šušteršič pa se je odločno uprl tej zahtevi.«¹⁹

Čeprav je Škerbec Kreku zelo nenaklonjen²⁰ in ob vsaki priliki na vsa usta hvali Šušteršiča, Jegličev dnevnik potrjuje njegovo pričevanje: Šušteršič je Kreka v času afere s Kamilo Theimer odločno zagovarjal in mu pomagal, čeprav je vedel, da se je njegov posvečeni strankarski tovariš znašel v za duhovnika nemogoči situaciji. Po Škerbčevem poročilu naj bi Šušteršič na smrtni postelji celo izjavil župniku Janezu Pibru: »Iz svojega življenja obžalujem le krivico, ki smo jo storili Kamili Theimer.«²¹ To pomeni, da je bil globoko prepričan o resničnosti njenih obtožb, pa je zaradi strankarskih interesov za javnost zagovarjal nedolžnost svojega kolega in poznejšega

¹⁶ I. Šušteršič, Moj odgovor, 1922, 106.

¹⁷ F. Erjavec, n.d., 215.

¹⁸ Dnevnik A. B. Jegliča, 25. julij 1913.

¹⁹ M. Škerbec, Pregled novodobnega slovenskega katoliškega gibanja II, Cleveland 1957, 107, 108. Zanimivo je, da je Škerbčev pregled izšel »s cerkvenim privoljenjem« in ima zato mnogo bolj »uraden« značaj kot Erjavčeva zgodovina.

²⁰ M. Škerbec v n.d., 107, npr. spravlja v javnost podatke o Krekovi aferi z Josipino Eržen in o njenem sinu; piše tudi o tem, kako so Krekovi pristaši hoteli naprtiti otroka Josipino Eržen kar Šušteršičevemu privrzcenu dr. Vladislavu Peganu, ki pa je celo pri sodnji vložil tožbo proti razširjevalcem tovrstnih govoric. Škerbec opozarja še na Krekovo dvoiličnost ob odstopu kranjskega deželnega poslanca in glavarja Frana pl. Šukljeta (Pregled novodobnega slovenskega katoliškega gibanja I, Cleveland 1956, 121 in dalje). Prav tako omenja Krekov mladostni alkoholizem (Pregled II, 100).

²¹ M. Škerbec, Pregled II, 69.

tekmeca – in to v uri njegove največje ranljivosti! Brez Kreka si »nekronani vojvoda kranjski« očitno ni znal predstavljati učinkovite katoliške stranke. Vendar o kakšni Šušteršičevi bojazni *pred* Krekom ne more biti govora. Morda se je Šušteršič bal za stranko *zaradi* Kreka in njegovega življenskega sloga, ki ga vsi kranjski duhovniki niso obravnavali tako razumevajoče in človeško kot Anton Bonaventura Jeglič. Vsekakor sta Šušteršič in ljubljanski knezoškof leta 1913 v razmerju do Kreka pokazala največjo mogočo širino in se izkazala s strpnostjo.

Zaradi navedenega je močno postavljena pod vprašaj Šušteršičeva avtokracija in vsemogočnost v SLS, pa čeprav se vesti o njegovem samosilništvu v Jegličevem dnevniku sporadično pojavljajo že od konca leta 1899²² (škofu se namreč pritožujejo različni ljudje). Zelo čuden vtis naredijo tožbe v Jegličevem dnevniku z dne 1. julija 1913, saj se Šušteršiču na eni strani očita avtokratičnost, na drugi pa tudi to, da ima nanj kot na deželnega glavarja preveč vpliva žena! To dvoje preprosto ne gre skupaj. Izgleda, da so nasprotnikom »nekronanega vojvode kranjskega« prišle prav še tako nekonsistentne obtožbe, ko so ga hodili tožarit k ljubljanskemu knezoškofu. Sicer pa je Škerbec plastično opisal Jegliča z besedami: »Kdor je znal izrabiti škofovo preproščino, ki ni poznala zvijače in je mislila, da so vsi tako odkriti, kot je bil on, ta ga je kaj lahko speljal na led.«²³ Videti je, da so se Šušteršičevi nasprotniki tega zelo dobro zavedali. Značilno je tržaški škof Nagl svojega ljubljanskega kolega župniku Pibru označil takole: »Jaz sem Nagel, vaš škof pa prenel.«²⁴

Poznavalcu zgodovinskih virov se zdi zgoraj citirana Erjavčeva insinucija, ki je brez dvoma v službi utemeljitve in opravičevanja poznejše Krekove akcije proti njegovemu legitimno in legalno izvoljenemu strankarskemu šefu Šušteršiču, neresnična. Se je pa sodobnikom obeh protagonistov spora v SLS med prvo svetovno vojno in neposredno po njej zdela verjetna: liberalni tisk je že prej Šušteršiča opisoval kot terorističnega despota in ga v živih barvah slikal kot notornega spletkarja, tu in tam skorajda kot pravega Mefista... Krekovi pristaši so le sejali tam, kjer so že svobodomisleci orali. Poleg tega je treba vedeti, da mogočniki ne odpuščajo tistim, ki jih vidijo v trenutkih slabosti. Še manj tistim, ki jim pomagajo iz resnično velikih zadreg in nevarnosti (za Kreka je bila afera s Theimerjevo dejansko edina preizkušnja, ko je njegova politična kariera visela na nitki: položaj je obvladal le s Šušteršičevo pomočjo). In ko so bile težave mimo, je bilo treba odstraniti ali kako drugače onemogočiti neprijetne priče (za Kreka je nevarnost minila takoj po ponovni izvolitvi v kranjski deželni zbor)... Seveda se lahko dvomi o Šušteršičevih altruističnih motivih za brezskrupulozno obrambo Janeza Evangelista Kreka leta 1913 (v prokrekovskih krogih SLS so hoteli njegovo afero s Kamilo Theimer potlačiti tako, da bi nekoliko eksaltirano gospodično iz kmetijskega ministrstva omožili s priletnim poslancem Franom Povštom²⁵ ter jo na ta način obvladali, hkrati pa jo spravili v Krekovo bližino, vendar naj bi se nesojenemu slovenskemu Falstaffu o takšni vlogi – po Škerbčevem zatrjevanju – niti sanjalo ne!): utegnilo mu je iti zgolj za prikritje mučnega škandala, ki bi poslabšal možnosti njegove na vsesplošno poštenost prisegajoče stranke na deželnozbornih volitvah ob koncu omenjenega leta. Vendar vseeno ni mogoče povsem izključiti možnosti, da je strmoglavljeni »nekronani vojvoda kranjski« na smrtni postelji krivico Theimerjevi obžaloval tudi samo zaradi svojega globokega verskega čustva oz. prepričanja in ne zavoljo zamujene idealne priložnosti za dokončni obračun s Krekom.

A kakor koli že: v času afere Theimer-Krek je Šušteršič ravnal v skladu s strankarskim interesom in povsem zanemarljivo osebne, kar ga je pozneje drago stalo. V brošuri Moj odgovor je po prvi svetovni vojni lakonično označil svojo največjo politično napako z besedami: »Bil sem fanatičen strankar.«²⁶ Poleg tega pa je Šušteršič iz lastne izkušnje vedel, kako neučinkovite so

²² Dnevnik A. B. Jegliča, 7. november 1899. 18. novembra 1899 se je škofu zaradi Šušteršiča potožil deželni glavar Detela. Po njegovem mnenju se Šušteršič ne ozira na nasvete starejših.

²³ M. Škerbec, Pregled II, 88.

²⁴ M. Škerbec, Pregled II, 87.

²⁵ M. Škerbec, Pregled I, 124.

²⁶ I. Šušteršič, n.d., 141.

liberalne gonje proti katoliškim prvakom, ki so pri sila pobožnem slovenskem ljudstvu apriorno veljali za poštenjake – ne glede na dejansko stanje. 24. aprila 1902 je namreč v dunajskem državnem zboru Schönerejev pristaš F. Stein Šušteršiču zaklical »Doktor Žlindra«, s čimer je namigoval na nepošteno kupčevanje Gospodarske zveze s Thomasovo žlindro.²⁷ Celo Fran Erjavec je v svoji Zgodovini katoliškega gibanja na Slovenskem moral priznati, da katoliška Gospodarska zveza pri svojem poslovanju ni imela čistih rok in je prodajala namesto 18% žlindre tudi samo 15%.²⁸ Šušteršič se je raztogotil in terjal za Steina grajo, vendar je parlament (zlasti potem, ko je »primer« izčrpno razložil še dr. Tavčar, ki je seveda z veliko naslado poročal o sleparstvu svojega katoliškega zoprnika in nad njegovo glavo vihtel pravičniški prst) presodil, da nemški poslanec ne zasluži kazni. Ker je katoliška stranka aranžirala »povodenj zaupnic«²⁹ Šušteršiču, se je ta vsemu navkljub uspel obdržati v sedlu, nato pa je sitno afero – kakor pozneje ono Theimer-Krek – zagrnil v mrak pozabe in zanjo ve samo še kak zgodovinar...

»Žlindrina afero«, ki je v resnici bolj anekdota kot resen politični dogodek, pa preučevalce preteklosti opozarja na Šušteršičevo odločilno vlogo ne le v političnih, temveč tudi gospodarskih ustanovah slovenskega katoliškega tabora. Gospodarska zveza in Šušteršič sta bila na začetku 20. stoletja očitno sinonima, saj je bil poznejši »nekronani vojvoda kranjski« edini posameznik, na katerega je padla senca suma nepoštenosti zaradi kupčijskih podvigov Gospodarske zveze. Torej je zelo na mestu opozorilo Matije Škerbca, da je bil prva leta duša novega zagona slovenskega združnega gibanja v okvirih katoliškega tabora (po prvem zagonu, za katerega je bil najbolj zaslužen liberalno usmerjeni Miha Vošnjak) Ivan Šušteršič.³⁰ V zgodovinopisju se njegov delež na gospodarskem področju prepogosto spregleduje, neutemeljeno pa se povzdigujejo Krekove zasluge, ki so sicer nespregledljive, a poznejše. Skratka: Šušteršič se pojavlja v vseh porah slovenskega katoliškega gibanja, vendar je razlog za to treba iskati predvsem v njegovi učinkoviti delavnosti, ne pa v terorizmu in avtokraciji, ki bi bila pri ustanavljanju različnih organizacij prej v škodo kot v korist. Kot soustanovitelj mnogih katoliških organizacij je Šušteršič užival velik ugled, to pa je zunanjim opazovalcem dajalo vtis njegove čezmerne ambicioznosti.

V devetdesetih letih 19. stoletja je bil mož povsod zraven zato, ker je bil v tem odločilnem času za razcvet slovenskega katoliškega gibanja eden redkih sposobnih in požrtvovalnih laikov v njem. Kot takega ga je prvi spoznal ljubljanski knezoškof Jakob Missia in ga izbral za »moža usode«. Ko se je leta 1896 zastavljalo vprašanje Klunovega nasledstva, je namreč Missia pri nadomestnih državnozbornskih volitvah prepovedal kandidirati priljubljenemu dr. Ignaciju Žitniku, Šušteršič pa je potem ugnal krščanskosocialno usmerjenega dr. Vinka Gregoriča³¹ (ki je tudi pozneje hodil precej samosvoja pota v politiki; povezal se je celo z liberalcem dr. Vladimirjem Ravniharjem, ki je leta 1906 ustanovil Gospodarsko stranko z nalogo preseči tradicionalna politična nasprotja med rojaki, vendar manever ni uspel; Gregorič je nato vneto podpiral Kreka). Ker je bil Klun nesporni vodja slovenske katoliške politike, je Šušteršiču izvolitev na njegovo mesto zagotavljala vodstven položaj znotraj našega katoliškega tabora. Šušteršič je kljub mladosti (leta 1896 je bil star šele 33 let, kar je za politične razmere tiste dobe pomenilo rosno mladost) posebej kontinuiteto s Klunovim konservativizmom, saj ni pripadal modernističnim krščanskim socialcem,³² hkrati pa je bil zaradi že izpričane energičnosti obet evolucije. Šušteršičeva izvolitev v splošni kuriji na državnozbornskih volitvah leta 1900 je samo še utrdila in poudarila njegov

²⁷ Prim. ponatis liberalne brošure Žlindra v državnem zboru v: Dr. Ivan Šušteršič, Moj odgovor – Žlindra v državnem zboru, Ljubljana 1996; F. Erjavec, n.d., 76, 77.

²⁸ F. Erjavec, n.d., 76.

²⁹ F. Erjavec, n.d., 77.

³⁰ M. Škerbec, Pregled I, 138 in dalje. Prim. še F. Erjavec, n.d. 108, 109.

³¹ F. Erjavec, n.d., 105, 106. Gregorič, ki je bil zdravnik, Šušteršiča ni maral in je leta 1914 celo nastopil proti njegovim in Lampetovim prizadevanjem za šolo bolnišničnih postrežnic na Kranjskem. Gregoriču je pri tem seveda stal ob strani neizogibni Janez Evangelist Krek (Dnevnik A. B. Jegliča, 22. februar 1914).

³² Res se v Jegličevem dnevniku 15. decembra 1900 Šušteršič omenja kot krščanskosocialni kandidat (oz. zmagovalec) na volitvah, vendar razen populizma politika »nekronanega vojvode kranjskega« s krščanskosocialno usmeritvijo ni imela dosti skupnega.

položaj nespornega šefa katoliške stranke na Slovenskem. Krščanskosocialna struja njegove kandidature leta 1896 sicer ni bila posebej vesela in mu je hlastno iskala protikandidata ter ga po prisilnem Žitnikovem izstopu iz predvolilne dirke končno našla v Vinku Gregoriču, vendar je ostala v okvirih enotne stranke slovenskih katolikov. Dejansko nevarnost za Šušteršičev vodilni položaj v slovenskem katoliškem gibanju je vse do 1. svetovne vojne predstavljala le zamenjava na ljubljanskem škofijskem sedežu, ki je do nastopa škofa Rožmana ostajal odločilen faktor v politiki SLS in njenih predhodnic. Ko je Šušteršič izgubil Jegličevo podporo, je bil odpisan. V tistih časih pač še niso snemali in vrteli filmov z naslovom Vrtnice odpisanih...

Jeglič in Šušteršič

Šušteršič si je srce ljubljanskega škofa Missie pridobil predvsem s svojo učinkovito delavnostjo. Toda leta 1898 je bil imenovan novi ljubljanski škof Jeglič, ki se je pred prihodom na svoje nadpastirsko službeno mesto sestal z »vladiko djakovskim« Josipom Jurajem Strossmayerjem. Ta mu je svetoval politično zблиžanje z Ivanom Hribarjem. Toda kranjska duhovščina, ki je pretežno sledila Mahnič-Missievim idejam, da je treba moderno življenje povsem prepojit s katolicizmom in ga prenoviti v Kristusu, je na prvih duhovnih vajah z novim škofom le-temu postavila ultimati: »Prevzvišeni, vi z nami, mi z vami; vi zoper nas, mi zoper vas...«³³ Jeglič je hitro spoznal, da delovanje v skladu s Strossmayerjevimi nasveti na Kranjskem ni mogoče, saj so bili liberalci in katoliki zapleteni v zelo osebne, surove in pritlehne medsebojne obračune, ki so kulminirali v nekaj odmevnih sodnih pravadah. Že januarja 1899 je novi škof z odpovedjo Slovenskega naroda jasno pokazal, da bo v politiki hodil enako pot kot Missia, nato pa se je večkrat podal zagovarjat svojo duhovščino na Dunaj, kjer je od ministra Hartla in celo samega cesarja Franca Jožefa poslušal bridke očitke o njeni surovosti ter neizobraženosti (februarja 1902, januarja 1903).³⁴ Na nekaj več razumevanja je Jeglič naletel le pri ministrskem predsedniku Körberju, ki je očitno bolje poznal razmere in je vedel, da tudi liberalci s svojimi pogosto povsem neutemeljenimi »protifarškimi« gonjami niso ravno vzor nedolžnosti in kreposti.³⁵

Za prihodnost se je kot posebej usodna izkazala pravda med liberalnimi tožniki in Evgenom Lampetom decembra 1901; Lampe je bil kot urednik Slovenca, ki je žalil svobodomislece, obsojen na 1000 kron globe ali 2 meseca zapora, nakar je graško nadsodišče po pritožbi tožilcev kazni zvišalo na 3 mesece zapora: obsojeni duhovnik, ki je posvetno pravo doživljal kot fakultativno institucijo, je pobegnil na tuje in počakal, da je pravda zastarala, zato pa po Šukljjetovem odstopu ni mogel biti imenovan za kranjskega deželnega glavarja...³⁶ Leta 1911 je bil Jeglič že tako fanatičen strankar, da je od trnovskega župnika Ivana Vrhovnika, ki je bil v politiki liberalno usmerjen, zahteval, naj zaprosi za upokojitev. Škofa ni omeščalo niti 3000 podpisov v podporo priljubljenemu župniku.³⁷ Samo dve leti potem je bil Jeglič mnogo manj zakrknjenega srca in je po Šušteršičevi vzpodbudi pomagal Kreku. Vsekakor se ni mogoče izogniti sklepu, da je Jeglič vero in politiko doživljal kot področji, ki ju ni mogoče ločevati.

Na Šušteršiča se je Jeglič posebej navezal, ko ga je ta leta 1908 rešil sila neprijetne pogodbe z italijanskim podjetnikom Feltrinellijem. Škerbec o tem poroča:

»Dr. Šušteršič je bil odličen pravnik. Ko je škof dr. A. B. Jeglič napravil z italijansko družbo Fratelli Feltrinelli nesrečno pogodbo, po kateri bi bili izsekani vsi gozdovi škofijske menze v Gornjem gradu in bi bila morala škofija k temu še doplačevati, so razni pravniki študirali to pogodbo, a niso znali

³³ M. Škerbec, Pregled II, 94.

³⁴ Dnevnik A. B. Jegliča, 3. februar 1902; 31. januar 1903.

³⁵ Dnevnik A. B. Jegliča, 31. januar 1903. Seveda je moral škof Körberjevo razumevanje poplačati s političnim popuščanjem: vlada in katoliška stranka na Kranjskem sta se začeli dogovarjati za rešitev zapletov v deželi, ki jih je po mnenju Šušteršiča in njegovih pristašev zakuhal deželni predsednik Hein.

³⁶ Dnevnik A. B. Jegliča, 3. februar 1902; Škerbec, Pregled I, 123.

³⁷ Dnevnik A. B. Jegliča, 7. avgust 1911. Vrhovnik je bil potem upokojen šele 1918. leta.

najti rešitve za škofijo in za škofa, ki bi bil moral zaradi tega odstopiti. Ko naprosijo dr. Šušteršiča, da je preštudiral vso zadevo in skušal rešiti, kar se rešiti da, je našel prav enostavno rešitev. Pride k škofu in mu reče: »Prevzvišeni, imam rešitev, toda le v slučaju, če mi popolnoma zaupate.«

»Bom!« je bil kratek odgovor vsega potrtega škofa. Dr. Šušteršič potegne iz svoje aktovke polo papirja, kjer je bilo napisano: »Podpisani dr. A. B. Jeglič, škof ljubljanski, s tem odstopam kot ljubljanski škof.« – Škof je ves osupel prebral napisano polo in je brez besed podpisal. Dr. Šušteršič je šel nato k zastopniku italijanske družbe Feltrinelli, ga pregovarjal, naj bi se vendar ta pogodba razdrila, a nasprotni advokat se je smejal, rekoč: »Vi ste pravnik in dobro veste, da je pogodba veljavna.« – Dr. Šušteršič nato potegne od škofa podpisano polo in jo pokaže nasprotnemu advokatu. Ta je takoj vedel, kak je sedaj pravni položaj, ko bi z odstopom škofa postala vsa pogodba ničeva, ker more vsak škof predati uživanje škofijskega premoženja le za dobo svoje službe. Takoj je nasprotnik klonil, pogodba je bila razveljavljena in dr. Šušteršič je nato strgal od škofa podpisano izjavo.³⁸

Morda je Škerbčev opis dogodka nekoliko prostodušna in anekdotična »obnova« dejanskega stanja, vendar ga v bistvu potrjuje Jegličev dnevnik. 11. marca 1908 je ljubljanskemu knezoškofu postalo jasno, da je imel Feltrinelli v sedmih letih od sklenitve pogodbe 1,400.000 kron čistega dobička, kar je zares impresivna številka. Pogodba, ki naj bi Jegliču finančno omogočila izgradnjo škofovih zavodov (nekaj strossmayerske velikopoteznosti je Jegliču vendarle ostalo!), se je torej izkazala za popolnoma zgrešeno potezo. Sredi meseca marca 1908 je prišel v Ljubljano Feltrinelli s svojim ravnateljem in advokatom Klemenčičem oz. Klementsčitschem iz Beljaka, sledilo pa je nekaj dni negotovosti.³⁹ Jeglič je za čas svojega škofovanja nepreklicno izročil upravo nad Gornjim gradom svojemu kapitlju, pripravljen pa je bil celo odstopiti. Vendar je mogel že 4. aprila 1908 zaupati svojemu dnevniku, da je nesrečna pogodba razveljavljena in da je spretni Šušteršič z nasprotno stranko dosegel poravnavo. Seveda je škof srečni razplet mučne finančne drame komentiral po svoje z besedami: »Molitev pomaga.«⁴⁰ Moral bi zapisati: Šušteršič pomaga!

Jasno je, da je bil poslej Šušteršič oseba največjega škofovega zaupanja. Januarja 1910 je njuna naveza izbojevala novo zmago. 14. januarja tega leta je Šušteršič prosil Jegliča, naj mu izposluje avdienco pri papežu v važni zadevi.⁴¹ Deset dni pozneje pa se v škofovem dnevniku že lahko bere poročilo o podvigih vodje SLS v Rimu: odločujočim faktorjem v Vatikanu je Šušteršič pojasnil, da se na slovanskem jugu bije boj za vpliv med pravoslavljem in katolicizmom, Hrvatje pa ne doumejo zahtev časa, zaradi česar se je moč Beograda povečala. Edino Radić južno od Kolpe in Sotle razume položaj, a njegovo gibanje ni prav katoliško. Le Slovenci so zanesljiva opora rimske cerkve na slovanskem jugu; njihova prizadevanja bodo uspešna, če bodo uspeli sesti v srce ljudstva – zato se tudi povezujejo z Radićem (za Šušteršiča so Slovenci očitno bili isto kot SLS!). V Istri, kjer je vpliv liberalcev velik, bi bilo mogoče mnogo doseči, če pride pravi škof v Trst... Šušteršič je govoril o vrlinah Andreja Karlina kot kandidata za nadpastirsko službo pri sv. Justu, pri čemer je – kakor na Dunaju pri Stürgkhu in Bienertu – diskretno opozarjal tudi na očitne slabosti njegovih morebitnih tekmecev (Faiduttija in nemških kandidatov).⁴² Konec januarja 1910 je bil v Vatikanu še Jeglič in je sv. očetu govoril v Šušteršičevem smislu. Seveda pa papež in njegova administracija nista pozabila izrabiti prilike in sta pokritizirala razvpito Jegličevo brošuro o krščanskem zakonskem življenju,⁴³ ki se je nadvse drzno lotevala tudi najbolj kočljivih vprašanj spolnosti. Vsekakor so v Rimu razumeli škofov dober namen in pritlehno (ne)moralo kranjskih liberalcev ter se niso preveč menili za njihovo ihtavo gonjo proti Jegličevemu priročniku. Škof je že vedel, zakaj se je pod delikatno knjižico sam podpisal: da bi njegovi nasveti kaj zalegli pri zelo pobožnem slovenskem ljudstvu, je moral uporabiti vso svojo nadpastirsko avtoriteto in ves svoj

³⁸ M. Škerbec, Pregled I, 99, 100.

³⁹ Dnevnik A. B. Jegliča, 17. marec 1908.

⁴⁰ Dnevnik A. B. Jegliča, 4. april 1908.

⁴¹ Dnevnik A. B. Jegliča, 14. januar 1910.

⁴² Dnevnik A. B. Jegliča, 24. januar 1910.

⁴³ Dnevnik A. B. Jegliča, 29. in 31. januar 1910.

nemajhen ugled med »prostim narodom«! Ob koncu leta se je pokazalo, da sta bila Šušteršič in Jeglič v Vatikanu zelo prepričljiva, saj je bil Andrej Karlin imenovan za tržaškega škofa. Spet se v bistvu potrjuje Škerbčevo pričevanje o tej zadevi:

»Dr. Lampe mi je pravil sledeče: Ko je nastalo vprašanje, kdo bo postal po odhodu dotedanjega tržaškega škofa dr. Nagla /na Dunaj/ njegov naslednik, so Italijani skušali spraviti na to mesto svojega človeka. Slovensko časopisje je po nalogu dr. Šušteršiča o tem molčalo. Nenadoma je dr. Šušteršič izginil iz Ljubljane. Dr. Lampe in drugi sodelavci so ga iskali, a ni nihče vedel, kje je. Ko se čez par dni vrne in ga dr. Lampe vpraša, kje je bil, mu je odgovoril:

»V Rimu sem bil pri pri sv. očetu. Dr. Karlin bo tržaški škof.

To se je nato tudi res zgodilo.«⁴⁴

Zaradi tolikšnih uspehov je Šušteršič v očeh svojih pristašev izgledal malone Superman. Celo krščanskosocialni struji v SLS se je zdel pred 1. svetovno vojno nenadomestljiv in tako je prav Krek zavrnil Šušteršičevo ponudbo, da po imenovanju za kranjskega deželnega glavarja v začetku leta 1912 odloži svoj državnozbornski poslanski mandat.⁴⁵ Podobno Šušteršiča kot terorističnega avtokrata, ki hoče povsod imeti prvo in zadnjo besedo, je torej soustvarjal tudi Krek! Očitno se »ne Kronani vojvoda kranjski« leta 1912 celo Kreku, ki mu iskrene privrženosti demokratičnim idealom nihče ni odrekal, ni zdel tako hud samodržec, da bi ga ne podpiral.⁴⁶ Poleg tega obstajajo pričevanja, da je Krek Šušteršiču ob prvi vesti, kdo bo nasledil pl. Šukljeta v fotelju kranjskega deželnega glavarja, zabrusil: »In jaz te bom pa vrgel!«⁴⁷ To pomeni, da je v (Vse)Slovenski ljudski stranki na višku Šušteršičeve moči vladalo še dokaj sproščeno ozračje. Vendar je mogoče domnevati, da tolikšne svobode kot Kreku Šušteršič ni dovoljeval vsakomur: Kreka je po vsem videzu štel za precej evforičnega, a v bistvu nenevarnega človeka, ki raje govori, kakor dela, vrhu vsega pa pogosto spreminja svoje misli. 27. maja 1916 je npr. Evgen Lampe zapisal v svoj dnevnik zgovorno anekdoto: ko je župnik in deželni poslanec Janez Piber po naročilu duhovnikov radovljiškega dekanata prišel v Ljubljano poravnati prepir med Krekom in Šušteršičem ter se najprej oglasil pri prvem, nakar je drugemu poročal o svojem pravkar opravljenem razgovoru, je Šušteršič vprašal gorenjskega »mirovnika«, ali je s Krekom govoril dopoldne ali popoldne, ker moč dvakrat ni enih misli! V času 1. svetovne vojne je Šušteršič spoznal, da zna biti Krek zelo učinkovit in trdoživ politični voditelj, ki je neskončno več kot zgolj »propagandni minister« SLS, za kar je poprej veljal najbolj gorečim občudovalcem »ne Kronanega vojvode kranjskega.«⁴⁸

Zakaj sta se pravzaprav sprla Šušteršič in Krek?

Izbruh prve svetovne vojne je zaostril osebna nasprotja v (Vse)Slovenski ljudski stranki, ki je vsaj na Štajerskem in Koroškem bridko občutila spremenjene razmere. Evgen Lampe v svojem dnevniku 11. oktobra 1914 poroča o ovadbah proti štajerskim državnozbornim poslancem Korošču, Rožkarju, Pišku, Benkoviču in Verstovšku. Vojaška oblast jim je zamerila geslo »Proč od Gradca!« in zavzemanje za trializem. 30. novembra istega leta pa si je Lampe zapisal, da so pri dr. Janku Brejcu na Koroškem organi reda naredili veliko hišno preiskavo: možje postave so iskali radiotelegrafsko postajo in se zanimali, ali mož riše zemljevide! Zaradi takšnih razmer se ne gre čuditi Šušteršičevi hiperlojalnosti, ki je vsaj kranjske pristaše SLS zavarovala pred preganjanji (čeprav na račun denunciranja strankinih nasprotnikov; Šušteršič in njegovi sodelavci so dobro

⁴⁴ M. Škerbec, Pregled II, 72, 73.

⁴⁵ F. Erjavec, n.d., 246.

⁴⁶ Treba pa je opozoriti, da je bil Krek precej nenavaden demokrat. Na nekem javnem shodu na Limbarski gori je ta bogoslovni profesor v maniri vaškega pretepača zagrozil liberalcem, da pojde z nožem nadnje (I. Hribar, Moji spomini I, Ljubljana 1983, 396). Ko so ga potem svobodomislec prikleščili zaradi afere s Kamilo Theimer, se je seveda tresel kot šiba na vodi. Hribar meni, da je »Narodov« faktotum Miroslav Malovrh prav zaradi Krekove grožnje s hladnim orožjem z obema rokama zagrabil priložnost, ki mu jo je ponudila nesrečna Kamila Theimer.

⁴⁷ F. Erjavec, n.d., 246.

⁴⁸ M. Škerbec, Pregled II, 102.

vedeli, s kom imajo opravka: Lampe v svojem dnevniku poroča, da je dr. Skubl pri državni policiji hud nasprotnik Slovencev⁴⁹). Toda Hribar piše v svojih spominih, da je tudi Tavčar ob izbruhu prve svetovne vojne sklenil igrati hinavca.⁵⁰

Kljub hudim medsebojnim obračunom v prejšnjih časih sta Tavčar in Šušteršič po sarajevskem atentatu ohranila znosne odnose. Lampe tako v svojem dnevniku 2. novembra 1914 poroča tole:

»Na kolodvoru sta bila tudi deželni glavar dr. Šušteršič in župan dr. Tavčar. Oba imata sina na vojski: prvi v Srbiji, drugi v Galiciji. Pogovarjali smo se o aprovizaciji. Župan je v skrbeh, računa z lakoto. Rekel sem, da je dobro, da se je zapletla Italija v Albanijo. Sedaj ima kost, ki jo naj grize, da nas pri miru pusti. Nato se je razvil sledeči razgovor:

Dr. Šušteršič: Če imamo vojsko z Italijo, je Lah lahko v štirih dneh v Ljubljani. Kaj boste vi tedaj storili, gospod župan?

Dr. Tavčar: Dal si bom sestaviti italijanski govor in jim bom šel nasproti. V tem govoru bo stalo: Mi smo mimi ljudje, prebivalstvo ne bo delalo sovražnosti, dajte tudi vi nam mir. Seveda, če me bodo pustili za župana.

Dr. Šušteršič: Vas bodo vzeli za talca.

Dr. Tavčar: Kaj? Da bi bil jaz ustreljen, če bi kak nemirnež kaj naredil?

Dr. Šušteršič: Vi boste najbolji talec. Ljubljana na nikogar tako ne drži kot na vas. Vse bo mirno, če boste vi za talca.

Dr. Tavčar: Ne, ne, tega pa ne, da bi jaz s svojim trebuhom moral dober stati za vse stranke. Saj se lahko primeri, da kdo nalašč strelja, da se le mene iznebi. Jaz bom plediral za to, da se breme pravično razdeli na vse stranke. Če me bodo Lahi vprašali, že vem, koga jim bom za talca prijavil.

Dr. Šušteršič: Nemara mene?

Dr. Tavčar: Da, za vašo stranko. Sicer je pa to čisto barbarski običaj: Kako pridem jaz do tega, da me ustrelje za to, kar je nekdo drugi naredil?

Jaz: Kdo bi si mislil pred par meseci, da bomo delali tako krvave dovtype?«

Težki časi so večino ljudi zelo spremenili. Maja 1916 je Tavčar že prišel k Šušteršiču in mu rekel, da »tako kakor pred vojsko ne sme biti več. Njega /= Tavčarja/ je sedaj sram, če pomisli, kaj je včasih počel. Narod /= časniki Slovenski narod/ ima on v rokah in bo gledal na to, da se kaj takega ne bo več pisalo.«⁵¹

Krek je začel plesti nove kombinacije, vendar se je Lampetu zdel kot Penelopa: »Prej je organizacijo šival, sedaj jo pa para.«⁵² Politično bistvo spora med Krekom in Šušteršičem odkriva zapis v Lampetovem dnevniku, ki je nastal 10. avgusta 1915. Krek si je tedaj Lampeta še prizadeval pridobiti na svojo stran in je zato govoril zelo odkritosrčno:

»Ob 5. uri popoldne, šel k dr. Kreku v Gospodarsko zvezo. Govoril /seveda Krek/ zoper dr. Šušteršiča, češ da je on kriv, da jaz ne skličem klubove seje /gre za deželnozborski klub poslancev SLS/. Rekel, da bo on sklical poslance.

Krek: Deželni odbor je sedaj napoti, bolje da bi bil v /deželnem/ dvorcu vojaški komisar. Samo vojaštvo more izvesti združenje Slovencev in Hrvatov. Je že vse pripravljeno. Stürgkh v nekaj tednih pade, njegov naslednik bo vojak iz okolice Franca Ferdinanda. Jaz že imam zveze s temi vojaškimi krogi in imam zagotovila.

Jaz: V kaki obliki se pa namerava združitev Slovencev in Hrvatov? Ali mislijo iz nas narediti vojaško granico pod komando orožnikov in feldvebljev, ali nam bodo pustili avtonomijo. Meni se zdi, da če se v sedanjih razmerah izvrši taka izprememba, izgubimo z enim mahom vse, kar smo si priborili v dvajsetih letih.

Krek: Glavna stvar je, da se združimo s Hrvati.

⁴⁹ Dnevnik Evgena Lampeta, Nadškofijski arhiv v Ljubljani, zapisek za 21. oktober 1914.

⁵⁰ I. Hribar, Moji spomini II, Ljubljana 1984, 104.

⁵¹ Dnevnik E. Lampeta, 22. maj 1916.

⁵² Dnevnik E. Lampeta, 3. junij 1916.

Jaz: Le tedaj bi bilo to dobro, če oboji p/ri tem – tu je list nekoliko poškodovan/ pridobimo. Sicer je pa to le fantazija, kajti dokler je Tisza ogrski ministrski predsednik, je vendar izključeno, da bi Hrvati prišli izpod ogrske /nad/oblasti.

Krek: Tisza je /politično/ mrtev mož, v kratkem pade.

Jaz: Kaj pa bo po tej teoriji z obmejnimi Slovenci? Ali bodo prišli štajerski in koroški Slovenci tudi v to novo hrvaško državo?

Krek: Žrtve bodo pač morale biti.

Jaz: Pri tem jaz nočem biti zraven.

Krek je nato govoril o rekvizicijah, deželni glavar ne sme biti voditelj stranke.

Krek me /je/ povabil, naj grem z njim v Zagreb. Rekel /sem/ mu, da ne grem v vsako družbo, moral bi vedeti, s kom se snidem.«⁵³

Iz tega zapisa je jasno, da je bil Krek na koncu koncev goreč in brezkompromisen politični Jugoslovan, medtem ko si je Šušteršičeva struja v (Vse)Slovenski ljudski stranki prizadevala za rešitev slovenskega vprašanja, ki sama na sebi skorajda ni terjala ustavne preureditve habsburške monarhije (večino čisto slovenskih zahtev bi se dalo zadovoljiti z zgolj upravno preosnovo). Videti je, da se je Šušteršiču in njegovim pristašem (zlasti njegovi desni roki, Evgenu Lampetu) zdela Jugoslavija v habsburški monarhiji nemogoča – vsaj po izbruhu prve svetovne vojne (pred tem jo je tudi Šušteršič goreče zahteval). Zato je bila Majniška deklaracija v njihovih očeh (neuresničljiv) maksimum. Verjetno je poostritev nemškega kurza v politiki cislajtanske (in madžarskega v politiki translajtanske) polovice monarhije »nekronanega vojvodo kranjskega« utrdila v prepričanju, da je Jugoslavija oz. združitev Slovencev in Hrvatov le »fantazija« oz. »teorija«, kakor je rekel Lampe Kreku. Šušteršič, ki je bil v politiki brutalen realist, se je zavedal, da bi vsakršna ustavna sprememba v podonavskem imperiju za časa vojne pomenila samo še povečanje moči Nemcev in Madžarov. Vsakodnevni spori z vojaškimi oblastmi za ohranitev deželnega gospodarstva na Kranjskem so Šušteršiča in Lampeta dodobra ozdravili vsakršne iluzije o »dobrih namelih« vrha oboroženih sil, ki jih je Krek očitno še gojil.

Ironija usode je, da so Kreka pozneje, v času dokončnega preloma s Šušteršičem, prav štajerski Slovenci reševali iz hudih zagat – čeprav jih je bil on pripravljen žrtvovati za še tako skromno uresničitev svojega jugoslovanskega sna v velikohrvaški državi. Šušteršičeva skupina na kaj takega ni bila pripravljena: jugoslovanstvo, ki ga je oznanjal Krek (Jugoslovani kot en politični narod; tudi Korošec je pozneje izražal enako idejno usmeritev), ji je bilo tuje. »Nekronani vojvoda kranjski« je kot svoje nacionalno politično vodilo v brošuri Moj odgovor navedel prizadevanje, »da ostane vse skupaj, kar je slovenskega.«⁵⁴

Krekov entuziazem nad vojaškimi krogi je najbrž vzpodbudila »akcija Kranjska in obala« (»Aktion Krain und Küstenland«), ki je bila poverjena stotniku Viktorju Andrejki pl. Livnograjskemu.⁵⁵ Škof Jeglič tedaj nad Krekovo dejavnostjo ni bil niti malo navdušen; 19. julija 1915 si je v dnevnik zapisal:

»Ko je bil v Zagrebu deželni zbor, je odšel Krek v Zagreb, kjer je nahuškal neko stranko na skrajni odpor, govori dotične stranke: Radić etc. so bili kar prekucijski. Krek je bil na galeriji in se je Hrvatom kazal.

Iz tega vidim, da je delo Krekovo destruktivno in pogubno. Moram nekaj storiti.«

Krek se je v Zagrebu povezoval predvsem z zastopniki frankovske Hrvaške (Čiste) stranke prava, Radić pa je bil tedaj s to grupacijo zelo sorodnih »državnopravnih« misli (Hrvaška ljudska kmečka stranka in frankovci so bili v saborskem centru, desnica je bila Hrvaško-srbska koalicija, levica pa Starčevićeva stranka prava), tako da se je Jegliču iz ljubljanske perspektive zdel kar njen

⁵³ Pomenljivo se zdi, da se je Lampe tega pogovora spominjal še več kot dve leti pozneje. 13. septembra 1917 je namreč v njegovem dnevniku mogoče najti »obnovo« pogovora na sv. Lenarta 1915.

⁵⁴ I. Šušteršič, n.d., 43.

⁵⁵ O tem glej tipkopisno disertacijo W. Lukana na dunajski univerzi (1984) Zur Biographie von Janez Evangelist Krek (1865–1917), 194 in dalje.

član. V Hrvaško-srbski koaliciji so Rdičevi zvezi s frankovskimi in nekaterimi drugimi pravaši naredili zaničljivo ime »Sveta aliansa«.⁵⁶ Najbolj zanimivo dejstvo pa je, da obstaja iz junija 1915. leta dokument Čiste stranke prava, ki zahteva uvedbo vojaškega komisariata na Hrvaškem! Ta dokument je leta 1918 v saboru razkril ban pl. Mihalovich, sicer pristaš Hrvaško-srbske koalicije. Jasno je razvidno, da so frankovci tedaj računali predvsem na energično akcijo Conrada von Hötzendorfa, ki se omenja v inkriminiranih papirjih.⁵⁷ Vse to bi težko bilo brez zveze s Krekovim govorjenjem Lampetu avgusta 1915 o velikohrvaški »rešitvi« jugoslovanskega vozla in o zvezah z vojaškimi krogi, ki so očitno potekale prek Zagreba.

Krek je bil leta 1915 tudi v stikih s Starčevičevo stranko prava.⁵⁸

Šušteršič kljub zanesenim predvojnim besedam o enotni Hrvaško-slovenski stranki prava nikoli ni aktivno posegal v translajtansko politiko (le Radiću je kaj svetoval), medtem ko se je Krek onkraj Kolpe in Sotle počutil zelo domačega. Ni pa se mogoče izogniti čudnemu občutku ob Krekovem zaupanju v armadne kroge, ki so bili Slovencem še mnogo bolj nenaklonjeni kot odličujoči civilni dejavniki monarhije.

Ali je Šušteršič resnično zavrzel »klerikalni« politični koncept?

Konec leta 1917 se je na Šušteršičev predlog razpustila stara (Vse)Slovenska ljudska stranka, ustanovili pa sta se Slovenska kmečka stranka in Slovenska ljudska stranka za mesta, trge in industrijske kraje. »Nekronani vojvoda kranjski« je perspektivo videl predvsem v prvi. Po svojem političnem polomu je ta svoj korak razglasil za posledico »inštinktivnega« občutja, da se je ura klerikalizma iztekla.⁵⁹ Na prvi pogled je Šušteršič tu seveda general, ki ga je šele poraz v bitki naučil pameti. Toda: njegove simpatije do Radića, ki jih je – kot smo videli – izrazil že v začetku leta 1910, ko je v Vatikanu pojasneval razmere na slovanskem jugu, opozarjajo na to, da mu agraristična stranka, kakršno je osnoval hrvaški vodja, ni bila tuja. Tudi pozneje je bil Radić za Šušteršiča »prijatelj«. Matija Škerbec pripoveduje, da mu je strmoglavljeni »ne Kronani vojvoda kranjski« iz izgnanstva leta 1920 sporočil:

»Država SHS je danes dejstvo, priznано od pristojnih mednarodnih činiteljev. Povejte vsem mojim prijateljem, naj s tem računajo in naj konstruktivno sodelujejo pri ureditvi države /očitno je Šušteršič tedaj že spoznal, da iz njegovih »italijanskih« kombinacij ne bo nič!/. Pojdite v Zagreb in povejte mojemu prijatelju Radiću, da mu svetujem, naj gre v beograjski parlament, abstinenčna politika ne bo prinesla nobene koristi. Računajte s tem, kar je sedaj; kaj pa bo morda čez 50 let, na to ni misliti pri realni politiki.«⁶⁰

Dokaj uspešno agraristično stranko je med Slovenci ustanovil šele Ivan Pucelj (Samostojna kmetijska stranka), le da je bila bolj liberalno usmerjena, kakor Šušteršičeva Slovenska kmečka stranka. Slednja se je močno naslanjala na tiste duhovnike, ki so se politično razšli s škofom Jegličem. Šušteršičeva Slovenska kmečka stranka je pravzaprav bila podobna Mačkovi Hrvaški kmečki stranki, ki je bila precej drugačna (predvsem bolj katoliška) od svoje radičevske predhodnice.

Ni dvoma: biografija »ne Kronanega vojvode kranjskega« pomeni izziv na našo historiografijo. Preden pa jo bo zares mogoče napisati, bo treba dodobra preučiti nekatere do sedaj ne dovolj raziskane vire (zlasti dnevnik Evgena Lampeta).

⁵⁶ J. Horvat, *Politička povijest Hrvatske II*, Zagreb 1989, 50.

⁵⁷ J. Horvat, n.d., 49 in dalje.

⁵⁸ W. Lukan, n.d., 199 (opomba 201).

⁵⁹ I. Šušteršič, n.d., 20.

⁶⁰ M. Škerbec, *Pregled II*, 71, 72.

Zusammenfassung

DER UNGEKRÖNTE HERZOG AUS KRAIN – DR. IVAN ŠUŠTERŠIČ

Igor Grdina

Ivan Šušteršič (1863–1925) war die zentrale Persönlichkeit der slowenischen Politik vor dem Ersten Weltkrieg. Als Führer der stärksten slowenischen Partei in Krain und in anderen slowenischen Ländern (die Slowenische bzw. Gesamtslowenische Volkspartei) spielte er eine ausschlaggebende Rolle in der populistisch ausgerichteten Politik des slowenischen katholischen Lagers, das unter seiner Führung bis zur Mitte des Ersten Weltkriegs – trotz der Gegensätze zwischen den modernistischen christlichen Sozialisten und den Konservativen – seine Einheit bewahrte. Da in der (Gesamt)Slowenischen Volkspartei am Ende des Ersten Weltkriegs die Richtung Janez Evangelist Kreks und Anton Korošec die Oberhand gewann, geriet die politische Leistung Šušteršičs in großem Maße in Vergessenheit. In der vorliegenden Abhandlung werden auf der Grundlage von Quellen und Literatur einzelne entscheidende Momente in der Karriere Ivan Šušteršičs hervorgehoben.

In den ersten Jahren des 20. Jahrhunderts trug Šušteršič entscheidend zur Umwandlung der Katholischen nationalen Partei in die populistische Slowenische Volkspartei bei (offiziell wurde die Partei erst im Jahre 1905 umbenannt, als Volkspartei wirkte sie bereits seit 1902). Ungeachtet der Warnungen des Ljubljanaer Bischofs Jeglič setzte Šušteršič das allgemeine und gleiche Wahlrecht als politische Zielsetzung der Partei durch (Jeglič sah darin die Verwirklichung von liberalen Prinzipien von der Volkssouveränität, er hielt diesen Standpunkt für sehr gefährlich). Vor allem auf der Staatsebene waren Šušteršičs Bemühungen erfolgreich (im Wiener Reichsrat war Šušteršič einer der hervorragendsten Befürworter der Wahlreform, die von der Regierung Max Wladimir Baron von Becks angestrebt wurde). Im Krainer Landtag dagegen hatte bis zum Jahr 1918 das Kuriensystem Geltung. Šušteršič erwarb sich die führende Stellung in der Politik des katholischen Lagers durch seine Tatkraft (auch bei wirtschaftlichen Organisationen). Von den Gegnern wurde er des Terrorismus und der Autokratie bezichtigt, dennoch werden solche Anschuldigungen in den Quellen nicht bezeugt. Es trifft zwar zu, daß er sehr energisch und manchmal auch rücksichtslos war, doch diese Haltung nahm er vor allem im Namen seiner Partei an. Er half seinem späteren größten Rivalen Janez Evangelist Krek im Jahre 1913 sehr loyal aus den Schwierigkeiten, in die er wegen seines Skandals mit Kamilla Theimer geraten war (aufgrund der Originaldokumente warfen die Liberalen dem Geistlichen Krek vor, er habe ein Verhältnis mit Kamilla Theimer, Beamtin des Landwirtschaftsministeriums in Wien).

Große Neigung Bischof Jegličs, des Schirmherrn der slowenischen katholischen Bewegung zu Anfang des 20. Jahrhunderts, erwarb sich Šušteršič im Jahre 1908, als es ihm mit großer jurisdiktorischer Geschicklichkeit und Listigkeit gelang, einen Vertrag zwischen dem Ljubljanaer Bischof und dem italienischen Unternehmer Feltrinelli außer Kraft zu setzen. Der Bischof hatte nämlich wegen des Baus des ersten slowenischen (Privat)Gymnasiums einen sehr ungünstigen Vertrag mit dem erwähnten italienischen Unternehmer geschlossen. Mit Erfolg intervenierten Šušteršič und Jeglič im Jahre 1910 im Vatikan, daß Andrej Karlin zum Triester Bischof ernannt wurde, also ein Slowene, und nicht etwa ein italienischer oder deutscher Kandidat.

Der Kern der politischen Auseinandersetzung zwischen J.E.Krek und I. Šušteršič während des Ersten Weltkriegs war die jugoslawische Frage. Šušteršič und seine Anhänger waren davon überzeugt, daß nach dem Ausbruch des Kriegs die Idee von einem jugoslawischen Staat, in welcher Form auch immer, eigentlich unreal sei, weil seine Gründung unter dem Szepter der Habsburger-Lotharingischen Dynastie eine verfassungsmäßige Umgestaltung der Monarchie erforderlich wäre (früher hatten sich auch sie dafür eingesetzt: Jugoslawien sollte neben Österreich und Ungarn die dritte staatsrechtliche Einheit der Habsburgermonarchie bilden). Nach den Vorstellungen der Anhänger von Šušteršič könnten Verfassungsänderungen in der Monarchie in der Kriegszeit wegen des verstärkten Einflusses der großdeutschen Kreise nur zum Schaden der Slawen gereichen. Die Forderung nach der Gründung eines jugoslawischen Staates schien dieser Fraktion der Volkspartei maximalistisch und in der Praxis unrealisierbar (»Phantasie« bzw. »Theorie«). Krek war dagegen ein eifriger Befürworter der politischen Vereinigung der Slowenen und Kroaten und rechnete im Jahre 1915 damit, man würde sie mit Hilfe der militärischen Kreise in die Tat umsetzen können, wobei er bereit war, die Kärntner und steirischen Slowenen zu opfern, d.h. sie unter der deutschen Übermacht zu belassen. Die Gruppe um Šušteršič (vor allem Šušteršičs »rechte Hand« Evgen Lampe) war zu diesen Zugeständnissen nicht bereit und setzte alles daran, daß alles, »was slowenisch ist, zusammenbleibt«. Es mutet wie eine Ironie des Schicksals an, daß die steirischen und Kärntner Slowenen nach dem endgültigen Bruch zwischen Šušteršič und Krek, den letzteren unterstützten, obwohl er bereit gewesen war, sie auf dem Altar der politischen »jugoslawischen Traums« zu opfern. Šušteršič verlor den politischen Kampf mit Krek und Korošec vor allem deswegen, weil sich der Ljubljanaer Bischof Anton Bonaventura Jeglič von ihm abwandte.

Jože Velikonja

Slovenska naselja v Ameriki

Predavanje na oddelku za zgodovino Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani 26.4.1995

Izseljevanje Slovencev v prekomorske dežele bo kmalu staro stoletje in pol. Če izvzamemo skupinsko naselitev v Karolini, ki bi utegnila biti slovenska, in prihod posameznih misijonarjev (Kapus, Smolnikar, Pirc, Baraga...), ki jih sicer štejemo med predhodnike slovenske masovne emigracije, je kolonija pri Svetem Štefanu v Minnesoti prvi uspešni poskus kmetijske skupinske naselitve. Kasnejši naperi naseliti slovenske kmečke emigrante na obsežnih kolonizacijskih področjih kontinenta, so v splošnem zamrli že v začetkih, ali pa so propadli zaradi nepoznavanja dežele in naravnih pogojev, kot se je najbolj očitno pokazalo pri ustvarjanju naselja v Rajski deželi v Kaliforniji.

Amerika je bila za slovenske priseljence neznana dežela. Ostala je neznana skoraj do danes. Četudi so od srede devetnajstega stoletja o Ameriki mnogo pisali tudi v Sloveniji, si pač nepoučeni potencialni izseljenec ni mogel ustvariti konkretne podobe te ogromne dežele. O Ameriki so govorili in govore še danes na dveh nivojih: Amerika kot ogromna državna in teritorialna enota, v kateri je vse »amerikansko«, vse bučeče in obširno, pa najsi bo to sredi New Yorka, na prostranih poljih Kansasa ali v gorah Kolorada. Tako Ameriko so pisci slikali izseljencem, s takimi predstavami so izseljenci stopali na ameriška tla v Castle Gate na koncu Manhattana in po letu 1892 na Ellis Islandu. Drugi nivo je Amerika majhnih soseščin ali naselbin. To je Amerika vsakdanjih človeških izkušenj, Amerika 356 dni v letu; taka in podobna iz leta v leto. To je Amerika, ki jo izseljenci poznajo, to je tudi Amerika, ki so jo izseljenci pomagali ustvarjati. Tod imam v mislih tisoče priseljencev brez imen, brez uglednih naslovov, brez bogastva in bučnih dosežkov.

Ne ena ne druga od teh podob ne daje polne podobe slikovite Amerike, dinamične Amerike skoraj brezmejnih možnosti, tudi Amerike polne konfliktov, nedograjenosti in globokih krivic.

Ko so prihajali preko morja misijonarji v prvih desetletjih devetnajstega stoletja, je bil zemljevid Amerike še poln praznin in nejasnih obrisov. Leta 1803 pridobljeno ozemlje od ustja reke Mississippi do Pacifika nekje ob kanadski meji je bilo le nejasno obrisana praznina na zemljevidu kontinenta: menda so v njej velike reke, morda tudi jezera; Indijanci so prinesli vesti o velikih gorovjih in širokih vodah. Zedinjene države so že uveljavile suvereno oblast v svetu od Atlantika do mogočne reke Mississippi, Florida je bila še španska in jugozahod mehiški. Tudi Kalifornija. Kaj naj bi o tem svetu vedela kontinentalna Evropa, kaj so o njej vedeli na »Kranjskem«? V notranjost tega zahoda so vodile smeri po rekah in preko medrečnih razvodij. Politični in socialni sistem se je uveljavljal le tam, kjer je bilo dovolj novih naseljencev. Sistem je slonel na angleških predlogah, tudi sistem vloge cerkve in družbenih institucij.

Priseljenci iz kontinentalne Evrope tega sistema niso poznali. Po eni strani je novim priseljencem prijala odprtost in »ljudskost« v javnem življenju, po drugi so se morali od vsega začetka otepati tedanje verske nestrpnosti in togih pregraj med socialnimi sloji.

Ko se je Amerika prevalila preko Allegenov proti notranjosti, ko je vodni kanal Erie leta 1825 povezal reko Hudson preko reke Mohawk do Buffala in Velikih Jezer, je v notranjosti, na ozemlju današnjega Ohia, Indiane in Illinoisa nastajalo prehranjevalno osredje, ki je z živilskimi pridelki zalagalo rastoča mesta na Atlantski strani. Na jugu je New Orleans varoval vrata na reki Mississippi in preko njih dostop v rečno omrežje reke velikanke.

Ko je prišel v Ameriko misijonar Baraga, se ni mudil v naseljenih delih atlantske Amerike: Filadelfija, Boston in Baltimore so bila središča katoličanov, a za Slovence Barago tam ni bilo prostora. Nemška škofija s sedežem v Cincinnatiju je obvladala ogromno misijonsko področje, za katero so bile znane le južne meje, širile so se do še nedoločene meje Kanade in proti zahodu, ki je bil tedaj znan predvsem po opisih, ki sta jih izdelala Lewis in Clark po svojem potovanju v prvih letih stoletja. Južnejšo smer do Skalnih gora je bila opisala Zebulion Pike; o jugozahodu je bilo slišati le to, kar so pripovedovali španski misijonarji iz Mehike.

V Evropi so pisali o »divjem zapadu«. Za Evropo je bil divji, ker je bil neznan, neopisan, poln skrivnosti, za katere Evropa ni imela podobnih. Dežela Indijancev. V tistih desetletjih so bili Indijanci že potisnjeni proti zahodu, njihovo rodovito ozemlje v New Yorku in Virginiji, v gorah južnih Apalačev in ob Velikih jezerih so prevzemali evropski priseljenci, ki jih je ščitila ameriška federalna organizacija. Spopadi so se ponekod končali z mirovnimi pogodbami z indijanskimi plemeni, v teh pogodbah so bile Indijancem prvič priznane vsaj neke pravice. Doslej teh pravic v očeh evropskih priseljencev niso imeli, ker pač ni bilo nikjer zapisano. Tudi Baraga je gledal na Indijance kot na otroke, ki marsičesa niso zmožni in jih je treba varovati. Bili so pač napoti evropskim priseljencem in posebno Amerikancem iz atlantskih predelov.

Naseljevanje v notranjosti kontinenta so v začetkih sestavljali prebivalci vzhodnega obalnega področja od severnih robov ob Kanadi, do južnih predelov v Karolini in Georgiji. Vabila jih je širna pokrajina, kjer so si lahko ustvarili velika posestva, nekajkrat večja, kot so jih poznali na vzhodu. Ker so vzhod poznali, so tudi vedeli, da bodo za svoje pridelke vedno našli kupce v rastočih mestih ob Atlantiku. Ob teh kolonizatorjih so se ob polovici stoletja pojavili nemški priseljenci iz Evrope, za njimi Skandinavci. Ti naseljenci niso bili kmečki proletariat. Kajti za začetke v novem svetu na novi zemlji so potrebovali osnovni kapital, orodje, semena, obdelovalne stroje, pa tudi prihranke, ki so jim omogočili preživeti do prve žetve. Ti priseljenci se niso selili iz kraja v kraj. Selitveni valovi so vodili nove ljudi na rob že naseljenega ozemlja. Sistem poseljevanja se je spremenil leta 1862 z zakonom Homestead, ki je dovolil vsakemu Amerikancu ali priseljencu, ki je nameraval ostati v Ameriki, 160 akrov (65 hektarjev) federalne zemlje proti majhni odškodnini. 160 akrov je bilo precej več, kot je družina potrebovala, da bi se preživela. Ta določba je pospešila selitev na zahod. Tudi v tem času po letu 1862 je bila večina kmečkih vseljencev iz drugih delov Amerike, malo je bilo med njimi novih vseljencev iz Evrope. Razlog je bil dokaj preprost: obubožani priseljenci Evrope ne bi mogli preživeti s svojimi prihranki leto ali kaj, predno bi jim zemlja dala pridelok.

Ameriška kmetijska kolonizacija je bila v bistvu individualna. Zato Amerika ne pozna kmečkih naselij. Kjerkoli so bila ustvarjena, so to naselja nekmečkega prebivalstva, ki oskrbujejo raztresene kmetijske posesti s šolo, poštnim uradom, cerkvijo, trgovino, popravljalnico in podobnim. Ameriška zakonodaja je podpirala kmeta osamelca, s kmečko hišo na posestvu, daleč od sosedov, samostojnega podjetnika. Pomembno je tudi, da je bilo ameriško kmetijstvo od prvih začetkov trgovsko usmerjeno: ne le prehranjevanje lastne družine, ampak ustvarjanje za tržišče. Zato so bile kmečke posesti večje, kot bi bilo potrebno za lastno preživljanje, zato je bilo zanje od prvih začetkov bistveno, da so se lahko naslonili na prometno omrežje, ki jim je omogočalo spravljati pridelke na trg. Za tako ustvarjalnost pa je bil potreben znaten kapital od prvega dne. Zato so tudi med zgodnjimi slovenskimi izseljenci samostojni kmetje redkost. Izjema je kmetiška kolonija pri Svetem Štefanu v Minnesoti, kamor so šli gorenjski kmetje, potem ko so prodali svoje kmetije doma in so šli v Ameriko z denarjem. Slovenci so delili podobno usodo kot Italijani, ki so sicer v letih od 1890 do 1910 ustvarili preko 50 agrarnih naselij, od katerih jih je le pol ducata preživelo. Večina je izhiral v nekaj letih, ko so upi po hitri obogatitvi zamrli.

Državljanska vojna med Severom in Jugom (1861–1865) je korenito posegla v naseljevanje v Ameriki in je vse do danes pustila za seboj sledove konflikta in razdvojenosti. Štiri leta po koncu vojne je bila dokončana transkontinentalna železnica – in z njo je bil odprt zahod.

V drugi polovici devetnajstega stoletja se začenja mogočna rast mestnih naselij, med katerimi so bila manjša predvsem trgovska središča, večja pa so se razbohotila kot osrednje točke novo nastajajoče industrije. Gradnja infrastrukture, predvsem železniškega omrežja, je zaposlila

tisoče. Potreba po industrijskih izdelkih je pospeševala rast osnovne industrije, od kovinarske do strojne, pa tekstilne in prehrabene. Vse te industrije so čez noč potrebovale tisoče delavcev, ki jih v Ameriki sami ni bilo mogoče dobiti. Zato so segli v Evropo in vabili nove priseljence. Slovenski fant je zato našel delo, kakor hitro je stopil na ameriška tla; slovensko dekle se je hitro znašlo, kjer je bilo vsaj nekaj Slovencev, ki so potrebovali gospodinje, kuharice, prodajalke. Zaposlitvena struktura moških in žensk je bila povsem različna. Večina slovenskih priseljenec je bila v prvih valovih moška, šele v letih pred prvo vojno se je razmerje spremenilo, ko so dekleta in žene prišle za možmi čez ocean.

Zato najdemo slovenske naseljence tam, kjer je bilo dela dovolj, pa če je bilo dobro plačano ali ne. Saj v prvih tednih ni bilo nikomur jasno, kaj dolar pomeni. Delavski zaslužek v letih 1880 je bil dolar in pol na dan. Delovni čas je bil 12 ur ali več na dan, sedem dni na teden. Zaslužil si dolar in pol, stanovanje in hrana je stala en dolar na dan. Delavec je lahko prihranil pol dolarja na dan, kar je bilo precej več, kot bi doma lahko zaslužil. Če je seveda imel delo. Dolar na dan je potreboval tudi, če je bil brez dela. Denar je brezposelnim hitro skopnel. Negotovost dela je bila posebno pogosta v rudnikih. Ker je velik del mladih slovenskih priseljenec našel delo v rudnikih Pennsylvanije, Virginije in Kentuckija, kasneje v Michiganu, v železnem področju Minnesote in v rudnikih Kolorada, Utaha in Montane, so bili Slovenci marsikdaj prizadeti.

Zaposlitev v mestih je bila predvsem v »umazanih« tovarnah, v železarnah in topilnicah, manj v strojnih tovarnah in predilnicah. Ponekod so slovenski obrtniki izkoristili svoje znanje in se uveljavili v posebnih strokah: domžalski slamnkarji v New Yorku.

Slovenci so zamudili prva desetletja industrijske rasti Amerike. Ko so začeli po letu 1880 prihajati v večjem številu, so na vzhodu naleteli na malo prostih mest. Slovenska naselbina je nastala v New Yorku in Bridgeportu, ne najdemo je pa v Baltimoru in Filadelfiji, v Bostonu ali v Providence. Odprt je bil zahod: Pittsburgh, Cleveland, Chicago. Ko so se prvi novi priseljenci ustavili v teh krajih, se je začela »verizna migracija« (Chain migration): prvim so sledili drugi v iste kraje, prihajali so iz istih delov Slovenije. Najprej Gorenjci, za njimi Dolenjci in Notranjci. Malo je bilo Korošcev in Štajercev. Tako so v Clevelandu prevladovali Dolenjci, v New Yorku Gorenjci, v Chicagu poleg njih še Prekmurci. V železnem področju Minnesote so prevladovali Gorenjci, v Koloradu precej Belokranjcev, v Montani predvsem Gorenjci.

Takrat se je Slovincem odprla ameriška sredina od reke Mississippi do Skalnih Gora in dalje do Kalifornije. Slovenci so se usmerili v hitro rastoča mesta Chicago, Omaha, Kansas City, Minneapolis, kjer so nastale slovenske sosesčine, nekatere od teh so preživele do danes, še močnejši tok pa je šel v rudarska središča v Illinoisu, v severnem Michiganu, Wisconsinu in Minnesoti. Železno področje Minnesote, najprej v Brainerd zahodno od Dulutha, sredi osemdesetih let pa Mesabi Range od Ely preko Aurore, Chisholma, Biwabika, kjer so prav tedaj odprli najprej podzemne kope železne rude, kasneje odprte kope, ki še danes kažejo ogromne rane na ozemlju tega severa. Slovenci so v ta svet prišli iz dveh razlogov: v severni Minnesoti so že pol stoletja misijonarili med Indijanci slovenski misijonarji, od Barage, Pirca do Buha. Buh je bil v Minnesoti, ko so tam odkrili bogato železno rudo, ter je sporočil v Slovenijo, da iščejo delavce. Doslej so Slovenci hodili v rudnike v Pennsylvanijo in delno v severni Michigan (Camulet), odslej se jim je ponujalo delo tudi drugod, v verigi rudnikov in naselij od Marquette preko Iron do Dulutha in naprej v Mesabi Range. Za rudarje – po večini so postali rudarji šele v Ameriki – je bil to svet, v katerem je delo bilo, zaslužek dober, v podzemnih kopih tudi zima dela ni ustavila. Dokler so kopali bakrovo rudo na polotoku Keevinaw, delo ni bilo odvisno od odprtega prevoza po Gornjem Jezeru (Lake Superior). Za železno rudo je bilo drugače: Gornje jezero je pokrito z ledom od oktobra do maja. V petih mesecih poletja je bilo mogoče prevažati rudo po jezerih do železarskih središč v Chicago, Gary, Millwaukee, Detroit, Toledo, Cleveland, Buffalo.

Za prve valove slovenskih izseljencev je Amerika segala do Mississippija. Svet od Mississippija do Kalifornije se jim je odprl, ko je stekla tja železnica. Slovenci niso bili soudeleženi pri gradnji prekocelinskih železnic in pri odpiranju novih pokrajin na zahodu. Ni dokazov, da bi Slovenci v Kaliforniji iskali zlato v času »zlate mrzlice« po letu 1848. Niti ni znakov, da bi bili soudeleženi pri iskanju zlata v Koloradu deset let kasneje. Tudi za iskanje zlata

je bilo treba imeti prihranke. Slovenci so hodili v Ameriko brez denarja, po večini na začasno zaposlitev, z namenom, da se po nekaj letih vrnejo. Iz dokumentacije je videti, da po večini niso vedeli, kam gredo. Ko so stopili na trdna tla v New Yorku ali Filadelfiji, so sprejeli prvo ponudbo, ki jim je bila ponudena, pogosto kot skupini. Iz pristanišča na vlak in na pot. Kam? Na delo. Na delo, ki je bilo plačano skoro desetkrat toliko kot podobno delo doma. Takrat jim ni bilo mar, če je bilo delo stalno ali ne, kaj bo, če se pri delu ponesrečiš, tudi ne.

Slovenci so podobno kot druge narodnosti hitro odkrili, da si bodo morali med seboj pomagati. Po eni strani so bili zadovoljni, da so se v »svobodnem svetu« otreli omejitve starega sveta, po drugi so bili prisiljeni ustvariti lastne podporne ustanove.

Kolorado se je Slovencem odprl z rastjo topilnic in železarn sredi osemdesetih let. Tok je bil najprej skromen, a ko so sredi devetdesetih let razširili podjetja v Pueblu, Leadvillu, Denverju, ter je bilo čez noč nekaj tisoč prostih mest, boljše plačanih, kot v rudnikih Pennsylvanije, so prišli tja Slovenci, najprej posamezniki, kasneje v skupinah. Tako je nastala slovenska naselbina Grove v Pueblu, Globeville v Denverju, »Kurja vas« v Leadvillu. Tod so Slovenci našli delo v železarnah in topilnicah, ter v premogovnikih južnega Kolorada. Medtem ko so bila naselja v mestih stalna, so ob rudarskih središčih zrastlečasne barakarske naselbine, navadno v lasti premogovnih družb. Ko so rudniki prenehali delovati, so naselbine propadle. Danes so o njih le še neznatni sledovi. Tu in tam je najti znake o nekdanjih živih slovenskih naselbinah na nagrobnih kamnih zapuščenih pokopališčih.

Kolorado je ostal pomemben zaradi svoje osrednje vloge kot prometno in podjetniško središče. Železnica je preko Puebla povezovala Kolorado z Utahom in Wyomingom, segla v Arizono in Kalifornijo. Ista železarska družba je imela v lasti rudnike, železarno, in bila solastnik železnic. Delavce je pošiljala iz enega naselja v drugega, kjer je pač bilo delo. Zato so nastale slovenske naselbine tudi v Utahu (Helper), v Bingham Canonu pri Salt Lake Cityju, v Rock Springsu in okolici v Wyomingu; Slovenci so segli tudi v bakrove rudnike v Arizono (Bisbie, Jerome, Morenci), a le za kratek čas.

V osemdesetih letih je iskanje po zlatu zamenjalo iskanje manj dragocenega, a pomembnega bakra. Po prvih uspehih iskanja zlata v Montani, se je kmalu pokazalo, da so rudna področja bogatejša z bakrovo rudo. Butte v Montani je postal »pojem« hitre rasti. Slovenci so tja prišli preko Calumeta v Michiganu, nekaj tudi iz železnega področja Minnesote, predvsem zaradi bolj stalnega dela v Montani. Danes je na kraju, kjer je stalo slovensko naselje v Butte, zapuščen in zalit odprt kop, kilometer in pol široka in pol kilometra globoka jama, z robom v središču starega mesta. Topilnica rude je zrastle kilometre proč v Anacondi, tudi tam so Slovenci našli delo v topilnicah in imeli ob njih svoje središče.

Še dalje na zahod so Slovenci segli v državo Washington. Tod so dobili delo v gozdovih in žagah, pa tudi v rudnikih, v lasti železniške družbe. Slovensko naselje Krain južno od Seattle je poleg Black Diamonda bilo organizirano središče že sredi osemdesetih let. Podobno so bili Slovenci prisotni v Roslynu v Kaskadskih gorah, tudi v rudnikih.

San Francisco je bil za Slovence sicer vabljiv, kot vsa velika mesta Amerike. Delo je bilo v tovarnah in v pristanišču. Slovensko središče je imelo svoje osnove v samem južnem robu mesta, kjer je še danes cerkev, ki so jo Slovenci uporabljali do leta 1994. Slovenci so se po potresu leta 1906 skupinsko preselili nekaj milj proti jugu na »slovenski hrib«, kjer so si ustanovili svoj slovenski dom. Po drugi vojni je avtocesta hrib presekala in s tem tudi slovensko naselje.

Podobno usodo so doživele slovenske naselbine v Bridgeportu v Connecticutu in v Millwaukeeu v Wisconsinu, kjer so jim nove ceste vzele cerkve in razbile sklenjeno naselje. V Pueblu je naselbino odnesla poplava leta 1921, v Denverju ga je presekala nova avtocesta.

Slovenci so Ameriko doživljali predvsem kot majhen košček osamljenega sveta, daleč od domačih krajev slovenskega ozemlja v Evropi, pa tudi daleč od rastoče Amerike. Tudi v slovenskih naselbinah večjih mest so Slovenci ostajali osamljeni in odrezani od bučečega sveta nove Amerike. Ni bilo nenavadno, da so slovenski možje poznali le pot od doma do tovarne in

morda do cerkve in gostilne, v mestno središče niso hodili. Velikega sveta so se bali. Okornost v jeziku in obnašanju so skrili v domačem okolju, oziroma okolju, ki so si ga napravili za domačega.

Za potovanja ni bilo denarja ne časa. Predvsem časa. Ameriške razdalje so preprečevale obiskovanja, le zastopniki organizacij so kot poverjeniki ali trgovski potniki obiskovali rojake (Pogorelec), delavski organizatorji (Kristan, Ana Krasna), misijonarji (Buh), pa še ti obiski so bili vezani na nekdanja poznanstva in trgovske obljube.

Slovenci velikega ameriškega sveta niso poznali. Še ko je Jakac v letih 1930–31 prepotoval Ameriko in o njej govoril slovenskim rojakom v Clevelandu in Pittsburghu, so se poslušalci čudili, po kakšni deželi je hodil, po deželi, ki jim je bila enako tuja, kot je bila Jakčevim poslušalcem v Ljubljani. Podobno nepoznavanje kažejo tudi sodobnejši obiskovalci, ki v dveh tednih ali mesecu prepotujejo ves kontinent in postanejo strokovnjaki, pišejo knjige in popotne spomine, izražajo sodbe in obsodbe, a v ameriškem svetu niso odkrili več kot plehko površnost. Zato so tudi slovenske naselbine po širni Ameriki nepoznane.

Razpeti po zemljevidu Amerike so danes le še ostanki nekdanje slovenske živahnosti. Prvi rod je naselja ustvaril, drugi rod se je od njih poslovil. Utesnjenost drobnega okolja je preprečevala vživljanje v ameriški svet, ki so ga mladi spoznavali preko šol, časopisov in televizije, po vojaški službi in po iskanju zaposlitve. Slovenci so doživeli isto kot drugi emigrantski rodovi: koncentracija prve generacije preide v razpršenost v drugi in tretji. Pri Slovencih se je razpršitev zadržala s prihodom nekaj tisoč povojnih emigrantov, ki so čez noč zasedli hiše in prostore, iz katerih se je stara generacija izseljevala. Tako so za nekaj deset let zaživele slovenske naselbine v Clevelandu in Chicagu, v Millwaukeeu in v železnem področju; niso pa mogle oživiti umirajočih naselij v Kansasu (Pittsburgh), Pueblu in Denverju, Leadvillu in Butte, Culumetu in St. Louisu.

Sklenjene etnične naselbine nekdanje živahnosti, tudi slovenske, postajajo v sodobni Ameriki zgodovinski anahronizem. Kakorkoli naj bi preštevali ves slovenski rod v Ameriki, je med njimi v Sloveniji rojeni delež danes malenkosten. Naselbine in središča, ki so jih slovenski izseljenci v stoletju zgradili v novem svetu, niso več pomembna središča za njihove otroke in vnuke. Proces razseljevanja je za mladi rod podoben, kot je za vse Amerikance: v predmestja, v nove kraje, kjerkoli bo delo. Slovenci še bolj kot druge etnične narodnosti, niso ostali zaprti v svojo etničnost. Med vsemi, ki jih je štetje leta 1980 našlo, je več kot polovica navedla ne le slovenski rod, ampak še drugega, rezultat mešanih zakonov. Ta v Ameriki rojeni slovenski rod je torej le delno slovenski in ima poleg navezanosti za Ameriki navezanost na še vsaj eno etničnost poleg slovenske. V tem postaja slovenski rod amerikanski, soudeleženelec v asimilacijskem procesu ustvarjanja nove družbe. Zato je iskanje slovenskih sledov v ameriškem svetu izraz zgodovinske osveščeniosti in dokaj drugačno, kot je uveljavljanje slovenskih korenin v zamejski Sloveniji ali tudi v raziskovanju slovenskih aktivnosti med Slovenci na začasnem delu v zdomstvu.

Večina ljudi slovenskega rodu v Ameriki je v Ameriki doma, doma samo v Ameriki. Vsi tisti, ki priznavajo svoje slovenske korenine, niso »naši na tujem«, niso več ljudje »dveh domovin«, kajti zanje je Amerika edina domovina, zanje so »naši« vsi Amerikanci, zanje Amerika ni »tuja«. Večina ne govori o »starem kraju« ali »stari domovini«, priznava le slovenske korenine in rod. S tem spoznanjem se je treba sprijazniti, četudi je za marsikoga boleče.

Zato pogled na slovenske izseljence v Ameriki zajema številčno samo majhen košček celotnega ameriškega prebivalstva slovenskega rodu, morda 10 odstotkov. Zanesljivih podatkov ni. Ker je slovenska emigracija po časovnih valovih in po naseljitvenih smereh podobna italijanski, moremo razmerja, ki jih razberemo iz bolj zanesljivih podatkov o Italijanih, aplicirati na Slovence: od celotnega števila skoraj 12 milijonov Amerikancev italijanskega pokoljenja, je le 8 procentov rojenih v Italiji; 20 procentov je v Ameriki rojenih potomcev v Italiji rojenih staršev (druga generacija); več kot 70 procentov so Amerikanci tretje in naslednjih generacij, ki se še vendarle zavedajo svojega rodu. Če uporabimo podobne procente za 126.000 ljudi slovenskega pokoljenja, naštetih leta 1980, potem bi bilo v Sloveniji rojenih 10.000; v Ameriki rojenih s slovenskimi starši 25.000; vseh drugih 90 tisoč pa bi bili slovenskega pokoljenja v tretjem in četrtem rodu. Zaradi take sestave, pri čemer gre pri tretji in četrti generaciji v večini za ljudi, katerih le eden od staršev je slovenskega rodu, je »slovenska zavednost« v tem tretjem in četrtem rodu dokaj šibka. V tem

oziru je ameriška emigracija skoraj popolnoma skladna s staro westfalsko slovensko emigracijo, ki jo raziskovalci smatrajo za popolnoma asimilirano in je ni mogoče primerjati z mnogo mlajšo kanadsko ali argentinsko.

Te sestave slovenskega rodu v Ameriki se slovenske organizirane skupnosti v velikih mestih ameriškega vzhoda ne zavedajo dovolj. Kajti le večja mesta vzhoda so sprejela nekaj večje število povojnih emigrantov in zato zajela nove demografske prilive. Tega toka niso bile deležne slovenske naselbine na zahodu. Zato je demografsko staranje slovenskih rodov mnogo dalje in je ponekod že končano. Ostajajo le rodbinska imena – in napisi na nagrobnikih.

Če pa pogledamo širše in skušamo dognati, kaj je slovenski rod soustvaril z graditvijo Amerike, potem demografsko odmiranje ne pomeni konca slovenske pomembnosti. Sledovi so ostali in bodo ostali bodočim rodovom, če jim te sledove odkrivamo in jih nanje opozarjamo.

Slovensko naseljevanje po »neznani Ameriki« ni ustvarilo sklenjenega slovenskega ozemlja kot so si ga ustvarili Mormoni, niti ni dalo očitne podobe, kot jo kažejo nemške naselbine v Missouriju ali skandinavska naselitev v Dakotah. Še društveni domovi in cerkve, ki so jih slovenski naseljenci gradili, so v dokajšnjem številu prešli v druge roke, ponekod so propadli z izumiranjem prvotnih naseljencev.

Summary

SLOVENIAN SETTLEMENT IN THE UNITED STATES

Jože Velikonja

It will soon be 150 years since the emigration of Slovenians to America began in earnest. If we exclude the collective settlement in Carolina, which arguably might be considered Slovenian, and the arrival of various missionaries (Kapus, Smolnikar, Pirc, Baraga, *et cetera*), whom we generally regard to be the forerunners of the Slovenian mass emigrations, the settlement of Saint Stephen, Minnesota, is the first successful attempt at settlement of an agricultural community. Later efforts on the part of rural Slovenian immigrants to settle on extensive territories of colonisation on the continent, usually failed in the early stages, or crumbled because of an ignorance of the land and natural conditions. The experiences in California – 'the land of paradise' – give acute evidence of these shortcomings.

The majority of people of Slovenian origin in America consider the United States to be their only home. All those, who acknowledge their Slovenian roots, are not 'our fellow countrymen abroad', nor are they 'people with two homelands'. For them, America is their only home; for them the concept of 'we' refers to their fellow Americans; for them, America is not a foreign land. The majority do not speak of the 'old country' or their 'homeland Slovenia' – they recognise their Slovenian roots, but no more. We must accept this fact, painful as it may be to many.

As such, a look at Slovenian immigrants in America statistically captures but a small part of the whole American population of Slovenian heritage – perhaps ten per cent. We have no reliable data. Given that the Slovenian and Italian waves of emigration are similar with respect to time and destination of settlement, we can extrapolate ratios from the more reliable data of Italian immigrants to America, to the Slovenian situation. From the 12 million Americans in total claiming Italian ancestry, only 8 per cent were born in Italy; 20 per cent of those born in America, have parents who were born in Italy (i.e., they are second generation Italian-Americans); more than 70 per cent are Americans of third generation or more, who never the less are still conscious of their ancestry. Using similar percentages for the 126000 people of Slovenian heritage enumerated in 1980, there would be but 10000 who were born in Slovenia; those born in the United States having parents who were born in Slovenia would number 25000; the remaining 90000 people would be third or fourth generation Slovenians in America. Given this demographic composition, Slovenian 'consciousness' is understandably rather weak in these third and fourth generations, the majority of whom claim but a single Slovenian parent. In this regard, the Slovenian immigrants in America are almost completely analogous to the older wave of Slovenian emigration to Westphalia, whom researchers deem almost completely assimilated, and therefore not suitable to compare to the much younger Canadian or Argentinian immigrants.

Organisations of Slovenian communities in larger cities in the eastern United States are not highly aware of this demographic composition. Larger cities in the east did receive some significant numbers of

post-war immigrants and thus captured a new demographic influx. But a similar wave was not active in the West. Thus the demographic ageing of Slovenian generations is in fact much further along. In some places, the population has passed away completely: surnames are all that remain – and inscriptions on graves.

But if we look at the situation in a wider context, and attempt to establish what the Slovenian population accomplished in the building of America, then the demographic evidence does not mean that the importance of Slovenians in America has been lost. The traces remain and will remain for future generations, if we uncover them and call attention to them.

Slovenian settlement in 'unknown America' did not take the form of closed Slovenian territories akin to the Mormons; they did not give visible signs of their existence as did German settlements in Missouri or Scandinavian settlements in North and South Dakota. A considerable number of social clubs/cultural homes and churches, built by Slovenian immigrants, have passed into new hands; in some places, they fell into disuse with the passing of the original wave of immigrants.



KNJIŽNI CENTER C

61001 Ljubljana, Kopitarjeva ulica 2, telefon 061/302-695

1. Bojan Godeša: KDOR NI Z NAMI, JE PROTI NAM

Knjiga odgovarja na vprašanja, ki jih danes srečujemo na vsakem koraku in na vseh časopisnih straneh: Kako so se Slovenci razdelili med drugo svetovno vojno in kakšna je bila vloga ene in druge strani v osvobodilnem boju.

Pozornost je seveda, kot pove že naslov, namenjena izobražencem, ki so temu boju dajali poseben pečat in legitimiteto, saj so se vse strani potegovale zanje – in nasprotno. Izobraženci različnih svetovnih nazorov so bili gibalna sila obeh taborov v času okupacije.

cena: 3.801 SIT

2. Aleš Gabrič: SOCIALISTIČNA KULTURNA REVOLUCIJA

Odbobje, ki ga v svoji knjigi obravnava Aleš Gabrič, je imelo daljnosežne posledice. Z ukinitvijo Agitpropa se je zamajala gotovost, dotlej utemeljena na konceptih in v osebnosti Borisa Zihlerla. Raziskave in analize v tej knjigi kažejo, da partija ni imela enotnega načela, kako naj obvladuje kulturno sfero. Posebej zanimiva je Gabričeva analiza razmerja med oblastjo in kulturniki, ki v nekaterih pogledih razkrije povsem neznane prvine in na podlagi skrbno zbranega arhivskega gradiva v povsem novi luči prikaže sicer znane dogodke.

cena: 4.305 SIT

3. Ana Kalc-Hafner, Samo Pahor, Lucijan Vovk: SLOVENCİ IN ITALIJA

Knjiga je timsko delo tržaških Slovencev, ki skuša na strnjen, jasen in vsakomur razumljiv način povzeti dogodke in podatke, ki pričajo, da je današnja slovenska zahodna meja rezultat kompromisa. Ta sicer ni mogel povsem zadovoljiti ne ene ne druge strani, bil pa je v danih okoliščinah najboljša možna rešitev. Vsi ti problemi že od nekdaj vplivajo na odnose med Slovenijo in njeno zahodno sosedo, še posebno težo pa dobivajo v času najnovejših evropskih povezav, zaradi česar je knjiga na moč aktualna.

cena: 1.491 SIT

* * *

Članom zgodovinskih in muzejskih društev Knjižni center C ob osebnem nakupu ali telefonskem naročilu na navedene cene daje **15-odstotni popust**, pri obročnem odplačevanju pa **10-odstotni popust**.

ZVEZA ZGODOVINSKIH DRUŠTEV SLOVENIJE

SI-1000 Ljubljana, Aškerčeva 2/I, tel.: 061/1769-210

vas vabi, da kot redni član vstopite v eno izmed slovenskih zgodovinskih in muzejskih društev.

Društveni člani po nižji ceni prejemajo osrednje glasilo slovenskih zgodovinarjev *Zgodovinski časopis*, imajo popust pri nabavi knjig iz zaloge zveze, lahko sodelujejo pri strokovnih in družabnih prireditvah društev (zborovanja, predavanja, strokovne ekskurzije in podobno), brezplačno prejmejo zvezino značko in izkaznico ter uporabljajo zvezino knjižnico. Potrjena izkaznica ZZDS omogoča brezplačen ali cenejši vstop v številne domače in tuje muzeje in galerije. Člani slovenskih društev s popustom kupujejo knjige »Slovenske matice«, občasno pa tudi publikacije drugih slovenskih založb.

Članarino in naročnino lahko vplačate vsako dopoldne (od ponedeljka do petka) na zvezinem sedežu ali pa s položnico na žiro račun: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, Ljubljana, Aškerčeva 2, 50101-678-49040.

Vplačilo članskih obveznosti je možno tudi pri vseh matičnih pokrajinskih zgodovinskih in muzejskih društvih. Tu so njihovi naslovi:

- Zgodovinsko društvo Ljubljana, Filozofska fakulteta, 1000 Ljubljana, Aškerčeva 2
- Zgodovinsko društvo v Mariboru, Muzej narodne osvoboditve, 2000 Maribor, Heroja Tomšiča 5
- Zgodovinsko društvo v Ptuj, Pokrajinski muzej, 2250 Ptuj, Muzejski trg 1
- Zgodovinsko društvo v Celju, Muzej novejšje zgodovine, 3001 Celje, Prešernova 17, pp. 87
- Zgodovinsko društvo za Gorenjsko, Gorenjski muzej, 4000 Kranj, Tavčarjeva 43
- Zgodovinsko društvo v Novem mestu, Zavod RS za šolstvo in šport – organizacijska enota, 8000 Novo mesto, Novi trg 3
- Muzejsko društvo v Škofji Loki, Muzej na gradu, 4220 Škofja Loka, Grajska pot
- Belokranjsko muzejsko društvo, Belokranjski muzej, 8330 Metlika, Trg svobode 4
- Zgodovinsko društvo v Slovenjskih Konjicah, 3210 Slovenske Konjice
- Zgodovinsko društvo za Pomurje, Pokrajinski muzej, 9000 Murska Sobota, Trubarjev drevored 4
- Klub slovenskih zgodovinarjev in geografov na Koroškem, Postfach 38, 9020 Celovec/Klagenfurt, Avstrija
- Zgodovinsko društvo za Koroško, Koroški pokrajinski muzej, 2380 Slovenj Gradec, Glavni trg 24
- Zgodovinsko društvo za severno Primorsko, Pokrajinski arhiv, 5000 Nova Gorica, Trg Edvarda Kardelja 3
- Zgodovinsko društvo za južno Primorsko – Società storica del Litorale, Pokrajinski muzej, 6000 Koper/Capodistria, Gramscijev trg 4

Zahtevajte prijavnico za vpis pri enem izmed pokrajinskih zgodovinskih društev ali na sedežu osrednje zveze!

Matjaž Klemenčič

Izseljenske skupnosti in ustanavljanje novih držav v vzhodni Srednji Evropi: primer Slovencev

Razširjeno predavanje na okrogli mizi »Izseljenske skupnosti in ustanavljanje novih držav v vzhodni Srednji Evropi« na Svetovnem kongresu zgodovinskih ved v Montrealu, 2. septembra 1995.

(1. del)

1. Uvod

Namen prispevka je podati pregled delovanja Slovencev po svetu v odnosu do ustanavljanja jugoslovanske države v obdobju pred prvo svetovno vojno, v času prve svetovne vojne, ob razpadu Avstro-Ogrske in v prvih letih po prvi svetovni vojni, orisati organiziranost Slovencev v tem obdobju ter primerjati njihovo dejavnost z dejavnostjo slovenskih izseljencev ob desetdnevni vojni za neodvisnost Slovenije ter v času prizadevanj za priznanje slovenske neodvisnosti v letih 1991 in 1992.

Glede na to, da gre za prvi pregled tovrstnega delovanja in aktivnosti slovenske izseljenske skupnosti in glede na kompleksnost pojavov, se zavedam, da ta pregled ni popoln. Tudi sam sem namenoma izpustil nekatera obdobja, v katerih ni prihajalo do bistvenjših sprememb v odnosih ter pogledih slovenske izseljenske skupnosti po svetu do stare domovine. Za celovit prikaz tovrstnih dejavnosti Slovencev po svetu, še zlasti pa za popoln prikaz dejavnosti slovenskih izseljencev v letih 1991 in 1992 bo potrebno vložiti še veliko naporov in raziskovalnega dela. Predvsem bi bilo v bližnji prihodnosti potrebno podati pregled dejavnosti pripadnikov avtohtonih slovenskih manjšin v Italiji, Avstriji ter na Madžarskem v obdobju borbe za priznanje neodvisnosti Republike Slovenije. S tem se v svojem prispevku sploh ne ukvarjam.

Razen na območju avtohtone poselitve živé danes Slovenci v večjem ali manjšem številu skoraj po vsem svetu. S svojega etničnega ozemlja, ki zajema območje današnje Republike Slovenije ter obmejna območja sosednjih držav Italije, Avstrije ter Madžarske, so se izseljevali iz več razlogov. To izseljevanje je bilo v obdobju zadnjih 150 let intenzivno zlasti ob različnih kriznih obdobjih (gospodarske krize, vojne). Tako kot izseljence ostalih narodnosti, o katerih razpravljamo danes,¹ lahko tudi slovenske delimo na tiste, ki so svojo domovino zapustili pred prvo svetovno vojno, tiste, ki so jo zapustili v obdobju med obema vojnama, in tiste, ki so jo zapustili po drugi svetovni vojni. Slovenske ter deloma tudi hrvaške izseljence pa lahko nadalje delimo na tiste, ki so svojo domovino v okviru nekdanje Jugoslavije po drugi svetovni vojni zapustili v obdobju pred uveljavitvijo odprtih državnih meja (do sredine 60-ih let), in tiste, ki so jo zapustili po tem obdobju.²

Do prve svetovne vojne se je večina Slovencev izseljevala v glavnem v ZDA, le manjši del pa tudi v južnoameriške države ter v Nemčijo. Ko so po prvi svetovni vojni (še posebej po letu 1924) ZDA zaprle svoja »zlata vrata,« so se Slovenci pričeli v večjem številu izseljevati v Kanado,

¹ Na okrogli mizi je bila predstavljena aktivnost Slovakov, Poljakov, Hrvatov in Slovencev.

² Matjaž Klemenčič: Slovenci v Združenih državah Amerike. *Zgodovinski časopis*, leto 45, št. 1. Ljubljana, 1991, str. 107-112.

Južno Ameriko ter nekatere zahodnoevropske države, zlasti v Vestfalijo v Nemčiji in nekatera rudarska območja Francije, Belgije ter Nizozemske.³

Po drugi svetovni vojni se je iz Slovenije najprej izselila skupina političnih emigrantov. Le-ti so se po nekaj preživetih letih v taboriščih za razseljene osebe v Avstriji ter Italiji izselili v glavnem v Kanado, Južno Ameriko ter Avstralijo, manjši del pa tudi v ZDA. Valu političnih migrantov so se ob koncu 40-ih in na začetku 50-ih let, ko je to dovolila vlada tedanje komunistične Jugoslavije, priključili tudi njihovi svojci. V 50-ih letih se je skupaj z njimi pričelo izseljevati tudi prebivalstvo, ki je domovino zapuščalo v iskanju boljšega zaslужka in upanju po lažjem življenju. Kljub temu, da se jih je večina izselila ilegalno, pa te skupine izseljencev ne moremo označevati kot politične emigrante, saj jih večina pred izselitvijo ni bila izpostavljena političnim pritiskom s strani takratne jugoslovanske oblasti.⁴

Ko je sredi 60-ih let tedanja jugoslovanska vlada »odprla« državnne meje, je postala Jugoslavija edina socialistična ali komunistična država, ki je svojim državljanom omogočala zakonito preseljevanje v druge države. Tako so se jugoslovanski državljani lahko pridružili svojim prijateljem ali sorodnikom kjerkoli po svetu, če jim je priselitev omogočila migracijska politika priseljenjske države. Politika odprtih meja je ustvarila tudi nov tip migranta, ki je obdržal državljanstvo svoje izvorne države, s strani države gostiteljice pa je bil obravnavan kot začasni migrant, oziroma kot gostujoči delavec. V slovenski terminologiji se je zanje uveljavil izraz »zdomci.« Rezultat izseljevanja v 60-ih letih je bila ustanovitev novih slovenskih etničnih naselbin v vseh zahodnoevropskih državah, še zlasti v Nemčiji, Avstriji, Franciji, Švici ter na Švedskem, Nizozemskem in Norveškem.⁵

Enako kot zdomce so jugoslovanske oblasti obravnavale tudi tiste jugoslovanske državljane, ki so se v 60-ih in 70-ih letih izselili v Avstralijo in Kanado. Oblasti so jih namreč smatrale za lojalne jugoslovanske državljane in od njih pričakovale, da bodo obdržali jugoslovanske potne liste.⁶ Ta politika jugoslovanskih oblasti do izseljencev je bila precej podobna izseljenjski politiki nekdanje Avstro-ogrske monarhije iz obdobja pred prvo svetovno vojno; zlasti do svojih izseljencev v ZDA, katere so smatrali za ptice selivke, ki bodo nekaj let delali in živeli v ZDA, potem pa se vrnili v domovino.⁷

Ta kratek povzetek zgodovine slovenskih migracij je potreben za razumevanje, kdo v odnosu do stare domovine so ljudje, ko govorimo o slovenskih izseljencih oziroma o izseljencih na splošno. To je pomembno zlasti za razumevanje podpore, ki so jo izseljenjske skupine nudile svojim sonarodnjakom v domovini v borbi za združitev ali ustanovitev novih držav v vzhodni Srednji Evropi, ter za lažje razumevanje razlogov, ki so v zvezi s temi procesi privedli izseljenjske skupine do izvajanja različnih oblik pritiskov na vlade njihovih novih domovin.⁸ V teh procesih so izseljenjske skupnosti držav vzhodne Srednje Evrope postajale še bolj samozavedne in ravno to jim je, v primerjavi z drugimi etničnimi skupinami, pomagalo obdržati se nekoliko dlje v talinlem loncu ZDA.⁹ Primer slovensko-ameriške samozavednosti, kakor tudi, da so se Slovenci v ZDA zavedali določenih problemov v zvezi z »nepomembnostjo Slovenije v svetu,« je lepak, ki smo ga

³ Matjaž Klemenčič: *Slovenes of Cleveland: The Creation of a New Nation and a New World Community Slovenia and the Slovenes of Cleveland, Ohio*. Novo mesto, 1995, str. 48–53.

⁴ *Ibid.*, 53–77.

⁵ Anton Gosar: Obseg, vzročnost in karakteristika slovenskega izseljevanja v tujino. *Zbornik – Iseljenštvo naroda i narodnosti Jugoslavije i njegove uzajamne veze s domovinom*. Zagreb, 1978, str. 144–159.

⁶ Vesna Mikačič: Jugoslovanski doseljenici u Australiji s posebnim osvrtom na razvoj etničke naseobine na metropolitanskom području Sydneya, doktorski rad. Ljubljana, 1984.

⁷ Matjaž Klemenčič: Die Auswanderung der Slowenen aus der Habsburgmonarchie in die USA und deren Integrierung in die neue Heimat USA (1870–1914). – v tisku v *Österreichische Osthefte*, Wien.

⁸ Joseph O'Grady (ured.): *The immigrants' influence on Wilson's peace policies*. Louisville, 1967.

⁹ Več o vplivih dejavnosti v zvezi s starimi domovinami na nadaljnji obstoj etničnih skupnosti v ZDA najdemo v John Higham: Introduction – The forms of ethnic leadership. *Ethnic leadership in America*, 3–4 (ured. John Higham). *The John Hopkins Symposia in Comparative History*, no. 9. Baltimore (Maryland), 1978.

videli julija leta 1991 na slovenskem praznovanju v Pennsylvaniji v Borough of SNPJ in je nosil naslednje sporočilo: »*Če bi bile klobase nafta, bi bili ameriški marinci v Sloveniji 26. junija.*«¹⁰

2. Delovanje slovenskih izseljencev v ZDA v zvezi z ustanavljanjem jugoslovanske države med prvo svetovno vojno in po njej

Kot smo že uvodoma omenili, je večina slovenskih izseljencev zunaj slovenskega etničnega ozemlja živela do prve svetovne vojne v ZDA. V tem obdobju so bile ZDA tudi edina država na svetu, kjer so se priseljenci lahko svobodno organizirali z namenom izrekanja podpore stari domovini, hkrati pa so bile ZDA tudi edina država, kjer so Slovenci lahko svobodno in brez kakršnihkoli pritiskov izrekli svoje mnenje za ali proti Avstro-Ogrski kot svoji »domovini.« Tako je naprimer eden pomembnejših slovensko-ameriških časopisov, *Clevelandska Amerika* v obdobju prve svetovne vojne kritiziral aktivnost avstrijskih diplomatskih predstavnikov, še zlasti, ko je avstrijski konzul v Clevelandu Ludwig poskušal vplivati na Slovence ter ostale državljane njegove države, da bi se vrnili v domovino in se borili za Avstro-Ogrsko. Glede na poročila istega vira sta bila prva prostovoljca, ki sta se v Clevelandu vpisala v avstrijsko vojsko, pripadnika hrvaške narodnosti, tema pa so sledili še nekateri Poljaki, ki so prav tako gojili simpatije do Monarhije.¹¹ Uslužbenci avstrijske diplomacije v ZDA so si med prvo svetovno vojno tudi prizadevali pridobiti za štrajk čim večje število izseljencev, oziroma bivših državljanov Avstro-Ogrske, še posebej tistih, ki so bili zaposleni v tovarnah orožja. Ameriški sindikati so takšnim poskusom štrajka nasprotovali in od delavcev zahtevali, da ostanejo na svojih delovnih mestih,¹² hkrati pa si je ameriška vlada prizadevala poloviti čim večje število avstrijskih tajnih agentov.¹³ Protiavstrijski občutki med Slovenci v Clevelandu ter drugod po ZDA pa so svoj višek dosegli potem, ko so Avstriji in ostalim državam »Centralnih sil« napovedale vojno tudi ZDA. Ravno tako kot antiavstrijska pa je bila že pred prvo svetovno vojno, kot rezultat antipravoroslavskih občutij med delom slovenskega izseljenstva v ZDA ter ob tem seveda tudi v Clevelandu, razširjena tudi antisrbska propaganda.¹⁴

Že v začetni fazi prve svetovne vojne je srbska vlada novačila za boj na Solunski fronti slovenske, hrvaške ter srbske prostovoljce iz ZDA.¹⁵ Tako je naprimer že junija istega leta šla na Solunsko fronto prva skupina slovenskih, hrvaških ter srbskih Clevelandčanov, v kateri je bilo tudi 26 Slovencev. O tem je *Clevelandska Amerika* poročala kot o zgodovinskem dogodku, »*saj so Južni Slovani, ki so živeli v ZDA, prvič v zgodovini zapuščali novo domovino z namenom, da bi se borili na evropskih bojiščih.*« Ob tem dogodku se je v slovenskih in hrvaških clevelandskih predmestjih zbralo na tisoče ljudi, da bi se poslovili od vojakov. Prostovoljci so korakali po največji slovenski naselbini v ZDA na St. Clair Avenue, v Grdinovi dvorani, ki je bila v lasti slovenske podjetniške družine iz Clevelanda, pa so bodočim vojakom ter njihovim poveljnikom pripravili poslovilno kosilo. Nato so pod poveljstvom komandirjev Stjepana Popovića in Stjepana Manceta odkorakali na železniško postajo, kjer so jih čakali železniški vagoni, okrašeni z lepaki, ki so jih proglasili za »prvo skupino borcev za svobodno Jugoslavijo.«¹⁶ Konec julija 1917 je odšla iz Clevelanda na Solunsko fronto še druga skupina slovenskih, hrvaških ter srbskih prostovoljcev. Slovenska skupnost se je tudi ob tem dogodku zbrala v Grdinovi dvorani, v čast slovenskih prostovoljcev pa sta poleg znanega srbskega priseljenca dr. Ljuba Leontića spregovorila

¹⁰ United Americans for Slovenia make a difference. *Ameriška domovina*, leto 94, posebna izdaja. Cleveland, jesen 1992.

¹¹ 200.000 »Avstrijcev.« *Clevelandska Amerika*, leto 7, št. 60. Cleveland, 28. julija 1914, str. 1.

¹² Mestne novice. *Clevelandska Amerika*, leto 8, št. 75. Cleveland, 17. oktobra 1915, str. 1.

¹³ Avstrijski zarotniki so v Clevelandu. *Clevelandska Amerika*, leto 10, št. 135. Cleveland, 19. novembra 1917, str. 1.

¹⁴ Matjaž Klemenčič: *Ameriški Slovenci in NOB v Jugoslaviji*. Maribor, 1987, str. 87.

¹⁵ Ivan Čizmić: *Jugoslovenski iseljenički pokret u SAD i stvaranje jugoslovanske države*, Zagreb, 1974, str. 317.

¹⁶ Odhod jugoslovanskih prostovoljcev; V nedeljo popoldne se je odpeljala prva četa Slovencev, Hrvatov in Srbov iz Clevelanda na Solunsko bojišče; Ljudstvo priredilo sijajno odhodnico prostovoljcem; V kratkem odide še druga četa prostovoljcev na bojišče. *Clevelandska Amerika*, leto 10, št. 82. Cleveland, 11. julija 1917, str. 1.

še župnik hrvatske cerkve Sv. Pavla na St. Clair Avenue Niko Grškovič in slovenski predstavnik Jugoslovanskega odbora v Washingtonu dr. Drago Marušič.¹⁷

Slovenska etnična skupnost v ZDA je podpirala tudi Slovence, ki so se borili v ameriški armadi. Tako so septembra 1917 gostili slovenske vojake, ki so jih vpoklicali v 23. korpus armade ZDA. Kot je poročala *Clevelandska Amerika*, so na tej prireditvi sodelovali tako Urad za vojaške zadeve Clevelanda, kakor tudi grosistični trgovci iz 23. volilnega okraja, ki so prireditev financirali, tako da so bile cigarete ter hrana in pijača zastoj, goste pa so zabavali nekateri člani clevelandskega gledališča.¹⁸

V armado ZDA je bilo v obdobju prve svetovne vojne vpoklicanih preko 5.000 pripadnikov prve in druge generacije slovenskih izseljencev. O številu vojakov slovenskega porekla v armadi ZDA se je razvila zanimiva razprava, ki na eni strani zaključuje, da je dejansko število slovenskih vojakov v armadi ZDA zelo težko ugotovljivo, na drugi pa, da so bili Slovenci oziroma slovenski priseljenci zelo ponosni na služenje vojaškega roka v armadi ZDA.

Leta 1918 je R. H. Miller poslal poizvedovalni službi ameriške armade (U.S. Army's Intelligence Bureau) poročilo, v katerem navaja, da se je v vojaškem vežbališču Sherman 85 rekrutov proglasilo za Slovence, 798 za Avstrijce in 437 za Slovane. Ob tem je *Clevelandska Amerika* zapisala, da te številke že same po sebi dokazujejo nepravilnost podatkov, oziroma da so bili netočni tako podatki o številu Slovanov, kakor tudi podatki o številu Avstrijcev. Ta kritika je Millerja prisilila, da se je ponovno lotil ugotavljanja narodnostne pripadnosti vojakov v vojaškem kampu Sherman¹⁹ in ugotovil, da je bila med vojaki slaba tretjina Slovencev.

Seveda pa pri vojski ni šlo le za slavo, ampak tudi za bitke in kjer so bile bitke, so bili tudi ranjenci, čemur se niso mogli izogniti tudi slovenski Američani, ki so vojaški rok v armadi ZDA odslužili med prvo svetovno vojno na evropskih bojiščih. Prva skupina le-teh se je vrnila v Cleveland že januarja 1919.²⁰ Seveda je bilo med vojaki tudi mnogo padlih in tako je bilo med 718 vojakov iz Clevelanda, ki so padli v bojih prve svetovne vojne, tudi 14 Slovencev.²¹

Padli slovenski vojaki so seveda predstavljali veliko breme za celotno slovensko skupnost v Clevelandu in ostalih slovenskih naselbinah v ZDA. Tako lahko grobove padlih ameriških vojakov slovenskega porekla zasledimo na večini pokopališč v bližini vseh slovenskih naselbin v ZDA. Za pomoč družinam padlih so v slovensko-ameriški skupnosti poskušali zbirati denarna sredstva, bilo pa je tudi nekaj neuspešnih poskusov slovenskih organizacij, da bi zgradili sirotišnice za otroke, ki so v vojni ostali brez staršev.

Politične aktivnosti ameriških Slovencev med prvo svetovno vojno lahko v grobem razdelimo na aktivnosti v okviru ameriških inštitucij, kjer so podporo politiki ZDA izražali na načine, ki so bili podobni tistim, s katerimi so politiko ZDA v ameriški družbi podpirali na splošno, ter na aktivnosti v okviru slovensko-ameriške skupnosti, pri katerih so Slovenci poskušali vplivati na dogodke v stari domovini. Le-te pa lahko dalje delimo na: a) tiste, ki so podpirali nadaljnji obstoj Habsburške monarhije, b) tiste, ki so podpirali ustanovitev Kraljevine Jugoslavije (to je razširitev Srbije in Črne Gore na območja, ki so bila v okviru Habsburške monarhije poseljena s Slovenci, Hrvati ter Srbi) in c) tiste, ki so podpirali ustanovitev jugoslovanske zvezne republike.

¹⁷ Narodni shod v četrtak – slovenski in hrvaški prostovoljci iz Clevelanda odidejo na bojišče in narod je vabljen, da pride na slovo od mož in fantov, ki odhajajo na fronto – shod se vrši v četrtak 12. junija ob 8. zvečer v Grdinovi dvorani – fini govorniki na programu. *Clevelandska Amerika*, leto 10, št. 80. Cleveland, 11. julija 1917, str. 1.

¹⁸ Nocoj je poslovilni večer slovenskim vojakom v Grdinovi dvorani. *Clevelandska Amerika*, leto 10, št. 108. Cleveland, 17. septembra 1917, str. 1.

¹⁹ Koliko je slovenskih vojakov v Chillichote. *Clevelandska Amerika*, leto 11, št. 22. Cleveland, 25. februarja 1918, str. 1; V nedeljo je vse ameriški dan na vojni razstavi. *Clevelandska Amerika*, leto 11, št. 137. Cleveland, 22. novembra 1918, str. 1.

²⁰ Spomin padlim slovenskim vojakom. *Clevelandska Amerika*, leto 22, št. 77. Cleveland, 2. julija 1918, str. 1.

²¹ Ibid., 1.

Dokler v dogajanja prve svetovne vojne niso vojaško posegle tudi ZDA, so mnogi ameriški Slovenci odkrito podpirali Habsburško monarhijo in nekateri so s to podporo, čeprav tajno, nadaljevali tudi kasneje. »Avstrijakantstvo« je bilo med ameriški Slovenci ob začetku prve svetovne vojne močno razširjeno, podpirali pa so ga zlasti diplomatski predstavniki Avstro-Ogrske in nekateri slovenski katoliški duhovniki. Čeprav Slovenci, ki so odkrito podpirali Habsburško monarhijo, niso ustanovili posebnih organizacij, pa so bili v delu slovenskega izseljenskega tiska vendarle precej aktivni.

Druga skupina aktivistov med slovenskimi izseljenci se je združevala okrog Slovenske Lige in kasneje okrog Slovenske narodne zveze. Čeprav sta obe sodelovali z Jugoslovanskim odborom iz Londona, sta bili ob vprašanju ureditve bodoče jugoslovanske države zelo previdni.

Tretja skupina je delovala preko Slovenskega republičanskega združenja, ki se je po združitvi s Hrvati preimenovala v Jugoslovansko republičansko združenje. Zavzemala se je za ustanovitev Jugoslavije kot zvezne republike, v okviru katere bi imela Slovenija status avtonomne republike.

Razen tega pa so bili Slovenci iz Clevelanda aktivni še v različnih odborih, ki so delovali v ZDA in podpirali politiko ameriške države. Tako so ameriško-slovenske bratske podporne organizacije investirale na tisoče dolarjev v vojaške obveznice, ki jih je z namenom zagotovitve denarja za nakup orožja in ostale vojaške opreme za potrebe armade prodajala ameriška država. Poleg finančne podpore pa so ameriški Slovenci, še zlasti študentje pomagali armadi ZDA pri rekrutaciji novih vojakov. Takoj po vstopu ZDA v vojno so Slovenci iz Clevelanda poslali predsedniku Woodrowu Wilsonu zaobljubo podpore ameriški vojaški politiki. Podobna pisma so ameriški Slovenci pošiljali v znak podpore tudi iz številnih drugih sestankov in prireditve. Eno takih je bilo naprimer pismo s sestanka Clevelandsko-slovenskega političnega kluba, ki je poudarjalo lojalnost slovenskih Američanov do ZDA in njihovo pripravljenost za borbo proti Avstroogrski monarhiji. Poleg velike podpore, ki jo je uživala ameriška država med Slovenci v ZDA, pa je to pismo izražalo tudi upanje, da bo predsednik Wilson zavaroval obstoj malih evropskih narodov, med njimi tudi slovenskega.

Slovenski, hrvaški in srbski politiki, ki jim je med prvo svetovno vojno uspelo pobegniti iz Avstrije, so v Londonu ustanovili tako imenovani Jugoslovanski odbor, katerega namen je bila združitev jugoslovanskih pokrajin, ki so bile tedaj še v okviru Avstroogrske, s Kraljevinama Srbijo ter Črno goro v Kraljevino Jugoslavijo.²² Ta odbor je v boju za združitev jugoslovanskih dežel pričakoval sodelovanje in podporo zlasti s strani Slovencev, Hrvatov in Srbov, ki so kot izseljenci živeli v ZDA. Omenimo naj, da je *Clevelandska Amerika* predlagala sodelovanje ameriških Slovencev z Jugoslovanskim odborom v treh točkah:

- 1) *Ustanovili naj bi odbor, ki bi Slovence zastopal na mirovni konferenci, kjer bi postavili svoje zahteve.*
- 2) *Sodelovanje z ostalimi slovanskimi narodi (Hrvati, Čehi in Poljaki), saj bi bilo to koristno v načrtovanju poveljne dobe.*
- 3) *Ohraniti Slovensko Ligo nedotaknjeno in nezdruženo z ostalimi podobnimi ligami.*

Piscem v *Clevelandski Ameriki* je namreč bilo že takrat jasno, kje so meje takega sodelovanja, zato so zapisali: »Če bi se združili s Čehi in Hrvati, ki so že ustanovili svoje Lige, potem naj bo to naše sodelovanje soglasno. Le tako bomo lahko bolj uspešni in učinkoviti. Vendar pa se ne bomo združili s temi Ligami v en konglomerat. Tu bodo še vedno ostale tri različne lige, slovenska, hrvaška in češka, ki bodo vse delovale za dobro svojega lastnega naroda.«²³

Ustanovitelji Slovenske Lige niso imeli namena propagirati Jugoslavije kot centralizirane države. Ko je bila Liga februarja leta 1915 ustanovljena, njeni voditelji tudi niso imeli ideje, kako naj bi se Slovenci združili z ostalimi slovanskimi narodi. *Clevelandska Amerika* je tako kot

²² Matjaž Klemenčič, *Ameriški Slovenci ...*, 85–87.

²³ *Ibid.*, 94.

zaveznike v boju za pravice slovenskega naroda identificirala le ameriške Čehi in ameriške Hrvatje.²⁴

Predstavniki 27-ih odsekov Slovenske Lige so se leta 1915 srečali v Chicagu in sprejeli resolucijo, v kateri so zahtevali jugoslovansko federacijo, ki bi združevala vse Slovence. Na tem srečanju je bil za predsednika Lige izbran Frank Sakser, bankir iz New Yorka, za tajnika Edward Kalish iz Clevelanda, za blagajnika pa John Jager, znameniti arhitekt iz Minneapolisa.

10. marca leta 1915 so svojo resolucijo sprejeli tudi predstavniki dela jugoslovanskih izseljencev, ki so se srečali v Chicagu. V njej so proglasili, da so »*Slovinci, Hrvati in Srbi en narod z enim jezikom, katerega skupno ime je bilo jugoslovansko.*« Seveda pa ta izjava ni bila v skladu z interesi slovenskega naroda in njegovo pravico do suverenosti.²⁵

V prvi polovici leta 1915 je Slovenska Liga organizirala večje število zborovanj, na katerih so njeni voditelji uspešno razširjali ideje Lige.²⁶ Tako se je na primer februarja 1915 zbralo na zborovanju v Clevelandu okrog 2.000 ljudi, ki so se zavzeli za ustanovitev več odsekov Lige v tem mestu. Ob tem velja omeniti, da je imela podružnica Lige v Clevelandu v času zborovanja le okrog 200 članov. Na zborovanju je govoril tudi hrvaški župnik cerkve Sv. Nikole iz Clevelanda, don Niko Gršković, ki je v svojem govoru Avstrijo primerjal z »*materjo šestih otrok, ki pa skrbi le za dva, ostale štiri pa zanemarja*« in s »*ptičem, ki ne vzgaja svojih lastnih mladičev.*« Navedel je tudi, da so Nemcem ter Madžarom v Avstriji zagotovljene vse človekove pravice, medtem ko so bile le-te Slovanom poteptane. Svoj govor je don Gršković zaključil z zahtevo po odpravi teh nepravilnosti in pozval vse narodno zavedne Slovence, naj se pridružijo tej organizaciji, saj bodo le na ta način lahko uresničevali zahteve Lige.²⁷ Na zborovanju so izvolili tudi funkcionarje clevelandskega odseka Lige: Louisa J. Pirca, lastnika časopisa *Ameriška domovina*, Edwarda Kalisha ter Ivana Breskvarja. Izbrali so tudi dva delegata za konvencijo jugoslovanskih izseljenskih skupin v ZDA, ki se je po tem zborovanju sestala v Chicagu 10. marca 1915.²⁸

Podobno zborovanje je decembra 1915 organizirala tudi clevelandska podružnica Slovenske Lige, na katerem so bili navzoči tudi predstavniki hrvatskih in srbskih društev. Ob dr. Miranu Marjanoviću, ki je bil kot avstrijski odvetnik zaprt na ljubljanskem gradu in je spregovoril o razmerah v Habsburški monarhiji, so na tem zborovanju nastopili še don Niko Gršković ter nekateri drugi govorniki iz New Yorka in stare domovine.²⁹ O tem zborovanju je poročal tudi ameriški tisk, kar priča o precejšnji zainteresiranosti ameriške javnosti za dogajanja na evropskem jugovzhodu.

Zborovanje, ki se ga je udeležilo več kot 1.000 ljudi, je konec decembra 1915 organizirala tudi Slovenska Liga. Sklical ga je njen predsednik, ki ga je tudi otvoril, nakar je don Niko Gršković govoril »*o trpljenju jugoslovanskih narodov pod mačevo, Avstrijo.*«³⁰

28. aprila 1916 so se ljudje zbrali v Grdinovi dvorani, da bi poslušali govor dr. Nika Zupaniča, slovenskega politika in odposlanca Jugoslovanskega odbora, prvega Slovenca, ki je med prvo svetovno vojno prispel v Ameriko.³¹

18. avgusta 1916 je Slovenska Liga sklicala nov protest, tokrat proti italijanski okupaciji slovenskih ozemelj, na katerem sta poleg dr. Nika Zupaniča govorila še srbski predstavnik Milan Marjanović in hrvaški predstavnik don Nikola Gršković. Slovenci iz Clevelanda pa tudi po vseh ZDA so tedaj zbirali podpise proti italijanskim namenom priključitve delov slovenskega ozemlja.

²⁴ Ibid., 98.

²⁵ Ibid., 98.

²⁶ Ibid., 98.

²⁷ Narodno zborovanje. *Clevelandska Amerika*, leto 8, št. 16. Cleveland, 23. februarja 1915, str. 1.

²⁸ Ibid., 1.

²⁹ Mestne novice. *Clevelandska Amerika*, leto 8, št. 103. Cleveland, 24. decembra 1915, str. 1.

³⁰ Sijajno zborovanje narodne skupščine. *Clevelandska Amerika*, leto 8, št. 104. Cleveland, 24. decembra 1915, str. 1.; Matjaž Klemenčič, *Ameriški Slovenci* ..., 98.

³¹ Ljudski shod v Grdinovi dvorani; Dr. Zupanič govori; Dr. Zupanič iz Londona dospel v Cleveland. *Clevelandska Amerika*, leto 9, št. 49. Cleveland, 26. aprila 1916, str. 1.

Prizadevali so si zbrati 20.000 podpisov v znak protesta proti tem nameram in jih v obliki peticije predati vladam antantni sil.³²

Proti koncu leta 1917 je spričo neaktivnosti voditeljev ter njihovih medsebojnih sporov pričela dejavnost Slovenske Lige v ZDA močno pešati. Vzroke za tako stanje gre iskati v različnih pogledih na obliko državne ureditve nove jugoslovanske države.

Ameriški Slovenci, ki so podpirali ustanovitev ter aktivnosti Jugoslovanskega odbora v Londonu, so ustanovili Slovensko narodno zvezo. Le-ta je svoje prvo zborovanje organizirala 14. oktobra 1917 v Grdinovi dvorani v Clevelandu. Na njem je spregovoril tudi slovenski odposlanec Jugoslovanskega odbora dr. Drago Marušič.³³ 9. januarja leta 1918 je na podobnem zborovanju v Clevelandu nastopil tudi stotnik srbske armade Vekoslav Fon, ki je govoril o spopadih na avstrijsko-ruski fronti, kjer se je boril, predno je stopil v srbsko vojsko.³⁴

Istočasno so se pričeli organizirati tudi antimonarhistično usmerjeni ameriški Slovenci, ki so leta 1917 sprejeli Chicaško izjavo, v kateri so zahtevali ustanovitev jugoslovanske zvezne republike, ki bi zajemala tudi ozemlja avtohtone poselitve Slovencev. Pobudo za Chicaško deklaracijo so dali socialistično ter liberalno usmerjeni ameriški Slovenci.³⁵ S tem dokumentom so dobile vso podporo tudi ideje za ustanovitev zvezne jugoslovanske republike, ki jih je zagovarjal pisatelj Ivan Cankar. Chicaška izjava, katere avtorji so bili ustanovitelji Jugoslovanske socialistične federacije, je poleg združitve Slovencev z ostalimi »južnoslovanskimi plemeni« v jugoslovansko zvezno republiko zahtevala tudi »enakopravnost« vseh »jugoslovanskih plemen« ter ustanovitev Jugoslovanskega republičanskega združenja, organizacije ameriških Slovencev, Hrvatov in Srbov, ki so se zavzemali za ustanovitev jugoslovanske zvezne republike.

Za podobno državno ureditev Jugoslavije so se zavzemali tudi socialisti, vendar pa naj bi se po njihovem v jugoslovansko zvezno republiko poleg vseh jugoslovanskih narodov združili tudi Bolgari. Čeprav se ideja jugoslovanske zvezne republike ni uresničila in je Jugoslavija postala monarhija pod srbsko dominacijo, so slovenski socialisti iz ZDA, ki so sicer to dejstvo močno kritizirali, po prvi svetovni vojni vendarle sodelovali z novo jugoslovansko državo.

Vse organizacije ameriških priseljencev iz vrst vseh jugoslovanskih narodov so delovale avtonomno, vendar pa niso nasprotovale ideji medsebojnega komuniciranja na enakopravnih temeljih. Tako je na primer delovala tudi Jugoslovanska socialistična zveza, katero so sestavljale tri sekcije (slovenska, hrvaška ter srbska), od katerih je vsaka imela svojo lastnino ter svoje glasilo in voditelje. Do konca leta 1918 so po nekaterih večjih slovenskih naselbinah v ZDA ustanovili preko 100 sekcij Jugoslovanskega republičanskega združenja.³⁶

Od 14. do 16. aprila leta 1918 se je v Clevelandu sestala konvencija promonarhistične Slovenske narodne zveze, katere najpomembnejši zaključek je bila tako imenovana Clevelandška izjava³⁷ (bila je v direktnem nasprotju z liberalno Chicaško deklaracijo). V njej je bilo zapisano:

- 1) *Slovenci, Hrvatje in Srbi so en narod.*
- 2) *Slovenci ne morejo eksistirati samostojno, zato je edino upanje za Slovence politična zveza s Hrvati in Srbi in ustanovitev svobodne in neodvisne države.*
- 3) *Vsi trije deli jugoslovanskega naroda morajo biti povsem enakopravni, to enakopravnost mora zagotavljati tudi jugoslovanska Ustava.*

³² Poziv Slovincem v domovino! V petek 18. avgusta se vrši v Grdinovi dvorani pod avtoriteto Slovenske lige splošen ljudski shod v protest laške okupacije slovenskega ozemlja. Dolžnost vsakega Slovence je, da se udeleži tega zborovanja. Kujte železo dokler je vroče. *Clevelandška Amerika, leto 9, št. 97.* Cleveland, 16. avgusta 1916, str. 1.

³³ Ljudski shod v nedeljo popoldan, Dr. Drago Marušič iz Washingtona govori! *Clevelandška Amerika, leto 10, št. 119.* Cleveland, 12. oktobra 1917, str. 1.

³⁴ Javni ljudski shod v sredo 9. januarja. Na shodu govori stotnik Vekoslav Fon. *Clevelandška Amerika, leto 11, št. 2.* Cleveland, 7. januarja 1918, str. 1.

³⁵ Matjaž Klemenčič, *Ameriški Slovenci ...*, 106–116.

³⁶ *Ibid.*, 117.

³⁷ *Ibid.*, 103.

17. junija 1918 je *Clevelandska Amerika* zapisala, da je češki voditelj Thomas Masaryk obsodil ustanovitev Slovenskega republičanskega združenja, oziroma kasnejšega Jugoslovanskega republičanskega združenja in da bo z vsemi silami podpiral Jugoslovanski odbor v Londonu ter Kraljevino Jugoslavijo.³⁸

Konec februarja 1919 se je okrog petdeset predstavnikov Slovenskega republičanskega združenja zbralo v Clevelandu,³⁹ kjer so sprejeli naslednjo resolucijo:

1) *Slovensko republičansko združenje se bo v bodoče ukvarjalo predvsem z antiitalijansko propagando, saj so spričo jugoslovanske neenotnosti največ pridobili ravno Italijani.*

2) *Slovensko republičansko gibanje bo vzpostavilo tesne in zaupne stike z vlado Združenih držav in podpiralo nadaljevanje procesa amerikanizacije.*

(Clevelandska Amerika je ob tem zapisala, da predstavlja ta točka »način zveze, kako se je združenje borilo zoper samovoljnost voditeljev, kakršni so bili Etbin Kristan in ostali, ki so slovenske izseljence odvajali od resničnih ameriških idealov«).

3) *Predstavniki Slovenskega republičanskega združenja naj bi izvolili svoje predstavnike in jih poslali v jugoslovansko vlado v Zagreb in Ljubljano.*

4) *V domovino naj bi čimprej poslali tudi pomoč, čeprav so Zvezo zaradi pošiljanje pomoči stari domovini v obdobju avstrijske okupacije močno kritizirali.*

5) *V Slovenijo naj bi poslali tudi odposlansvo, ki bi pomagalo ameriškim Slovencem, kateri so želeli potovati v domovino, in bi na ta način tudi uredili zveze med Ameriko in Jugoslavijo.*⁴⁰

Iz vsega navedenega lahko vidimo, da so si Južni Slovani v Ameriki tako med prvo svetovno vojno kakor tudi v prvih letih po njenem koncu na vsak način prizadevali uresničiti idejo jugoslovanske zvezne republike in da te ideje niso povsem opustili niti potem, ko je Jugoslavija že postala centralizirana monarhija.⁴¹

Leta 1921 je Etbin Kristan, med prvo svetovno vojno voditelj gibanja za Jugoslovansko zvezno republiko, postal uradnik kraljevega režima in se vrnil v Združene države kot jugoslovanski izseljenski komisar. Na tem položaju je ostal do konca dvajsetih let 20. stoletja, nato pa se je naselil v Grand Havenu v Michiganu in postal lastnik restavracije.

V tem članku se ne bomo ukvarjali z obdobjem od sredine 20-ih let do konca druge svetovne vojne, saj v stališčih slovenske izseljenske skupnosti do Jugoslavije v tem času ni prišlo do bistvenih sprememb. Ponovili sta se le stari zahtevi po federativni ureditvi jugoslovanske države in po združitvi celotnega slovenskega etničnega ozemlja v Sloveniji. Ta druga zahteva se je nanašala zlasti na Primorsko.⁴²

3. Idejno gibanje slovenske politične emigracije v ZDA za neodvisno slovensko državo po drugi svetovni vojni

Na podlagi dela *Slovenski progra*, avtorja dr. Lamberta Ehrlicha, v katerem je že kmalu po okupaciji in razdelitvi slovenske zemlje med Madžare, Italijane in Nemce leta 1941 zahteval neodvisno slovensko državo, ki bi združevala vso slovensko etnično ozemlje, je kasneje dr. Ciril Žebot pripravil spis *Narod sredi Evrope*, v katerem utemeljuje pravico slovenskega naroda do samostojne slovenske države, ki predstavlja temeljno listino za kasnejše delovanje tistega dela slovenske politične emigracije, ki je po drugi svetovni vojni zahtevala ustanovitev samostojne slovenske države.

Po italijanski kapitulaciji leta 1943 se je Žebot preselil v Rim, kamor je po osvoboditvi Rima leta 1944 prišel tudi podpredsednik jugoslovanske vlade v izgnanstvu dr. Miha Krek, ki pa

³⁸ Masaryk silovito obsodil Slovensko republikansko združenje. *Clevelandska Amerika*, leto 11, št. 70. Cleveland, 17. junija 1918, str. 1.

³⁹ Matjaž Klemenčič, *Ameriški Slovenci ...*, 103.

⁴⁰ *Ibid.*, 102–105.

⁴¹ *Ibid.*, 101–105.

⁴² S temi vprašanji se avtor teh vrstic ukvarja v knjigi Matjaž Klemenčič, *Ameriški Slovenci ...*, 143–281.

je bil jeseni istega leta razrešen vseh funkcij. Od takrat sta z Žebotom poslala zahodnim zaveznikom več spomenic, v katerih sta jim predlagala zasedbo vse Slovenije, da bi tako omogočili vzpostavitev slovenske demokratične oblasti in rešili Slovenijo pred komunistično nevarnostjo.

V krogih slovenske politične emigracije je že konec leta 1945 prišlo do razhajanja v zvezi z vprašanjem zahtev o bodočnosti slovenskega naroda. Dr. Miha Krek, ki je bil oktobra 1945 izvoljen za predsednika Narodnega odbora za Slovenijo, je zagovarjal obnove federativne demokratične Kraljevine Jugoslavije, dr. Žebot pa je ustanovil Akcijski odbor za zedinjeno in suvereno slovensko državo (v nadaljevanju Akcijski odbor), ki je v letih 1946 in 1947 poslal zahodnim zaveznikom več spomenic z zahtevami po ustanovitvi slovenske države, katera bi naj obsegala celotno slovensko etično ozemlje. Poleg spomenic je Akcijski odbor pričel izdajati *Znamenja ob poti*, v začetku maja 1946 *Slovensko državo*, ki je izhajala kot vestnik Akcijskega odbora. Decembra leta 1949 je v Barbertonu (mesto južno od Clevelanda) v zvezni državi Ohio izšla tudi prva številka *Slovenske Pravice*, ki jo je izdajal župnik Anton Merkun urejal pa Mirko Geratič. Na pobudo patra Kazimirja Zakrajška je 25. julija 1950 izšla prva številka *Slovenske države* tudi v Chicagu, nakar se je leta 1954 preselila v Toronto v Kanadi, kjer jo je do leta 1961 urejal dr. Rudolf Čuješ, med letoma 1961 in 1987 Vladimir Mauko in po letu 1987 Luka Jamnik. V tem času se je v ZDA preselil tudi dr. Ciril Žebot, poleg njega še dr. Štefan Falež, Dušan Humer, dr. Ludvik Leskovar in Slavko Novak. Falež, Humer in pater Kalist Langerholz, ki je bil v času Zakrajškovega župnikovanja za Bežigradom Zakrajškov kaplan, so pripravili *Slovensko izjavo*, ki je izrazila podporo samostojni slovenski državi in željo za njeno uresničenje s pomočjo Narodnega odbora za svobodno Evropo (National Committee for Free Europe) v ZDA. Omenjeno izjavo so podpisovali še vse do leta 1953 in v tem času zbrali več kot 300 podpisov.⁴³

V okviru delovanja slovenske politične emigracije je izdajanje časopisa *Slovenska država* in podpisovanje *Slovenske izjave* naletelo na hude kritike s strani vodilnih članov Slovenske ljudske stranke, še zlasti pa dr. Mihe Kreka, ki je septembra leta 1950 napadel Izjavo, češ da pomeni rušenje enotnosti slovenske politične emigracije. Dr. Krek je ob tem zapisal, da je pomembno najprej zrušiti komunizem v stari domovini, nato pa »*bo v svobodi narod sam odločal o svoji usodi*«. ⁴⁴ Dr. Krek pa je objavljal napad na to gibanje tudi v *Klicu Triglava*, glasilu mladih liberalcev iz Londona.⁴⁵

V letih 1951 do 1953 je bila v Chicagu ustanovljena Slovenska narodna zaveza, ki je bila zamišljena kot množična organizacija, ki bi podpirala Akcijski odbor za zedinjeno in suvereno slovensko državo. Slovenska narodna zaveza in Akcijski odbor sta v 50-ih letih pripravila številne spomenice v zvezi s »Tržaškim vprašanjem.« Po končni razdelitvi Svobodnega tržaškega ozemlja leta 1954 je namesto Akcijskega odbora bilo ustanovljeno Slovensko državno gibanje pod vodstvom dr. Mateja Roesemanna, katerega glavni namen je bil širjenje slovenske državne ideje. Zanje je pomembno zlasti Žebotovo delo.⁴⁶

Po letu 1954 je neposredna politična dejavnost za ustanovitev samostojne slovenske države zamrla. Nadomestilo jo je prizadevanje slovenskih intelektualcev iz ZDA za seznanjanje tujine s slovensko zgodovino ter slovenskimi problemi in povezovanje s starejšimi slovenskimi izseljenci druge in tretje generacije. Pomembno je delovanje dr. Ludvika Leskovarja in Slavka Novaka z radijsko uro, kjer sta seznanjala Slovence v okolici Chicaga s slovenskimi problemi. Dr. Ludvik Leskovar in njegova žena Corine sta ustanovila radijski klub, ki je prirejal različne letne prireditve in ples. Na tem mestu moremo omeniti še številne radijske ure, ki so seznanjale staronaseljence s

⁴³ Bogdan Novak: Geneza slovenske državne ideje med emigracijo. *Razprave 17: Slovenci in država – Zbornik prispevkov z znanstvenega posveta na SAZU (od 9. do 11. novembra 1994)*. Ljubljana, 1995, str. 295–305.

⁴⁴ Dr. Miha Krek: Izjava in prošnja Slovincem. *Ameriška domovina*, leto 52, št. 188. Cleveland, 26 septembra 1950, str. 1.

⁴⁵ Bogdan Novak, Geneza slovenske države ..., 301.

⁴⁶ Ciril Žebot: *Slovenija včeraj, danes in jutri I. in II. del*. Celovec, 1967 in 1969; Ciril Žebot: *Neminljiva Slovenija – spomini in spoznanja iz razdobja 70-ih let od Majniške deklaracije*. Celovec, 1988.

problemi Slovenije na različnih etničnih radijskih postajah, še zlasti v Clevelandu in Pittsburghu. Seveda moramo omeniti številne pobude in delo za seznanjanje angleško govoreče znanstvene javnosti s slovenskimi problemi,⁴⁷ pa tudi izgradnjo slovenske kapele v Washingtonu na pobudo Vladimira Preglja, sicer bolj znanega po predsedovanju veliki poroti, ki naj bi odločala o krivdi predsednika ZDA Richarda Nixona v aferi Watergate.

Slovenska politična emigracija je bila torej glede možnosti ustanovitve neodvisne slovenske države razdeljena. Leta 1954 je Slovenska ljudska stranka objavila svoj program. V njem so zlasti pomembni člani številka 1 (z naslovom »Slovenski narod in slovenska država«), številka 7 ter številka 8, v katerih je med drugim zapisano:

Člen 1:

« ... Slovenski narod ima po naravnem pravu pravico do svoje države, da sam ureja svoje življenje, da vstopa v državne zveze ter sodeluje v družini svobodnih narodov. SLS stremi in dela, da bi slovenski narod uveljavil to svojo pravico in se ves združil v slovenski državi ... »

Člen 7:

»Slovinci smo po svobodni odločitvi vstopili v državno skupnost s Hrvati in Srbi ter drugimi južno-Slovanskimi narodi (Majska deklaracija). Zemljepisne, geopolitične in gospodarske okolnosti, sorodnost krvi in jezika ter potrebe za obrambo ozemlja kažejo in utemeljujejo usodno življenjsko povezanost slovenskega naroda z ostalimi južno-slovanskimi narodi. Prvi pogoj vsake njihove bodoče sreče pa je svoboda.«

Člen 8:

»Državne zveze svetovne in evropske razmere ukazujejo tesnejšo povezanost narodov in držav za skupno obrambo miru, za pospeševanje kulturne rasti in za razvoj gospodarstva. SLS smatra, da je svobodna povezanost držav na slovanskem jugu najnaravnejša in najboljša, narod sam pa odloči s splošnim enakim in tajnim glasovanjem vprašanje vstopa Slovenije v vsako zvezo držav. Stranka pozdravlja in podpira graditev in organizacijo združenih držav Evrope.«⁴⁸

Dr. Miha Krek je v svojem komentarju o zgoraj omenjenem programu zapisal, da o konkretnih državnih oblikah strankini programi ponavadi ne govorijo, »vendar pa je radi naših prehodnih razmer bilo potrebno izraziti strankino načelno stališče glede narodne države kot najpoplnejšem izrazu narodne individualnosti in s tem v zvezi jugoslovansko stališče Slovencev. Ta izraz izhaja iz prepričanja, da bo končno še pravočasno zmagala na vsem našem jugu modrost in uvidevnost, ki po vsem kar vidimo in moremo predvidevati, ukazuje vsem narodom v tem delu Evrope, naj vsak v svojem lastnem in skupnem interesu dela za pošten bratski sporazum, za svobodo, mirno povezanost narodnih sil in sredstev, ki jih je treba združiti za ohranitev neodvisnosti vseh in vsakogar ...«⁴⁹ Po letu 1954 sta se obe smeri začeli zblíževati, dokler ni z razglasitvijo neodvisne Slovenije zmagala ideja slovenske neodvisne države.

4. Delovanje slovenskih izseljencev v ZDA za neodvisno Slovenijo

Z izjemo zgoraj omenjenih pripadnikov slovenske politične emigracije vse do srede osemdesetih let ni nihče niti v Sloveniji niti zunaj nje razmišljal o možnostih slovenske neodvisnosti. Slovenski Američani pa tudi ostali Jugoslovani v Ameriki so se v tem obdobju delili

⁴⁷ Te organizacije so izdajale številne znanstvena dela o Sloveniji in Slovencih. Omembne vredni so *Society for Slovene Studies*, *Studia Slovenica* ter *Slovenian Research Centre of America*. Zlasti *Society for Slovene Studies* je že od začetka pri tem omogočala tudi sodelovanje znanstvenikov iz Slovenije, leta 1991 pa je ustanovila posebno organizacijo *American Scholars for Independent Slovenia*, ki je tudi v letih 1991 in 1992 seznanjala ameriško in svetovno znanstveno javnost s problematiko Slovenije. O tem sem pisal v *Reactions of Slovene and Croatian Immigrants: the American Press and Scientists about the Events in Slovenia and in Croatia prior to their Recognition. Kleine Nationen und Ethnische Minderheiten im Umbruch Europas, Small Nations and Ethnic Minorities in an Emerging Europe*, München 1993 (uredili Silvo Devetak, Sergej Flere, Gerhard Seewann) str. 333–338.

⁴⁸ Program Slovenske ljudske stranke. *Slovenija*, leto 5, št. 8 – priloga *Ameriške domovine*, leto 54, št. 179. Cleveland, 20. septembra 1954, str. 1–3.

⁴⁹ Miha Krek: Slovenski programi. *Slovenija*, leto 5, št. 8 – priloga *Ameriške domovine*, leto 54, št. 179. Cleveland, 20. septembra 1954, str. 1.

predvsem glede na svojo politično prepričanje in sicer na progresivne in na konservativce. Medtem ko so bili slovensko-ameriški progresivni krogi, ki so sodelovali tudi s srbskimi in hrvaškimi progresivnimi Američani, včasih celo bolj trdovratni podporniki jugoslovanske zunanje in notranje politike kot sami državljani Jugoslavije, so izseljenci iz vrst političnih emigrantov in konservativno mislečih krogov kritizirali tako jugoslovansko politiko kakor tudi politiko svoje lastne republike.

Do korenitejših sprememb v odnosu do stare domovine je med jugoslovanskimi priseljenci v ZDA prišlo šele po smrti Josipa Broza Tita leta 1980, oziroma sredi osemdesetih let ob političnih spremembah v tedanji Jugoslaviji, še posebej pa v Sloveniji. Priseljenci v ZDA pa tudi drugod po svetu so se pričeli homogenizirati glede na pripadnost določenemu jugoslovanskemu narodu in v zvezi s tem tudi glede na svoje poglede političnih dogajanj v stari domovini.

V »obdobju homogenizacije« jugoslovanskih narodnostnih skupnosti so tudi progresivne slovenske organizacije pričele sodelovati z organizacijami konservativnih slovenskih Američanov, s ciljem podpirati procesa demokratizacije v Sloveniji.⁵⁰ Tako se je skupina slovenskih političnih emigrantov različnih političnih orientacij organizirala na novo in januarja leta 1990 v Clevelandu ustanovila Združenje slovenskih Američanov, namen katerega je bila podpora slovenskemu narodu v obdobju preobrazbe v svobodno demokratično republiko.

Na začetku leta 1990, ko v procesu osamosvajanja Slovenije še ni bilo odločnejših potez, se je Združenje slovenskih Američanov še vedno strinjalo z idejo Slovenije v okviru Jugoslavije in se zavzemalo za demokratične volitve ter proces demokratizacije v Sloveniji.⁵¹ Želelo je tudi informirati slovenske Američane, kako lahko vplivajo na ameriško politiko do Jugoslavije, da bo ta ustrezala interesom slovenskega naroda. Ob koncu marca 1990 je Zveza odprla svoj sedež v Euclidu v zvezni državi Ohio⁵² in podpirala demokratizacijo Slovenije ne glede na politične stranke, ki so se v tem obdobju pojavljale v Sloveniji. Istočasno so nekateri zlasti desno usmerjeni slovenski Američani organizirali tudi Ameriški-slovenski svet, ki ga je vodil dr. Mate Roesemann, čigar namen je bila podpora (zlasti finančna) dveh od petih političnih strank DEMOS-a (Demokratična opozicija Slovenije) in sicer Slovenske kmečke zveze in Slovenskih krščanskih demokratov. Tako so člani sveta zbrali v ta namen okrog 100.000 USD. Zveza slovenskih Američanov ni nasprotovala delu Ameriškega-slovenskega sveta, saj ji je bilo vseeno, katera od slovenskih demokratičnih strank bo dobila večino glasov na prvih demokratičnih večstrankarskih volitvah v Sloveniji aprila 1990.

Ob akcijah slovenske politike v poskusih za doseg neodvisnosti in pripravah na plebiscit o neodvisnosti Republike Slovenije je večina vodilnih članov slovenske vlade leta 1991 obiskala skoraj vsa pomembnejša središča slovenske izseljenske skupnosti po vsem svetu, da bi izseljence pripravila na politične akcije, ki bodo sledile slovenski deklaraciji o neodvisnosti. Pri tem so sodelovali vsi vodilni politiki od predsednika Republike Slovenije Milana Kučana do predsednika slovenske vlade Lojzeta Peterleta, predsednika slovenskega parlamenta dr. Franceta Bučarja, zunanjega ministra dr. Dimitrija Rupla, predsednika družbenopolitičnega zbora skupščine republike Slovenije dr. Ludvika Toplaka in obrambnega ministra Janeza Janše.

Še pred plebiscitom so voditelji Slovencev iz Clevelanda ter ostalih ameriških mest sodelovali v zaslišanjih ameriškega Kongresa o Jugoslaviji. Tako je na zaslišanju v zunanje-političnem odboru ameriškega Kongresa, ki je potekalo 14. februarja leta 1990, urednik *Ameriške domovine*, dr. Rudolph M. Susel izrazil upanje slovenskega naroda po samostojni slovenski državi, kakor tudi željo, da bo Slovenija postala država s svobodnim podjetniškim in večstrankarskim političnim sistemom.

⁵⁰ Matjaž Klemenčič: Izseljenci iz vrst jugoslovanskih narodov v ZDA in njihove reakcije na človekove pravice in narodnostna vprašanja v Jugoslaviji v osemdesetih letih. *Pravo, Teorija, Praksa* (ured. Silvo Devetak). Novi Sad, 1991, str. 205–209.

⁵¹ Matjaž Klemenčič: Reactions of Slovene and Croatian Immigrants – The American Press and Scientists ..., 333–337.

⁵² *Ibid.*, 335.

Slovenski izseljenci so prizadevanja za njeno neodvisnost neomajno podpirali, kar kaže tudi več kot 6.000 pisnih izjav, ki so prispele na naslov slovenskega parlamenta. Kmalu po slovenskem plebiscitu, na katerem se je več kot 90 % volilcev opredelilo za Slovenijo kot svobodno in neodvisno državo, je takratni član slovenske Vlade in minister brez listnice zadolžen za slovenske izseljence in narodne manjšine, dr. Janez Dular podal izjavo, v kateri je zaprosil slovenske izseljenske skupnosti po vsem svetu ter slovensko manjšinsko prebivalstvo v Avstriji, Italiji in na Madžarskem za moralno podporo gibanju za slovensko neodvisnost.⁵³

Na to izjavo so se že januarja 1991 odzvali Slovenci iz največje slovenske naselbine izven Slovenije, iz Clevelanda, ki so poslali takratnemu predsedniku slovenske vlade Lojzetu Peterletu pismo s podporo slovenski neodvisnosti.⁵⁴ Gibanje za neodvisnost so podpirali tudi s pričevanjem pred evropskim podkomitejem Odbora za zunanjo politiko Senata ZDA o državljanjski vojni v Jugoslaviji. Tako je pred tem komitejem nastopil tudi dr. Karl Bonutti, ki je zahteval vso podporo ZDA v prizadevanjih Slovenije za neodvisnost.⁵⁵

Za hitrejšo reševanje slovenskega in v zvezi s tem tudi celotnega jugoslovanskega vprašanja sta se zavzemala tudi člana ameriškega Kongresa slovenskega porekla (Dennis Eckart iz Clevelanda in James Oberstar iz severne Minnesote), ki sta organizirala skupno resolucijo ameriškega Kongresa o položaju v Jugoslaviji. V resoluciji, ki jo je 20. maja 1991 podpisalo 12 članov ameriškega Kongresa in je bila v obliki pisma odposlana ameriškemu državnemu sekretarju Jamesu Bakerju, so kongresniki zapisali svojo zaskrbljenost zaradi položaja v Jugoslaviji in poudarili svojo podporo mimim demokratičnim reformam ter razvoju tržne ekonomije. V njej so med drugim tudi zapisali:

15. maja 1991 bi naj prišlo do letnega prenosa oblasti predsednika predsedstva, pri čemer naj bi prišlo do prenosa oblasti od Srbov na Hrvate, vendar pa se to ni zgodilo. Ko je prišlo do podobnih poskusov zaustavitve demokratizacije v Latviji in baltiških državah, se je svet dvignil, da bi protestiral zoper te poskuse. Nasprotja v Jugoslaviji so naraščala iz meseca v mesec. Zahteve po mirnem in demokratičnem prenosu oblasti so povzročile le nadaljnje napetosti in izbruh nasilja. Sedaj, ko ponovno gledamo sile demokracije, kako poskušajo preživeti, je naše upanje, da bodo ZDA storile vse, da bi pospešile mirno tranzicijo v Jugoslaviji in njeno preoblikovanje v bolj demokratično družbo.⁵⁶

Ameriški državni sekretar ob tem pismu ni storil ničesar in ob obisku Jugoslavije junija 1991 celo zahteval ohranitev združene Jugoslavije, vendar kot demokratične države.⁵⁷ Priseljensko časopisje v ZDA, še zlasti *Ameriška domovina*, je ostro reagiralo na Bakerjev obisk v Beogradu tik pred razglasitvijo slovenske neodvisnosti. S tem ko je podprl »združeno in demokratično Jugoslavijo,« je Baker dal proste roke takratni Jugoslovanski ljudski armadi za napad na Slovenijo, ki mu je sledila nekajdnevna vojna. Bakerjev obisk v Jugoslaviji je ob *Ameriški domovini* obsodila tudi *Prosveta*, glasilo Slovenske narodne podporne jednote.⁵⁸

Ob razglasitvi slovenske neodvisnosti 25. junija 1991 in ob napadu takratne Jugoslovanske ljudske armade na Slovenijo je Slovence v izseljenstvu in zamejstvu pozvalo na pomoč več slovenskih politikov. Tako je dr. Janez Dular v enem od svojih pisem, potem ko se je zahvalil za številne brzojavke za vzpodbudami, zapisal:

⁵³ Ameriški Slovenci moralno podprli Slovenijo ob plebiscitu. *Ameriška domovina*, leto 93, št. 4. Cleveland, 24. januarja 1991, str. 9–10; Janez Dular: Zahvala za sodelovanje pri podpisni akciji ob slovenskem plebiscitu. *Svobodna Slovenija*, leto 44, št. 2. Buenos Aires, 10. januarja 1991, str. 1.

⁵⁴ *Ibid.*, 1.

⁵⁵ Prof. Bonutti before Senate committee. *Ameriška domovina*, leto 93, št. 8. Cleveland, 21. februarja 1991, str. 1.

⁵⁶ Letter of Dennis Eckart et al. to James Baker III, May 20, 1990. *Ameriška domovina*, leto 93, št. 27. Cleveland, 1. julija 1991, str. 2.

⁵⁷ Warren Zimmermann, The last Ambassador, A Memoir of the Collapse of Yugoslavia, *Foreign Affairs*, leto 74, št. 2, marec-april 1995 pp. 2–20. – O stališču ZDA ob razpadu Jugoslavije je bilo napisanih že mnogo spominov. Med njimi je zanimivo tudi stališče poveljnika združenih štabov vseh rodov ameriške vojske Collina Powella: *My American Journey*, New York 1995 (skupaj z Josephom E. Persico), ki obsoja prezgodnje priznanje Slovenije, Bosne in Hercegovine in Hrvaške, str. 558.

⁵⁸ Ob Bakerjevem obisku Jugoslavije. *Ameriška domovina*, leto 93, št. 25. Cleveland, 20. junija 1991, str. 1.

Od Slovencev po svetu pa si ta trenutek želimo predvsem to, da bi se še bolj množično, dejavno in organizirano obračali na tamkajšnje javnost, zlasti pa vplivali na tuje vlade in mednarodne organizacije, naj pomagajo Republiki Sloveniji in sicer tako:

– da zahtevajo ustavitve napadov jugoslovanske armade na Slovenijo in vrnitev (kontrolirano) njenih enot v vojašnice (v ta namen je bila predvčerajšnjim dogovorjena ustanovitev mešane komisije, vendar Marković še zdaj ni imenoval oziroma potrdil od jugoslovanske vlade pooblaščenih članov komisije),

– da takoj pošljejo svoje opazovalce (tudi vojaške) v Slovenijo,

– da takoj sprožijo ustrezne varovalne mehanizme KEVS, EGS,

– da priznajo Republiko Slovenijo kot neodvisno državo.

Pišite državnim, vladnim in strankarskim predsednikom in drugim funkcionarjem ter medijem, naj ne čakajo, kakor so (predolgo) čakali pri Kurdi!

Organizirajte odbore, zbirajte podpise, nastopajte v javnosti, zbirajte denarne prispevke! Posredujte to sporočilo drugim!

Za našo skupno domovino!⁵⁹

Takratni slovenski minister za informiranje Jelko Kacin je pozval urednike glasil v Sloveniji in vse Slovence v domovini, ki imajo stike s prijatelji in znanci v tujini, naj jih informirajo o dogajanjih v Sloveniji.⁶⁰ Temu sta se odzvala tudi Slovenska izseljenska matica in Svetovni slovenski kongres.

Pozive Slovincem po svetu za podporo prizadevanjem za ohranitev samostojne in neodvisne Republike Slovenije ter za njeno mednarodno priznanje so Slovincem po svetu pošiljali tudi predsednik Slovenske izseljenske matice dr. Mirko Jurak,⁶¹ predsednica Konferenca za Slovenijo Svetovnega slovenskega kongresa Spomenka Hribar ter predsednik Svetovnega slovenskega kongresa Bojan Brezigar.

Ob razglasitvi neodvisnosti Republike Slovenije in kasnejšem napadu jugoslovanske armade na Slovenijo je v Ljubljani zasedal Svetovni slovenski kongres, katerega so se med drugimi udeležili tudi nekateri voditelji povojne politične emigracije, ki so po vrnitvi v svoje nove domovine aktivirali slovenske skupnosti v njih v boju za priznanje neodvisnosti Slovenije.

Slovinci po vsem svetu so na agresijo jugoslovanske armade reagirali s protesti vladam svojih držav, ki so jih pozvali, naj obsodijo agresijo na Slovenijo in priznajo slovensko neodvisnost. Značilne so reakcije tako posameznih Slovencev kakor tudi v obliki organiziranih protestov v manifestacijah v slovenskih naselbinah ter protestov slovenskih kulturnih, političnih ter bratskih podpornih organizacij.

Manifestacija solidarnosti med ameriškimi Slovenci v času agresije jugoslovanske armade na Slovenijo je bila popolna. Prizadetost in osebna nestrpnost do dogajanj v Sloveniji s strani ameriških Slovencev se je pokazala tudi v njihovih številnih telefonskih klicih prijateljem v Sloveniji. Nekatera ameriška mesta in njihovi mestni sveti so priznali neodvisnost Slovenije že v drugi polovici leta 1991.⁶² Tako je clevelandski župan, Michael E. White že 26. junija 1991 izdal naslednjo izjavo:

Ljudem v Sloveniji je bilo omogočeno, da so imeli prve svobodne volitve aprila 1990, prvič po 45-ih letih. Slovenci so izvolili tedaj prvo nekomunistično vlado po 45-ih letih v maju 1990. Na teh volitvah je postal Lojze Peterle prvi izvoljeni ministrski predsednik Republike Slovenije. Bili smo zelo zadovoljni, ko nas je Lojze Peterle obiskal v Clevelandu pred letom dni.

⁵⁹ Stanka Gregorič (ured.): *Naša bitka za Slovenijo – Avstralija*. Melbourne, 1995. str. 34.

⁶⁰ Jelko Kacin glavnemu uredniku. Faks, poslan 7. julija 1991. *Arhiv Slovenske izseljenske matice – fascikel: Borba za priznanje neodvisnosti Slovenije* (v nadaljevanju: *Arhiv SIM*).

⁶¹ Mirko Jurak: Vsem Slovincem po svetu. Ljubljana, 30. junija 1991 in 3. julija 1991; Mirko Jurak, To all Slovenes. Ljubljana, 30. junija 1991 (*Arhiv SIM*).

⁶² Cleveland Council backs Slovenia. *Ameriška domovina*, leto 93, št. 32. Cleveland, 8. avgusta 1991, str. 3; Indianapolis supports Slovenia and Croatian Independence. *Ameriška domovina*, leto 93, št. 41. Cleveland, 10. oktobra 1991, str. 6.

26. junija 1991 bo slovenski parlament formalno razglasil neodvisnost od Jugoslavije v njihovem glavnem mestu, Ljubljani. Ta dogodek bo povzročil veselje ne le v Sloveniji, ampak tudi s strani Clevelandčanov slovenskega porekla, ki želijo svojim bratom in sestram v njihovi domovini vse najboljše, zlasti sedaj, ko so se uresničile njihove volitve. Kot mesto, ki je pobrateno z Ljubljano, Clevelandčani delimo veselje tega čudovitega dne.

Ponosni smo na slovensko skupnost, ki predstavlja eno glavnih etničnih skupnosti v Clevelandu, ki je največja koncentracija Slovencev zunaj države njihovega porekla.⁶³

Že 27. junija 1991 je kongresnik slovenskega porekla Denis Eckart opozoril Kongres Združenih držav na problem napada jugoslovanske armade na Slovenijo in zahteval podporo State departmenta in predsednika Združenih držav, naj podpre demokracijo ter gospodarske reforme v Sloveniji in ukrepa zoper nasilje v tej republiki, ki »je domovina njegovih staršev in dedov.«⁶⁴

Ameriški Slovenci so tudi tokrat reagirali podobno kot med prvo oziroma med drugo svetovno vojno in pričeli z akcijami, s pomočjo katerih so zbirali finančna sredstva. Potekale so preko slovenskih bratskih podpornih organizacij, kakršni sta naprimer Slovenska narodna podporna jednota⁶⁵ ter Ameriška slovenska katoliška jednota. Finančna sredstva, ki so jih zbirali s prodajo slovenskih zastav, so namenili izdatkom za politične aktivnosti ter povračilu vojne škode, ki je nastala ob akcijah jugoslovanske armade v Sloveniji. Na ta način so v letih 1991 in 1992 zbrali preko 2 milijona ameriških dolarjev pomoči. Slovensko-ameriški časopisi so dogodkom v Sloveniji v času od 25. junija 1991 (od začetka desetdnevne vojne za Slovenijo) pa do tako imenovanega »Brionskega sporazuma,« ki je bil podpisan 8. julija 1991, posvetili veliko pozornost.⁶⁶ Po podpisu »Brionskega sporazuma« je bila vojaška akcija proti Sloveniji ustavljena, Slovenija pa je vsaj na zunaj za tri mesece zaustavila nadaljnjo uresničevanje svoje neodvisnosti.⁶⁷

Ker od omenjenih dogodkov še ni minilo pet let, predstavlja celotna zgodovinska evaluacija dogajanja v zvezi z dogajanjem med ameriškimi Slovenci težavno nalogo. V celoti bo možna šele, ko bo zbrano vse gradivo; od tistega, ki se nanaša na Slovence v Clevelandu, do tistega, ki se nanaša na Slovence v New Yorku, Chicagu, San Franciscu in drugih naseljih ZDA. Podobno velja tudi za zgodovinsko evaluacijo dogajanja med slovensko izseljensko skupnostjo v ostalih delih sveta.

Nekatera dejstva pa so znana že danes. Še zlasti pomembno je, da tokrat v slovenski narodnostni skupnosti v ZDA pa tudi drugod po svetu ni prišlo do razkola, kot se je to zgodilo med prvo oziroma med drugo svetovno vojno,⁶⁸ ampak je akcija tokrat potekala enotno, vse dokler cilj, to je priznanje slovenske neodvisnosti, ni bil dosežen. Ameriški Slovenci so v tem primeru res hitro reagirali in od svojih državnih voditeljev ter od voditeljev ostalega sveta v en glas zahtevali priznanje Slovenije kot suverene in demokratične države.

V ponedeljek 1. julija 1991, ko je bila agresija jugoslovanske armade proti Slovincem na vrhuncu, so se predstavniki voditeljev slovenskih bratskih podpornih organizacij, slovenskih fara in slovenskih kulturnih organizacij na pobudo Charlesa Ipavca, predsednika Federacije Slovenskih

⁶³ Proclamation: Slovenian Independence Day. *Ameriška domovina*, leto 93, št. 26. Cleveland, 27. junija 1991, str. 6.

⁶⁴ Dennis Eckart, Support democracy and market reform for all peoples. *Congressional Record*, leto 137, št. 101. Washington, 27. junija 1991.

⁶⁵ Podporni sklad SNPJ v pomoč Sloveniji. *Prosveta*, leto 83, št. 44. Chicago, 30. oktobra 1991, str. 4; Podpiramo neodvisnost naše Slovenije, *Prosveta*, leto 83, št. 40. Chicago, 2. oktobra 1991, str. 4; Thousands petition Bush. *Prosveta*, leto 83, št. 40. Chicago, 2. oktobra 1991, str. 1; Slovenia Relief Found grows to \$ 27,941. *Prosveta*, leto 83, št. 41. Chicago, 9. oktobra 1991. str. 1; SNPJ's Slovenia Relief Found. *Prosveta*, leto 83, št. 36. Chicago, 4. septembra 1991, str. 4; Support for Slovenia continues. *Prosveta*, leto 83, št. 37. Chicago, 11. septembra 1991, str. 3.

⁶⁶ United Americans for Slovenia make a difference. *Ameriška domovina*, leto 94, posebna izdaja. Cleveland, jesen 1992, str. 1.

⁶⁷ Matjaž Klemenčič: Slovenia at the crossroad of the nineties – From the first multiparty elections and the declaration of independence to membership in the Council of Europe. *Slovene Studies*, leto 14, št. 1. Edmonton, 1992, str. 9–25; Jože Pirjevec: *Jugoslavija 1918–1992*. Koper, 1995.

⁶⁸ Matjaž Klemenčič, *Ameriški Slovenci ...*, 85–285.

narodnih domov in Matjaža Jančarja (Jančar je bil do začetka desetdnevne vojne za Slovenijo jugoslovanski generalni konzul v Clevelandu, nato pa je odstopil s tega položaja in že čez nekaj dni postal slovenski predstavnik v Clevelandu in med drugim poslal vsem organizacijam poziv ameriških Slovencev, naj podpro Slovenijo v njenem boju za neodvisnost in mednarodno priznanje⁶⁹) srečali v Slovenskem narodnem domu v Clevelandu, podobno kot so se srečali predstavniki istih organizacij na Slovenskem-ameriškem narodnem kongresu 5. in 6. decembra leta 1942. Tako, kot so med drugo svetovno vojno ustanovili Slovenski-Ameriški narodni svet, so predstavniki vseh omenjenih organizacij tokrat ustanovili organizacijo United Americans for Slovenia (Združeni Američani za Slovenijo). Organizacija je intenzivno delovala devet mesecev, odbor organizacije pa se je sestajal skorajda vsak teden. Njegov edini namen je bil izvajanje pritiskov na Vlado ZDA, da bi le-ta vendarle priznala slovensko neodvisnost. Kakršnakoli »politika« ali bolje rečeno tradicionalni spori med levico in desnico med Slovenci v ZDA so bili v tem obdobju nezaželeni.

Za predsednika Združenih Američanov za Slovenijo (United Americans for Slovenia) je bil izbran nekdanji predsednik Clevelandskega mestnega sveta in nekdanji okrajni sodnik, advokat s sedežem v Slovenskem narodnem domu na St. Clair Avenue, Edmund J. Turk. Do konca leta se je v to organizacijo vključilo že 659 najrazličnejših društev ter organizacij ameriških Slovencev. Pomembno je, da so njihovi predstavniki uspeli interes za Slovenijo vzbuditi tudi pri neslovenskih organizacijah, kot naprimer pri zastopnikih sredstev obveščanja ter ameriškem Rdečem križu. Organizacije, kot so Slovenska narodna podporna jednota, Ameriška slovenska katoliška jednota, Ameriška dobrodela zveza, Progressivne slovenske žene Amerike in Slovenska ženska zveza, so podprle dejavnost Združenih Američanov za Slovenijo z objavljanjem številnih zapisov o njihovi aktivnosti v svojih glasilih; v *Prosveti* (glasilu Slovenske narodne podporne jednote), *Glasu* (glasilu Slovenske dobrodela zveze), *Amerikanskem Slovincu* (glasilu Kranjsko-slovenske katoliške jednote) in *Zarji* (glasilu Slovenske ženske zveze).

Iz vseh slovenskih naselbin v ZDA pa tudi od posameznikov iz vseh ameriških zveznih držav, od Maine na skrajnem vzhodu do Havajskega otočja na zahodu, so Američani slovenskega porekla ter številni njihovi neslovenski prijatelji vzpodbujeni od akcij Združenih Američanov za Slovenijo, pošiljali na tisoče peticij in zahtev po priznanju slovenske neodvisnosti. Uporabili so tudi posebno telefonsko zvezo preko katere so zlasti 8. oktobra 1991 zasuli Belo hišo s tisoči klincev, tako da so imeli tega dne v Beli hiši na programu poleg mnenj Američanov o zaslišanju tedanjega kandidata za Vrhovno sodišče ZDA, Clarenca Thomasa, samo še zahtevo po priznanju neodvisnosti Slovenije.⁷⁰

Že 4. julija 1991 so se v prostorih Ameriške dobrodela zveze zbrali tudi številni prostovoljci, ki so organizirano napisali na stotine pisem ameriškim zveznim senatorjem, članom ameriškega Kongresa in predsedniku Združenih držav. Seveda je bila v vsebino vseh pisem vključena zahteva po neodvisnosti in priznanju Republike Slovenije.⁷¹ Temu je sledilo prepričevanje visokih uradnikov ameriškega Kongresa in ameriške administracije, v svojih zahtevah pa so slovenski Američani izkoristili tudi zveze tedanjih članov ameriškega Kongresa slovenskega porekla, Dennisa Eckarta iz Clevelanda in Jamesa Oberstarja iz severne Minnesote. Tako sta senator John Glenn iz Ohia in kongresnik Dennis Eckart iz Clevelanda poslala skupno resolucijo z zahtevo po priznanju Slovenije tudi predsedniku Georgu Bushu. John Glenn je ob tej priložnosti izdajatelju in založniku časopisa *Ameriška domovina*, Jimu Debevcu izjavil, da je

⁶⁹ Poziv Matjaža Jančarja vsem Slovenskim ameriškim organizacijam in vsem Američanom slovenskega porekla, faks, poslan dne 5. julija 1991 (*Arhiv SIM*); Tažo Jančar: Dediščina iz stare domovine (v treh nadaljevanjih). *Delo*, leto 33, št. 193–195. Ljubljana, 19.–21. avgusta 1991, str. 5, 9, 11.

⁷⁰ 'Call President' Is Big Success. *Ameriška domovina*, leto 93, št. 44. Cleveland, 31. oktobra 1991, str. 1.

⁷¹ Drago Ocvirk: Mobilizacija ameriških Slovencev. *Slovenec*, leto 75, št. 24. Ljubljana, 24. julija 1991, str. 4; Joseph C. Evanish: Ways to support Slovenia. *Prosveta*, leto 83, št. 30. Chicago, 24. julija 1991, str. 1; Do osamosvojitve mpramo delati usklajeno, samo skupno jo lahko dosežemo. *Ameriška domovina*, leto 93, št. 32. Cleveland, 8. avgusta 1991, str. 2; Joseph C. Evanish: Podprimo neodvisnost naše Slovenije. *Prosveta*, leto 83, št. 40. Chicago, 2. oktobra 1991, str. 4; United Americans for Slovenia. *Prosveta*, leto 83, št. 30. Chicago, 24. julija 1991, str. 14.

globoko razočaran nad dejstvom, da ZDA nadaljujejo z zavajajočo politiko nepriznavanja Slovenije kot samostojne države. Tudi guverner zvezne države Ohio George Voinovich je v svojem pismu že 28. junija 1991 zaprosil predsednika Geoga Busha za posredovanje v zvezi z dejavnostjo jugoslovanske armade v Sloveniji, v pismu z dne 3. julija pa ga je opozoril, da je leta 1988 ob predsedniški kampaniji govoril o problemu zatiranih narodov na primeru Litvancev in da se ljudje sprašujejo, zakaj ni njegova reakcija v jugoslovanskem primeru podobna, kot je bila reakcija v Iraku.⁷² Predstavniki bratskih podpornih organizacij so predsedniku Bushu in senatorjem zveznih držav, v katerih so te organizacije imele svoje sedeže, poslali številna protestna pisma z zahtevami po priznanju slovenske neodvisnosti.⁷³

V času junijske vojne za Slovenijo, posebej pa še, ko je divjala vojna na Hrvaškem, so ameriški Slovenci in ameriški Hrvati ter njihove organizacije organizirali številne demonstracije v podporo slovenski ter hrvaški neodvisnosti. Demonstracije so potekale v številnih mestih od atlantske do pacifiške obale ter pred zgradbama Ameriškega Kongresa ter Združenih narodov. Združene slovensko-hrvaške demonstracije so bile organizirane tudi v Clevelandu.⁷⁴ Zanimivo je, da so Slovenci organizirali poseben odbor za priznanje Slovenije kot samostojne države tudi na Zahodni obali ZDA. Vodila sta ga Mark Rjavec in Frank Vidergar, takratni podpredsednik SNPJ. Med drugim so v mesecu juliju 1991 pripravili skupaj s Hrvati zelo uspele demonstracije pred Mestno hišo v Los Angelesu.⁷⁵ Mestni sveti tistih ameriških mest, v katerih so slovenski ter hrvaški priseljenci in njihovi potomci imeli oziroma še imajo določen vpliv, so neodvisnost Slovenije in Hrvaške priznali z resolucijami.⁷⁶

(nadaljevanje in konec v prihodnjem zvezku ZČ)

Summary

IMMIGRANT COMMUNITIES AND THE ESTABLISHMENT OF NEW STATES IN EAST-CENTRAL EUROPE: THE CASE OF THE SLOVENIANS

PART I

Matjaž Klemenčič

The aim of this contribution is to survey the activities of Slovenians who emigrated to the United States of America for the establishment of the Yugoslav state in the period before, during, and after World War I. I will also describe how the Slovenians were organized in that period, and I will compare their activities with those undertaken by people of Slovenian descent during the struggle for the independence of Slovenia in 1991 and their efforts for recognition of their independence in 1991 and 1992.

Most of the Slovenian emigrants outside their homeland lived in the U.S. in 1914. This was the only country where Slovenians could freely express their opinions for or against the further life of the Slovenians in the Habsburg Empire and to organize themselves in support of the people in their homeland. American Slovenians pursued two kinds of political activities during World War I. One had to do with the activities of the U.S. The other took place within Slovenian-American institutions, and tried to influence events in the homeland. The latter can be divided into those who favored a continuation of the Habsburg monarchy, those

⁷² Pismo Georgea V. Voinovicha predsedniku ZDA Georgeu Bushu z dne 28. junija 1991; Pismo Georgea V. Voinovicha predsedniku ZDA Georgeu Bushu z dne 3. julija 1991 (*Arhiv SIM*).

⁷³ Pismo American Mutual Life Association senatorju Johnu H. Glennu z dne 28. junija 1991 (*Arhiv SIM*).

⁷⁴ Thousands to call White House for U.S. recognition of Slovenia, Monday, October 7, 1991. *Ameriška domovina*, leto 93, št. 41. Cleveland, 10. oktobra 1991, str. 1.

⁷⁵ Matjaž Klemenčič, Reactions of Slovene and Croatian Immigrants ..., 335. O tem so mi pripovedovali slovenski izseljenci v novembru 1991, ko sem predaval o spremembah v Sloveniji 200 poslušalcem slovenskega porekla v Slovenskem narodnem domu v Fontani, Kalifornija, ki predstavlja naselbinsko jedro Slovencev na področju velikega Los Angelesa.

⁷⁶ Matjaž Klemenčič, Reactions of Slovene and ..., 334–335.

who supported the extension of the Kingdom of Serbia to Croatian and Slovenian ethnic territories into a unitaristic Yugoslavia, and those who advocated Yugoslavia as a Federal Republic.

Prior to the entrance of the U.S. into the war in April 1917, many American Slovenians retained their allegiance to the Habsburg Monarchy. Some continued to support it even later, though secretly. At the outbreak of World War I, pro-Austrian feeling was widespread among American Slovenians and was promulgated primarily by diplomatic representatives and some Catholic clergy. These Slovenians did not establish an organization, but were active in part of the Slovenian ethnic press.

The second group of activists was originally based in the Slovenian League (*Slovenska liga*), which was founded in 1915 and later the Slovenian National Union (*Slovenska narodna zveza*), which was founded in 1917. Both of these organizations worked in cooperation with and on the initiative of the Yugoslav Committee in London. They acted very carefully on the question of how to formulate the future Yugoslav state. These activists can nevertheless be characterized as favoring the expansion of the Serbian Kingdom to include Slovenian ethnic territories.

The third group worked through the Slovenian Republican Alliance (founded in 1917), which after its association with like-minded Croats, was renamed the Yugoslav Republican Alliance in 1917. These activists worked to establish a Federal Republic of Yugoslavia, in which Slovenia would be an autonomous republic.

During the First World War, Slovenian, Croatian, and Serbian volunteers from all over the United States were recruited by the Serbian royal government and the Yugoslav Committee in London to fight the central powers at the front in Saloniki. Around 5,000 Slovenians were enlisted in the U.S. Army.

In the period from the mid-1920s to the end of World War II, points of view of the Slovenian emigrant community on Yugoslavia did not fundamentally change. Only the old demands for the federal organization of the Yugoslav state and for the unification of the entire Slovenian ethnic territory in Slovenia were repeated.

In a special chapter political thought among Slovenian political *émigré* communities in the U.S. concerning an independent Slovenian state after World War II is described. Already during World War II the Slovenian political *émigré* community differed over questions concerning the demands for the future of the Slovenian nation. In October, 1945, Dr. Miha Krek who was elected president of the National Committee for Slovenia supported the establishment of the federal democratic Kingdom of Yugoslavia. Dr. Cyril Žebot established the Action Committee for the United and Sovereign Slovenian State which supported the establishment of Slovenia as an independent state.

With the exception of the above-mentioned Slovenian political *émigrés*, no one in Slovenia or abroad thought about the possibilities of Slovenian independence until the mid-1980s.

Slovenians in the U.S. formed in 1989 a Union of Slovenian Americans to inform their countrymen of how they could influence U.S. policy on Yugoslavia so that it would be in accordance with the interests of the Slovenian nation. At the end of March, 1990, the Union established its headquarters in Euclid, Ohio and supported the democratization of Slovenia irrespective of political parties that appeared at that time.

At the same time, some conservative Slovenian-Americans organized the American-Slovenian Council, which was led by Dr. Mate Roesmann. Its aim was to support (especially financially) two out of five political parties composing DEMOS (*Democratic Opposition of Slovenia*), namely the Slovenian Peasants' Party and the Slovenian Christian Democratic Party.

When Slovenian politicians in 1990 and 1991 attempted to achieve support for independence through a plebiscite, leading members of the Slovenian government visited major centers of the Slovenian immigrant community. Their aim was to obtain the immigrants' support for political actions which would follow the Slovenian Declaration of Independence. Soon after the Slovenian plebiscite, on December 23, 1990, the then member of the Slovenian Government and Minister responsible for Slovenian Emigrants and national minorities, Dr. Janez Dular, asked the Slovenian immigrant communities throughout the world and the Slovenian minorities in Austria, Italy and Hungary to support the movement for Slovenian independence. As early as January, 1991 Slovenians from Cleveland, reacted to this statement. In a letter they expressed their support for Slovenian independence to the then president of the Slovenian Government, Lojze Peterle. The movement for independence was also supported by statements of the Slovenian Americans before the European subcommittee of the Committee for foreign affairs of the US Senate concerning the civil war in Yugoslavia. The paper deals with activities of the two U.S. Congressmen of Slovenian descent (Dennis Eckart from Cleveland and James Oberstar from Minnesota) to resolve the Slovenian and the entire Yugoslav question. When Slovenian independence was declared on June 25, 1991 and when the Yugoslav People's Army attacked Slovenia, several Slovenian politicians asked Slovenians living abroad for help.

Slovenians throughout the world reacted to the aggression of the Yugoslav army by means of protests addressed to the governments of their states. The manifestation of the solidarity and unity among the American Slovenians during the aggression of the Yugoslav army against Slovenia was more present than ever before.

The dismay and personal impatience towards the events in Slovenia on the part of the American Slovenians was also shown in their numerous phone calls to their friends in Slovenia. The then representative of the Republic of Slovenia in the U.S., Peter Milonig, sent numerous petitions and protests to different U.S. government officials.

Some American cities and their councils recognized the independence of Slovenia as early as June 1991. Cleveland's mayor, Michael E. White, issued proclamation on June 26, 1991, designating Slovenian Independence Day.

As early as June 27, 1991, Congressman Eckart drew the attention of the U.S. Congress to the problem of the attack of the Yugoslav army on Slovenia. He demanded the support of the State Department and the U.S. President to support democracy and economic reforms in Slovenia. He also called for action to prevent violence in this republic which is »*the homeland of his parents and grandfathers.*«

American Slovenians reacted as they did during the first World War and undertook to raise funds. Their activities were carried out by Slovenian fraternal benefit organizations, such as the Slovene National Benefit Society and the Grand American Slovenian Catholic Union. Money raised by selling Slovenian flags was intended to cover the costs of political activities and to repay the damage caused by the actions of the Yugoslav army in Slovenia. The Slovenian-American newspapers paid a great deal of attention to the events in Slovenia in the period between June 25, 1991 (the beginning of the ten-day war for Slovenia) and the so-called »Brioni Agreement,« which was signed on July 8, 1991.

It is particularly important that this time no split took place in the Slovenian community in the U.S. or anywhere else in the world. This time they acted uniformly until the recognition of Slovenian independence was achieved. In this case the American Slovenians reacted very quickly and demanded from the U.S. government the recognition of Slovenia as a sovereign and democratic state.

Matjaž Jančar, who used to be the Yugoslav Consul General in Cleveland until the beginning of the ten-day war for Slovenia, and who then resigned his post and became a representative of the Republic of Slovenia in Cleveland a few days later, made an appeal to all organizations of American Slovenians to support Slovenia in its fight for independence and international recognition, and to create a special organization for this purpose.

On Monday, July 1, 1991, when the aggression of the Yugoslav army against the Slovenians reached its peak, representatives of the leaders of the Slovenian fraternal organizations, Slovenian parishes and Slovenian cultural organizations of the U.S. met in the Slovenian National Home in Cleveland on the initiative of Matjaž Jančar and Charles Ipavec and established United Americans for Slovenia (from now on UAS). The activities of this organization were intensive for nine months and its committee held a meeting almost every week. Its only aim was to exert pressure on the U.S. government so that it would recognize Slovenian independence.

Edmund J. Turk, the former president of the Cleveland City Council and a former city judge, was elected president of the UAS. As many as 659 different societies and organizations of American Slovenians joined this organization by the end of the year. An important achievement of the representatives of the American Slovenians was that non-Slovenian organizations, i.e., the media and the American Red Cross, began to be interested in Slovenia. Organizations, such as the Slovenian National Benefit Society, the American-Slovenian Catholic Union, the American Mutual Life Association, the Progressive Slovenian Women of America and the Slovenian Women's Union supported the activities of the UAS by publishing numerous articles about their activities in their newspapers. Here special tribute should be paid to *Ameriška domovina* (American Home), an independent Slovenian ethnic newspaper from Cleveland that printed almost everything that was going on at that time with regard to Slovenian recognition.

From Slovenian settlements in the U.S., as well as from individuals from all its states, Americans of Slovenian descent and their numerous non-Slovenian friends sent thousands of petitions and demands for the recognition of Slovenian independence. They also used a special telephone line and on October 8, 1991 they made thousands of phone calls to the White House.

On July 4, 1991, numerous volunteers gathered in the rooms of the American Mutual Life Association to plan sending hundreds of letters to senators, members of the U.S. Congress, and to the President of the U.S. All these letters included demands for the recognition of the Republic of Slovenia. This was followed by attempts to persuade members of the U.S. Congress and U.S. administration officials. Slovenian Americans also used the connections of Congressmen Eckart and Oberstar. Senator John Glenn from Ohio and Congressman Eckart sent a joint resolution to President George Bush expressing their request that Slovenia be recognized. On that occasion Glenn said to Jim Debevec, the editor and publisher of *Ameriška domovina*, that he was deeply disappointed by the fact that the U.S. carried on its misleading policy of non-recognition of Slovenia as an independent state.

During the June 1991 war for Slovenia and subsequently during the war in Croatia, American Slovenians and the American Croatians and their organizations organized numerous demonstrations supporting

Slovenian and Croatian independence. Demonstrations took place in many cities from the Atlantic to the Pacific, as well as in front of the U.S. Congress and the United Nations. The demonstrations of the Slovenians and Croatians were organized in Cleveland as well. The UAS continued to pressure the American government for recognition of Slovenia until Slovenia was recognized by the U.S. in April, 1992.

Once Slovenia had been recognized by the European Union on January 15, 1992, *Ameriška domovina* published favorable comments by Ohio politicians from Senator John Glenn to Governor George Voinovich, with a demand for recognition of Slovenia by the U.S..

Before the recognition of Slovenia by the U.S., Slovene Americans organized a phone-in to the White House for the recognition of Slovenia on February 10 and 12, 1992. When the recognition finally came in April 1992, Slovene politicians from Slovenia thanked American Slovenians for the support they gave for U.S. recognition. The celebration by the Slovenes in Cleveland that followed the Slovenian recognition in the Slovenian National Home represented the crowning point of Slovene-American activity between 1989–1992.

In this paper I deal also with the activities of the Slovenians on the West coast of the U.S. who organized a special committee for the recognition of independent Slovenia.

SLOVENSKA MATICA

SI-1001 Ljubljana, Kongresni trg 8, pp. 458, tel.: (061) 1263-190

članom Zveze zgodovinskih društev Slovenije nudi po svojih članskih cenah tudi naslednje knjige:

Fran Zwitter

O SLOVENSKEM NARODNEM VPRAŠANJU

Izbor Zwitterovih razprav o razvoju slovenskega narodnega vprašanja in dozorevanju slovenskega naroda od konca 18. stoletja do druge svetovne vojne je zanimiv za široko kulturno občinstvo in ne le za zgodovinarje. Knjigo je uredil in s komentarjem opremil prof.dr. Vasilij Melik.

Andrej Vovko

MAL POLOŽI DAR... DOMU NA ALTAR

»Portret slovenske narodnoobrambne šolske organizacije Družbe sv. Cirila in Metoda 1885–1918« je prikaz slovenskih prizadevanj, da bi z vztrajno in domiselno nabiranimi prostovoljnimi prispevki vzdrževali slovenske šolske zavode, posebej še v narodno najbolj ogroženih obrobni pokrajinah.

Lojze Ude

MOJE MNENJE O POLOŽAJU

»Članki in pisma 1941–1994« (v uredništvu in s spremno besedo mag. Borisa Mlakarja) kažejo znanega narodnega delavca kot »kritičnega spremljevalca Osvobodilne fronte«, saj si je Lojze Ude upal odkrito nasprotovati vrsti potez OF, sprožil je tudi akcijo za premirje v državljanski vojni – in ostal živ, a od petdesetih let odrinjen na rob družbe.

Alber Rejec – Tone Črnač – Jože Vadnjal

PRIČEVANJA O TIGRU

Dr. Tatjana Rejec je uredila in z informativnimi opombami opremila tri spominska besedila o slovenski primorski protifašistični organizaciji TIGR, katere pomen je bil v povojnem času načrtno zamolčevan. Rejčevo pričevanje je prišlo naravnost iz policijskih arhivov, saj je nastalo med zaslišanji »u kancelariji Ozne za Jugoslaviju« v Belgradu marca in aprila 1945 ter marca 1946.

ZBIRKA ZGODOVINSKEGA ČASOPISA

Na upravi Zgodovinskega časopisa (SI-1000 Ljubljana, Aškerčeva 2, telefon 061/17-69-210) lahko naročite naslednje zvezke knjižne zbirke ZČ:

1. **Edvard Kardelj-Sperans in slovensko zgodovinopisje.** Lj. 1980, 44 str. – **320 SIT.** – Zbornik ob štiridesetletnici izida knjige »Razvoj slovenskega narodnega vprašanja«.
2. **Franc Šebjanič: Šolnik in domoljub Adam Farkaš (1730–1786).** Lj. 1982, 24 str. – **razprodan.** – O zaslužnem prekmurskem protestantskem učenjaku in rektorju šopronskega liceja.
3. **Zgodovina denarstva in bančništva na Slovenskem.** Posvetovanje ob štiridesetletnici Denarnega zavoda Slovenije. Lj. 1987, 134 str. – **880 SIT.** – Denarstvo, bančništvo, zasluzki, cene in življenjski stroški od antike dalje.
4. **Dušan Kos: Bela krajina v poznem srednjem veku.** Lj. 1987, 76 str. – **600 SIT.** – Politične, upravne in cerkvene razmere, plemstvo, gospostva, mesta, agrarna kolonizacija.
5. **Janez Cvirn: Boj za Celje. Politična orientacija celjskega nemštva 1861–1907.** Lj. 1988, 88 str. – **640 SIT.** – Postopni prehod od liberalne politike, do narodnostnega radikalizma, vsenemštva, antisemizma in poudarjanja superiornosti.
6. **Predrag Belič: Prva tri desetletja jezuitov in Slovenci (1546–1569).** Lj. 1989, 40 str. – **320 SIT.** – Dopisovanje škofa Textorja z Ignacijem Lojolskim o cerkvenih razmerah v Sloveniji, filoproteštantski slovenski študenti teologije v Rimu.
7. **Marta Verginella: Družina v dolini pri Trstu v 19. stoletju.** Lj. – Trst 1990, 36 str. – **280 SIT.** – Večplasten vpogled v družinsko življenje vaške skupnosti, tipologija družin in poročnih zvez ter spremembe zaradi bližine mesta Trsta.
8. **Rajko Bratož: Vpliv oglejske cerkve na vzhodnoalpski in predalpski prostor od 4. do 8. stoletja.** Lj. 1990, 72 str. + pril. – **560 SIT.** – Krščanstvo v nekdanjem slovenskem prostoru od nastopa verske svobode do pokristjanjenja Slovencev.
9. **Petra Svoljšak: Slovenski begunci v Italiji med prvo svetovno vojno.** Lj. 1991, 56 str. – **400 SIT.** – Leta 1915 so italijanske oblasti z desnega brega Soče izselile civilno prebivalstvo v različne kraje Italije; domov so se vrnili spomladi 1919.
10. **Bogo Grafenauer: Oblikovanje severne slovenske narodnostne meje.** Lj. 1994, 44 str. – **320 SIT.** – Narodnostna meja se je do srede 19. stoletja pomikala na jug zlasti z agrarno kolonizacijo, nato pa z nasilno asimilacijo slovenskega prebivalstva.
11. **Peter Štih: Goriški grofje ter njihovi ministeriali in militi v Istri in na Kranjskem.** Lj. 1994, 266 str. – **1600 SIT.** – Pregled posesti ene najpomembnejših plemiških rodbin na Slovenskem med začetkom 12. in koncem 15. stoletja.
12. **Rajko Bratož: Bitka pri Frigidu v izročilu antičnih in srednjeveških avtorjev.** Lj. 1994, 48 str. – **400 SIT.** – 5. in 6.9.394 je v Vipavski dolini v največji antični bitki na naših tleh krščanski cesar Teodozij premagal zadnjega poganskega cesarja Evgenija.
13. **Miha Kosi: Templarji na Slovenskem. Prispevek k reševanju nekaterih vprašanj srednjeveške zgodovine Prekmurja, Bele Krajine in Ljubljane.** Lj. 1995, 48 str. – **480 SIT.** – Vse skrivnosti križarskega viteškega redu še niso odkrite.
14. **Marjeta Keršič Svetel: Česko-slovenski stiki med svetovnjima vojnama.** Lj. 1996, 88 str. – **800 SIT.** – Povezovanje na političnem, gospodarskem in kulturnem področju; živahno društveno življenje Čehov na Slovenskem.
15. **Olga Janša-Zorn: Historično društvo za Kranjsko.** Lj. 1996, 320 str. – **4000 SIT.** – Delovanje društva od 1843 do njegove združitve z Muzejskim društvom za Kranjsko 1885, objave v njegovem glasilu »Mittheilungen« v letih 1846–68.
16. **Tamara Griesser Pečar – France Martin Dolinar: Rožmanov proces.** Lj. 1996, 317 str. – **3990 SIT.** – Avtorja ugotavljata, da obtožnica proti ljubljanskemu škofu na montiranem političnem procesu avgusta 1946 ni bila dokazana v nobeni od njenih 13 točk.

Znižana cena celotne zbirke je **12.400 SIT.** Članom ZZDS priznavamo 25 % dodatnega popusta, študentom pa 50 % popusta. Možnost obročnega odplačevanja.

France Martin Dolinar

Sodni proces proti ljubljanskemu škofu dr. Gregoriju Rožmanu od 21. do 30. avgusta 1946

(3. del)

6. ROŽMANOVO »SODELOVANJE« Z NEMŠKIM OKUPATORJEM

Glede sodelovanja z nemškim okupatorjem obtožnica škofu Rožmanu očita »stalne stike s Hacinovim policijskim aparatom in nemškim gestapom.« V podrobnostih pa še: da je po kapitulaciji Italije dal nalog svojim zaupnikom v bivši MVAC, naj takoj vstopijo v oborožene formacije domobranstva; da je od spomladi 1944 vzdrževal »ozke stike z gestapovskim menihom Harzлом (sic!) na Bledu;« da je 20. aprila 1944 in 30. januarja 1945 sodeloval pri zaprisegi domobrancev; da je bil inspirator in pobudnik borbe domobrancev na strani okupatorja proti lastnemu narodu; da je 28. aprila povabil generala Leona Rupnika na sestanek »Narodnega odbora;« da je pred osvoboditvijo širil »zmešnjavo in lažno propagando« med ljudstvom.¹

Tudi te obtožbe je škof Rožman posamično pojasnil in ovrgel.² Če pa govorimo o škofovih stikih z nemškim okupatorjem, postanemo pozorni, da je teh stikov bistveno manj kot z Italijani, in da potekajo na drugačni ravni. Iz ohranjene dokumentacije je na nek način čutiti škofov podrejeni položaj.

6.1 Rožmanovi uradni stiki z nemškimi okupatorskimi oblastniki

Osmega septembra 1943 je Italija objavila uradno kapitulacijo svoje vojske, 10. septembra 1943 pa je Hitler s posebno uredbo ustanovil operacijski coni »Jadransko primorje« in »Predalpske dežele.« V operacijski coni »Jadransko primorje« naj bi bile naslednje nižje upravne enote-pokrajine: Furlanija, Gorica, Trst, Istra, Reka, Kvarner in Ljubljana. Operacijska cona »Jadransko primorje« je bila podrejena koroškemu gauleiterju dr. Friedrichu Rainerju kot vrhovnemu komisarju.³

Čeprav je Ljubljanska pokrajina postala sestavni del operacijske cone »Jadransko primorje,« pa vsi okupatorjevi organi v njej niso bili podrejeni osrednjim organom te cone. Tako so nemške policijske ustanove, ki naj bi v pokrajini vodile boj proti partizanskim enotam, bile podrejene tistim nemškim policijskim ustanovam, ki so že dotlej vodile boj proti njim na Spodnjem Štajerskem in na Gorenjskem.

Vsa policija v Ljubljanski pokrajini je spadala pod višjega vodjo SS in policije v 18. vojnem okrožju, SS Gruppenführer(ja) in generalpodpolkovnika policije Erwina Rösenerja, in ne pod višjega vodjo SS in policije za operacijsko cono »Jadransko primorje.« V Ljubljani si je svojo izpostavo uredil komandant varnostne policije in varnostne službe za Gorenjsko, ne pa voditelj varnostne policije in varnostne službe za operacijsko cono »Jadransko primorje.« Tej izpostavi je bila v Ljubljani podrejena tudi slovenska politična policija, ki ji je predsednik pokrajinske uprave Leon Rupnik določil za upravnika dr. Lovra Hacina.⁴ Zato je tudi razumljivo, da je bil škof

¹ AMNZ, Proces Rožman 80/6 27-28 (točke od 10-13); Bratko, Proces 1946, 41-42.

² Škofa Rožmana odgovor, str. 11-14, točke IX.-XIII.

³ Narodnoosvobodilna vojna na Slovenskem (uredil Zdravko Klanjšček), Ljubljana 1976, 568.

⁴ Narodnoosvobodilna vojna na Slovenskem 1941-1945, Ljubljana 1976, 571.

Rožman prisiljen v spornih vprašanjih komunicirati z generalom Rösenerjem, stiki z ostalimi predstavniki nemške vojske in politične uprave pa so pravzaprav naključni.

Petnajstega septembra 1943 je prišel v Ljubljano koroški Gauleiter in Visoki komisar za operativno cono »Jadransko primorje« dr. Friedrich Rainer in se med drugim sestal tudi s škofom Rožmanom. Srečanje je pripravil Rainerjev namestnik Ferdinand Wolsegger, ki škofu ni pustil nobene izbire.⁵ V vladno palačo je škofa spremljal njegov tajnik dr. Stanislav Lenič, ki pri samem pogovoru ni bil navzoč, mu je pa škof o vsebini pogovora poročal, ko sta se vračala z obiska. Rainer in Rožman naj bi med drugim govorila tudi o položaju Cerkve na Gorenjskem in Dolenjskem in o razširjenosti »komunističnega gibanja« zlasti na Dolenjskem. Končno je Gauleiter Rainer vprašal škofa, kdo bi bil po njegovem mnenju najprimernejši kandidat za predsednika pokrajinske uprave v Ljubljanski pokrajini. Škof mu je svetoval tedanjega ljubljanskega župana, generala Leona Rupnika.⁶ Gauleiter Rainer je po posvetovanju z drugimi nato Rupnika 20. septembra 1943 dejansko imenoval za načelnika, oziroma predsednika pokrajinske uprave Ljubljanske pokrajine, 22. septembra pa ga je v Ljubljani umestil Rainerjev namestnik in vladni predsednik za Koroško dr. Wolsegger. Pri tej umestitvi najvišjega predstavnika civilne oblasti v Ljubljani je bil navzoč tudi škof Rožman kot predstavnik najvišje cerkvene oblasti v Ljubljani.

Podatek, ki se na podlagi poročila VOSA pojavlja v gradivu obtožnice, češ da se je škof Rožman novembra 1943 skupaj z dr. Šmajdom in Rupnikom sestal z Rainerjem še na Bledu,⁷ temelji na napačni interpretaciji in pomanjkljivih podatkih. Iz Šmajdovega dnevnika 25. novembra 1943 namreč zvemo, da je dr. Lavrič poročal Šmajdu o predlogu Ignacija Pevca iz Št. Vida pri Stični, da bi poslali k Rainerju posebno »deputacijo,« ki bi se mu zahvalila za »čiščenje na Dolenjskem.« Šmajd je takšno »deputacijo« dr. Lavriču odsvetoval in ga opozoril na Pevčeva ekstremna stališča, s katerimi se dr. Šmajd očitno ni strinjal. Pri teh pogovorih škof Rožman ni omenjen.⁸

Svojevrstno namerno zavajanje javnosti in očiten primer zavestne »malomarnosti« je izjava vojaškega tožilca, da je »škof Rožman od spomladi 1944 vzdrževal ozke stike z gestapovskim menihom Harzlom (Bratko, ga je preimenoval v Hartla) na Bledu, ki je bil neposredno podrejen gestapovski policiji v Berlinu« in s katerim naj bi imel škof Rožman več sestankov.⁹

Protiversko in proticerkveno zadržanje nemških nacistov je znano. Aktivni duhovnik ali redovnik v njihovih vrstah ni imel kaj iskati, še najmanj pa pri nacistični državni tajni policiji, imenovani Gestapo, ki jo je vodil Himmler. Kaj naj bi »gestapovski menih« bil in kakšno vlogo naj bi pri Gestapu imel, vojaškega tožilca in sodišča ni zanimalo. Zanje je bilo očitno pomembno narediti na poslušalce pri procesu vtis, da je bil celo »menih« član Gestapa, ki je bil najožje povezan s centralo v Berlinu. In s takim človekom se je, po izjavi vojaškega tožilca, družil škof Rožman, »da bi seveda izdajal poštene Slovence.« Zamenjava imen pri procesu očitno ni nikogar motila. Dokumentacije o Rožmanovih stikih z Harzlom ali Hartlom vojaški tožilec ni predložil, izjave generala Rösenerja na zaslišanju pred vojaškim tožilcem pa so zmedene in si celo med seboj nasprotujejo.¹⁰ Vendar o kakšnih škofovih sestankih ne ve ničesar. Trditi, da bi mogel škof Rožman med vojno oditi iz Ljubljane, ne da bi za to vedela nemška policija, pa je skrajno neverjetno, če že ne smešno.

⁵ Dokumenti SOVA, Lenič 17/115.

⁶ Bratko, Proces 1946, 91; Narodnoosvobodilna vojna na Slovenskem 1941–1945, Ljubljana 1976, 569.

⁷ To »novico« sta, brez ustrezne dokumentacije, povzela tudi Franc Pavelski Dolinar (1915–1983) in Franc Gaber. Prvi naj bi videl neko tozadevno poročilo v Rimu, drugi pa je bil med vojno Rožmanov varnostnik, vendar je v svojih spominih zelo nezanesljiv. Prim. Kolarič, Škof Rožman III., 357–358.

⁸ AMNZ, Šmajdov dnevnik.

⁹ AMNZ, Proces Rožman 80/6, 27, točka 10; Prim. Bratko, Proces 1946, 41.

¹⁰ Bratko, Proces 1946, 119–120. Zanimivo je, da Rösener ne uporablja besede duhovnik ali menih. Pravi le, da se mu zdi, »da je ta človek prej zastopal prilično visok položaj v Cerkvi.« Izpraševalec pa je ves čas vztrajal pri besedi duhovnik, oziroma menih in skušal potrditev svoje trditve izvleči od obtoženega.

Škof Rožman človeka s priimkom Harzl ali Hartl ni poznal. V Ljubljani ga je obiskal »neki bivši oficir nemške armade,« ki se mu je predstavil kot pisatelj Lachmann in z njim debatiral o aktualnosti krščanstva v danih razmerah. Ker Rožman ni videl pravega razloga za njegov obisk, »se mu je mož zdel nekoliko sumljiv« in se z njim ni veliko spuščal v razgovor. Po Rožmanovi izjavi je šlo za enkratni obisk.¹¹

V »Odločbi o ugotovitvi zločinov okupatorjev in njihovih pomagačev« je med drugim zapisana tudi naslednja trditev: »Na kapitulacijo Italije je bil škof Rožman že pripravljen ter je pred kapitulacijo navezal stike z gestapom. K njemu je vedno zahajal z Bleda Wiener Hans.«¹²

Škof Rožman o skrivnostnem gestapovcu Wienerju ne ve ničesar, kot očitno ni vedela Komisija za ugotavljanje vojnih zločinov, ki nam ni postregla z nobenim dokumentom, ki bi izpričal identiteto t.im. gestapovca Wienerja. Ta potreba po kopičenju z ničemer podkrepjenih »dokazov« proti škofu Rožmanu seveda meče senco nezaupanja na celotno dokumentacijo sodnega procesa proti škofu Rožmanu.¹³ Zelo verjetno gre tudi tu za zamenjavo oseb. Po kapitulaciji Italije je bil vsaj dvakrat pri škofu Rožmanu Rainerjev namestnik Wolseger, ki je pripravil Rožmanovo srečanje z Rainerjem 15. septembra 1943 v Ljubljani.¹⁴ Se je pa spomnil škof Rožman avstrijskega Juda Hansa Wienerja (tu je očitno zadoščal že nemški priimek, da so vojaške oblasti nekoga razglasile za gestapovca), ki je leta 1938 pribežal v Ljubljano. Inženir Wiener je škofa resda večkrat obiskal in ga prosil za posredovanje, da so mu jugoslovanske oblasti podaljševale dovoljenje za bivanje v Ljubljani. Zanj naj bi posredoval tudi pri Svetem sedežu, da bi dobil brazilsko vizo. Preden pa si je uspel zagotoviti potrebne dokumente, je Gestapo v začetku leta 1945 Wienerja odpeljal neznan kam.¹⁵

O Rožmanovih stikih z generalom Rösenerjem zaradi nastavitve vojaških kuratov pri slovenskih domobrancih smo že govorili. So pa imeli tudi Nemci do škofa svoje zahteve. Uprava policije je npr. 19. septembra 1944 škofu sporočila nemško zahtevo, da se omeji cerkveno zvonjenje, ker ovira protiletalsko opazovanje. Škof Rožman je s tem v zvezi dal 25. septembra svojim duhovnikom ustrezna navodila.¹⁶ Vse do danes nerazčiščeno poglavje odnosov med nemškim okupatorjem in ljubljanskim škofom Rožmanom pa je vprašanje škofovega »sodelovanja,« ali bolje rečeno njegove navzočnosti pri domobranski prisegi 20. aprila 1944 na stadionu v Ljubljani.

6.2 Škof Rožman in domobranska prisega

Obtožnica škofa Rožmana ne bremeni, da je »sodeloval pri organiziranju slovenskega domobranstva«¹⁷ in pravilno ugotavlja, da je slovensko domobranstvo 23. septembra 1943 ustanovil general Rupnik. Bremeni pa ga, da je takoj po kapitulaciji Italije »dal nalog vsem svojim zaupnikom v bivših MVAC, naj takoj vstopijo v oborožene formacije domobranstva.«¹⁸ Te trditve vojaški tožilec ni dokazal in je iz sodišču predložene dokumentacije tudi ni mogoče dokazati.

O vlogi in namenih slovenskih domobrancev je slovensko javno mnenje – zdi se še vedno – nepomirljivo razdeljeno. Povojno slovensko in jugoslovansko zgodovinopisje je slovenske domobrance ožigosalo kot narodne izdajalce, ki so se pod taktirko okupatorja borili proti lastnemu narodu in v tej borbi zagrešili »nešteto najbolj ostudnih zločinov.« S tako oceno se strinja

¹¹ Škofa Rožmana odgovor, str. 12–13, točka XI., 1.

¹² AMNZ, Proces Rožman 80/6, 3105 r.

¹³ O zlagani »verodostojnosti« dokumentacije, ki jo je intenzivno zbirala slovenska in jugoslovanska obveščevalna služba o škofu Rožmanu tudi še po vojni vse do njegove smrti, imamo nad vse dragoceno gradivo v arhivih te službe. Skoraj celotna dokumentacija sloni na domnevah zaupnikov, ki jih svojim delodajalcem »prodajajo za čisto zlato.« Cel kup netočnosti so morali nekateri »uradni poročevalci« ugotoviti že sami in jih demantirati, ker jih stvarna dejstva pač niso potrjevala. Pri nekaterih evidentnih netočnostih pa njihovi nasledniki vztrajajo še danes.

¹⁴ SOVA, Lenič 105.

¹⁵ Škofa Rožmana odgovor, str. 13, točka XI., 2.

¹⁶ NŠAL, vojaške zadeve.

¹⁷ Škofa Rožmana odgovor, str. 11, točka IX., 1.

¹⁸ Bratko, Proces 1946, 41.

precejšen del slovenske javnosti. Poskusi drugačne interpretacije nekaterih dejstev¹⁹ vzbujajo tudi še danes v tem taboru valove ogorčenja in srditega nasprotovanja.

Domobranci sami in njihovi simpatizerji prikazujejo slovensko domobranstvo kot legitimen oborožen upor proti komunistični revoluciji. Oborožen upor proti oboroženi revoluciji je z vidika mednarodnega prava nedvomno legitimna pravica ogroženega, ki ima pravico zavarovati svoje življenje in svojo posest. Jedro problema slovenskih domobrancev pa je v spletu okoliščin druge svetovne vojne. V času, ko se je celotna Evropa združila v boju proti fašističnemu in nacističnemu nasilju, je seveda pravno in moralno vprašljivo kot »manjše zlo« sprejeti orožje od okupatorja in se na njegovi strani boriti proti komunizmu. S tem so dejansko domobranci v očeh protinacistične evropske in ameriške koalicije podaljševali in do neke mere krepili moč nacističnega vojaškega stroja. To dejstvo je postalo usodno za oceno domobranskega gibanja na Slovenskem v očeh zahodnih zaveznikov, ki so po domobranski prisegi 20. aprila 1944 domobrance dokončno odpisali kot svoje možne zaveznike.²⁰

Ne glede na njihove namene, domobranci niso mogli biti slovenska vojska. Ideja za njihovo ustanovitev je nedvomno Rupnikova, vendar jo je bilo mogoče realizirati le s soglasjem Vrhovnega komisarja za »Jadransko primorje« Rainerja in Višjega policijskega vodje in SS generala Erwina Rösenerja.²¹ Slovensko domobranstvo je bilo oblikovano kot pomožna policijska enota pod vrhovnim vodstvom generala Rösenerja. Tega seveda ne more spremeniti dejstvo, da so imeli domobranci lasten poveljniški kader in poveljevanje v slovenščini. Vsako akcijo in vsako spremembo v sestavu je moral osebno odobriti general Rösener, če je bilo to slovenskim oficirjem prav ali ne. Rösener je skrbno pazil, da domobranci ne bi dosegli prevelike samostojnosti. Dvajsetega oktobra 1943 je Rösener kljub protestom slovenskih častnikov ukinitel Glavni inšpektorat Slovenskega domobranstva in namesto njega ustanovil Organizacijski štab, ki ni bil več samostojno poveljstvo, ampak organ, ki je po navodilih nemškega okupatorja organiziral domobranstvo in skrbel za izvajanje posameznih nalog.

To odvisnost slovenskega domobranstva od nemškega poveljstva v Ljubljani potrjuje tudi dvakratna domobranska prisega 20. aprila 1944 (Hitlerjev rojstni dan) in 30. januarja 1945 (obletnica prihoda nacistov na oblast v Nemčiji). Jedro problema je v odvisnosti domobrancev od nemškega okupatorja. Razpravljanje o tem, ali so prisegli Hitlerju ali ne, ali so prisegli »s figo v žepu« ali ne, ali so položili pismeno prisego ali ne, je v tem kontekstu drugotnega pomena. Pravna in dejanska odvisnost slovenskih domobrancev od Nemcev je jasno razvidna tudi iz besedila prisega, ki se glasi:

»Prisegam pri vsemogočnem Bogu, da bom zvest, hraber in svojim nadrejenim pokoren, da bom v skupnem boju z nemško oboroženo silo, stoječo pod poveljstvom vodje Velike Nemčije, SS četami in policijo proti banditom in komunizmu kakor tudi njegovim zaveznikom svoje dolžnosti vestno izpolnjeval za svojo slovensko domovino kot del svobodne Evrope. Za ta boj sem pripravljen žrtvovati svoje življenje. Tako mi Bog pomagaj!«²²

¹⁹ Npr. Janez Peršič, Domobranska prisega dne 20. aprila 1944, v: Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, 13 (1973), 211–228; Boris Mlakar, Domobranska prisega, v: Zbornik 27. zborovanja slovenskih zgodovinarjev, Ljubljana 1994, 114–119.

²⁰ Prim. pismo Izidorja Cankarja škofu Rožmanu z dne 19. avgusta 1944, SOVA, II 0021010–0021011. Pismo je bilo večkrat objavljeno. Širši slovenski javnosti ga je predstavil Ivan Jan v desetem nadaljevanju svojega sestavka O resnični podobi škofa Rožmana, v: Delo, Sobotna priloga 15. marca 1986, str. 24. O svarilih dr. Miha Kreka glede povezovanja slovenskih domobrancev z Nemci je podrobno pisal Kolarič, Škof Rožman III., 322–332 in predvsem njegove opombe: 89 na str. 762; op. 184a, 185, 186, str. 779–787. Tu je naveden tudi tolikokrat citirani Krekov citat iz njegovega govora starešinstvu Društva slovenskih protikomunističnih borcev v Buenos Airesu (tam je bil od 27. do 30. julija 1961): »Razumite me, gospodje, da so nam bile politično diplomatsko s tisto prisego posekane vse korenine, pa čeprav smo dobro vedeli, da so bili fantje in možje k prisegi prisiljeni. Zaveznikom se ni dalo dopovedati nič več.«

²¹ Podatki iz zaslišanja generala Rupnika, v: Bratko, Proces 1946. 93–94. Podrobneje o nastanku domobranstva, ter o vlogi generalov Rupnika in Rösenerja v: Narodnoosvobodilna vojna na Slovenskem 1941–1945, Ljubljana 1976, 573–578.

²² ARS, Dis. I., fasc. 274/III., organizacijski štab Slov. domobranstva. Tekst prisega je 21. aprila 1944 objavil tudi dnevnik Slovenec.

Te odvisnosti se je škof Rožman zavedal, saj se je po lastni izjavi dal natančno poučiti o vsebini prisega.²³ Glede domobrancev je bil škof Rožman očitno v hudi zadregi. Na eni strani je odobral njihov oborožen boj proti komunistom, na drugi strani pa ga je nenehno preganjalo vprašanje, če delajo prav.

O problemu domobranske prisega je na zborovanju slovenskih zgodovinarjev od 29. septembra do 1. oktobra 1994 spregovoril mag. Boris Mlakar. V svojem prispevku je pregledno prikazal, kako je do prisega prišlo, kakšna je bila reakcija domobranskega vodstva in slovenske politične javnosti in podal kratko razlago besedila prisega. Njegove temeljne ugotovitve so, da je šlo za pravo prisego in ne morda le za nekakšno zaobljubo brez obveznosti; da formalnopravno ni naslovljena na Hitlerja – v prisegi je rečeno le, da se bodo domobranci borili za svojo slovensko domovino skupaj z nemško oboroženo silo, ki ji poveljuje »vodja velike Nemčije,« torej Hitler.²⁴

Kljub kasnejšim trditvam generalov Rupnika in Rösenerja, da je bil pri domobranski prisegi navzoč tudi škof Rožman²⁵ in da je podpiral zadevo glede domobrantskih priseg,²⁶ trdijo priče drugače. Rožmanov tajnik dr. Stanko Lenič je kasneje v zaporu zapisal: »Pri ustanovitvi domobranstva (škof Rožman) ni bil soudeležen, ker je vse to uredil Rupnik in njegov kader oficirjev. Ker pa so se v domobranstvo avtomatično priključili vsi člani MVAC, je bilo vsem jasno, da škof moralno podpira domobrance. – Ob 1. prisegi domobrancev je na stadionu opravil mašo. Ni pa hotel iti ob prisegi na tribuno, kjer sta bila Rupnik in Rösener, dasi so prišli parkrat ponj. Ostal je za stebrom pri oltarju. – Ko je bila 2. prisega na stadionu, je odklonil sodelovanje in je mašo opravil Lenček.«²⁷

Škof Rožman pojasnjuje svojo udeležbo pri prisegah takole: na prošnjo oficirjev in moštva je pred prisego na Stadionu daroval tiho mašo, pri kateri ni bil navzoč noben nemški vojak. Rösener in drugi gostje so prišli šele po maši. Vabilo, naj se pridruži častnim gostom, je odklonil, **ostal pa je na slavnostni tribuni** Stadionu, kjer je bil postavljen oltar, dokler ni bila pospravljena mašna obleka z drugim priborom. Medtem je imel Rösener svoj nagovor, za njim pa je komandant Krener bral besedilo prisega. (Podčrtal FMD). Torej je škof med branjem besedila prisega vendarle bil navzoč na Stadionu, čeprav ne med častnimi gosti. Je pa resda pred koncem slovesnosti brez slovesa odšel.²⁸

Začudenje vzbuja škofova utemeljitev, zakaj je na Stadionu maševal sam. Pravi namreč: »Mašo sem opravil zato, ker je bilo moštvo iz moje škofije in dotlej še niso imeli dodeljenih

²³ Škofa Rožmana odgovor, str. 12, točka X., 2.

²⁴ Boris Mlakar, Domobranska prisega, v: Zbornik 27. zborovanja slovenskih zgodovinarjev, Ljubljana 1994, 114–119. O ustanovitvi Slovenskega domobranstva tudi: Narodnoosvobodilna vojne na Slovenskem 1941–1945, 573–578 in 693–699. O prisegi je pisal Metod Mikuž v članku Ljubljanski škof dr. Gregorij Rožman in njegova okolica med NOB, v: Ljubljana v ilegali, IV. zvezek, Ljubljana 1970, 340–347.

²⁵ General Rupnik je na zaslišanju na tožilčevo vprašanje: »Kdo je bil navzoč pri obeh domobrantskih prisegah?« odgovoril: »Jaz in škof« in nato še pojasnil: »Škof je pred prisego bral mašo in potem bil zraven kot gost.« Prim. Bratko, Proces 1946, 94–95. Trditev je v celoti netočna, ker je iz predložene dokumentacije jasno razvidno, da je škof »bral mašo« samo pri prvi prisegi, pri drugi pa se je udeležil le mimohoda domobrantskih čet na Kongresnem trgu. General Rösener pa je na podobno tožilčevo vprašanje odgovoril: »Pri prvi prisegi je vojaško mašo bral škof Rožman. Navzoč je bil tudi general Rupnik, Rainerjev zastopnik, nemški generalni konzul in hrvatski konzul ter cela vrsta oficirjev. Približno iste osebe so bile tudi pri drugi zaprisegi, razen škofa Rožmana, ki se je opravičil, da ga boli vrat. Pri paradi pa se je škof vseeno pojavil. Tedaj se mi je opravičil, da maše ni mogel brati zaradi bolezn, da pa je sedaj prišel izrecno z namenom, da ga slovenski narod vidi in da pokaže, da je sporazumen z nemško politiko.« Bratko, Proces 1946, 118.

²⁶ Na ponovno tožilčevo vprašanje, kakšno je bilo politično sodelovanje slovenske duhovščine z Nemci, je Rösener odgovoril: »Glede tega sodelovanja lahko izjavim, da je škof Rožman podpiral zadevo glede domobrantskih priseg in postavil zahtevo glede kuratov in da je škof Rožman po paradi ob priliki druge domobranske prisega izjavil, da je sporazumen z nemško politiko.« Bratko, Proces 1946, 119. Izjava daje slutiti, da je general Rösener skušal od škofa Rožmana iztržiti »določeno razumevanje« za nemško politiko kot zameno za vojaške kurate pri domobrantskih.

²⁷ SOVA, Lenič 53/50. Na drugem mestu je Stanislav Lenič zapisal: »Pri ustanovitvi domobranstva pa škof osebno ni bil udeležen, ker so ga Nemci izvedli z Rupnikom in drugimi oficirji. Vedelo se je pač javno, da Rožman odobrava domobranstvo, a konkretno vanj nikdar ni posegal, če izvzamemo prvo prisego domobrancev na Stadionu, kamor je šel zelo nerad pod izrečnim pritiskom tako z nemške kot domobranske strani. Druge prisega se ni hotel več udeležiti.« SOVA, Lenič, 26–27.

²⁸ Škofa Rožmana odgovor, str. 11–12, točka X., 1.

svojih lastnih kaplanov.²⁹ Nad škofovo izjavo smo začudeni zato, ker je organizacijski štab slovenskih domobrancev že meseca decembra 1943 ustanovil poseben katoliški duhovnijski odsek, ki ga je kot verski referent vodil vojaški kurat-stotnik Peter Križaj. Križaj je 30. decembra 1943 škofijskemu ordinariatu predložil imenovanje prvih sedmih kuratov. **Na Rožmanov predlog** so 16. januarja 1944 Križaja kot verskega referenta zamenjali z novim kuratom-stotnikom dr. Ignacijem Lenčkom.³⁰ Domobranci so torej svoje kurate že imeli in najbolj naravno bi bilo, da bi ob njihovi prisegi zanje maševal njihov višji vojaški kurat-stotnik in verski referent dr. Ignacij Lenček. Ali pa je morda škof Rožman hotel posnemati italijanskega vojaškega škofa Angela Bartolomasija, ki je v jeseni 1941 prišel v Ljubljano nadzirat italijanske vojaške kurate. Ob tej priliki je bil na vljudnostnem obisku tudi pri škofu Rožmanu.³¹ Vendar je bila med njima bistvena razlika: Bartolomasij je bil vojaški škof s posebnimi pooblastili samo za vojaške kurate, škof Rožman pa je bil krajevni ordinarij, ki je v izrednih razmerah druge svetovne vojne moral enako skrbeti za vse vernike svoje škofije.

Škof Rožman dalje pravi v svojem zagovoru, da je pred prisego pregledal besedilo prisega. Prepričati se je hotel, da domobranci ne bi prisegli Hitlerju, s tem pa formalno besedila prisega ni odobril.³² Rožmanovo razmišljanje v tej zvezi je morda najbolj jasno zaslutil mag. Mlakar, ki je zapisal, da iz besedila prisega ni mogoče zaključiti, da so domobranci prisegli Hitlerju, »temveč zgolj to, da se bojujejo ob nemški oboroženi sili ali skupaj z njo, torej ob sili, ki ji poveljuje Hitler.« In nadaljuje: »Hitlerju (domobranci) niso ničesar obljubili, pa čeprav sta po vojni Rösener in Rainer trdila drugače.«³³

Škofa je k prvi prisegi na Stadion peljal Nande Babnik, ki je bil znan po svojih ekstremnih stališčih in je v odnosu do komunizma odločno zagovarjal uporabo sile. Podatki, ki jih Jakob Kolarič navaja iz Babnikovega dnevnika, v bistvu potrjujejo Rožmanov opis dogodkov na stadionu, z majhnim dopolnilom. Babnik namreč pravi: »Nekaj časa sva stala s škofom zadaj za stebrom in nato hitro odšla.«³⁴ Radovednost je bila vendarle prehuda. Babnik in škof sta se na Stadionu vendarle zadržala dlje, kot je bilo potrebno zgolj zato, da bi pospravila »mašni pribor.« Tako si morda lahko tudi razlagamo kasnejšo Krenerjevo izjavo: »Vem, da je bil škof za menoj na tribuni, ko sem bral prisego.« Pač pa nobena druga priča ne potrjuje Krenerjeve izjave, da je »Škof prišel na prisego in kot zastopnik Cerkve vojake zaprisegel.« Da bi škof zaprisegel domobrance, je bila lahko »pobožna želja« domobranskega vodstva, ki je pa očitno niso upali povedati niti v predlogu generalu Rösenerju.

Nobeno od pričevanj in tudi ne škofov zagovor, ne odgovori zadovoljivo in dovolj prepričljivo na osnovno vprašanje, kakšni so bili pravzaprav pravi škofovi nameni, da se je ob tako sporni zadevi, kot je bila zaprisega domobrancev na Hitlerjev rojstni dan in pod patronatom nemškega SS generala, odločil osebno maševati za domobrance na Stadionu. Dejstvo pa je, da je škofa do smrti mučilo vprašanje, ali je ravnal prav. Vse svoje življenje je iskal »božje znamenje« v potrditev svojih odločitev med vojno.³⁵

Še bolj nerazumljivo je škofovo ravnanje ob drugi zaprisegi domobrancev 30. januarja 1945. Ob tej priliki je maševanje odklonil, po izjavi Rösenerja zaradi bolezni. Udeležil pa se je slavnostnega mimohoda domobrantskih čet pred uršulinsko cerkvijo na Kongresnem trgu. Škofov zagovor, češ da je prišel, »da bi videl domobrance,« ni prepričljiv. Če je bil bolan za mašo, bi lahko ostal »bolan« tudi za »parado.« Škofova navzočnost pri mimohodu domobrantskih čet pred

²⁹ Škofa Rožmana odgovor, str. 12, točka X., 1. Tekst podčrtal FMD.

³⁰ Več o tem glej v poglavju: Vojaški kurati pri Slovenskih domobrancih.

³¹ SOVA, Lenič 62.

³² Škofa Rožmana odgovor, 12, točka X., 2.

³³ Mlakar, Domobrantska prisega, 119.

³⁴ Kolarič, Škof Rožman III., 297.

³⁵ Na to opozarja Rožmanov življenjepisec Kolarič, ki je med drugim popisal tudi dogodek v Fatimi leta 1957, ko je škof ponovno prosil Marijo, »naj mu da znamenje,« če »so katoliški Slovenci med vojno in revolucijo ravnali prav.« Kolarič, Škof Rožman III., 561.

najvišjimi nemškimi oficirji je dala povod za mnoge špekulacije. Izrabil jo je tudi general Rösener, ki je na zaslišanju izjavil, da je škof Rožman na »parado« prišel »z izrecnim namenom, da ga slovenski narod vidi in da pokaže, da soglaša z nemško politiko.«³⁶

Škof Rožman Rösenerjeve izjave ogorčeno zanika. Kako bi mogel po vsem tem, kar so Nemci hudega storili slovenski Cerkvi, je v svojem zagovoru zapisal škof Rožman, podpirati nemško nacistično politiko? Proti njej sem ponovno protestiral, nadaljuje škof Rožman, »tako direktno na naslov nemške oblasti, kakor hitro se je odprla poštna zveza z nemško cono, pa tudi preko Svete stolice.«³⁷ Ti Rožmanovi protesti nam žal niso dosegljivi. Senca dvoma o pravilnosti Rožmanovih odločitev glede njegove navzočnosti pri domobrskih prisegah pa ostaja. Prav s svojo navzočnostjo pri prisegah je namreč škof Rožman de facto tudi formalno priznal popolno odvisnost domobrancev od Nemcev. In tako so to njegovo odločitev razumeli vsi, ki so jo obsojali in jo še vedno obsojajo.

7. ODNOS OF IN VODSTVA KPS DO ŠKOFA ROŽMANA

Rožmanov odnos do Osvobodilne fronte in do partizanstva je v celoti pogojeval njegov odnos do komunizma. Kljub svojemu odločnemu in brezkompromisnemu odklanjanju komunizma kot ideologije in kot državnega sistema pa se je v odnosu do ljudi škof Rožman držal načela, ki ga je že leta 1940 zapisal v Pastoralnih inštrukcijah za ljubljansko škofijo: »Tudi komunistom moramo oznanjevati evangelij, tudi nje moramo ljubiti z nadnaravno ljubeznijo; vse moramo storiti, da jih rešimo.«³⁸ Pri tem ostaja odprto vprašanje, kaj si je škof Rožman predstavljal pod pojmom »vse moramo storiti.« Obtožnica ga namreč bremeni, »da je ostro obsojal osvobodilno gibanje slovenskega naroda in proti njemu soorganiziral oborožen upor.«³⁹ V svojem zagovoru pa škof nasprotno ponovno opozarja na razliko med ideološkim bojem, ki je starejši od OF in »oboroženim silobranom ljudstva,« ki ga je sprovciralo nasilje komunistov nad njihovimi idejnimi nasprotniki in umori vodilnih katoliških osebnosti.⁴⁰

Za pravilno presojo Rožmanovih stališč med drugo svetovno vojno moramo ugotoviti tudi, kako je na škofa Rožmana gledalo vodstvo OF, oziroma vodstvo KPS. Vsaj deloma moremo ta odnos rekonstruirati na podlagi uradnih poročil, v katerih obe vodstvi ocenjujeta politični položaj v Sloveniji.

7.1 Pisma in opozorila OF škofu Rožmanu

Osvobodilna fronta je bila ustanovljena na pobudo Komunistične partije Slovenije z nalogo organizirati oborožen upor proti okupatorju. Sedemindvajsetega aprila 1941 so se komunistom pridružili krščanski socialisti, slovensko sokolstvo in mnogi kulturni delavci. Pobudo v OF je od samega začetka imela KPS, ki svojih pravih namenov partnerjem v gibanju nikoli ni razkrila v celoti. V dolomitski izjavi z dne 28. februarja 1943 je KPS uspelo s spretnim manevrom prepričati »koalicijske partnerje« v gibanju, da so se tudi formalno odpovedali samostojnemu političnemu delovanju v korist KPS. Ena temeljnih zahtev OF je bila »neizprosna akcija« proti okupatorju.⁴¹

Iz gradiva, ki nam je trenutno na voljo, ni mogoče razbrati, kdaj je škof Rožman zvedel za delovanje OF in kdaj je OF dejansko z njim navezala uradne stike. Franček Saje v svojem delu navaja daljšo spomenico, ki jo je Izvršni odbor OF že **30. novembra 1941** poslal škofu Rožmanu. V tej spomenici je vodstvo OF škofu razložilo svoje namene, mu pojasnilo svoje načelno stališče do vere in svobode prepričanja ter izrazilo željo, da bi v narodno-osvobodilnem gibanju sodelovala tudi duhovščina. Če pa duhovniki iz kakršnega koli razloga ne bi želeli sodelovati z OF, naj bi

³⁶ Bratko, Proces 1946, 118 in 119.

³⁷ Škofa Rožmana odgovor, str. 12, točka X., 3.

³⁸ Pastoralne inštrukcije, 137.

³⁹ AMNZ, Proces Rožman 80/6, 25.

⁴⁰ Škofa Rožmana odgovor, str. 14, C I./1.

⁴¹ Zgodovina Slovencev, Ljubljana 1979, 744–754; Enciklopedija Slovenije, 8. zvezek, 1994, 199–202.

ostali vsaj nepristranski. Vodstvo OF naj bi škofu Rožmanu predlagalo sestanek, »na katerem bi v osebnem razgovoru pretresli vsa pereča vprašanja.« In Saje nato ogorčeno zapiše: »Škof dr. Rožman na pismo ni odgovoril, niti ni pokazal zanimanja za predlagani razgovor.«⁴² Za ta podatek se Saje sklicuje na članek Toneta Fajfarja z naslovom Kajnovsko razdobje v katoliški Cerkvi na Slovenskem, ki je bil 8. julija 1945 objavljen v Slovenskem poročevalcu. Ta spomenica naj bi bila prvi uradni stik vodstva OF s škofom Rožmanom, vendar na podlagi obstoječe dokumentacije ni mogoče preveriti, če jo je Rožman dejansko tudi dobil po uradni poti v roke. Pomenljivo pa je, da Dokumenti ljudske revolucije v Sloveniji spomenice OF škofu Rožmanu z dne 30. novembra 1941 ne poznajo.⁴³

Samo iz Slovenskega poročevalca z dne **31. marca 1942** (št. 13) nam je znana tudi t.im. Velikonočna poslanica⁴⁴ katoličanov v OF škofu Rožmanu. To pa verjetno pomeni, da škof Rožman osebnega pisma OF sploh ni dobil. O tendencioznosti in nezanesljivosti časopisnih objav pa ne kaže izgubljeni besed. V tej »časopisni« spomenici katoličani v OF škofu Rožmanu očitajo, da je »kot predstavnik Cerkve na Slovenskem« storil usoden korak s tem, da je sprejel italijansko odlikovanje, da ni obsodil nasilnega izseljevanja slovenskega prebivalstva s strani okupatorja, da ni javno obsodil streljanja talcev in da je »izdajalca« študenta Kiklja in Župca poveljeval kot slovenska mučenca. Katoličani v OF zaradi teh Rožmanovih dejanj odklanjajo vse posledice.⁴⁵

Da pa so posamezni člani OF razmeroma zgodaj navezali stike s škofom Rožmanom, je v osebnem razgovoru večkrat poudarjal tudi dolgoletni ravnatelj Slovenskega šolskega muzeja France Ostanek (1902–1989). Pri tem je Ostanek izrecno dejal, da so člani OF škofu Rožmanu popolnoma zaupali in so se mu vedno predstavljali s praviimi imeni. Po Ostanekovi izjavi, ki pa je žal ni nikjer zapisal, škof Rožman njihovega zaupanja ni nikoli zlorabil.⁴⁶

Za odnos OF do drugače mislečih sta zelo pomembna zlasti dva dokumenta, ki sta bila odločilnega pomena za nadaljnji razvoj dogodkov v Sloveniji med drugo svetovno vojno: 16. septembra 1941 je Vrhovni plenum OF objavil sklep o preimenovanju v Slovenski narodni odbor. V drugem členu tega sklepa je zapisano: »Slovenski narodni osvobodilni odbor za časa osvobodilne borbe **edini** predstavlja, zastopa, organizira in vodi slovenski narod na vsem njegovem ozemlju. Vsako organiziranje izven okvira Osvobodilne fronte slovenskega naroda je v času tujčeve okupacije škodljivo borbi za narodno svobodo.«⁴⁷ Iste dne je izšel tudi Odlok slovenskega narodnega osvobodilnega odbora o zaščiti slovenskega naroda in njegovega gibanja za osvoboditev in združitev. V prvem členu tega odloka je določeno, da se izdajalci kaznujejo s smrtjo. Nato pa je podrobneje razčlenjeno, kdo je za Slovenski narodni odbor izdajalec. Takole pravijo: Izdajalec je najprej denunciant. Nato vsak »kdor stopi neposredno ali posredno v stik z oblastniki okupatorjev ali z drugimi sovražniki svobode slovenskega naroda ali z njihovimi zaupniki zaradi uničenja ali trajne okmitve politične svobode in samostojnosti.« In končno, »kdor zaradi svoje ali sebične skupinske koristi zbira in odvaja narodne sile za borbo proti osvoboditvi slovenskega naroda ali nudi za tako borbo pomoč s kakršnimi koli sredstvi.« V petem členu odloka pa je smrtna kazen zagrožena tudi tistemu, ki »se druži ali sodeluje z okupatorjem na način, da nudi okupatorjem možnost, sklicevati se na naklonjenost in vdanost slovenskega naroda.« Šesti člen določa, da se »v nobenem primeru kazen ne izpremeni, če je dejanje storjeno iz malomarnosti ali pod pritiskom okupatorjev ali drugih sovražnikov svobode slovenskega naroda.« Prav naravo odloka pa izdaja sedmi člen, v katerem je zapisano, da sodijo za dejanja »po členih I. do IV. posebna sodišča. Postopanje je naglo, ustno in tajno. **Osebnostno zasliševanje krivca ni potrebno**, izvede pa se, če je dana možnost brez škode za narodno osvobodilno gibanje. Proti razsodbi sodišča **ni pritožbe**. Kazen se izvrši takoj na način in po osebah, ki jih določi sodišče.«⁴⁸ Gre torej

⁴² Franček Saje, Belogradizem, 171.

⁴³ Prim. 1. knjiga, marec 1941 – marec 1942, Ljubljana 1962.

⁴⁴ Imenovana tako, ker je bila objavljena na torek velikega tedna 1942 (Velika noč je bila tega leta 5. aprila).

⁴⁵ Tudi to spomenico obširneje navaja Franček Saje v svojem delu Belogradizem, 184.

⁴⁶ O tej temi se je s pokojnim ravnateljem Francetom Ostanekom večkrat pogovarjal France M. Dolinar.

⁴⁷ Dokumenti ljudske revolucije v Sloveniji, 1. knjiga, str. 116, št. 38.

za izredno nevarna načela, ki so omogočala posameznikom mimo pravnega reda, vendar pod videzom neke »legalnosti,« likvidirati svoje idejne nasprotnike. Odločala niso človekova konkretna dejanja, saj se zanje ni imel priložnosti zagovarjati, ampak zgolj sum enega od voditeljev KPS znotraj OF. Tako so tudi v Ljubljani padle prve žrtve protikomunističnega gibanja.

Se pa Rožmanovo ime pojavi razmeroma pozno v do sedaj objavljenih partijskih dokumentih. Tako je Boris Kidrič v svojem poročilu Centralnega komiteja Komunistične partije Slovenije Centralnemu komiteju Komunistične partije Jugoslavije v drugi polovici decembra 1941 zapisal, da čeprav belo gardo podpira škof Rožman »z vsem cerkvenim aparatom,« jo oni (komunisti) »tolčejo na vsakem koraku.«⁴⁹

Člani CK KPS so škofa Rožmana spremljali na vsakem koraku in ocenjevali sleherno njegovo delo pod političnim vidikom. V tem duhu je članica poverjenišva CK KPS za Ljubljano Lidija Šentjurs 1. junija 1943 poročala CK KPS o političnih razmerah v Ljubljani in med drugim tudi o spokorni procesiji, ki jo je 29. novembra 1943 vodil škof Rožman na Rakovnik. Ocenila jo je kot »revijo strahu« in demonstracijo sile proti osvobodilnemu gibanju.⁵⁰ Metod Mikuž pa je »kot politično zlorabo« ocenil celo uvedbo zadostilne pobožnosti prvih petkov za dokončanje vojne.⁵¹

Odnos med škofom Rožmanom in OF je pravzaprav dvoličen. Na eni strani OF škofa ostro napada, na drugi strani pa si zelo prizadeva pridobiti ga na svojo stran. Ne samo katoličani, tudi partijsko vodstvo v OF je računalo na Rožmanov omahljiv značaj in so ga zato skušali zlepa (vabila) ali zgrda (grožnje) pridobiti, da bi uradni predstavniki Katoliške cerkve v Ljubljanski pokrajini zavzeli do OF bolj pozitivno stališče. Pritiski na škofa Rožmana so se stopnjevali tako s strani OF kot s strani partijskega vodstva. Vendar so očitno vsi podcenjevali Rožmanovo idejno naravnost in njegovo osebno oceno položaja v okupirani Sloveniji.

Aprila 1942 je škofa Rožmana napadel ciklostiran letak Izvršnega odbora OF in mu očital, da je dva »narodna izdajalca« (mišljena sta študenta Jaroslav Kikelj in Franc Župec, ki so ju člani VOSa ustrelili 16. in 18. marca 1942 v Ljubljani) »proglasil za verska mučenika.« V razglasu je dalje rečeno: »Najvišji cerkveni dostojanstvenik se je vpregel v to protiljudsko zaroto,« namreč, da očitno poziva ljudi »k izdajalskim dejanjem.«⁵² V poročilu Centralnega komiteja KPS Centralnemu komiteju KPJ o političnem položaju v Sloveniji je 16. maja 1942 Franc Leskošek zapisal, da obstajata v Sloveniji dve skupini domače reakcije. Prva, pravi Leskošek v svojem poročilu, je »takožvana bela garda, (ki) **skrito** (podčrtal Leskošek) sodeluje z okupatorji. Njeno avantgardno jedro tvorijo stražarji z duhovnikom in univerzitetnim profesorjem dr. Ehrlichom na čelu. 'Stražarji' pomagajo Italijanom pri aretacijah in hišnih preiskavah. Ehrlich (pa) ... uživa izrazito podporo škofa dr. Rožmana in katoliškega cerkvenega aparata.«⁵³ Vodstvo KPS si je torej od samega začetka prizadevalo »prilepiti« škofu Rožmanu pred slovensko javnostjo etiketo narodnega izdajalca, ki je direktno odgovoren za vsa dejanja njemu podrejenih duhovnikov v Ljubljanski pokrajini.

V tem vzdušju sta bili napisani dve pismi katoličanov, oziroma krščanske skupine v OF škofu Rožmanu. Pismi je našel Dušan Biber v privatni zbirki Jožeta Dolenca v Ljubljani in ju 24. aprila 1976 objavil v Sobotni prilogi Dela pod naslovom Ob poskusu rehabilitacije pobudnikov belogardizma. Gregorij Rožman in narodno izdajstvo. Neobjavljeni dokumenti iz domačih in tujih virov.⁵⁴ Pri tem ostaja nepojasnjeno vprašanje, kako je mogoče, da sta tako pomembna dokumenta ostala v **privatni zbirki** in ju obremenilno građivo procesa proti škofu Rožmanu ni poznalo. Bi to

⁴⁸ Dokumenti ljudske revolucije v Sloveniji, 1. knjiga, str. 119–120, št. 41.

⁴⁹ Dokumenti ljudske revolucije v Sloveniji, 1. knjiga, Ljubljana 1962, str. 104, št. 234.

⁵⁰ Dokumenti ljudske revolucije v Sloveniji, 7. knjiga, Ljubljana 1989, št. 115, str. 314.

⁵¹ Slovenska duhovščina in Osvobodilna fronta, str. 10, v: ARS (prej INZ), SNOS, fasc. 457, mapa IV.

⁵² Dokumenti ljudske revolucije v Sloveniji, 2. knjiga, Ljubljana 1964, str. 34, št. 16.

⁵³ Dokumenti ljudske revolucije v Sloveniji, 2. knjiga, str. 75, št. 33.

⁵⁴ Iz pisma krščanske skupine v OF z dne 9. oktobra 1942 navaja daljše citate že Franček Saje v svoji knjigi Belogardizem (str. 503–504) in trdi, da je škof to pismo prejel 30. oktobra 1942.

lahko pomenilo, da sta bili pismi sicer napisani, vendar nikoli škofu Rožmanu odposlani? Ne smemo pozabiti, da tudi prvi dve pismi katoličanov v OF verjetno nista bili odposlani škofu Rožmanu, ampak le objavljeni v Slovenskem poročevalcu. Jože Dolenc je med drugo svetovno vojno kot katoličan dejansko bil poverjenik OF in celo član uredništva radia Kričač.⁵⁵ Le sam bi lahko povedal, če je bil morda zadolžen za objavo obeh pisem, pa se mu to iz neznanega razloga ni posrečilo.

Tako imenovano Tretje pismo katoličanov v OF slovenskega naroda škofu dr. Gregoriju Rožmanu je datirano **9. julija 1942**. V pismu podpisniki ostro in nedvoumno očitajo škofu Rožmanu sokrivdo za nastale razmere v Ljubljanski pokrajini in ga prosijo, naj ponovno dobro premisli zgodovinski položaj na Slovenskem in stori tako, kot mu velevata njegova krščanska in slovenska dolžnost. »Vaša sveta dolžnost, prevzvišeni, je« – nadaljujejo podpisniki – »da dvignete javno svoj glas (mislimo, da razumete, da osebne intervencije niso dovolj in da narod pričakuje za javne zločine javno obsodbo), da ožigosate to barbarstvo, ki mu ni primera, ter ločite javno enkrat za vselej slovensko katoliško občestvo in cerkveno oblast od lažikatoliške okupatorske oblasti.« V nadaljevanju pisma škofa še enkrat spomnijo, da ni nobenega dvoma v zmago zaveznikov, ki bo vsakemu narodu, tudi slovenskemu, omogočila samoodločbo. Prosimo Vas, »da se zavejete Vaših doložnosti in odgovornosti pred slovenskim narodom. Danes, prevzvišeni, je tak čas, ko more ena Vaša prava beseda rešiti človeška življenja in ko ena sama Vaša nejasno in napačno izgovorjena beseda more pogubiti in zapeljati toliko ljudi.«⁵⁶ Katoličani v OF so torej, če je pismo pristno, podobno kot partijsko vodstvo, škofa Rožmana obtoževali soudeležbe pri zločinih okupatorja nad slovenskim narodom in za soodgovornega za aktivnost bele garde v Sloveniji.

Tri mesece za »tretjim pismom katoličanov v OF,« ki naj bi bilo zadnje (se »ponovno in zadnjič obračamo na Vas«), je bilo **9. oktobra 1942** napisano še »četrto pismo krščanske skupine v OF škofu dr. Gregoriju Rožmanu.« Ne da pa se ugotoviti, na kakšen način je bil Rožman seznanjen z njegovo vsebino. V pismu podpisniki škofu očitajo, »da so vsa dosedanja prizadevanja OF same in nas kristjanov še posebej naletela pri vas ne samo na gluha ušesa, ampak celo na izrazito odklonilno stališče.« Po pojasnilu pravih namenov OF in opozorilih, kam je Slovenijo pripeljala škofova neodločnost, so predstavniki OF od škofa pričakovali vsaj nevtralnno stališče in depolitizacijo slovenske duhovščine. Potem, ko mu z vso odločnostjo predočijo, kaj vse da je povzročila škofova neodločnost, med drugim tudi državljansko vojno, ga ponovno pozivajo: »Storite vse ob dvanajsti uri, kar Vam veleva Vaša narodna in verska dolžnost! Obsodite netilce državljanske vojne! Prepovejte duhovščini, katoliškim organizacijam, ustanovam ter posameznikom, ki so pod Vašim cerkvenim nadzorom in avtoriteto, udeležbo in podporo belogardističnim organizacijam in njihovim oroženim tolpom! Preprečite, da bodo lažni katoličani v imenu Cerkve, Boga in 'papeževga blagoslova' z italijanskim orožjem ter v okupatorski službi organizirano pobijali branilce naše svobode in zveste pristaše Kristusovega nauka. Kljub zaostritvi, ki je nastala in zahtevala že prenekatero nedolžno in dragoceno žrtev, lahko še vedno v znatni meri zadržite usodni val. S to odločitvijo se še lahko vedno postavite ob hvalevredni nastop goriškega, tržaškega in reškega škofa.«⁵⁷

Natančna analiza obeh pisem že kaže vse elemente kasnejše obtožnice, pozornost pa vzbuja dejstvo, da oktobra 1942 goriški nadškof Carlo Margotti (1934–1951), tržaški škof Antonio Santin (1938–1977) in reški škof Ugo Camozzo (1938–1947) še niso veljali »za vojne zločince,« kot jih je po vojni označeval proticerkveni propagandistični tisk. Krščanska skupina v OF te tri škofe celo postavlja škofu Rožmanu za vzgled.

Med tretjim in četrtem pismom katoličanov, oziroma krščanske skupnosti v OF, je datirano pismo, ki naj bi ga **20. septembra 1942** škofu Rožmanu v imenu »polit(ične) eksekut(ive)« – čigave, v pismu ni rečeno – pisal neki Borisov. Glede na dikcijo in datum pisma so vsekakor nekoliko preuranjene trditve o Stalingradu kot Hitlerjevi zaigrani karti.⁵⁸

⁵⁵ Enciklopedija Slovenije, 2. zvezek, Ljubljana 1988, 285.

⁵⁶ Sobotna priloga Dela, 24. aprila 1976, str. 20.

⁵⁷ Sobotna priloga Dela, 24. april 1976, str. 20–21.

Pismo, pravzaprav ultimat škofu (»Kot zadnji opomin se Vam dostavlja ta uradni odlok.«), je pisan v jeziku, ki ga škof Rožman res ni mogel sprejeti. »Uradni odlok,« kot se sam imenuje, je škofu obljubljal »Alpsko sovjetsko zvezo Slovencev, Avstrijcev, Furlanov in Italijanov,« v kateri bo vladala verska svoboda po vzoru Sovjetske zveze. Odlok od škofa zahteva, »da ukaže duhovništvu, časopisom in vsem zapeljanim, naj takoj prenehajo z veleizdajskim delovanjem. Če tega ne storite,« je dalje rečeno v odloku, »bo grozne smrti, sežgano in mučeno vse duhovništvo skupno z okupatorsko zalego vred! **Katoliška verska ločina** (podčrtal FMD) pa bi seveda izginila iz Alpsko beneških republik!« Ultimat se konča z besedami: »Preberite, dobro premislite in ubogajte!«⁵⁹

Škof Rožman je v tem pismu, če ga je res dobil in prebral, videl potrditev svojih zlih slutenj, kaj čaka Slovenijo in Slovence, če zmaga komunizem. Preveč je bilo poročil o »verski svobodi« v Sovjetski zvezi. Kot katoliškega duhovnika in škofa pa ga je seveda še posebej prizadel skrajno omalovažujoč odnos partijskega vodstva do Katoliške cerkve, ki jo dokument imenuje »katoliška verska ločina.« Takšno pisanje partijskega vodstva je seveda nehote v škofovih očeh postavljalo na laž izjave katoličanov v OF in kasneje tudi posameznikov (dr. Metod Mikuž, dr. Izidor Cankar) o popolni svobodi in globokem spoštovanju krščanskih vrednot pri partizanih.

Partijsko vodstvo se je kmalu zavedlo, da je bilo to pismo neroden spodrselj, ki je dal nasprotni strani v roke močan argument o pravilnosti njihovega ravnanja v odnosu do partizanskega gibanja. Da gre za provokacijo, so vedeli vsi, nihče pa ni z gotovostjo vedel, katera stran je odgovorna zanjo. Ta provokacija bi lahko imela neprijetne posledice tudi med kristjani v osvobodilnem gibanju, ki je bilo sicer trdno v partijskih rokah. »Spodrselj« sta posredno priznala tudi Edvard Kardelj, kot član politbiroja CK KPS in Boris Kidrič kot politkomisar glavnega poveljstva slovenskih partizanskih čet v njenem poročilu Izvršnemu odboru OF slovenskega naroda 28. oktobra 1942.⁶⁰ V tem poročilu pa ideologa slovenske partije tudi jasno in nedvoumno izpodbijata eno od temeljnih tez obtožnice, po kateri naj bi bil škof Rožman »eden od ustanoviteljev in pokroviteljev bele garde.«

V tej zvezi je seveda zelo zanimiva ocena, ki jo je o škofu Rožmanu v svojem poročilu Edvardu Kardelju 31. oktobra 1942 zapisal sekretar komisije za agitacijo in propagando pri CK KPS, Boris Zihel. Takole pravi: »Glede prevzvišenega imam zdaj prav za prav kar tri posrednike.⁶¹ Vsi so edini v tem, da škof 'sam po sebi ni slab človek, da pa je zelo dostopen tujim vplivom'. V neki meri bo to najbrž držalo. Glede grozilnega pisma sem že najodločneje demantiral, da bi prišlo z naše strani. Prav tako sem dal garancijo glede 'likvidacije'. Splošno vsi posredniki sodijo, da škof niti sam ne verjame, da bi mu kdo od nas hotel kaj žalega. V govoru, ki ga je imel za praznik Kristusa Kralja, je baje govoril stvari, ki jih je cenzura v časopisju črtala. To trdita dva posrednika in pravita, da je v **govoru pokazal na Nemčijo kot vir brezboštva**. Mihov oče (dr. Anton Breclj) pravi, da je začel v zadnjem času malce oklevati in da ne misli več tako kot sedaj. Te dni je dobil škof pismo, ki je bilo opremljeno z vsemi oznakami OF (tiskanimi) in v katerem je bila na premišljen in skrbno sestavljen način obrazložena teza, da bomo Slovenci v bodoče skupaj z Nemci in delom Italijanov. To so mu spet podtaknili Žebotovci.⁶² Stvar je bila

⁵⁸ Nemci so pred Staingradom kapitulirali šele 31. januarja 1943.

⁵⁹ AMNZ, Proces Rožman 80/6, 3478.

⁶⁰ »Politično je bela garda povsem na tleh. Razen tega nima več nikogar, ki bi ga s tako avtoriteto postavila na čelo, kakor je lahko postavila Natlačena. Ostal jim je edino škof, ki ga skuša izkoristiti kot zadnjo avtoriteto in silno pritiska nanj. Dejansko se vse niti b.g. zbirajo v škofovih rokah, **precej proti njegovi volji** (podčrtal FMD). Mi vemo, da še vedno omahuje, ali naj se loti tega posla ali ne. Pismo so k(rščanski) s(ocialisti) v Ljubljani nekoliko zadržali – po mojem brez potrebe (smatrali so, da ni ugoden čas, zaradi Natlačena, medtem, ko je po mojem mnenju prav ta čas najbolj primeren). Mi, komunisti, smo sedaj po neki posredni poti sami stopili v stik z njim in dali neke izjave (zlasti v zvezi z govoricami, da ga mislimo ustreliti – celo neko grozilno pismo mu je nekdo poslal, najbrž provokacija b(e)le g(arde) ali pa kaka vroča glava). Ne pričakujem konkretnega rezultata, pač pa morda povečanje njegovega omahovanja.« V: Dokumenti ljudske revolucije v Sloveniji, 3. knjiga, Ljubljana 1966, str. 428, št. 172/4.

⁶¹ Uredništvo v opombi navaja kot posrednike dr. Staneta Mikuža, Karlo Mrak-Bulovec in dr. Antona Breclja.

⁶² Uredništvo je v opombi dr. Cirila Žebota predstavila kot idejnega vodja laičnega vodstva »Straže« po smrti dr. Lamberta Ehrlicha.

sestavljena tako oficialno, da je celo moj posrednik mislil, da je res prišla od vodstva OF. Prišla je po pošti in je bila v magistratni kuverti. // Eden od posrednikov bo te dni najbrž spet klican k škofu. Morda bi bilo dobro, če bi preko enega od teh posrednikov poslali škofu 'nekakšno izjavo'.⁶³

Ziherlova izjava je zanimiva zato, ker vodstvo CK KPS proti koncu leta 1942 škofa Rožmana še vedno »ni odpisalo.« Še vedno so ga skušali pridobiti na svojo stran. Iz pisma pa je jasno razvidno, da je škof dejansko dobival vrsto provokativnih pisem – deloma celo po pošti, da je bila o njihovi vsebini obveščena italijanska vojaška cenzura. Ziherl pa istočasno prizna, da škof praktično ni imel možnosti presoditi, ali je šlo pri takih pismih za »pristine« dokumente z resnimi nameni ali za provokacijo.

Pravo podobo fašizma na eni in osvobodilnega gibanja v okviru OF na drugi strani, je skušal škofu Rožmanu razložiti tudi profesor bogoslovja v Gorici mons. Ivo Juvančič, ko se je novembra 1942 srečal s škofom v Rimu.⁶⁴ Zdi pa se, da mons. Juvančič škofa Rožmana ni pričel.

7.2 Pisma Metoda Mikuža škofu Rožmanu

Metod Mikuž (1909–1982) se je decembra 1942 kot duhovnik ljubljanske škofije brez vednosti škofa Rožmana in brez njegovega dovoljenja⁶⁵ vključil v partizane.⁶⁶ Iz Ljubljane se je umaknil z izgovorom, da se bo pri svojih sorodnikih pri Sv. Gregorju (dekanija Ribnica) nekoliko odpočil in najedel. Tam je navezal stike s partizani, zato je ribniški dekan Viktorijan Demšar 14. decembra 1942 prosil škofijski ordinariat v Ljubljani, naj Metoda Mikuža takoj odpokliče iz Sv. Gregorja v Ljubljano.⁶⁷ Škof Rožman je po Mikuževem odhodu v partizane še imel stike z njim in je od Mikuža očitno zahteval pojasnila glede njegovega odhoda k partizanom. To pojasnilo je Metod Mikuž škofu Rožmanu poslal **11. januarja 1943**. Svoje pismo namreč začelja Mikuž z besedami: »Obljubljeno poročilo pošiljam.« Nato Metod Mikuž zavrača »zlobno in zlonamerno« pisanje katoliškega tiska o partizanski vojski, zlasti glede spolnih izgredev. Jedro »slovenske osvobodilne vojske,« pravi Mikuž, »tvorijo komunisti, sokoli in krščanski socialisti.« On kot duhovnik, je bil od vodstva partizanske vojske lepo sprejet, katoličani med partizani pa so presrečni, da imajo v svojih vrstah duhovnika. »V novem redu,« nadaljuje Mikuž, je vsem »zajamčena absolutna svoboda vere in vesti,« omejena pa bo hegemonija klera. Likvidacije izdajalcev so bile, z redkimi izjemami, upravičene in izvršene po točnem sodnem postopku. Narodnoosvobodilni boj je spontano združil vse Slovence dobre volje v boj proti okupatorju, medtem ko se je bela garda prodala Italijanom. Osvobodilno gibanje, tako Mikuž, je edina prava in zakonita vojska nove Jugoslavije. Nato Mikuž škofa prosi za vzpostavitev rednega dušnega pastirstva v partizanih⁶⁸ in predlaga škofu, da mu bodo oni sporočili primerno osebo (podčrtal

⁶³ Dokumenti ljudske revolucije v Sloveniji, 3. knjiga, Ljubljana 1966, str. 443, št. 181/1.

⁶⁴ Škof Rožman je bil v Rimu od 4. do 8. novembra 1942.

⁶⁵ Prim. škofovo pismo župniku Viktorju Turku v Begunje pri Cerknici z dne 7. januarja 1943, v: NŠAL, Spisi, Kler 1889–1940.

⁶⁶ Metod Mikuž je bil za duhovnika posvečen 7. julija 1935, bil v letih 1935–1936 semeniški duhovnik (diploma Teološke fakultete), služboval kot kaplan v Trebnjem (1936–1938), Mengšu (1938–1939) in Kočevju (1939–1940). Zaradi pritožb na njegov račun ga je škof Rožman 1940 umaknil iz dušnega pastirstva in mu omogočil, da je leta 1941 doktoriral na Teološki fakulteti v Ljubljani s tezo Vrsta stiških opatov (Professio fidei ob promociji 17. aprila 1941). Dekreta za delo arhivarja v škofijskem arhivu (tako bi bilo razumeti tekst v Enciklopediji Slovenije, 7. zvezek, Ljubljana 1993, 139–140) ni dobil. Verjetno pa je v škofijskem arhivu študiral za svoj doktorat. Prim. Škofijski ordinariat, Spisi, Župnije Trebnje, Mengeš, Kočevje. Po izjavi Frančka Sajeta se je Mikuž partizanom priključil konec decembra 1942. Prim. Belogardizem, 513.

⁶⁷ Škofijski ordinariat, Spisi, Kler.

⁶⁸ »Z iskreno prošnjo se torej obračam na Vas, da kot slovenski škof uvedete redno duševno (!) pastirstvo v slovensko armado. Vem, da se vam (bo) to zdelo spočetka nekaj povsem nemogočega. Toda mi ne želimo, da bi se ta Vaš pristanek in imenovanje objavilo javno. Nasprotno, jamčim vam absolutno tajnost, ker nam gre samo zato, da je naše dušno-pastirsko delo v armadi nekaj legalnega in v okviru splošnega cerkvenega prava. // Prosim Vas torej v imenu Kristusovem, da bi mi na vse to odgovorili, kolikor in kako pristajate na naše predloge, in še enkrat poudarjam, da je tajnost v vsem zajamčena, zlasti si pa nikar ne mislite, da bi mi ta Vaš odločilni dušnopastirski korak mogli uporabiti

FMD), ki bi jo nato škof potrdil kot »partizanskega vojaškega kurata.« V tej zvezi sporoča škofu, da slovenski partizani, po zgledu hrvaških, načrtujejo »postaviti po svojih brigadah verske referente,« **zamolčal** pa mu je, da ga bo Glavno poveljstvo že naslednji dan s posebno odredbo imenovalo za verskega referenta pri Glavnem poveljstvu,⁶⁹ čeprav je bil z imenovanjem nedvomno že seznanjem.⁷⁰

Pismo je škofu Rožmanu odnesel njegov mlajši brat Stane Mikuž (1913–1985), ki je v pripravi sodnega postopka proti škofu Rožmanu vojaškemu tožilcu svoje stike s škofom tudi popisal.⁷¹ Po trditvah Staneta Mikuža je bratovo pismo izročil škofu 21. januarja 1943. Stane Mikuž je vedel, da je bil brat Metod imenovan za verskega referenta, vendar je tudi on ta podatek škofu zamolčal. Sta se mar oba zavedala, da je Metod Mikuž s tem napravil hud disciplinski prekršek, ker je brez vednosti in brez soglasja svojega pristojnega škofa zapustil svoje dotedanje službeno mesto in prevzel naloge, za katere po veljavnem kanonskem pravu ni bil pristojen? Služba verskega referenta pri glavnem poveljstvu slovenskih partizanov je odgovarjala službi verskega referenta pri MVAC, oziroma kasneje pri domobrancih. Vsekakor je molk o tem pred pristojnim škofom, v čigar jurisdikcijo je Metod Mikuž kot duhovnik ljubljanske škofije še vedno spadal, zelo zaostril njune medsebojne odnose.

Škof je Metodovo pismo prebral v pričo njegovega brata Staneta. Z njim se je pogovarjal o smiselnosti oboroženega upora majhnega slovenskega naroda proti številčno mnogo močnejšemu okupatorju in o sodelovanju katoličanov s komunisti. Svoje nezaupanje do iskrenosti namenov slovenskih komunistov je škof Rožman podkrepil s pismom, ki da ga je dobil od KPS. V tem pismu je izrecno rečeno, da je edini cilj KPS izvesti socialno revolucijo in združiti Slovence v podonavski federaciji. Za odgovor Metodu Mikužu si je vzel čas za premislek. Šestindvajsetega januarja 1943 se je Stane Mikuž ponovno sestal s škofom Rožmanom. Pismenega odgovora ni dobil, pač pa zaprosene bogoslužne predmete in zagotovilo, da škof veliko moli za Metoda Mikuža, ker se zelo boji za njegovo usodo.

Ker je Stane Mikuž dobil vtis, da škof ne odklanja OF v celoti, ampak le komunistično prevlado v njej,⁷² se je na škofa pisno obrnilo tudi vodstvo KPS in Glavno poveljstvo slovenskih partizanov. V začetku februarja je Stane Mikuž škofu Rožmanu odnesel tri pisma in sicer novo pismo brata Metoda, pismo »Glavnega poveljstva slovenske narodno-osvobodilne vojske in partizanskih oddelkov« in pismo CK KPS. Po izjavi Staneta Mikuža na zaslišanju pred vojaškim tožilcem 27. avgusta 1946 v Ljubljani sta Metod Mikuž in Glavno poveljstvo partizanske vojske vabila škofa, naj pride na osvobojeno ozemlje, »kjer bo mogel popolnoma v miru govoriti z vodilnimi osebami slovenske politike. Garantiran mu je bil prost dohod na osvobojeno ozemlje, popolnoma prost razgovor in popolnoma prost odhod nazaj, če bi se za to odločil.« Stane Mikuž na zaslišanju seveda ni povedal, kako sta si Glavno poveljstvo in Metod Mikuž predstavljala »škofov sprehod« na osvobojeno ozemlje, ko pa so vsi vedeli, da je škof pod krinko zaščite pod stalnim policijskim nadzorom. Italijani so bili o predlogih Vrhovnega poveljstva škofu Rožmanu, naj pride na osvobojeno ozemlje, obveščeni. To dokazuje italijanski prevod pisma Glavnega poveljstva partizanske vojske z dne 6. februarja 1943, ki sta ga podpisala Boris Kidrič kot politični

proti Vam, n.pr. na tak način: le poglejte ljubljanski škof je tudi z nami. Zavedamo se namreč v dno duše, da bi se potem zgodilo z Vami v zgodovini revolucije že tolikokrat dokazano dejstvo, da bi Vam namreč tisti, na katere se sedaj zanašate ali gradite nanje, skočili naravnost v hrbet! // Poleg te odobritve, bi Vas **prosil za fakultete, kot so šle bivšim jugoslovanskim vojnim kuratom** (podčrtal FMD), rad bi dobil postatile (!, verjetno napaka prepisovalca za portatile), sv. olje, obrednik, mašne posode in obleko. (Zdi se mi, da se v arhivu nahaja kovček za take stvari, a menda ni popoln). // Vse to bi izročili prinašalcu tega pisma.« Prim. Dokumenti ljudske revolucije v Sloveniji, 5. knjiga. Ljubljana 1978, št. 43, str. 117–121.

⁶⁹ Dokumenti ljudske revolucije, 5. knjiga, str. 121, op.11; in: Odlok Izvršnega odbora OF dne 12. januarja 1943 o uvedbi funkcije verskih referentov v slovenski narodnoosvobodilni vojski, št. 47, str. 145.

⁷⁰ O imenovanju Mikuža za verskega referenta je Edvard Kardelj 5. januarja 1943 pisal glavnemu vojaškemu intendantu v Ljubljani Tonetu Tomanu. Dokumenti ljudske revolucije v Sloveniji, 5. knjiga, št. 16, str. 46.

⁷¹ AMNZ, Proces Rožman 80/6, 401–403.

⁷² Prim. nepodpisano in nedatirano pismo Staneta Mikuža »Petru« – to je sicer psevdonim za Borisa Kidriča. AMNZ, Proces Rožman, 3544–3545.

komisar in polkovnik Jaka Avšič kot komandant Glavnega poveljstva. V pripisu je rečeno, da je bilo pismo škofu poslano po pošti,⁷³ tako da ga je lahko prestregla italijanska cenzura. To pa seveda postavlja pod vprašaj trditev Staneta Mikuža, da je vsa tri pisma osebno oddal škofu Rožmanu, oziroma zagotovila podpisnikov vseh treh pisem o zaupnosti informacij.⁷⁴ Pismo CK KPS pa je zanimalo »klevete provokativnega pisma, ki ga je omenil škof pri prvem sestanku«. Obenem je KPS ponovno zavzela stališče, da bo vera popolnoma svobodna.

Tokrat naj bi sprejem pri škofu ne bil tako prijazen kot pri prvem obisku, vendar se je škof vendarle zadržal v daljšem pogovoru s Stanetom Mikužem. Škof je očitno bil pod močnim vtisom uboja dijaka Lojzeta Grozdeta in bogoslovca Janeza Hočevarja 1. januarja 1943 pri Mirni. Ponovno sta govorila o komunizmu, o svobodi vere v Sovjetski zvezi in o OF. Kljub načelnemu odklanjanju komunizma škof po izjavi Staneta Mikuža ni želel še v celoti pretrgati stikov z OF.⁷⁵ Do odločilnega preobrata je očitno prišlo, ko je za Rožmanove stike z OF zvedela škofova najozja okolica in ga prisilila, da je v svojem intervjuju v Slovencu 10. aprila 1943 ponovil svoje odločno in brezkompromisno zavračanje komunizma, ki ga je še podkrepila novica, da so partizani 20. januarja 1943 onečastili cerkev na Gori pri Sodražici. Na direktno urednikovo (Franc Glavač) vprašanje: »Ali ste prejeli kakšno povabilo, o katerem komunistična propaganda zatrjuje, da Vam ga je poslala?« je škof Rožman odgovoril zelo nespretno in v veliki zadregi: »Prišlo je v moje roke neko povabilo, po kateri poti, ne vem. Jasno je, da nisem dal nobenega odgovora. Ali je to povabilo potegavščina, ali past, ali je iskreno mišljeno, kdo more to vedeti. Težko mi je verjeti, da bi bilo iskreno mišljeno.« Škof pa se je v tem intervjuju zelo negativno izrazil tudi o Metodu Mikužu. Primerja ga Judi Iškarijoti. Zanika, da bi šel v partizane s škofovimi dovoljenjem in mu odreka (!) vsakršno duhovno oblast: »Tisti, ki so ga imenovali za verskega referenta, mu duhovne oblasti niso mogli poveriti, ker je sami nimajo.«⁷⁶

Verjetno je v nepokorščini in prekoračitvi pooblastil iskati vzrok, da je škof Rožman 10. junija 1943 Metoda Mikuža suspendiral »a divinis,« ali z drugimi besedami, **prepovedal mu je izvrševati duhovniška opravila.**⁷⁷ S tem pa je padel v vodo celoten načrt legalizacije dušnega pastirstva pri partizanih. Suspenz dr. Mikuža je bil pravi šok za krščansko skupino v OF in v partizanih.

Edvard Kocbek je za novico o Mikuževem suspenzu zvedel 18. junija in v svoj dnevnik zapisal: Trije zdravniki so iz Ljubljane prinesli novico, »da je 'Slovenski dom' pred dnevi objavil dekret 'Škofijskega lista', po katerem je Mikuž 'suspensus a divinis'. Odlok ga hkrati poziva, da se v najkrajšem času priglasi svojemu škofu. Novica nas je kljub vsemu presenetila, kajti Mikuž je vedno govoril o tistem škofovem soglasju z njegovo odločitvijo in Rožmana pred nami skoraj branil. Kazenski odlok se nam je zato zazdel kot člen večje in dogovorjene akcije med okupatorjem in njegovimi slovenskimi pomagači. Tudi zdravniki pravijo, da kroži po Ljubljani glas, kakor da so Italijani odlok izsilili iz škofa. Vsekakor so postali aktivnejši, vendar ne moremo spoznati smeri njihovih nakan.«⁷⁸

Mikužev suspenz je komentiral član CK KPS Boris Kidrič v svojem pismu Edvardu Kardelju (član politbiroja CK KPJ) dne **22. junija 1943** takole: »Na italijanski pritisk je Mikuža škof suspendiral. Stvar je dvignila v Ljubljani in drugod silne proteste. Katoličani so že poslali ustrezajoči telegram za RSJ, Mikuž pa misli napraviti preko RSJ javen rekurz na Vatikan. Trenutno seveda še nismo napravili glavne palbe na škofa, temveč na Italijane in belogardiste, ki so škofa

⁷³ ARS, Ref. I., Dokumenti o belogardizmu, 35.

⁷⁴ Prim. op. 68 in sestavek Metoda Mikuža z naslovom Slovenska duhovščina in Osvobodilna fronta, v katerem je kratko povzel svoje dopisovanje s škofom Rožmanom, v: ARS (prej INZ), SNOS, fasc. 457, mapa IV.; Metod Mikuž, Ljubljanski škof dr. Gregorij Rožman in njegova okolica med NOB (Ljubljana v ilegali, IV.), str. 348.

⁷⁵ AMNZ, Proces Rožman 80/6, 402–403; SOVA, Lenič, 65; Franček Saje, Belogardizem, 513–514.

⁷⁶ AMNZ, Proces Rožman 80/6, 3549; prim. Saje, Belogardizem, 515–516.

⁷⁷ Suspenz je bil objavljen v Ljubljanskem škofijskem listu brez navedbe razlogov, glej LŠL, leto 1943, str. 32. Zato so Kolaričeva namigovanja, češ da je bil suspendiran zaradi suma, da se je civilno poročil, brezpredmetna. Kolarič, Škof Rožman III., 117 sl.

⁷⁸ Edvard Kocbek, Listina, Ljubljana 1967, 96.

prisilili. Bo pa seveda dobil v teku te kampanje, ki se jo da v sedanji situaciji sijajno izkoristiti, tudi gospod škof svoje.« V opombi so uredniki izdaje pojasnili, da je protest slovenskih katoličanov proti suspenziji dr. Metoda Mikuža posredoval Radio Svobodna Jugoslavija (kratica RSJ) in objavil Radio vestnik 25. in 26. junija 1943.⁷⁹

28. junija 1943 je proti suspenzu Metoda Mikuža pismeno protestiral Izvršni odbor OF. Ker pismo navaja nekatere podrobnosti v odnosih med OF in škofom Rožmanom, navajam tu pismo škofu v celoti:

»Slovenski narod, ki se že dve leti junaško upira fašističnemu okupatorju in bije skupaj z zavezniki ter vsemi svobodoljubnimi narodi Evrope najveličastnejši osvobodilni boj v svoji zgodovini, je doživel te dni ponoven napad, to pot od Vas, kot predstavnika oficijelne katoliške Cerkve na Slovenskem. Odlok, s katerim ste prepovedali dr. Metodu Mikužu, duhovniku ljubljanske škofije in Vašemu bivšemu arhivarju, sedanjemu verskemu referentu pri Glavnem poveljstvu NOV in PO Slovenije in edinemu duhovniku (podčrtal FMD) v vrstah osvobodilnih borcev na naši zemlji, izvrševati verske obrede, ni le dejanje naperjeno proti osebi dr. M. Mikuža, ampak dejanje, ki je v živo zadelo osvobodilne napore svobodoljubnega slovenskega naroda.

Mirno lahko ugotovimo, da smo storili vse, da ne bi prišlo do prepada med slovenskim ljudstvom na eni in med njegovo duhovščino ter oficijelno Cerkvijo na drugi strani.

Prepričani smo, da je ta Vaš odlok rezultat klevet in zločinske propagande ter pritiska tujih in domačih nasprotnikov slovenskega naroda. Po podatkih, ki jih imamo od Glavnega poveljstva NOV in PO Slovenije in od naših političnih odborov, kakor tudi po vednosti članov našega Izvršnega odbora, ki neposredno spremljajo dogodke, izjavljamo, da je dr. M. Mikuž vršil svojo duhovniško službo tako v naših vojaških edinicah, kakor tudi med slovenskim ljudstvom dostojno, resno in v popolnem redu ter z vso požrtvovalnostjo. Vsako drugačno označevanje njegovega duhovniškega in domoljubnega dela v času njegovega bivanja v partizanih je lažno in zlonamerno. Predvsem pa so popolnoma zlagani vsi sestavki, kateri so bili priobčeni o njem in o njegovem delu v časopisih Slovenec, Slovenski dom in Domoljub, ki so last Katoliškega tiskovnega društva.

Proti temu odloku, ki pomeni zato krivičen napad na vse svobodoljubne Slovence, odločno protestiramo. Osvobodilna fronta, kot edina narodna oblast na Slovenskem, Vas po svojem Izvršnem odboru poziva, da na objektivni način ugotovite dejansko stanje in da odlok o suspenziji dr. M. Mikuža prekličete ter mu tako omogočite nadaljevati izvrševanje duhovniške službe.«

Pismo je podpisal organizacijski tajnik Izvršnega odbora OF dr. Marijan Breclj s psevdonimom Miha B.⁸⁰

Vendar so bili vsi protesti zaman. Škof Rožman Mikuževega suspenza uradno ni preklical. Mikuž med vojno ni imel več možnosti srečati se s škofom Rožmanom, da bi pa prišel k njemu v Ljubljano, je bilo popolnoma iluzorno. Preveč ljudi je čakalo na ugodno priložnost, da bi Mikuža dobili v svoje roke. Tako seveda ne drži Kolaričeva trditev, da je škof »to suspenzijo preklical takoj, ko je Mikuž po njeni uradni objavi prvikrat prestopil prag škofove pisarne. V uradni objavi je bilo povedano, da suspenzija ostane tako dolga v veljavi, dokler se suspendirani duhovnik svojemu škofu ne javi. Ko se je škofu javil, mu je dal listino, s katero mu je vrnil s suspenzijo odvzeto pravico do izvrševanja bogoslužnih opravil. Tako si je škof pomiril vest, ker so partizani imeli duhovnika, ki je mogel zanje dušnopastirsko poskrbeti, zlasti v smrtni nevarnosti. V zdušju državljanske vojne pa škof ni hotel objaviti, da je duhovnik Mikuž v prvi in drugi dobi imel vse pravice, da opravlja službo vojaškega kurata v partizanski vojski.«⁸¹

Podrobnosti glede odveze suspenza nam je posredoval pleterski prior p. Leopold Lavov (Josip Edgar) v svoji knjigi *Kartuzija Pleterje in partizani 1941–1945*, v kateri poroča o svojem srečanju s škofom Rožmanom **28. julija 1943**. Takole pravi: škofu Rožmanu sem »najprej obrazložil, da je položaj dr. Mikuža zaradi suspenzije zelo težaven, ker mu je s tem onemogočeno

⁷⁹ Dokumenti ljudske revolucije v Sloveniji, 7. knjiga, Ljubljana 1989, št. 196/11, str. 604–605.

⁸⁰ Dokumenti ljudske revolucije v Sloveniji, 7. knjiga, Ljubljana 1989, št. 220, str. 669–671.

⁸¹ Kolarič, Škof Rožman III., 308.

opravljati bogoslužje in ostale duhovniške funkcije, da zaradi tega mnogi ne prejema zakramentov, čeprav bi jih radi, ker se je dr. Mikuž suspenziji podvrzel in ne opravlja cerkvenih funkcij, zato da mu ne bi očitali, da se ne pokorava odločbi svojega škofa. Škof dr. Rožman mi je na to odgovoril, da dr. Mikuž v primeru potrebe in sile lahko deli zakramente. Odrnil sem mu, da to dr. Mikuž dobro ve, da pa tega iz prej navedenih razlogov ne dela. Zato bi bilo najbolje, da škof suspenzijo ukine. Odgovoril mi je, da tega ne more storiti, ker je suspenzijo šele nedavno odredil, da pa bo suspenzijo rad preklical 'pro foro interno'; naročil mi je, naj to sporočim dr. Mikužu s pripombo, naj opravlja vse funkcije, če je le količjak mogoče, toda le tam, kjer ni drugega duhovnika, torej čim tajneje.⁸² V bistvu dokaj nepoštena gesta do Mikuža, ker so njegovi nasprotniki bili prepričani, da opravlja duhovniška opravila kljub izrečeni prepovedi. Ne smemo pozabiti, da uradni Letopis ljubljanske škofije za leto 1944 po stanju dne 15. septembra 1944 Metoda Mikuža **ne vodi** kot duhovnika ljubljanske škofije in ga celo ne navaja v seznamu duhovnikov po kanonični starosti za leto 1935 (str. 124–125). Vodstvo škofije je Mikuža očitno že odpisalo. Zato je vsako duhovniško opravilo, ki ga je opravil Mikuž, pri duhovnikih vzbujalo ogorčenje in obsodbo.

Uradno je Metoda Mikuža odvezal suspenza šele ljubljanski generalni vikar 13. maja 1945 in še to na nek način pod prisilo. Dvanajstega maja 1945 je namreč komandant mesta Ljubljana podpolkovnik Jože Borštnar **sporočil** ljubljanskemu generalnemu vikarju Ignaciju Nadrahu, **da bo** verski referent dr. Metod Mikuž 14. maja ob 10. uri v ljubljanski stolnici opravil mašo zadušnico za borce, ki so padli pri osvoboditvi Ljubljane. Še isti dan je generalni vikar komandantu odgovoril, da bo za zadušnico v stolnici vse pripravljeno in prosil, naj se naslednjega dne (13. maja 1945) Mikuž oglasi pri njem, da se dogovorita glede podrobnosti. Mikužev razgovor z generalnim vikarjem je bil potreben, da mu je lahko v škofovi odsotnosti preklical suspenz in mu tako omogočil maševanje v ljubljanski stolnici, do katerega Mikuž do takrat ni imel pravice.⁸³

7.3 Pismo Edvarda Kocbeka škofu Rožmanu

Po Kocbekovem zapisu v *Tovarišiji* bi sklepali, da je Kocbek večkrat pisal škofu Rožmanu.⁸⁴ Objavljeno pa je bilo le Kocbekovo pismo kot člana Izvršnega odbora škofu Rožmanu pred Kocbekovim odhodom v Bihac. Pismo je bilo očitno napisano in objavljeno v dveh verzijah: prva, krajša je datirana 20. januarja 1943,⁸⁵ druga, daljša pa 29. januarja 1943.⁸⁶

V svojem pismu Kocbek poudarja, da je njegovo pismo privatno in ne uradno. »Pišem Vam ga kot človek,« pravi Kocbek uvodoma, »in hvaležen bom Vam, če ga boste brali z razumevajočo pozornostjo. Največ, kar moremo storiti, je to, da skušamo drug drugemu iskreno govoriti in se tako skozi človeka približati resnici.« In nato Kocbek nadaljuje: »Kaj bi Vam rad povedal: Najprej to, da morajo biti naša dejanja danes jasna in odločna: občutek imam, da videz hudega nasprotja med Vami kot prvim predstavnikom Katoliške cerkve in med slovenskim osvobodilnim gibanjem OF obstaja samo zato, ker že od prve ure razmerje tega gibanja od Vaše strani ni bilo postavljeno jasno in odločno, ampak negotovo in komplicirano. Prepričan sem, da so to izrabili tisti ljudje, ki danes ne bi več smeli vplivati na razvoj in življenje Cerkve na Slovenskem. Dolžnost slovenskih duhovnikov je namreč bila, da po desetletjih klerikalne demoralizacije ostane vsaj strogo nevtralna, če se že ne pridruži OF in v njej ne ustvari vse tisto, kar je za enoten nastop naroda potreba.« Škofu Rožmanu Kocbek nato očita, da v odločilni uri odločanja o prihodnosti slovenskega naroda ni izpolnil svoje dolžnosti. Škof mora premagati predvsem dve oviri: prvič priznati, da je OF edina zakonita oblast v Sloveniji in drugič, priznati mora posebno vlogo, ki jo

⁸² Josip Edgar Leopold-Lavov, *Kartuzija Pleterje in partizani 1941–1945*. Spomini, Maribor 1977, 105–106.

⁸³ NŠAL, *Vojaške zadeve*.

⁸⁴ Edvard Kocbek, *Tovarišija*, Ljubljana 1949, 354. V dnevniškem zapisu 14. februarja 1943 je ob novici, da je Rožman odgovoril Mikužu, zapisal: »Meni ne odgovarja niti z besedico. Ravno tako ne omenja Izvršnega odbora, ki mu je že pred meseci naslovil daljše pismo.«

⁸⁵ Pismo je objavljeno v knjigi: Edvard Kocbek, *Osvobodilni spisi I.*, Ljubljana 1991, 267–273.

⁸⁶ Pismo je objavljeno v: *Dokumenti ljudske revolucije v Sloveniji*, 5. knjiga, Ljubljana 1978, št. 113, str. 330–335.

je »božja previdnost dodelila slovenskim komunistom« kot bistvenemu in političnemu usmerjevalcu. »Do komunizma mora dobiti kristjan novo, pravičnejše in pravilnejše razmerje. Mi smo dolžni gledati tudi zgodovinsko, ne samo idejno ... Naša dolžnost pred Bogom in ljudmi je, da vidimo v komunizmu moralno in politično silo prvega razreda.« Nato očita škofu, da je storil temeljno napako, ko je v adventnih pridigah obsodil smrtne kazni narodnih izdajalcev, da je v pastirskem pismu 1942 obsodil partizansko gibanje in komunizem, da ni odgovoril na štiri spomenice krščanske skupine v OF, da je dovolil duhovnikom politično in vojaško delo v beli gardi, da je kaznovane izdajalce proglasil za krščanske mučence, da je klonil pred grožnjami generala Roatte in da je klonil pred zahtevami bivših slovenskih politikov. »Ne morem verjeti,« nadaljuje Kocbek v svojem pismu, »da ste svojo osebno in škofovsko usodo povezali s tem zločinskim izdajalskim krogom na Slovenskem. Naj je videz tak ali tak, nikakor si ne morem zamisliti, da ste usodo vere in Cerkve povezali z usodo bele garde. Nasprotno, slutim, da osebno trpite zaradi vsega tega in da v Vaši duši gori močan plamen iskrene skrbi nad strašnim položajem Slovencev. // Kaj naj storite? En sam izhod je: Dvignite se z vso človeško in škofovsko močjo in pozovite narod k edinosti in enotnosti ... Nastopite proti svoji okolici, ki do Vas ni resnicoljubna in poštena. Napravite red v vodilnih vrstah slovenskega klera in laikov. Prepovejte vsem duhovnikom in kristjanom vstop v belo gardo. Pošljite v Narodno-osvobodilno vojsko primerne duhovnike, ki se bodo posvetili verski skrbi med partizani.«⁸⁷

Kocbekovo pismo je bilo pisano s preveliko mero optimizma in brez sleherne kritične distance do tega, kar se je dejansko dogajalo na Slovenskem. Škof Rožman je imel preveč poročil o dogajanju v Sovjetski zvezi in o dogajanju na Slovenskem, da bi lahko na podlagi Kocbekovega pisma spremenil svoje mnenje o komunizmu. Kocbekovo nekritično presojanje razmer ga je le še utrdilo v prepričanju, v kakšni nevarnosti se nahajajo kristjani v OF in zlasti še v partizanskih vrstah.

7.4 Cankarjevo pismo škofu Rožmanu

V istem duhu, kot Kocbekovo pismo, je napisano tudi pismo dr. Izidorja Cankarja škofu Rožmanu. V pismu z dne **19. avgusta 1944** je dr. Izidor Cankar škofa Rožmana v štirih točkah opozoril na temeljne napake katoliške strani med drugo svetovno vojno, ker ni uvidelo: 1) da partizanstvo ni komunizem, ker presega ozke strankarske okvirje. Z zmago partizanstva v Sloveniji ne bo komunistične revolucije; 2) da je domobranstvo narodna in cerkvena sramota, ki jo bo pred zavezniki le težko mogoče popraviti. Cankar je zlasti ogorčen nad domobrantsko prisego; 3) da je smisel partizanskega boja osvoboditev in združitev Slovenije; in 4) da, če ne bodo preprečili domobrantskega boja, bodo, ko Nemci odidejo, nekateri zbežali, drugi pa bodo pobiti. V Londonu bodo sicer še enkrat poskusili »oprati slovensko sramoto« zaradi domobrancev. »Bilo pa bi mnogo lažje in bolje, če bi se vse to izvršilo s Tvojo pomočjo,« zaključuje Cankar svojo analizo razmer na Slovenskem, kot so jo videli iz Londona.⁸⁸

Škof Rožman je dr. Izidorju Cankarju odgovoril **20. oktobra 1944**. Vse, kar delam, pravi škof Rožman, delam v korist naroda, da bi ostal živ, da bi ohranil živo svojo vero in da bi pretrpel čim manj žrtev v tej vojni. Rožman Cankarju očita, da presoja komunizem zgolj teoretično, medtem ko ga oni doma vsakodnevno občutijo na svoji koži. Tu je komunizem pokazal svoj pravi zločinski obraz. Dalje skuša škof Rožman pomiriti Cankarja glede domobrancev. Le kako si more misliti, da so prisegli Hitlerju. Tega ne bodo nikoli storili. S partizani ni mogoče sodelovati, ker zahtevajo njihovo brezpogojno kapitulacijo, njihovim garancijam pa nihče ne verjame. Proti socialnim reformam ni nihče, toda izvedene morajo biti v duhu papeških okrožnic.⁸⁹

⁸⁷ Dokumenti ljudske revolucije, 5. knjiga, Ljubljana 1978, št. 113, 330–335.

⁸⁸ SOVA, II. 0021010–0021011.

⁸⁹ AMNZ, Proces Rožman 80/6, 3579. Med dokumentacijo se je ohranil le srbski prevod tega Rožmanovega pisma.

7.5 Rožmanov odgovor Borisu Kidriču

V tej zvezi velja opozoriti na Rožmanov odgovor Borisu Kidriču na očitek, da škof ni odgovoril na nobeno pobudo OF za sodelovanje, ki ga je Kidrič izrekel na kongresu OF leta 1945 v Ljubljani.⁹⁰ Na Kidričeve očitke je škof Rožman odgovoril 19. avgusta 1945 v posebni izjavi, ki jo je objavil »Slovenec v Tirolah.« Če je Kolaričeva interpretacija Rožmanove izjave pravilna, potem se nam vzbuja resen dvom o iskrenosti Rožmanovega opisovanja dogodkov med drugo svetovno vojno.

V svoji izjavi škof trdi, »da k škofu ni prišel noben duhovnik, ki bi ga informiral o načrtih OF in njenem delu, ali ki bi škofu svetoval sodelovanje.« Leta 1941 verjetno res ni prišel k škofu noben duhovnik, ki bi ga informiral o delovanju OF. Bil pa je s tem namenom in po naročilu OF 28. julija 1943 pri njem vsaj pleterski prior **p. Leopold Edgar**. Zaradi pomembnosti njegovega pričevanja, ga tu navajam v celoti:

»Nato sem škofu Rožmanu sporočil, da se žele nekateri člani vodstva Osvobodilne fronte na vsak način z njim sniti in da so me pooblastili, da bi tak sestanek organiziral na način, ki bi bil najbolj primeren.⁹¹ Predlagal sem, naj bi se sešli v Pleterjah. Škof mi je nato odgovoril, da se brez italijanskih detektivov ne more nikamor ganiti. Italijanski detektivi pazijo na vsak njegov korak, da se mu ne bi kaj zgodilo. Nedavno je šel – tako mi je pravil – samo na obisk k jezuitom, pa so mu Italijani že očitali, zakaj je šel sam, ko so mu vendar ponudili, da ga bodo povsod spremljali. Detektivi pa so ga prosili, naj jim vsaj sporoči, kadar misli kam iti, ker gre tudi zanje; gorje jim, če bi se mu kaj zgodilo. A oni ne bi bili prisotni in torej ne bi opravljali svoje službe. Poleg tega je pripomnil, da je že imel sestanek z nekaterimi uglednimi osebnostmi OF, da pa nikakor ne more sodelovati, ker oni drugače govore, drugače pa mislijo in delajo.

Škofu Rožmanu sem ob tej priliki tudi povedal, da partizani trdijo, da je stališče večine katoliške duhovščine, ki drži skupaj z okupatorjem proti Osvobodilni fronti, nepravilno. Pri tem sem tudi sam odobravala stališče partizanov, ker z okupatorjem ni, ne sme biti in ne more biti nobenega sodelovanja.

Na to mi je škof Rožman rekel, da je stališče katoliškega klera v tej stvari zares težavno. Če dela in nastopi proti okupatorju, ga bo italijanski okupator preganjal, kakor so Nemci na Gorenjskem in Štajerskem preganjali in izgnali duhovščino, ljudstvo pa bo ostalo brez duhovnikov, ker bodo raztepeni po taboriščih in zaporih. To pa da bi bila velika škoda za ljudstvo. Odgovoril sem mu, da je to sicer res, da pa to še ne pomeni, da mora duhovščina z okupatorjem sodelovati, marveč le, da mora izvajati nekakšno pasivno rezistenco, ki proti okupatorju sicer ničesar ne ukrepa, se drži predpisov in zakonov, toda z vsem svojim stališčem kaže, da je slovenska; da kot taka nikakor ne more biti prijateljsko razpoložena do okupatorja, ki je Slovincem nasilno sedel na vrat, marveč se le pokori okupatorju.

Škof Rožman je v potrditev svojega stališča navedel, da mu je tudi papež Pij XII. svetoval, ko je bil pri njem na avdienci, naj si duhovščina povsod prizadeva ohraniti mir z oblastmi.⁹²

Ko sem škofu Rožmanu povedal, da žele partizani okrog 40 duhovnikov v gozdove, mi je preprosto odgovoril, da tako in tako nihče ne bi šel!

Nato sem škofa vprašal, kako to, da so katoliški duhovniki pri belih, in sicer oboroženi s puškami, revolverji in ročnimi bombami, kar je vendar proti vsem predpisom. Škof Rožman mi je na to odgovoril, da je vprašal italijanskega vojaškega škofa, češ, kako da nosijo italijanski vojaški duhovniki revolverje; ta pa da mu je odgovoril, da to nikakor ni dovoljeno, ker nosijo znake Rdečega križa. Toda, je nadaljeval škof Rožman, italijanski vojaški poveljniki v naših krajih zahtevajo, da tudi vojaški duhovniki nosijo orožje za samoobrambo. Jasnega odgovora na moje vprašanje mi ni dal.

⁹⁰ O tem podrobneje Jakob Kolarič, Škof Rožman III., 314–315.

⁹¹ O tem so se s p. Leopoldom dogovorili Josip Vidmar, dr. Marijan Breclj, Edvard Kocbek, dr. Metod Mikuž in dr. Vito Kraigher na sestanku pri župniku Francu Šmitu v Sušicah. Na podružnici sv. Roka v Gorenjih Sušicah (župnija Toplice) je bival bivši ihanski župnik Franc Šmit, ki je med vojno očitno simpatiziral z OF.

⁹² O tem, kakšna navodila naj bi dajal papež Pij XII. škofu Rožmanu ob njegovih obiskih v Rimu med vojno, zaradi zaprtosti Vatikanskega arhiva še vedno nimamo na voljo nobenega uradnega dokumenta. Da pa stvari vendarle niso bile tako preproste, kot je to opisal škof Rožman v svojem zagovoru, je prepričljivo opozoril Janko Pleterski v svojem sestavku: Vatikan o svojem »molku« v 1941. letu, v: Senca Ajdovskega gradca, Ljubljana 1993, 95–139 (ponatis iz Dela od 17. do 29. aprila 1991).

Nato sem pripomnil, da se 'beli' vojaški duhovniki dejansko bore proti partizanom in streljajo nanje, kar pa nikakor ni samoobramba. Kot primer sem navedel Šinkarja, ki mi je sam pripovedoval, kako je ogorčeno streljal na partizane, ko so napadali Brezovico, in kako jih je prisilil k molku, da niso več streljali iz topa. Tega tudi škof ni odobraval. Dejal je, da delajo to na lastno pest in da je že poslal dr. Lenčka naokrog s pojasnilom, da to ni dovoljeno. Čudno, zakaj tudi Lenček sam je bil oborožen in je tak hodil po Ljubljani.

Pri škofu Rožmanu sem opazal vsestransko nerazpoloženje in nezaupanje do članov vodstva Osvobodilne fronte. Ušle so mu celo besede: 'Če bi se z njimi sešel, bi me še ubili!' Lažje bi bilo šlo, če bi mogli sami priti k škofu, a to je bilo v danih okoliščinah povsem nemogoče. In tako sem odšel, ne da bi bil kaj opravljen.'⁹³

Da njegov strah ni bil neutemeljen, je razvidno tudi iz Dakijevih spominov, v katerih je popisal poskus napada na škofa Rožmana že v prvi polovici septembra 1941.⁹⁴

V drugi točki zavrača škof Kidričeve očitke, da ni prejel nobenega odgovora na pisma OF in na pisma krščanske skupine v OF. Škofov odgovor je več kot nerazumljiv – če je seveda Kolaričeva navedba točna. Takole pravi: »Škofu je bilo prineseno od nekega redovnega duhovnika **eno pismo** (podčrtal FMD) s pripombo, da mu je pismo izročil nepoznan gospod s prošnjo, naj pismo odda škofu. Ko je škof tistega duhovnika vprašal, komu naj eventualno odgovor pošlje, je odgovoril: Ne vem. Tako ni bilo škofu mogoče dati odgovora. V pismu je bilo rečeno, da bodo škofa o delu OF redno obveščali. Toda ni bilo več nobenega poročila. Od štirih pisem, ki so bila baje poslana, je škof dobil v roke **eno pismo** neznanega gospoda. To je bilo leta 1941. Konec leta 1944 je škof slučajno zvedel, da je bil 'neznani' gospod Srečko Žumer, torej bi se dalo sklepati, da je bilo to edino pismo od krščanske socialistične skupine v OF.«⁹⁵

Pomisleke vzbujajo predvsem posredno zanikanje, da je po Leničevi izjavi škofa Rožmana vsaj dvakrat obiskal Stane Mikuž in mu ob tej priložnosti izročil pisma svojega brata Metoda (dvakrat) ter pismi Glavnega poveljstva in Izvršnega odbora OF. Škof naj bi ob tej priliki Leniča prosil, naj o Mikuževem obisku nikomur ne pove.⁹⁶

Na Kidričev očitek, da leta 1941 ni hotel sprejeti predstavnikov Izvršnega odbora OF, ki bi ga informirali o namenih Narodnoosvobodilne fronte, škof Rožman odgovarja, da so bila njegova vrata vedno odprta, vendar napovedanega zastopstva k škofu ni bilo. Žal tega podatka ni bilo mogoče preveriti na podlagi drugih dokumentov. Znano je le, da je vodstvo KPS februarja 1942 povabilo škofa v tej zadevi na osvobojeno ozemlje (glej zgoraj).

Na Kidričev očitek, da škof »ni maral poslati duhovnikov v partizane,« Rožman odgovarja, »da ni pošiljal duhovnikov nobeni oboroženi formaciji. Če so člani želeli duhovnike, je škof tistemu, ki se je sam odločil, da gre k njim, dal vsa potrebna dovoljenja. Tega načela se je škof držal načelno. Vedel je, da so tudi med partizani verniki, ki žele verske oskrbe.« Škof prizna, da ga je Mikuž prosil za duhovnike, vendar se na »Mikužev poziv iz ljubljanske škofije ni oglasil noben duhovnik, ki bi šel prostovoljno v partizane.«⁹⁷ Dejstvo pa je, da se je škof zelo angažiral za organizacijo rednega dušnega pastirstva pri domobrancih in proti volji vojaških poveljnikov skušal doseči višje število domobranskih vojaških kuratov, odhodu duhovnikov v partizane pa je dejansko nasprotoval.

V peti točki škof pojasnjuje, zakaj se ni odzval vabilu Komunistične partije na razgovor (torej je vendarle prejel vsaj še eno pismo). Takole je zapisal: »Sporočite podpisnikom, da škof sicer ne čuti nobene potrebe po razgovorih, če pa oni žele kak razgovor, jim je škof rade volje na razpolago; naj izvolijo priti, saj vedo, kje je škof.« In ugotavlja, da ni bilo nikogar k škofu.⁹⁸

⁹³ Josip Edgar Leopold Lavov, Kartuzija Pleterje, 106–108.

⁹⁴ Prim. Stane Semič-Daki, Najboljši so padli, I. del, Spomini, Ljubljana 1971, 47–50.

⁹⁵ Kolarič, Škof Rožman III., 314–315.

⁹⁶ SOVA, Lenič 65.

⁹⁷ Kolarič, Škof Rožman III., 307–308, 315 in 475.

⁹⁸ Kolarič, Škof Rožman III., 315–316.

V šesti točki si škof zopet nasprotuje, ko pravi: »Pisanega škof načelno ni ničesar dajal iz rok, ne za OF ne za KP. Ustnih odgovorov (Množina, torej je pisem ali stikov moralo biti vendarle več, kot je to pripravljen priznati škof!) pa ali niso jemali na znanje ali pa jih njihovi odposlanci niso sporočali.«⁹⁹

V zadnji, sedmi točki, škof poudarja, da si na podlagi dejstev lahko vsak sam »ustvari pravilno in dejstvom odgovarjajoče mnenje.«¹⁰⁰ Vendar pa ta »dejstva,« o katerih govori v svojem odgovoru Kidriču, ne govorijo vedno škofu Rožmanu v prid. Zdi pa se, da škof Rožman ni bil obveščten o **prizadevanjih Lojzeta Udeta** poleti 1943 za spravo med OF in tisto skupino znotraj SLS, ki jo je vodil dr. Albin Šmajd, ter vodstvom osrednjega protirevolucionarnega organa Slovenske zaveze (dr. Janko Mačkovšek, inž. Miloš Stare, dr. Celestin Jelenc). Protirevolucionarni tabor je pod določenimi pogoji pobudo o premirju sprejemal, do njene realizacije pa zaradi radikalnih stališč vodstva OF oziroma CK KPS ni prišlo.¹⁰¹

Časovno v to obdobje sodijo tudi **demonstracije žensk** v Ljubljani in Rožmanov odnos do njih. Vodstvo OF in CK KPS je Rožmanu očitalo, da demonstrantk, ki so se 21. januarja 1943, 7. februarja 1943 in 21. junija 1943 zatele k njemu po pomoč, ni hotel sprejeti, ampak jih je dal brutalno razgnati. Zanimivo je, da teh demonstracij obremenilno gradivo sodnega procesa proti škofu Rožmanu ne navaja, so pa postale po vojni priljubljena tema za oblikovanje sovražnega razpoloženja »ljudskih množic« proti škofu Rožmanu. Sam potek demonstracij je podrobno opisal Lojze Tršan v svoji knjigi OF v Ljubljani,¹⁰² zadržanje škofa Rožmana pri teh demonstracijah pa je pojasnil njegov takratni tajnik in poznejši ljubljanski pomožni škof dr. Stanislav Lenič v posebni, v ciklostilni tehniki razmnoženi Promemoriji z dne 7. junija 1984 in v intervjuju, ki ga je leta 1987 objavila Nova revija.¹⁰³ Pri opisovanju dogodkov pred škofijo je vpadljiva predvsem neuskkljenost in zlonamernost »sočasnih« poročil v vrstah OF. Na to je nehote opozorila Lidija Šentjerc, ki je v svoje poročilo CK KPS dne 21. junija 1943 (torej na sam dan za škofa najbolj spornih demonstracij) zapisala, da je italijanska vojska »maksimalno« zastražila vse dohode k banovini, Kongresni trg, magistrat, škofijo ..., demonstracije pa so bile neorganizirane, »bilo je le nekako brezglavo prerivanje brez izraza (jasnega), kaj hočejo.«¹⁰⁴ Iz tega poročila Lidije Šentjerc je jasno razvidno, da demonstrantke masovno sploh niso mogle do škofijskega dvorca (torej o kakem posmehovanju škofa in kanonikov, o katerem piše v svojem poročilu CK KPS Mira Tomšič – Vlasta dne 26. junija 1943, ne more biti govora; še manj seveda o tem, da jih je dal škof brutalno razgnati).¹⁰⁵ Tiste posameznice, ki se jim je posrečilo izmuzniti se blokadi, pa je škof po izjavi tajnika Leniča dvakrat tudi sprejel.

7.6 Duhovniki in Osvobodilna fronta

Na vprašanje urednika Slovenca v intervjuju 9. aprila 1943 (Slovenec ga je objavil naslednji dan): »Ali je res, kakor namigujeta Kocbek in Mikuž, da imajo partizani še nekaj pristašev med duhovniki?,« je škof Rožman odgovoril: »Jaz ne vem za nobenega. Če ona poznata bolj duhovščino kakor škof ...«¹⁰⁶ Vendar stvari niso bile tako preproste, kot bi lahko sklepali iz škofovega odgovora. Videli smo že, da so tako Italijani kot Nemci škofa opozarjali, da nekateri duhovniki odkrito simpatizirajo s partizani. O simpatijah pisatelja Franca S. Finžgarja, Franca Glinška in Vilka Fajdiga do OF je bilo govora že zgoraj. Določene simpatije do OF je čutili tudi v

⁹⁹ Kolarič, Škof Rožman III., 316.

¹⁰⁰ Kolarič, Škof Rožman III., 316.

¹⁰¹ Lojze Ude, *Moje mnenje o položaju*. Članki in pisma 1941–1944 (uredil Boris Mlakar), Ljubljana 1994, 95–110.

¹⁰² Lojze Tršan, *OF v Ljubljani, Organiziranost v času italijanske okupacije 1941–1943*, Ljubljana 1955, 111–116.

¹⁰³ Pogovor s škofom dr. Stanislavom Leničem, v: *Nova revija*, št. 67/68, Ljubljana 1987, str. 1942.

¹⁰⁴ Lojze Tršan, *OF v Ljubljani*, 115.

¹⁰⁵ Poročilo Lidije Šentjerc v: *Dokumenti ljudske revolucije v Sloveniji*, 7. knjiga, št. 194, str. 591–593; pismo Mire Tomšič pa št. 208, str. 636–643.

¹⁰⁶ Fotokopija intervjuja iz Slovenca v: *AMNZ, Proces Rožman 80/6*, 3549.

pismu župnika Andreja Ilca (od leta 1933 župnik v Podzemlju), v katerem 20. aprila 1944 poroča o dušnopastirskem delu na osvobojenem ozemlju. Obenem prosi škofa Rožmana, naj imenuje enega duhovnika v dekaniji Črnomelj za generalnega vikarja, ker so zveze z Ljubljano in Novim mestom pretrgane. Škof Rožman je nato 7. julija 1944 za generalnega vikarja pobilstil kar Ilca.¹⁰⁷



*Ljubljanski škof dr. Gregorij Rožman
(fotografija iz arhiva družine)*

Idejni jasnosti slovenskih duhovnikov v odnosu do OF je bilo očitno namenjeno veliko protikomunistično zborovanje duhovnikov Ljubljanske pokrajine v začetku avgusta 1944. Zbrani duhovniki so »soglasno obsodili« početje Metoda Mikuža, Franca Šmona in Avgusta Črnetiča. V posebni resoluciji so odločno in jasno »obsodili OF kot komunistično organizacijo«, izrazili lojalnost do obstoječih oblasti in pozvali »slehernega Slovenca, da na svojem področju sodeluje pri protikomunistični borbi,« kajti, je rečeno v komentarju k resoluciji, »ni zadosti obsoditi komunizem, ampak se je treba proti njemu tudi aktivno boriti.«¹⁰⁸ Resolucija je dejansko formulirana tako, kot da za njo stoji vsa slovenska duhovščina.

Po tej resoluciji slovenske duhovščine, ki jo je nedvomno podpiral tudi škof Rožman, je nerazumljiv nepodpisan poziv Slovenskega protikomunističnega odbora, datiran 4. oktobra 1944 v Gorici, po ostrejšem nastopu škofa »proti komunizmu in njegovi dekli OF,« če je bil seveda ta poziv resnično namenjen škofu Rožmanu, kot je to navedeno v seznamu obremenilnega gradiva proti škofu Rožmanu.¹⁰⁹ Iz vsebine pisma bi se namreč dalo sklepati, da je bilo pismo namenjeno goriškemu škofu. V diktaciji pa je pismo presenetljivo podobno Tretjemu pismu katoličanov v OF z

¹⁰⁷ NŠAL, Ordinariat O 12, 1901–1956.

¹⁰⁸ Resolucija je bila objavljena 10. avgusta 1944 v tisku s pomenljivim naslovom S.O.F.! Smrt Osvobodilni Fronti!; AMNZ, Proces Rožman 80/6, 3567.

¹⁰⁹ AMNZ, Proces Rožman 80/6, 3577–3578.

dne 9. julija 1942 (glej zgoraj). Podpisniki namreč zaključijo svoje pismo z besedami: »Prezvišeni, na vas leži vsa odločitev. Skličite v najkrajšem času vaše svetovalce in spregovorite jasno in odločno! Tisoči čakajo vaših besed. // Mi Vam ne grozimo, le prosimo vas in vas rotimo, spregovorite tako, kot so to storili že mnogi vaši bratje in kot ste v svojem srcu že davno prepričani.« Če kdo, je jasno in odločno spregovoril škof Rožman in, kot smo videli zgoraj, večkrat obsodil komunizem.

Morda je prav zato ocena, ki jo je ob koncu svojega sestavka Slovenska duhovščina in OF zapisal Metod Mikuž na veliko noč, 1. aprila 1945, tako ostra: »Na koncu moramo poudariti samo eno, a to jasno in odločno: skoro izključno vsa slovenska duhovščina v dobi narodno osvobodilne borbe ni storila ne svoje duhovniške, ne narodne dolžnosti. Sprva je izgledalo, da bo rešil čast svojega stanu vsaj večji del primorske duhovščine, a vse je bil le varljiv videz. // Danes je svoboda že med nami. In slovenska duhovščina vstopa v to največjo in najsilnejšo zmago slovenskega naroda nesvobodna.«¹¹⁰

Razvoj bodočih odnosov revolucionarne oblasti do Katoliške cerkve in do vernikov v Jugoslaviji po končani vojni je nakazal verski referent IV. operativne cone in član Pokrajinskega odbora OF za Štajersko Franc Šmon v dolgem pismu (14 drobno tipkanih strani) z dne 25. aprila 1945 mariborskemu škofu Ivanu Jožefu Tomažiču.¹¹¹ V svojem pismu Šmon najprej ostro obsodi ravnanje duhovščine v Ljubljanski pokrajini in še posebej škofa Rožmana, ker se »niso odzvali klicu domovine« in ker so se kot hlapci okupatorja borili proti OF. Od škofa Tomažiča zahteva, da javno obsodi (»treba je javno prokleti«) »pogubonosno, farizejsko in bratomorno belo gardo z vsemi njenimi predstavniki, italijanskimi škofi in ljubljanskim Rožmanom, ki so nam v toliko sramoto. Treba je javno in imenom obsoditi in suspendirati vse tiste naše duhovnike (torej duhovnike lavantinske škofije), ki so ji v Ljubljani dejansko služili in se tako silno omadeževali.« V tej neke vrste spomenici škofu Tomažiču je Franc Šmon idejno utemeljil vse poveljne politične procese proti slovenskim duhovnikom. Izjemno zanimiv pa je odlomek, ki govori o odnosu Osvobodilne fronte, Komunistične partije in Sovjetske zveze do vere. Zanimiv predvsem zato, ker v mnogočem potrjuje bojazen škofa Rožmana in protikomunističnega tabora, kaj se bo zgodilo, če pride Komunistična partija na oblast. Zanimiv pa tudi zato, ker pojasnjuje nekatera premalo izražena stališča in obljube vodstva OF med vojno v odnosu do vere in Cerkve.

Takole je zapisal Franc Šmon: »Vera je bila v okovih fevdalizma, kapitalizma, fašizma in reakcije. Pod OF, KP in SZ pa je in bo deležna popolne svobode izpovedovanja, bogočastja, verouka, čeprav gre stremljenje za tem, da tudi pri nas pride do ločitve cerkve od države. Toda oblike te ločitve so lahko raznotere. O tem bodo odločali volilci, ustavodajna skupščina in nova ustava.

Fašistične vere in njenih fašističnih predstavnikov ne bo več. To bo le usluga slovenskemu krščanstvu, ki ga je vse tako zlorabljal! Resnično krščanstvo, Kristusova blagovest bo od tega le profitirala in se poglobila. Narodne izdajalce v navadni ali duhovniški obleki pa smo in še bomo najostreje sodili. – Stališče OF je: popolna svoboda vesti in veroizpovedi. To stališče se nikdar ne bo izpremenilo, ker izhaja iz demokratičnih načel OF. Na teh načelih sloni tudi Verska komisija, lani ustanovljena pri SNOS-u, kakor tudi pri ostalih federalnih vladah in skupni vladi v Beogradu. Ona bo povsod zavarovala nemoteno bogočastje, versko propagando in vse, kar določa cerkveni zakonik. Urejala bo odnose med narodnimi oblastmi in med cerkvijo. V njej bo zastopanih polovico duhovnikov in polovico laikov, ki pa morajo biti do osvobodilnega gibanja pozitivno usmerjeni. Do sedaj so v njej sodelovali in še sodelujejo dr. Mikuž, dr. Cajnkar, Lampret in Černetič. Njeno delo bo, da ureja zdrave odnose s personalno politiko in z odloki, ki se bodo tikali cerkvene imovine, ustanov itd. v duhu splošne gospodarske in socialne državne politike.«

Nato Šmon še podrobneje **opredeli »pravo svobodo Cerkve.«** »Dokler se dokončno v ustavi ne uredi razmerje cerkve in države, bo imela Verska komisija izključno pravico prigovora k

¹¹⁰ ARS, SNOS, fasc. 457, str.19.

¹¹¹ Škofijski arhiv Maribor, 113/101.

nameravanemu imenovanju za katero koli cerkveno službo. Cerkevna oblast bo dolžna Verski komisiji naznaniti vsako nameravano imenovanje. V(erska) k(omisija) bo imela pravico že k prej nameščenim duhovnikom in cerkvenim uslužbencem staviti izpreminjevalne predloge, tako glede oseb, kot glede krajev. Prav tako pravico prigovora ali priporočila bo imela pri imenovanju veroučiteljev in profesorjev na vseh šolah. – To je nujno radi zgodovinske krivde večjega dela slovenske, zlasti ljubljanske okolice. Krivci nad narodom ne smejo dobiti nobene take cerkvene službe, v kateri bi mogli razdiralno vplivati in rovariti med slovenskim ljudstvom. – Kjer pa je duhovščina storila svojo narodno dolžnost, bo ta postopek seveda milejši (sic! postopek torej bo), oz. bo sploh odpadel. Glede cerkvene imovine odloča poslovnik VK naslednje: dokler se razmerje dokončno ne uredi ima VK pravico in dolžnost **nadziranja** (podčrtal FMD) uprave vseh versko-zakladnih in cerkvenih gozdov v Sloveniji, dalje pravico nadziranja uprave vse druge cerkvene imovine (nadarbinske, cerkvene, samostanske, ustanovne itd.) izpraznjenih in zasedenih mest, gradbene dolžnosti, pravico bere itd. Skrbela pa bo za primerno gospodarsko eksistenco duhovnikov in dovoljenih redov, kongregacij in družb in za vzdrževanje vseh za bogočastje in pouk potrebnih premičnin in nepremičnin. Cerkevna imovina mora resnično služiti izključno svojemu namenu in se mora z njo vestno in ločeno gospodariti. Dalje je jasno, da bo država pregledala ves cerkveni aparat, kaznovala vse narodne krivce, ki jih bo našla, da ne bo mogel nihče več delovati proti narodu, in bo podpirala napore vernikov, da obnovijo razrušene cerkve, cerkvene stavbe itd. Možno in zaželjeno pa je, da narodno zavedni duhovniki kot vsi drugi Slovenci sodelujejo pri političnem delu v OF, v izgradnji oblasti in v resnični demokratični politiki.«¹¹²

Odnos nove oblasti do vere in Cerkve je Šmon pojasnjeval tudi na drugih mestih v svojem pismu. Vedno pa pride jasno do izraza zahteva po popolni podrejenosti Cerkve in njenih predstavnikov državni oblasti tako na duhovnem, kot na gospodarskem področju. To je očitno del slovenske duhovščine slutil, ko je tako krčevito poskušal preprečiti, da bi Komunistična partija prevzela oblast v Sloveniji in Jugoslaviji. Žal ne vedno s praviimi sredstvi in na pravi način. Kako pravilne so bile njihove slutnje, dokazujejo zapisniki sej CK KPS. Na seji 2. junija 1945 so navzoči na primer razpravljali celo o tem, kaj narediti s tisto duhovščino, ki je bila doslej na njihovi strani. Ta je namreč po vojni za komunistično oblast predstavljala resen problem v njeni kampanji proti Katoliški cerkvi na Slovenskem.

8. ŠKOF ROŽMAN ZAPUSTI ŠKOFIJO IN DOMOVINO

O Rožmanovem odhodu na Koroško in o njegovih pravih namelih 5. maja 1945 pozno popoldne, je bilo že veliko napisanega. Z ozirom na celotni odnos posameznega avtorja do škofa, je tudi interpretacija njegovega odhoda za ene izraz njegove pastoralne skrbi za slovenske katoličane, ki so bežali pred komunisti in za katere naj bi se škof Rožman zavzel pri zaveznikih,¹¹³ za druge pa je »Rožmanov beg pred partizansko vojsko nedvoumen dokaz škofove slabe vesti in njegovega strahu pred pravično kaznijo zaradi njegove izdajalske dejavnosti.«¹¹⁴

Vojaško sodišče v Ljubljani se z »begom« škofa Rožmana posebej ni ukvarjalo, slovenska politična javnost pa si je neumorno prizadevala za njegovo izročitev s strani angleških zaveznikov. Do izročitve ni prišlo bolj zaradi spleta okoliščin, kot zaradi pravnega premisleka angleških vojaških oblasti. Škof Rožman je preko Celovca (od 5. maja 1945 do 11. novembra 1947),

¹¹² »Franc Šmon, župnijski upravitelj v Špitaliču, partizanski verski referent – prevzvišenemu g. knezoškofu lavantinskemu dr. Ivanu Jožefu Tomažiču,« pismo z dne 24. aprila 1945, str. 10–11, v: ŠAM, 113/101.

¹¹³ To tezo zagovarja Kolarič, Rožman III., IV. poglavje, od str. 399 dalje. Potek dogodkov, kot jih opisuje Kolarič, je nedvomno avtentičen, njegova interpretacija teh dogodkov pa je preveč apologetična in deloma premalo verodostojna.

¹¹⁴ O tem se je razpisala zlasti časopisna publicistika, npr. Ivan Jan, O resnični podobi škofa Rožmana, sestavek, ki ga je objavljaval v sobotni prilogi Dela od 1. februarja 1986 do 12. aprila 1986; članek je nato v nekoliko skrajšani verziji izšel tudi v Koledarju Prešernove družbe za leto 1987; tudi vrsta prispevkov v Pismih bralcev v slovenskem dnevnem časopisu.

Salzburga (od 11. novembra 1947 do 4. marca 1948) in Švice (Menzingen/kanton Zug od 7. marca do 1. julija 1948) prišel v Združene države Amerike in se naselil v Clevelandu, kjer je 16. novembra 1959 tudi umrl. Jugoslovanska tajna policija ga je ves čas budno spremljala, nadzirala njegove stike, govore in poti. Svoje zaupnike si je pridobila celo v duhovniških vrstah med ljudmi, ki jim je škof Rožman zaupal.¹¹⁵

Kljub svobodi pa škof Rožman v Združenih državah Amerike ni imel mirnega življenja. Na eni strani se je resnično razdajal kot »potujoči misijonar in škof,« kot ga je posrečeno opisal Kolarič v 4. poglavju svoje knjige o Rožmanu.¹¹⁶ V apostolskem delu za Slovence, raztresene po vsem svetu, je škof Rožman dobesedno izgoreel. Na drugi strani pa sta ga mučili dve stvari. Škof Rožman je do smrti iskal odgovor na vprašanje, ali je on osebno in ali je katoliška stran med drugo svetovno vojno ravnala prav. Zelo pa ga je tudi prizadelo, da mu papež Pij XII. takoj po vojni ni omogočil osebnega srečanja z njim, v katerem bi mu lahko pojasnil svoje poglede in svoja stališča ter navedel razloge, zakaj je zapustil svojo škofijo.

Takšen odnos Svetega sedeža in papeža osebno do škofa Rožmana bo mogoče do neke meje pojasniti, ko na bo na voljo celotno gradivo Vatikanskih tajnih arhivov in ne samo dokumenti, v našem prikazu večkrat citirane zbirke Actes et Documents du Saint Siége relatifs á la Seconde guerre mondiale.¹¹⁷ Šele takrat (predvidoma leta 2028) bodo končno dostopna tudi Rožmanova medvojna poročila papežu v Rim. Raziskovalcem je v Vatikanskih arhivih trenutno na voljo gradivo le do leta 1922. Izjeme so zelo redke. Tako so n.pr. hrvaški zgodovinarji dobili dovoljenje pregledati arhivsko gradivo o zagrebškem nadškofu dr. Alojziju Stepincu, ko so sprožili uradni postopek za njegovo beatifikacijo.

Summary

TRIAL AGAINST THE BISHOP OF LJUBLJANA DR GREGORIJ ROŽMAN, AUGUST 21 – 30, 1946

(PART 3)

France Martin Dolinar

The third part of the treatise is dedicated to the attitude of the Liberation Front (LF) and the Communist Party of Slovenia (CPS) leaderships to Bishop Rožman during the second world war, and the analysis of the letters he was sent to by them. The author of the treatise dedicated quite some attention to the analysis of the letters, Bishop Rožman was sent to by Metod Mikuž, Edvard Kocbek and Izidor Cankar. In those letters they drew the Bishop's attention to the fact that he should have reconsidered his attitude to the Liberation Front and the National Liberation War, led by the Liberation Front. Bishop Rožman justified his negative attitude to the LF with incompatibility of Christian doctrine with communist principles. In his statement of August 19, 1945, with which he gave an answer to Boris Kidrič referring to a reproach of the latter that the Bishop had not answered any letters sent by the LF, he wrote among others that: »the Bishop had no need to have any conversation, however, if they (namely the LF leadership) wanted one, the Bishop was most willingly at their disposal.« The author says that the Bishop let them know that » they can come, for they know where the Bishop can be found« and states that nobody visited the Bishop. Such an attitude of the Bishop to the LF, which meant to him only a disguise under which the communists wanted to come to power by means of revolution, intensified, with time, a negative attitude of new political powers in Slovenia to Bishop Rožman. He was quite aware of that, therefore he left his diocese on May 5th, he left his native country for Carinthia and from there for the USA, where he also died.

¹¹⁵ Zajeten sveženj poročil in dokumentacije o škofu Rožmanu po njegovem odhodu iz Ljubljane hranita AMNZ in SOVA.

¹¹⁶ Kolarič, škof Rožman III., 521–597.

¹¹⁷ Izdali Pierre Blet, Robert A. Graham, Angelo Martini, Burkhard Schneider, 11 zvezkov, Città del Vaticano 1965–1981.

ZAPISI

Leonardo Vicidomini

Zrinski kot gospodarski most med Ogrsko in Benetkami

Ta članek je povzetek obširnejšega in bolj izdelanega poglavja moje diplomske naloge iz ekonomske zgodovine vzhodne Evrope; naloga je bila izdelana pod mentorstvom prof. Luigija Mascillija Migliorinija in sem jo zagovarjal v Univerzitetnem Inštitutu za vzhodne jezike (Napoli/Neapelj) v akademskem letu 1992/93. Pomembnost in vloga trgovskih izmenjav predstavljata eno od najbolj zanimivih poglavij v zgodovini držav jugovzhodne Evrope.

Namen mojega dela je bil posebej pojasniti trgovske odnose, ki jih je Ogrska vzdrževala z drugimi evropskimi državami v drugi polovici XVI. stoletja, s posebnim ozirom na beneško republiko, in osvetliti vlogo družine Zrínyi (Zrinskih) v teh trgovskih izmenjavah, do prvih desetletij XVII. stoletja.

Dokaz velikega zanimanja za problematiko gospodarskih in družbenih odnosov, ki jih je Ogrska vzdrževala v drugi polovici XVI. stoletja z evropskim zahodom, je simpozij, ki ga je organiziral »A Magyar Tudományos Akademia történettudományi intézete« (Oddelek za zgodovinske znanosti Madžarske Akademije znanosti) v sodelovanju z »École pratique des Hautes études« iz Pariza od 23. do 27. marca 1968.

Zrinski so bili ena najbolj pomembnih ogrskih aristokratskih družin in so imeli zemljiška posestva, ki so se širila od jadranskih obal Hrvaške do bregov reke Drave in Mure.

Zrinski izhajajo iz Bribirskih knezov. Jurij je dobil od ogrskega kralja Ludvika Velikega leta 1347 grad Zrin na Hrvaškem. Po tem gradu so se začeli imenovati Zrinski. Jurijev oče je dobil beneški patriciat, ki ga je kasneje zapustil v dediščino sinovom. Martin, član te družine, se je sredi XV. stoletja preselil v Benetke, kjer so njegovi potomci živeli do začetka XX. stoletja pod imenom Sdrin. Med najbolj pomembnimi predstavniki Zrinskih sta bila Nikolaj (1620–1664) in Peter (1621–1671).

Nikola/Miklós je bil človek izrednih sposobnosti kot pesnik, pisatelj, državnik in strateg. Vrsto let je opravljal vlogo poveljnika vojaških sil južne Ogrske in Hrvaške proti Turkom. Mnogi zgodovinarji menijo, da je mladi Zrinski podedoval svoj junaški in pogumni značaj od deda, ki je izgubil življenje, ko je poskušal braniti Siget pred Turki. Ob očetovi smrti sta bila brata stara sedem in šest let in so ju dali v oskrbo kardinalu Pázmányju, ki jima je bil skrbnik. V času protireformacije so bile jezuitske šole na Dunaju, v Gradcu in v Trnavi prvovrstne ustanove. Károl Szécsy meni, da sta se oba brata 1663 preselila z Dunaja v Gradec in v naslednjih letih nadaljevala študij v Trnavi in pri aristokratski družini Batthyány, kjer sta se učila nemški jezik. Ko je Miklós dopolnil šestnajst let, je odpotoval v Italijo, kjer je ostal približno osem mesecev. Obiskal je Benetke, Firence, Piso, Rim in Neapelj in je nedvomno to razlog, da je bilo v njegovi knjižnici veliko italijanskih knjig, kakor piše Tibor Klaniczay.

Nedvomo sta brata Zrinska imela ločene posesti, čeprav obstaja izjema v primeru Medjimurja (županija Zala), ki sta si ga enakomerno delila.

Med najbolj pomembnimi pristanišči lahko omenimo tisto v Bakru, z železnim rudnikom in plavži v Čabru, ki so bili last Petra, medtem ko so bila manj pomembna pristanišča kot Bakarac, Kraljevica, Selce in Crikvenica last Nikolaja/Miklósa. Poleg številnih pristanišč in ogromnih posestev nekatere listine poročajo o raznih hišah v Zagrebu in Karlovcu. Preko teh posesti se je odvijala trgovina, ki se po različnosti produktov ne more primerjati s trgovino nobenega drugega velikega ogrskega trgovca v tistem času. Gospodarska dejavnost tega imetja v celoti je bila organizirana na tak način, da so kmetijske in obrtne izdelke namestili v pristanišča, ki so na splošno služila tudi za razvoj trgovskih dejavnosti. Po mojem mnenju se lahko smatra razno organizacijsko delo Zrinskih, ki so ga

vodili menihi dalmatinskega ali beneškega rodu, za kapitalistično ureditev, čeprav v zametkih, s fevdalnimi elementi.

Na osnovi raziskav, ki jih je opravil v prvih desetletjih tega stoletja zgodovinar Sándor Takáts, so se obogatili Zrinski predvsem s trgovino z govedom in v razmeroma kratkem času jim je uspelo spremeniti Legrad v Medjimurju v uspešen sejem goved, kjer so beneški trgovci sklenili večino nakupov. Nove študije, ki temeljijo predvsem na gradivu v Državnem arhivu v Budimpešti, so pokazale, kako so od leta 1640 naprej samo včasih in v skromnih količinah pošiljali govedo v Italijo in posebej v Benetke¹ preko pristanišča v Bakru. O tem med drugim priča listina, ohranjena v Državnem arhivu v Budimpešti, »Városi és Kamarai irátok« (Občinske in zborniške listine), list 949:

»... Prima in anno Domini 1635... a Boum negotiatione per memorandum portum Buccari prorsus abstinuerunt, usque ad annum 1639, quo videlicet secundus boum factus est, medio quorundam lanionum Venetorum, ex quo eodem anno Republicae Venetae cum turcis certas intercessissent contetiones, ob quas ex portu Venetorum Zarensi, quaestores eiusdem loci, boves Venetias ob metum Turcam per mare advehere prohibeantur, cum alias quotannis ex illo portu Zarensi ad minus decem boum milia ad illam urbem administrarentur...«

Po poročilu mitniškega vodja Slavonije Dániela Raucha so po letu 1630 poslali govedo v Benetke samo dvakrat (1635 in 1639).

Takáts meni, da so v letih 1640–1650 Zrinski povečali govejo trgovino, ker so pošiljali živino preko svojih posesti, pod varstvom lastnih vojakov in pogosto tudi beneških ladij, do svojih pristanišč na Jadranskem morju in s tem postali konkurenčni med italijanskimi zakupniki. Kolikor se tiče organizacije te trgovine, so obstajale razlike med neposrednim izvozom v Italijo in tistim, ki je bil namenjen v avstrijska ali nemška mesta. V primeru teh zadnjih so se posamezni trgovci posebej zmenili z ogrskimi in živino prepeljali v več ali manj obsežnih pošiljkah. Izvoz v Italijo pa so imeli v rokah posamezni trgovci preko zakupa. Italijanski zakupniki so vsako leto plačali ogromne vsote denarja zbornici v Gradcu ali tisti na dunajskem dvoru in v zameno dobivali ekskluzivno pravico izvoza goveda v Italijo. Zakup ali dovoljenje za izvoz živine brez davka sta sčasoma začela globoko oškodovati ogrske fiskalne interese. Namesto da bi se povečali dohodki madžarskih carin, so se postopoma množili dohodki avstrijskih blagajn. Večanje trgovine goved s strani Zrinskih je naposled trčilo ob gospodarske interese avstrijskih zbornic v Gradcu in na Dunaju. Habsburžani so se poskusili umestiti na Jadranu in so gospodarsko podprli pristanišči v Trstu in na Reki in skušali pridobiti posesti Zrinskih na obali. Družina pa jih je znala kljub težavam zelo trdno braniti.

Ti trgovski odnosi so bili odvisni od sporov in konkurence med pristaniščema v Bakru in na Reki, upoštevajoč dualizem avstrijskih in ogrskih političnih interesov in moč Zrinskih, ki so hoteli uveljaviti svoje stare fevdalne pravice. Ker se v pristaniščih Zrinskih ni plačevalo davkov, so avstrijski podložniki – posebej Slovenci – začeli tihotapiti svoje izdelke v Bakar in to je nedvomno vplivalo na ugoden razvoj trgovskih dejavnosti v pristaniščih Zrinskih.

Ko smo poudarjali pomembnost, ki jo je imela trgovina goved v trgovskih odnosih med Zrinskimi in beneško republiko (ki je predstavljala tudi podporno in varnostno točko), je treba pritegniti pozornost k drugim izdelkom, ki so prišli v promet. Približno 50% Petrovih prodaj je bilo sklenjenih v pristanišču v Bakru. Blago, namenjeno tržišču, je bilo zelo različno: železo, sol, žito in vino. V Bakru je prevladovala prodaja železnih izdelkov, v ostalih manjših pristaniščih pa je bil les najbolj iskan produkt. Posebno pogosto je bilo tudi v navadi kupovati izdelke v zameno za različne druge. Zelo pogosto so iz pristanišč Zrinskih pošiljali železo v Ancono in v zameno uvažali koruzo, ki so jo kasneje delili tlačanom. Blago so v namembno pristanišče običajno prevažali tlačani, ki so morali obvezno opravljati to službo za gospoda, za katerega so delali. Vendar pogosto ni bilo dovolj ljudi, da bi prevažali velike količine blaga in zato so uporabljali velike vozove.

Ker je bil največji del posesti Zrinskih v bližini turškega ozemlja, jih je stalna nevarnost spodbujala, da so postali junaški in hrabri vojaki. Politična prizadevanja Zrinskih nam kažejo rokopisna pisma, ki jih je Nikola pisal svojim zaupnikom. V ta namen je zanimivo priložiti nekaj

¹ Čeprav XVII. stoletje ne spada k najbolj srečni dobi beneške zgodovine, so nove razprave pokazale, da ne bi bilo pravilno govoriti o propadu Republike v tem obdobju. Nedvomno je beneško mesto zaostajalo v gospodarskem razvoju v primerjavi z drugimi državami zahodne Evrope, vendar je ohranilo zelo pomembno vlogo v odnosih s srednjo in vzhodno Evropo in beneška diplomacija je vedno ostala v središču velikih interesov.

odlomkov pisma, ki ga je 30. aprila 1663 pisal Nikola iz Čakovca svojemu zaupniku, čigar imena ne poznamo:

«... spero che trovera in me quella resistenza che conviene ad un generoso Cavalier e Soldato, e se Li sono ineguale nelle forze e numero di gente, non li cederò certo nel cuore et animo militare. Non dubito che quelli che corrono il medesimo anzi maggior pericolo daranno opportuni soccorsi, ma dato, che ne venissi abbandonato, non morirò almanco da codardo, poichè la morte per la religione e Patria altro non può essere che glorissima et assai più felice, che morire in letto uciso da un medico ò soffocato da catarro e poltroneria, et non è lormai insolita tal morte in casa nostra, essendo il mio bisavo morto della medesima maniera nel forte di Ziget, dove privo de promessi soccorsi ha voluto più tosto morire glorioso che rendersi da codardo. Non occorre dunque compatir ne pianger una vita tanto bene impiegata. Quelli ch'adesso invidiano, all'hora piangeranno, quando à loro toccherà di succedere et esser bersaglio de colpi turcheschi... Che il Turco dica non poter mai essere pace dove io sarò, lo credo, perchè se bene non hò fatto mai niente contro quella sorte di pace che è tra noi et il Turco, nulla dimeno il havergli spesse volte sconciato lo stomaco, e toglgli la voglia et ingordigia ch'aveva di quei grassi bocconi di Stiria, gli hà dispiacciuto troppo, et hoggidi gline rincresce, essendone ancor ghiotto... io vorrei certo di un colpo, se fosse possibile ammazzare e cattivare tutti quei soldati che servono à Turchi, e credo che ogn'altro buon Cristiano sia del medesimo parere...»

Nikola je torej kot pravi »vitez in vojak« po vzgledu na svojega pradedu, ki je bil v trdnjavi Siget »raje slavno umrl, kot da bi se strahopetno predal,« v pismu zagotavljal, da tudi sam »ne bo umrl kot strahopetec, ker smrt za vero in Domovino ne more biti drugačna kot najbolj slavna in veliko bolj srečna, kakor da umreš v postelji, ko te ubije zdravnik ali te zadušita katar in lenoba...« Nikola se je v pismu tudi pohvalil, da Turek nima miru pred njim in da mu je sam že »pogosto pokvaril želodec ter mu pregnal željo in požrešnost, ki jo je imel do tistih mastnih zalogajev Štajerske...«

Po nenadni smrti Nikolaja leta 1664 in obglavljenju njegovega brata Petra leta 1671 so vse njune posesti prešle pod varstvo ogrske komore do leta 1692, ko je te lastnine kupila trgovska komora v Gradcu, ki se je trudila obdržati uspešen promet. Smrt obeh bratov pa je le pomenila dokončni zaton sijaja, ki je bil mnogo let značilen za trgovske izmenjave med Beneško republiko in Ogrsko.

Zelo pomembno funkcijo je v obsegu teh izmenjav imela Slovenija, ki bi jo morali smatrati kot »povezovalno deželo«. Bralcem »Zgodovinskega časopisa« je ta vloga slovenskih dežel v XVI. in XVII. stoletju v dobršni meri znana. Tu naj zato posebej opozorim le na ogtomno delo, ki ga je v študiju medsebojnih zvez opravil Ferdo Gestrin, zlasti s svojo knjigo »Slovenske dežele in zgodnji kapitalizem« (Ljubljana 1991).

Prevedla Anna Nizza

Nekaj (slovenskim bralcem manj poznane) literature:

Banfi Florio, L'origine della famiglia Zrínyi. V: Archivio storico per la Dalmazia, 1934.

Csuday Jenő, Zrínyek a magyar történelemben (1566–1704) (Zrinski v madžarski zgodovini). Szombathely 1884.

Kárdos Tibor, Zrínyi a XVII század világbán (Zrinski v XVII. stoletju). Irodalomtörténeti közlemények 1932.

Kiraly György, Zrínyi és a renaissance (Zrinski in renesansa). V: Nyugati, 1920.

Kiss N., Nagybirto k árutermelese és külkereskedelme a XVII századi Magyarországon (Proizvodnja blaga in zunanja trgovina madžarskih veleposestev v XVII. stoletju). Budapest 1968.

Klanciczay Tibor, Niccolò Zrínyi, Venezia e la letteratura della ragion di stato. V: Melange de littérature comparée et de philologie, offert à Mieczysław Brahmér. Warszawa 1967.

Lengyel János, Zrínyi Miklós olasz levele egy bizalmas emberehez (Italijansko pismo Nikole Zrinskega zaupnemu prijatelju). Történeti Tá r 1899.

Mocenigo F. N., Intorno a Niccolò e Pietro Zrínyi. Venezia 1907.

Négyesi László, Gróf Zrínyi Miklós. Budapest 1914.

Perjés Geza, Zrínyi és kora (Zrinski in njegovo obdobje). Budapest 1965.

Sfk Sándor, Zrínyi Miklós. Budapest 1934.

Széchy K., Gróf Zrínyi. Budapest 1896.

Tagányi K., Marhavitelünk Velencébe (Naš izvoz govedi v Benetke). Budapest 1963.

Teke Zsuzsa, A Zággrábiak gyapjúzövet-behozatala a 16 század közepén (Uvoz zagrebškega blaga sredi 16. stoletja). V: Gazdaság-Társadalom-Történetírás, Budapest 1989.

Tolnai Vilmos, Adalék Zrínyi forrásaihoz (Podatki, ki se nanašajo na vire o Zrinskih), Egyetemes philológiai közlöny 1908.

Zimányi Vera, Esportazione dei bovini ungheresi a Venezia nella seconda metà del XVI secolo. V: Venezia e Ungheria nel Rinascimento. Firenze 1973.

Zimanyi Vera, Makkai László, Katus László, Francia-Magyar gazdaság történeti konferencia (Posvetovanje o francosko-madžarski ekonomski zgodovini). V: Századok, Budapest 1968.

Zimányi Vera, L'attività commerciale dei conti Zrinyi nel secolo XVII. I loro rapporti con Venezia. V: AA. VV., Venezia e Ungheria nel contesto del barocco europeo, oskrbel Vittore Branca. Firenze 1979.

Riassunto

LA FAMIGLIA ZRÍNYI: UN PONTE TRA L'UNGHERIA E VENEZIA

Leonardo Vicidomini

Lo scopo del lavoro è stato quello di meglio chiarire le relazioni commerciali che l'Ungheria intratteneva con le altre nazioni europee nella seconda metà del XVI secolo, con particolare riferimento alla repubblica di Venezia e la Slovenia e di illustrare il ruolo della famiglia Zrínyi, in questi scambi commerciali, fino ai primi decenni del XVII secolo. Gli Zrínyi erano una delle famiglie aristocratiche ungheresi più importanti e possedevano proprietà terriere che si estendevano dalle coste dell'Adriatico alla Croazia fino a raggiungere le rive dei fiumi Drava e Mura e, già a partire dai primi decenni del XVII secolo, inviavano i bovini a Venezia attraverso i propri possedimenti. Si può considerare il vario lavoro organizzativo delle proprietà degli Zrínyi, diretto da frati di origine dalmata o veneziana, come un ordinamento capitalistico agli arbori, con elementi feudali. Gli Zrínyi si arricchirono in primo luogo commerciando bovini e, in un periodo di tempo relativamente breve, erano riusciti a trasformare la città di Légrad, in una fiorente fiera di bovini dove i commercianti veneziani effettuavano gran parte dei loro acquisti. Una funzione di estrema importanza nell'ambito di questi scambi era svolta dalla Slovenia che deve essere considerata come una »terra di unione« in queste relazioni commerciali.

Boris M. Gombač

TRST – TRIESTE. DVE IMENI, ENA IDENTITETA: SPREHOD ČEZ HISTORIOGRAFIJO O TRSTU 1719–1980

Ljubljana : Narodni muzej; Trst : Tržaška založba, 1993. 181 strani.

Avtor je obdelal problematiko Trsta iz zornega kota historiografije, predvsem italijanske. Knjiga je rezoniran prehod skozi več kot 200 let tržaške zgodovine in se dotika vprašanj irendentizma, fašizma in italijanskega nacionalizma po drugi svetovni vojni, vse do današnjih dni. Zanimivo in aktualno branje bogati še obsežen seznam literature in neposreden uvod, ki govori o nacionalnem vprašanju v Trstu in Primorju.

Članom Zveze zgodovinskih društev Slovenije nudimo pri nakupu ali naročilu knjige 20 % popusta!

Knjigo lahko naročite v Narodnem muzeju v Ljubljani (061/221-882).

Sašo Jerše

Poskus ovrednotenja dubrovniške diplomacije

Leta 1923 je v prvih vrsticah svoje drobne knjige *Dubrovačka diplomacija* Božo Cvijetković zapisal: 'Država, ki je znala najbolj dosledno voditi realno politiko in z največjo pronicljivostjo presojati zunanje dogajanje ves čas svojega političnega obstoja, je bil Dubrovnik.'¹ Ta njegov stavek, nadaljevanje dubrovniškega romantičnega zgodovinopisja bratov Vojnović, je postal *prima sententia* relativno velikega števila zgodovinarjev in pravnikov, ki so se zlasti v 50-ih, 60-ih in 70-ih letih našega stoletja ukvarjali z zgodovino Dubrovnika, njegovo zgodovino diplomacije in diplomatsko zgodovino. Krizman, Mitić, Stulli, Andrassy, Čaladarević, nekoliko nestereotipni Živojinović, so si edini, ko visoko ocenjujejo dubrovniški državni ustroj, ki da mu je uspelo pridobiti vse tiste zunanje in notranje elemente oblasti, ki zagotavljajo neki državi notranjo samostojnost ter zunanjo suverenost; ko z odliko ocenjujejo dubrovniški diplomatski sistem, prav tako del državnega ustroja, kot tisti, ki da je Republiko ne samo obranil ter ohranil temveč ji celo zagotovil garancijo nevtralnosti, kar je nedvomen privilegij. Isti zgodovinarji, zlasti najbolj eminentni Ilija Mitić, priznavajo Dubrovniku status zelo važnega ekonomskega faktorja na Balkanu in Sredozemlju, obenem pa prezrejo oz. marginalizirajo Dubrovnik, kot vplivno politično entiteto sicer ne zahodnoevropskega prostora pač pa zahodnoevropskega konteksta.²

To je zadnja 'zmaga' dubrovniške diplomacije, zмага, izbojevana stoosemdeset let po dokončni ukinitvi Dubrovniške Republike.

Namreč, ali ni takšna zgodovinska rekonstrukcija tisti *image*, ki ga je dubrovniška diplomacija, kljub dejstvu, ki so zelo jasno govorila proti temu, uspešno plasirala v tedanjo mednarodno skupnost?

Ali ni Pavao Gundulić leta 1570 pred Pijem V. jokaje klical: 'Če ne trgujemo, ne živimo!' in papeža prepričeval o nujnosti plačevanja harača za preživetje Republike, vendar mu hkrati razlagal notranje-politični položaj turške države, njeno moč ter ambicije, obenem pa pošiljal informacije o stanju krščanskih sil Senatu, ta pa jih je preko svojih 'poklisarjev harača' posredoval Visoki porti? Ali niso dubrovniški diplomati uspeli prepričati avstrijskih, ogrskih, španskih ter francoskih suverenov, da je njihova država 'obzidje krščanske Evrope'? Ali je bila nevtralnost Dubrovniške republike, razglašena 30. maja 1570, res samo posledica dobrohotnosti svetniškega Pija V., Dunajska pogodba ter *propositio quinta* miru v Sremskih Karlovcih 1699 pa zgolj priložnostni avstrijski klofuti Benečanom? Ali Turki o tem niso vedeli ničesar? Ali je bilo 2700 dukatov, s katerimi so Dubrovčani leta 1571 podkupili turške vojskovodje, ki so osvajali dele Dalmacije, cena Dubrovniške svobode? Ali se je veliki vezir Kara Mustafa, ki da je, tako kot nekoč Bizantinci, v Dubrovniku videl vojaško bazo za intervencije v Srednji Italijo in ki je bosanskemu paši Ahmet-paši že poslal ukaz o zasedbi Dubrovnika, ustrašil dubrovniškega iz Neaplja pripeljanega 'Governatore delle Armi' in ali ga je res premamilo dubrovniški letni tribut – harač, ki ga tistega leta, pa tudi deset naslednjih let ne, Dubrovčani še niso plačali?³

Če so ti faktografski podatki edini material zgodovinske rekonstrukcije, in bili so, kar je imelo za posledico mitologizacijo in fetišizacijo dubrovniške diplomacije in dubrovniške države nasploh, potem podcenjujemo bistrino uma evropskih in turških državnikov in se pustimo zavesti dubrovniškim diplomatskim argumentom. Poanta slednjih pa je bila v tem, kot ugotavlja že Cvijetković, da silam, ki bi mogle odločati o njenem obstoju, s koketno konformističnostjo, ki pa ni bila brez načel, predstavi enovitost interesov obeh – Dubrovniške Republike in velikih sil. Ker pa so si bili interesi metropol različni, med Dunajem, Rimom, Benetkami, Neapljem na eni ter Carigradom na drugi strani pa celo izključujoči, je bila temeljna naloga dubrovniške diplomacije – argumentacija analognosti interesov – toliko težja. In samo zato, ker jo je dubrovniška diplomacija opravila in ker jo je opravila celo *par excellence*, je, kot je zapisal Bogdan Krizman, 'v stoletjih, ko je bil ves Balkan

¹ B. Cvijetković, *Dubrovačka diplomacija*, I., Dubrovnik 1923, str. 7.

² I. Mitić, *Dubrovačka država u međunarodnoj zajednici*, Zagreb 1988, str. 17.

³ O dubrovniški diplomatski zgodovini glej V. Foretić, *Povijest Dubrovnika do 1808*, I./II., Matica Hrvatske, 1980; B. Cvijetković, o.c.; B. Krizman, *Diplomati i konzuli u starom Dubrovniku*, Zagreb 1957.

plen bojevitih in dinamičnih Turkov, ko je bilo moč turške taborne ognje videti s karlovskega Dubovca, ko je Hrvaška životarila in je Slovenija utonila v avstrijsko temo, Dubrovnik obdržal in to uspešno obdržal zunanje-politične vezi s Turki in z zahodno Evropo.⁴ In samo zato je Dubrovnik preživel. In samo zato je bila dubrovniška diplomacija petnajstega, šestnajstega in sedemnajstega stoletja dobra diplomacija. Bila je diplomacija, ki se je zavedala, da **državna suverenost in suverena zunanja politika Dubrovniške Republike nista naravna aksioma**. Bili sta tekom zgodovinskega dogajanja pridobljeni, ob kulminacijah tega dogajanja utrjeni in od evropskih in maloazijskih državnikov zajamčeni in odvisni premisi, ki sta Dubrovniku zagotavljali obstoj, omogočali njegov razvoj ter predvsem koristili interesom velikih sil. Zato so bili meddržavni sporazumi, manj finančne pogodbe, tisti osnovni indeks, kateremu je dubrovniška diplomacija sledila oz. morala slediti. In pri tem **doseganje in ohranjanje omenjene suverenosti ni bilo podvrženo samo gospodarskim interesom, temveč predvsem interesom visoke politike**.

Meddržavne pogodbe⁵ držav Zahodne Evrope – Višegradskega sporazum 1359, pogodba prve Svete lige 1538, trgovski privilegiji španskih kraljev Karla V. 1534 in Filipa II. 1561, pogodba druge Svete lige 1570, Dunajska pogodba 1684 ter pogodba v Sremskih Karlovcih 1699 – imajo v pasusih, ki zadevajo Dubrovnik, sicer gospodarski naboj v spodbujanju trgovine z Balkanom, omejevanju monopolne trgovine Benetk v Sredozemlju ter ohranjanju trgovskih povezav s Turčijo, pri čemer so finančne obveznosti, ki so po teh pogodbah bremenile Dubrovnik, skoraj zanemarljive. Vendar pa gospodarski naboj ni presegel političnega naboja.

Drugače je bilo v odnosih s Turčijo. Kot ugotavlja Čaladarević, so po zasedbi genovežanskih in beneških trgovskih oporišč na Balkanu Turkom kot primeren partner ostali le še Dubrovčani. 'Benečani z lastno močjo in Genovežani v zavezništvu s Španijo so bili vedno takšen turški političen in ekonomski sovražnik, da se mu ni moglo zaupati svobodnega trgovanja po balkanskih turških deželah.'⁶ Dubrovniku, državi, ki jo je pred Benečani štela krščanska Evropa, ta pa je bila brez vpliva na turško politiko do Dubrovnika, je Visoka porta lahko pogojevala njen obstoj s trgovsko kolaboracijo. Ta je bila v interesu tako senata v Dubrovniku kot divana v Carigradu. Slednji si je z njo zagotavil poleg harača minimalni razvoj Balkana in optimalne trgovske zveze z Evropo tudi v obdobjih največjih sovražnosti, Dubrovnik pa svoj politični obstoj in ekonomski razvoj.

Opravičevanje te trgovske kolaboracije pred Sveto stolico pa je bila naloga dubrovniške diplomacije, ki je pri tem izkoriščala tehtanje političnih interesov evropskih držav in s tem zagotovila Dubrovniku njegov 'Lebensraum'.

Ker pa v Evropejcih križarski duh ni nikoli povsem ugasnil, so bili stiki s sovražniki, povezave z neverniki, z muslimani, pa čeprav samo gospodarski stiki, za krščanske vladarje dovolj velik *corpus delicti* za uničujočo intervencijo. Le-to je dubrovniškimi diplomatom vedno uspelo preprečiti s tem, da so se sklicevali na eksistenčno nujnost trgovske kolaboracije s Turki; da so se lahko do propada Republike sklicevali na sterilno krščansko moralo in se tako po pravici imenovali ne samo 'trdnjava' ampak tudi 'vzor' krščanske Evrope in predvsem da so se predstavljali kot viri **informacij, nujnih za vodenje politike do Turčije**. In kot izvor vesti o državi, ki je zaradi dosega svoje moči in zaradi svoje religije tri stoletja vzbujala Evropi občutek anksioznosti, je bila Dubrovniška Republika Evropi zdaleč najbolj potrebna. In ta nuja Evrope – pridobiti si čiste informacije, je presegla gospodarski moment.

Nesporen dokaz za to je vzorno organizirana obveščevalna dejavnost oz. obveščevalna služba dubrovniške Republike. Obveščevalna dejavnost *latu sensu* – infrastruktura, po kateri se stekajo informacije vseh vrst – vsake države temelji na banalnih naravnih toriščih. Te so v Dubrovniku predstavljali njegov geografski položaj, njegova tranzitna vloga in trgovski pomen. Obveščevalna služba dubrovniške Republike⁷ – etabliran sistem zbiranja, razpolaganja in posredovanja informacij – ni bila podvržena zakonskim aktom, pač pa je bila pogojena z vsakokratno politično situacijo, z

⁴ B. Krizman, Diplomati i konzuli u starom Dubrovniku, Zagreb 1957, str. 7.

⁵ J. Radonić, Dubrovačka akta i povelja, I.– V., Beograd 1951.

⁶ V. Čaladarević, Srednjevjekovni Dubrovnik – značajni centar obavještajne službe, Narodna milicija, br. 7/8, Beograd 1958, str. 7.

⁷ O obveščevalni službi Dubrovniške Republike glej V. Čaladarević, o.c.; J. Žontar, Obveščevalna služba avstrijskih Habsburžanov v boju proti Turkom v 16. stoletju, Ljubljana 1973, Dela SAZU, 18; K. Kovač, Die diplomatische Geheimschrift der Republik Ragusa, Mitteilungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung, Bd. XXXIV., Innsbruck 1913; B. Krizman, o.c., str. 109–123.

vsakokratnimi političnimi interesi in političnim interesom adekvatno diplomatsko metodo. Dubrovčani so svoj edini zaklad – informacije, posredovali samo takrat, kadar je bilo to potrebno in samo tistemu, od katerega so utegnili imeti koristi.

Tudi na tem področju se potrjuje dubrovniška pravna formula *tam de iure, quam de consuetudine*, formula vsakokratnosti,⁸ ki stoji nasproti sicer obsežnemu in pedantnemu pravnemu korpusu. Dubrovniška obveščevalna služba s svojimi 'Avvisi delle cose Turchesche' ni dosegla benečanskih, ki so bili boljši, popolnejši in izčrpnjši, bili pa so tisti, ki so evropskim velesilam, usodnim za obstoj Dubrovnika, morali biti vedno na razpolago.

Na drugi strani pa je Turčija zaradi že omenjenih ekonomskih koristi, ki jih je od Dubrovnika imela, in pred očitno zlorabo privilegiranega položaja Republike in jasnim škodovanjem političnim interesom Visoke porte, mižala. In mižala je na obe očesi.

Samo če **dubrovniške diplomate vidimo v diplomatskih manevrih med gospodarskimi interesi Visoke porte in političnimi interesi zahodnoevropskih prestolnic**, vidimo lahko dvojnost njihove naloge, njihovo razpetost med dva gospodarja, njihovo polovičarstvo. **Polovičarstvo pa se ne obnese.**

V petnajstem, šestnajstem in sedemnajstem stoletju je bil Dubrovnik, v vlogi kot smo jo orisali zgoraj, Evropi potreben, v osemnajstem stoletju ni bil moteč, v devetnajstem stoletju pa je postal odvečen. To pa zato, ker je **izgubil svojo politično poanto in diplomatsko ažurnost**. Nekoč strah vzbujajoči Turek je postal 'bolnik ob Bosporju.' Postal je malo pomemben politični subjekt, subjekt, ki krščanske Evrope, ni mogel več ogrožati.

Na pogorišču konsolidacije velikih sil 1699 se je dubrovniška diplomacija znašla pred staro nalogo – z argumentacijo analognosti interesov zagotoviti Republiki preživetje, a v povsem novih političnih razmerah in ob nujnosti modernih diplomatskih metod, v Evropi sicer starih in uveljavljenih, vendar v Dubrovniku nikoli prav zapopadenih.

Začetek moderne diplomacije se postavlja v 2. polovico 15. stoletja, ko države zahodne Evrope opustijo navezovanje stikov preko priložnostnih diplomatskih misij in začno vzpostavljati stalna diplomatska predstavništva.⁹ Le-ta pa niso bila posledica enkratnega pojava, pač pa rezultat dolgotrajnega procesa, povezanega s 'konsolidacijo modernih nacionalnih držav,' potekajočo v 16. in 17. stoletju. Bil pa je to proces, katerega najbolj transparentna karakteristika je bila, zaradi porajajočih se sprememb in razlik, konfliktnost. In ker je konfliktnost pomenila nestabilnost, le-ta pa oviro pri državni prosperiteti, so se ji države poskušale izogniti.

Svet pa se je profaniziral in ker, kot pravi I. Simoniti, 'religija preneha imeti viden pomen v politiki' ter se je 'politika prenehala vezati z moralo',¹⁰ je bilo potrebno notranjemu ustroju države, zlasti pa njenemu komuniciranju navzven, poiskati novo podlago. To so našli v pravnih normah.

Čeprav so le-te sicer še vedno znova presegali 'državni interesi', machiavelizem ter 'politično sanjarjenje' pruskega kralja Friderika II., so vendar ob tej trdi in brezkompromisni konfrontaciji za dosego ali obrambo lastnih interesov ter zaradi nje, ki je vedno imela porazenca in ki ni bila poceni, vladarji uvideli pomembnost mirnega, diplomatskega reševanja konfliktov. Država je tako dober del svoje kadrovske in finančne energije prelila v 'politiko dialoga' in oblikovanje stalnega 'partnerstva za mir' *avant la lettre*. In temu novemu trendu so služila permanentna diplomatska predstavništva – diplomatske misije. Nov trend pa je zahteval nova pravila igre – diplomatsko pravo. **Diplomatsko pravo je tako postalo embrio in ratio mednarodnega prava – embrio**, ker diplomatsko pravo z delom 'De iure belli ac pacis' Huga Grotiusa pomeni začetek mednarodnega prava; ter *ratio* – ker diplomacija mednarodnih odnosov sicer ne kroji, jih pa usmerja.

Palmo prvenstva novega diplomatskega trenda – stalnih diplomatskih predstavništev, nosijo severnoitalijanske republike (Benetke, Toskana, Genova), republike, ki so bile s svojo notranjo ureditvijo vzor Dubrovniku, ta pa jim v razvoju njihovih diplomatskih organov ni sledil.

⁸ B. Stulli, Pregled državnopravne historije Dubrovačke Republike, Časopis Dubrovnik, II., 1956, br. 2/3, str. 1–12; I. Andrassy, Priznanje novih država i vlada u praksi Dubrovačke Republike, Rad JAZU, br. 359, Zagreb 1971, str. 73–131. Med razpravami B. Nedeljkovića glej npr. Karakteristike i opaske o dubrovačkom pravu, Istorijski časopis, XVIII, 1971.

⁹ V. P. Potemkin, S. D. Skazkin, Zgodovina diplomacije, I, Ljubljana 1947; C. Petrie, Earlier diplomatic history 1492/1713, London 1949; B. Krizman, Postanak moderne diplomacije, Zagreb 1957.

¹⁰ I. Simoniti, Diplomatsko pravo, Teorija in praksa, XXXI, št. 5/6, Ljubljana 1994, str. 536.

Dubrovniška diplomacija namreč ni poznala formalno določene in pravno utemeljene stalne diplomatske misije, kajti njen diplomatski sistem je bil, kakor trdi Mitić,¹¹ vse do 2. polovice 17. stoletja v neločljivi zvezi s konzularno dejavnostjo. Dubrovniški konzul je bil hkrati diplomatski agent, ki je v državi svojega delovanja zastopal tako interese tam živečih Dubrovčanov, kakor tudi interese dubrovniške države. Pri vseh ostalih tipično diplomatskih manevrih pa se je Dubrovnik vse do svojega propada posluževal diplomatske misije *ad hoc*.

Ko je senat v 17. stoletju akreditiral svoje permanentne diplomatske agente na dvorih v Rimu (1685), Neaplju (1690), Parizu, Benetkah (1695) ter na Dunaju (1687), so bili to individualen diplomatski organ. Zato **ne moremo govoriti o stalnih diplomatskih misijah, temveč o stalnih diplomatskih predstavnikih dubrovniške Republike.**

Dubrovniška pravna kontradiktornost, hkrati diplomatska izjemnost in funkcionalna odlika pa je, da je **edina diplomatska misija, ki je vsaj v letih 1462 pa do 1703 dosegla nivo permanentnosti, bila misija 'poklisarjev harača.'**

To je bil *de iure* sicer klasičen in vzorčen primer diplomatske misije *ad hoc* in *ad interim*, vendar je kot organ mednarodnih subjektov *de facto* zelo stalna misija – misija s personalom, ki je po številčni in kakovostni ravni dosegal raven evropskih misij, čeprav res z menjajočimi se diplomatskimi agenti. Poklisarji harača so namreč ostali v Carigradu vse dotlej, dokler nista prišla nova poklisarja in prevzela misije. Njihovo poslanstvo je bilo sicer priložnostno – predati letni tribut, toda njihove naloge potrditve fermanov in vzdrževanje ugodnih stikov z Visoko porto – vedno enake in vedno aktualne.

Če je z dejansko stalnostjo sicer formalno priložnostne diplomatske misije pri Visoki porti Dubrovnik sistemsko pariral razvoju diplomatskih organov držav zahodne Evrope, pa zaostaja za njimi, ko gre za diplomate, akreditirane v Evropi. Zaostanek za Evropo oz. različnost od Evrope je torej tako časovna kot tudi institucionalna ali metodološka.

Vendar pa prve razlike, t.j. razlike v času, ki jo npr. Krizman in Mitić tako poudarjata in izpostavljata, ne gre dramatizirati. Po njenem mnenju je namreč prvi rezidirajoči diplomatski predstavnik Dubrovnika leta 1685 v Rimu akreditirani Francesco Pierizzi. Tesne zveze Dubrovnika z Vatikanom, zveze, ki so jih zahtevali politični, ne pa gospodarski momenti, so že pred letom 1658, vsaj od leta 1538 potekale preko imen Pavao Gradić, Franjo Gundulić, Peter Beneša, Nikola Rossi ter Stjepan Gradić – duhovnikov, uradnikov Rimske kurije in zastopnikov interesov Dubrovnika. Vprašanje je, kakšen je njihov pravni diplomatski status, znana pa so njihova diplomatska naprežanja, ki presegajo diletantski, ne pa tudi neuradni nivo. Ta je presežen leta 1621 z akreditiranjem Petra Beneše.

Začetek organa dubrovniških stalnih diplomatskih predstavnikov torej ni moč postaviti šele v 2. polovico 17. stoletja, temveč v 16. stoletje, res pa je, da se ta organ vse do konca Republike po svoji pravni moči ni okrepil. Tako v pravnih virih ne zasledimo posebnih določil Senata ali Velikega sveta, ki bi precizirala položaj, vlogo in naloge stalnih diplomatskih predstavnikov Republike v Evropi. Veljali so torej isti zakoni in odločbe, ki so veljali za izredne diplomatske misije. Ti zakoni so sicer lahko adekvaten nadomestek za volitve in imenovanje poslanikov, sestavljanje instrukcij in šifer, manj za korespondenco, ne morejo pa biti nadomestek v tistih sferah, ko gre za **graditev diplomatskega sistema, ki je evropskemu kompatibilen in tako učinkovit le, če je maksimalno ažuren.** Takšnega diplomatskega sistema pa dubrovniško plemstvo ni zmoglo.

Bilo je namreč plemstvo, kot pravi Živojinović,¹² ki ga je celo 18. stoletje preveval duh konzervativizma, ki je zapadlo apatičnosti in sumničavosti; plemstvo, ki je upalo, da francosko prosvetljenstvo, ameriški secesionizem iz leta 1776 ter francoska revolucija njihove 'patrie' ne bodo dosegli; plemstvo, ki je v kali zatrlo sleherno liberalno ali samo 'drugačno' misel, ki je v imenu *sicurezza publica* z najhujšimi kaznimi grozila tistim, ki bi se ukvarjali z *affari politici*; plemstvo, kateremu se lastni diplomati v Evropi niso upali pisati o evropskih teoretičnih političnih in siceršnjih ideoloških gibanjih. Bilo je plemstvo, ki je vedelo, pa ni želelo verjeti, da so (kot je v delu 'Dubrovačka književnost' iz leta 1900 zapisal Stojanović) 'ideje kakor mikrobi, ki se počasi zajedo povsod, nazadnje tudi v topove in bajonete.'

To plemstvo, nosilec diplomacije, sicer pokončno sedeče na lovorikah slavne preteklosti, vendar pa preplašeno zazrto v negotovo prihodnost, je 19. stoletje pričakalo popolnoma

¹¹ I. Mitić, Dubrovačka država u međunarodnoj zajednici 1358/1815, Matica Hrvatske, 1988.

¹² D. Živojinović, Američka revolucija i Dubrovačka republika 1763–1790, Beograd 1976, str. 175.

nepripravljeno. Ko so po Evropi padale države in bi bila Dubrovniku potrebna vojska diplomatov, ki bi, tako kot nekoč, evropske državnike prepričevali o analognosti interesov, je bil dubrovniški *corps diplomatique* sestavljen iz starčkov, brez lastnega izobraževalnega sistema, brez ustreznih kadrovskih in idejnih potencialov ter z minimalnimi finančnimi sredstvi.¹³

Vse kaj drugega pa so zahtevale takratne evropske politične prilike, ki se jih je dalo slutiti že ob Karlovškem miru, ki je sicer lahko omogočil *cygni cantus* dubrovniškega gospodarstva, hkrati pa je pomenil zaton dubrovniške diplomacije. Zato **dubrovniška diplomacija ni izginila potem, ko je propadla dubrovniška država, temveč je dubrovniška država propadla potem, ko je odpovedala njena diplomacija.**

Propad dubrovniške diplomacije pomeni torej propad Dubrovnika, propad tako drugačne balkanske in tako edinstvene evropske politične entitete, pomeni propad nečesa, kar sicer niso sanje, vendar pa tudi mit ne.

¹³ Memoire sur Raguse, v: J. Radonić, o.c., V. str. 555–563.

PONATISI ZGODOVINSKEGA ČASOPISA

V seriji ponatisov starejših števil *Zgodovinskega časopisa (ZČ)* sta izšla že 32. in 33. ponatisnjeni zvezek in sicer št. 3–4 letnika 29/1975 in št. 3 letnika 31/1977.

ZČ 3–4 letnika 29/1975 med drugim predstavlja razpravo Toneta Ferenca o nemških ozemeljskih zahtevah v Sloveniji leta 1940. Tone Zorn je raziskal narodno podobo dela kočevskega območja po italijanskem popisu iz 1941. O problemu slovenske univerze v Trstu piše Jože Pirjevec, Janko Pleterski pa objavlja referat z zborovanja slovenskih zgodovinarjev 1974 o jugoslovanski misli pri Slovencih v dobi Taaffejeve vlade. Zadnja razprava je prispevek Antona Svetine o zgodovini Šmihela pri Pliberku. Cena ponatisnjene zvezka je **960 SIT**.

ZČ 3 letnika 31/1977 med drugim objavlja razpravo Mirka Stiplovska o raziskovanju delavskega gibanja in partije med vojnami na Slovenskem, Ferda Gestrina o verskem življenju in institucijah Slovanov v Markah v času od 15. do 17. stoletja, Darje Mihelič o pogledih zgodovinarjev od konca 15. do 18. stoletja na Karantanijo, Vlada Valenčiča o slovenskem jeziku v uradih in uradni publicistiki od srede 18. do srede 19. stoletja in Toneta Zorna o delovanju Družbe sv. Cirila in Metoda v času pred prvo svetovno vojno na Koroškem. Cena zvezka je **1040 SIT**.

Vse starejše številke ZČ lahko dobite na sedežu Zveze zgodovinskih društev Slovenije v Ljubljani, Aškerčeva 2, tel. 061/1697-210. Cenik dostopnih zvezkov in zaloge je objavljen v vsaki številki ZČ. Člani slovenskih zgodovinskih in muzejskih društev imajo **25 odstotkov**, študenti pa **50 odstotkov popusta** na prodajne cene.

MOHORJEVA DRUŽBA IZ CELOVCA

Na predstavnstvu Mohorjeve založbe iz Celovca, v Ljubljani, Poljanska 97, ali po tel. 061/301-097 in faksu 061/1321-122 lahko iz bogate zakladnice knjig naročite tudi nekatere, posebej zanimive za zgodovinarje.

Članom zgodovinskih društev nudimo 10 % popusta na navedene cene.

Franz Glaser: RIMSKA NASELBINA JUENA. Vodnik po izkopaninah na sv. Hemi. Cena: 500 SIT.

Marijan Zadnikar: GOSPA SVETA IN GOSPOSVETSKO POLJE. Vodnik. Cena: 525 SIT.

Paolo Santonino: POPOTNI DNEVNICI 1485–1487. Duhovit potopis spremljevalca oglejskega patriarha po naših krajih na Koroškem, v Sloveniji ter Furlaniji – Julijski krajini. Cena: 1890 SIT.

Peter Fister: TA HIŠA JE MOJA, PA VENDAR MOJA NI. ARHITEKTURA ZILJE, ROŽA, PODJUNE. Arhitektura Koroške je bila danes že skoraj prezrta stoletna govornica ljudi. Cena: 3400 SIT.

Pavle Zablatnik: OD ZIBELKE DO GROBA. Ljudska verovanja, šege in navade na Koroškem. Cena: 250 SIT.

Pavle Zablatnik: ČAR LETNIH ČASOV – ŠEGE IN NAVADE. Cena: 1785 SIT.

MATIJA MAJAR ZILJSKI. Zbornik. Izd. Andreas Moritsch. Cena: 3780 SIT.

Heidi Janschitz: GAITAL/ZILJA 1848–1918. EINE REGION WIRD DEUTSCH (nemško). Ziljanka je med študijem našla svoje korenine in opisala, kako postaja cela dolina vse manj slovenska. Cena: 1785 SIT.

Vasja Klavora: KORAKI SKOZI MEGLO. Soška fronta 1915–1917. Cena: 4830 SIT.

Avguštin Malle: VALENTIN PODGORC IN KOROŠKI PLEBISCIT. Cena: 650 SIT.

PROFESOR ERNEST TOMC. Zbornik. Življenje in dejanska podoba osebnosti, ki je močno vplivala na mlajšo generacijo med prvo in drugo svetovno vojno. Cena: 1260 SIT.

NARODU IN DRŽAVI SOVRAŽNI = VOLKS- UND STAATSFEINDLICH. Knjiga nam razodeva vso tragiko koroških Slovencev, ko so jih pred petdesetimi leti (aprila 1942) množično pregnali iz njihovih domov. Cena: 1000 SIT.

Valentin Stückler: DUHOVNIK MED OKUPACIJO IN REVOLUCIJO. Pričevanje o Mežiški dolini med drugo svetovno vojno in prestajanju zapora v povojni Jugoslaviji. Cena: 650 SIT.

Igor Torkar: DESETI BRATJE. Avtobiografski roman o času pred drugo vojno, med njo in po njej ter o ljudeh, ki so ga zaznamovali. Cena: 1000 SIT.

Stane Kos: STALINISTIČNA REVOLUCIJA NA SLOVENSKEM. Nepristranski opis medvojnega dogajanja v Sloveniji. 1. in 2. del. Cena: 2730 SIT in 2520 SIT.

Mirko Bogataj: DIE KÄRNTNER SLOWENEN (nemško). Avtor svoji hčerki opisuje zgodovino, kulturno delovanje, gospodarstvo in šport koroških Slovencev. Cena: 1575 SIT.

PROBLEMFELDER DER GESCHICHTE UND GESCHICHTSSCHREIBUNG DER KÄRNTNER SLOWENEN – PROBLEMSKA POLJA ZGODOVINE IN ZGODOVINOPISJA KOROŠKIH SLOVENCEV. Cena: 2700 SIT.

Drago Medved: SLOVENSKI DUNAJ. Slovenci so dali velik pečat duhovni in stavbni podobi avstrijske metropole. Cena: 8610 SIT.

Ludvik Ceglar: NADŠKOF VOVK IN NJEGOV ČAS 1900–1963. Življenjepis ljubljanskega nadškofa, ki je vodil slovensko cerkev v času povojnega preganjanja. 1. in 2. del. Cena: 3463 SIT in 4305 SIT, komplet 6720 SIT.

Janez Rotar: MORA IN BOLEČINA SLOVENSKEGA NARODA. Revolucija ali sprava. Avtor sega v čas, ko je doživljal boljševisko revolucijo na Slovenskem, številne smrti in trpljenje. Cena: 1000 SIT.

IN MEMORIAM

Profesorju dr. Ludviku Čarniju v spomin

(Ivanovci, 5.11.1931 – Ljubljana, 11.8.1996)

Nad izgubo kolega in sodelavca, učitelja in prijatelja, rednega profesorja dr. Ludvika Čarnija smo učitelji in študentje na Oddelku za sociologijo ljubljanske Filozofske fakultete globoko pretreseni.¹ Seveda smo vedeli, da se bojuje z boleznijo; občudovali smo pogum in vztrajnost, s katerima jo je dolgo premagoval in najbrž smo prav zato verjeli, da se mu bo to posrečilo tudi tokrat. Izguba je zato za nas nenadna. Zarezala je v naše delo in življenje in težko se nam bo sprijazniti z njo.

Z njim smo kot z rednim profesorjem za občo sociologijo izgubili učitelja, s katerega pomočjo so se naši študentje in študentke seznanjali s temeljnimi pojmi sociologije, pa tudi s tem, kaj se sploh pravi biti študent in kaj se pričakuje od študenta sociologije. Izgubili smo teoretika sociologije, ki nam je pomagal izoblikovati instrumentarij za opazovanje družbe kot razvojnega procesa. Z vsem svojim delom in poučevanjem je zbujal pozornost sociologov do trmastih dejstev v družbenem in zgodovinskem dogajanju, v nas zbujal spoštovanje in zanimanje za zgodovino in zgodovinopisje, in tako bistveno prispeval k odprtosti naših učiteljev in študentov do problemov, rezultatov in metod dela drugih humanističnih in družbenih disciplin, na prvem mestu seveda zgodovine. In izgubili smo tudi edinega med nami, ki je resno in sistematično raziskoval doslejšnjo slovensko sociologijo in tako zbral, pregledal in predstavil strokovni javnosti gradivo, ki pomeni začetek zgodovine sociološke misli pri Slovencih. Če lahko za njegovo prizadevanje na drugih področjih z zadoščenjem rečemo, da je rodilo sad in naletelo na odziv pri kolegih in pri učencih, pa je njegovo raziskovanje slovenske sociologije še vedno izziv, za katerega lahko le upamo, da bodo nadaljevalci Čarnijevega dela odgovorili nanj. Ne moremo pa in ne smemo pozabiti še enega žalostnega dejstva: z njegovo smrtjo je iz predavalnic Filozofske fakultete odšel še zadnji izmed učiteljev, ki so ustvarili in postavili na noge Oddelek za sociologijo.

Teh nekaj besed je seveda veliko preskopi, da bi ponazorile vsebino in pomen pokojnikovega dela za tiste, ki smo z njim delali in se od njega učili. Dovolj bo še primernejših priložnosti, da se poglobimo v delo, ki ga je opravil, in poskušamo odgovoriti na izzive, ki nam jih je zapustil. Ob slovesu je pomembneje, da se spomnimo prof. Čarnija kot človeka.

Sam sem bil tudi njegov študent in ne samo sodelavec, zato imam privilegij, da lahko o njem govorim z obojno izkušnjo. Med prvimi trdnimi vtisi, ki sem si jih ustvaril o njem, je bila in ostala na prvem mestu kvaliteta človečnosti v odnosu do študentov. Veliko bolj od večine učiteljev se je vedno zavedal, kako nežna rastlina je fant ali dekle pri devetnajstih letih, sam v novem in neznanem okolju, pogosto z napačnim dialektom, pomanjkljivim predznanjem in popolnoma zgrešenimi predstavami o tem, kaj ga čaka pri študiju. Prof. Čarni je znal študentom prisluhniti, jim dobrohotno odpustiti nerodnosti in neznanje in jih ohrabriti, da niso obupali, pač pa, nasprotno, da so vztrajali, se popravili, nadoknadili zamujeno in se strokovno in človeško razvili in uveljavili. Nisem prepričan, ali mu v tem znamo slediti, vem pa, da bi mu morali, in da nam bo njegov zgled pri tem v spodbudo.

Skrb za študente je bila tudi temeljna skrb prof. Čarnija, kakor sem ga poznal kot sodelavec in kot predstojnik. Dolžni smo mu zahvalo, ker nikoli ni zgubil spred oči te rdeče niti pri načrtovanju, izvajanju in razvoju pouka sociologije in razvoja Oddelka za sociologijo. Pri presoji slehernega ukrepa je znal upoštevati cilj, naj bo z njim omogočeno slehernemu študentu ali študentki, da se svobodno in uspešno izobrazijo. V razpravi so ga odlikovali preudarnost, občutek za pravičnost, zdrav skepticizem v presoji dosega in posledic našega ravnanja. S temi odlikami je bistveno prispeval h kvaliteti, zlasti pa k življenjskosti naših odločitev. Ne morem skrivati, da sem se kot sodelavec in predstojnik od njega veliko naučil. Njegovi nasveti, zlasti pa njegov zgled, so neprecenljivi.

Želim si, da bi znali ravnati po takem zgledu. Sicer pa sta Čarnijevo življenje in delo utelešena v izkušnji vseh, ki smo študirali, ki se učimo in poučujemo v šoli, ki jo pokojnik zapušča. Ostal nam bo v trajnem in hvaležnem spominu.

Jože Vogrinc

¹ Objavljamo poslovilne besede predstojnika Oddelka za sociologijo na ljubljanski Filozofski fakulteti. Podrobnejši življenjepis profesorja Čarnija ter oris njegovega dela v sociologiji in zgodovinopisju je v ZČ 45/1991, št. 4, na str. 653–654 objavil Vasilij Melik, prav tam na str. 654–656 pa Alojz Cindrič tudi bibliografijo Čarnijevih objav.

Salvatore Venosi

(Žabnice, 30.11.1938 – Jesenice, 18.9.1996)

Rafko Dolhar, tudi sam Kanalčan, je zapisal, da se je Salvatore »malokdaj nasmehnil, vedno je bil resen, zato je veljal za hladnega, včasih celo osornega človeka.«¹ Morda zato, ker svojega početja ni pojmoval kot poslanstvo ali celo mesijanstvo, temveč zgolj kot »poklic.« Ta pa je nadvse trd in neizprosni ter tako povsem neprimeren za tistega, ki pričakuje takojšnje rezultate ali celo podporo in priznanje za opravljeno delo. To na Slovenskem že tako ali tako ni v navadi. Cinizem, zajedljivost in osornost so najpogostejši obrambni mehanizmi narodnih »buditeljev«; kajti, kdor se peča s problematiko, ki jo določajo mnoge mitske predstave (in narodnostno manjšinska problematika zagotovo sodi v ta okvir), je vnaprej obsojen na spotikanja in nizke udarce.

Po opravljeni osnovni šoli v rojstnih Žabnicah je Salvatore Venosi obiskoval nižjo srednjo šolo in klasično gimnazijo-licej v Gorici (maturiral leta 1961), nato pa je študiral sodobne jezike na videmski Univerzi. V sedemdesetih letih je poučeval literarne predmete na srednji šoli I. Grudna v Nabrežini. Za razliko od mnogih Kanalčanov (Kanaltalerjev) je sam ohranil trdne stike s Kanalsko dolino ter tako postal (še posebej po vrnitvi v rodne kraje v sedemdesetih letih) eden izmed osrednjih sooblikovalcev manjšinske politike v Kanalski dolini po drugi svetovni vojni. Sam je ta razvoj opisal takole:

»Po kulturnem molku, h kateremu so naše ljudi vsa leta po 2. svetovni vojni s prefinjenimi in podtalnimi metodami prisilile takratne civilne oblasti, so se naši rojaki iz Ukev, iz Žabnic, s Trbiža in iz Bele Peči opogumili in ustanovili skupen pevski zbor »Višarski zvon.« V njem je bilo prostora za vse, ki so ljubili slovensko pesem.

Prelepo je bilo, in vse, kar je lepo, traja le nekaj časa. Temne sile so s pomočjo domačih razdiralcev po treh letih plodnega delovanja pevski zbor razdrle. Seme je bilo vrženo in nastala so nova društva. Okrepil se je tudi pevski zbor »Planika« iz Ukev.

Leta 1976 je zaživela slovenska šola oziroma zaživeli so tečaji slovenskega jezika.

Ustanovljeno je bilo kulturno društvo »Lepi vrh,« v okviru katerega se je razvijala folklorna skupina v Ukvah. Nastal je nato mladinski zbor »Ojstrnik,« ki je poleg slovenske pesmi pel tudi pesmi svojih sosedov.

Na ruševinah Višarskega zvona je bil v Žabnicah ustanovljen »Moški pevski zbor.«

Leta 1978 je v Ukvah začela delovati Glasbena šola kot podružnica Glasbene matice iz Trsta. Celih deset let je imela svoj sedež v Ukvah. S šolskim letom 1988/1989 se je preselila k slovenskim šolskim sestram v Žabnice. Leta 1993 bo Glasbena šola praznovala 15 let neprekinjenega delovanja med našo mladino.

Leta 1981 je bil v kinodvorani Cristallo na Trbižu zaključni koncert revije »Primorska poje.« Na tem koncertu je nastopilo 13 pevskih zborov s Primorske, Koroške, iz Slovenije in iz Kanalske doline.

Leta 1983 je bila ustanovljena podružnica »Slovenskega raziskovalnega inštituta s sedežem v Ovcji vasi do leta 1988. Od tega leta dalje je sedež v Ukvah.

Leta 1984 je bil ustanovljen »Slovenski klub Kanalska dolina« s sedežem v Žabnicah.

Pred kratkim pa je zaživel tudi »Višarski kvintet,« ki nastopa na skoraj vseh važnejših zamejskih prireditvah.«²

V narodnostnomanjšinskem delovanju je težko deliti dejavnosti ter aktivnosti na manj in bolj pomembne. Navidezno majhni in obrobni dogodki, ki se v »matičnem narodu« zdijo celo banalni, so za razvoj manjšinskih skupnosti običajno neprecenljive vrednosti. Zapolnjujejo socializacijske vrzeli, ki jih v manjših etničnih skupnostih zagotovo ne manjka. Toda, ali je res mogoče govoriti o »pomankljivi« narodnostni socializaciji in iz nje izvedeni »šibki« narodnostni zavesti? Prof. Venosi je v svojem raziskovalnem delu odkrival prav nasprotno: »Ljubezen do domače slovenske govornice je v našem človeku globoko zakoreninjena, kar bo priseljenec le s težavo odkril in razumel. (...) Dokler bodo domačini vztrajali, z vso svojo trmo, ki jim je prirojena, v domači koroški govornici in pesmi, se ni treba bati izginotja in odvečen je vsak pesimizem.«³

Navedbe niso plod narodnostno buditeljskega aktivizma, ampak sad raziskovalnega dela. Salvatore Venosi je bil predvsem raziskovalec. O pomenu in funkciji raziskovanja v Kanalski dolini je spregovoril na prvi Etnični delavnici štirih inštitutov, ki je potekala prav v Kanalski dolini, septembra 1989. Takole je razmišljal:

¹ Rafko Dolhar, Govoriti slovensko v Kanalski dolini (In memoriam Salvatore Venosi). Novi glas, Trst-Gorica, 26.9.1996, str. 12.

² Salvatore Venosi, Dvajset let zvestobe: 1972–1992. Trinkov koledar, str. 71–72.

³ Salvatore Venosi, isti vir, str. 72.

»O Kanalski dolini kot zemljepisnem prostoru obstaja vrsta zapisov, med njimi tudi mojih, ki prinašajo zemljepisne popise, zgodovino, demografske podatke in ocene; pisali smo še o kaki jezikovni drobtinici, objavljali pogovore s starejšimi domačini in podobno. Ti spisi so pisani na način, ki je močno podoben domoznanstvu, kakršen je bil v navadi v začetku stoletja. Ni naključje, da smo Kanalsko dolino do sedaj predstavljali na ta način: do srede šestdesetih let zavest, da je dolina del slovenskega etničnega prostora, praktično ni obstajala. Na drugi strani pa gre pri Kanalski dolini za poseben zgodovinski prostor, kjer so bili procesi slovenskega narodnega prebujanja nasilno prekinjeni ob razpadu stare avstrijske monarhije in priključitvi k Italiji, zatem pa je imela dolina povsem drugačen zgodovinski razvoj kot druge slovenske pokrajine. To zgodovinsko dejstvo, kakor tudi to, da je bila dolina tako pozno razpoznana za kraj, kjer tudi živijo domačini Slovenci, je krivo, da Kanalska dolina do sedaj skorajda ni bila predstavljena na osnovi sodobnejših znanstvenih pristopov, saj smo morali šele utrjevati zavest, da tod žive Slovenci.«⁴

Preprosta ugotovitev, da tod žive Slovenci, mu ni zadostovala. Spraševal se je o vzrokih stereotipov, ki pravijo, da Slovenci v Kanalski dolini niso dovolj zavedni. Najodločneje je zavračal tovrstno miselnost in namigovanja, da v teh krajih žive »nepravi« Slovenci. Trdil je, da tod »živi poseben, pa zato nič manj legitimen način, kako biti Slovenec. So pa ljudje pri nas gotovo previdni, ko gre za različne nacionalizme, saj so prav od teh v svoji zgodovini največ pretrpeli. Tudi nočemo nikomur vsiljevati slovenstva, menimo pa, da ima slovenstvo v dolini pravico preživeti, ker je legitimna in spoštovanja vredna identiteta in način življenja.«⁵ Da bi tovrsta identiteta preživela, ni dovolj, da jo gojiš le zase. Celo pogubno je, če jo zapiraš v svoj etnični okvir. Ponuditi jo je potrebno v okolje, v katerem živiš. In tudi to ni dovolj. Vztrajati je potrebno na prepričanju (kar je nacionalistom še najmanj pogodu), da je legitimen del prostora in zato njen integralen in neločljiv del. Venosijeve zadnje pisane besede so bile usmerjene prav v to smer: »Znanja (...) o našem jeziku in kulturi, ne ponujamo le Slovincem, temveč vsem našim sodolincem, Italijanom, Nemcem, Furlanom, Rezijanom. Tako upamo, da bomo vendarle dočakali čas, ko bodo ljudje pozabili, da so narodnostne delitve nekdanj pomenile sovražnike. Rekel bom s slovenskim pesnikom Prešernom: Ne vrag, le sosed (naj) bo mejak.«⁶

Že pred mnogimi leti, ko sva pripravljala študijo o Kanalski dolini za revijo Inštituta za narodnostna vprašanja,⁷ sva se strinjala z ugotovitvijo, da je simplificirano izenačevanje narodnih in kulturnih ločnic z državnimi mejami na eni strani ter (oziroma) nostalgično preslikavanje etničnega razvoja v državi »matičnega naroda« v etnične ostanke za mejo po drugi strani nujno enostransko, selektivno in konfliktno.

Najučinkoviteje se ločnice med različnimi etničnimi skupinami na določenem narodnostno mešanem ozemlju presegajo s pomočjo ustreznega oblikovanega šolskega sistema in učnih programov.⁸ Tega v Kanalski dolini ni in zdí se, da bo temu še nekaj časa tako. Zato je bilo potrebno iskati drugačna pota narodnega »ekumenstva.« V tem duhu je bilo izvedeno zadnje zelo odmevno srečanje, ki ga je sooblikoval Salvatore Venosi – mednarodno srečanje z naslovom »Večjezičnost na evropskih tleh: primer Kanalske doline,« ki je potekalo na Trbižu v Italiji 20. in 21. oktobra 1995. Zbornik predavanj in referatov je izšel pred kratkim.⁹ V kolikšni meri bodo bodoči narodnostni akterji v Kanalski dolini izvrševali »narodnostno oporoko,« ki veje iz tega zbornika, bo pokazal čas. Toda kakor koli se bodo stvari zasukale, je le potrebno priznati, da je Salvatore Venosi opravil tolikšen posel, da naslednikom mukotrpne vloge narodnih buditeljev zagotovo ne bo več potrebno igrati.

Miran Komac

⁴ Salvatore Venosi, Tradicija in perspektive preučevanja v Kanalski dolini in Režiji. Razprave in gradivo, Ljubljana, 23, 1990, str. 67.

⁵ Salvatore Venosi, Slovenci v Kanalski dolini. V: Večjezičnost na evropskih mejah. Primer Kanalske doline. SLORI, sedež Kanalska dolina, 1996, str. 49.

⁶ ibidem.

⁷ M. Komac, S. Venosi, Kanalska dolina/Val Canale. – Razprave in gradivo, Ljubljana 1987, 20, str. 157–183.

⁸ Problematiki šolstva je S. Venosi (ob soavtorstvu I. Šumi) posvetil predzadnjo monografijo. Delo je podaril »ljudem Kanalske doline,« kakor je mogoče prebrati na prvi strani knjige. Glej: Irena Šumi, Salvatore Venosi, Govoriti slovensko v Kanalski dolini (Slovensko šolstvo od Marije Terezije do danes), Krožek za družbena vprašanja Virgil Šček, Trst 1995, 183 strani.

⁹ Večjezičnost na evropskih mejah: primer Kanalske doline. Kanalska dolina, oktober 1995. SLORI, sedež Kanalska dolina, 1996, 207 strani.

SLOVENSKA MATICA, SI-1000 Ljubljana, Kongresni trg 8, (061) 1263-190

in Zveza zgodovinskih društev Slovenije imata sklenjen dogovor o sodelovanju, po katerem lahko člani slovenskih zgodovinskih in muzejskih društev ob predložitvi potrjene članske izkaznice v prodajnem oddelku Slovenske matice nabavljajo vse Matične publikacije **po ugodnejši ceni, ki sicer velja le za redne Matične člane.**

Iz bogatega izbora leposlovnih in različnih strokovnih del opozarjamo zlasti na nekaj knjig z zgodovinsko tematiko (zaloga nekaterih bo v kratkem pošla).

- Feliks J. Bister: Anton Korošec, državnozbornski poslanec na Dunaju. Življenje in delo 1872–1918.
 Izidor Cankar: Razvoj stila v starokrščanski dobi in zgodnjem srednjem veku.
 Izidor Cankar: Razvoj stila v visokem in srednjem veku.
 Izidor Cankar: Razvoj stila v dobi renesanse.
 Cerkev, kultura in politika 1890–1941. (zbornik)
 Karel Clarici: Knjiga moje mladosti. (grajsko in meščansko življenje v drugi polovici 19. stoletja)
 Dragotin Cvetko: V prostoru in času. Spomini.
 Lavo Čermelj: Med prvim in drugim tržaškim procesom.
 Lavo Čermelj: Spomini na moja tržaška leta.
 Iskra Čurkina: Rusko-slovenski kulturni stiki od konca 18. stoletja do leta 1914.
 James C. Davis: Vzpon z dna. Slovenska kmečka družina v dobi strojev. (o Žužkovih s Tržaškega)
 Dnevnik cesarja Marka Avrelija.
 Irena Gantar Godina: Masaryk in masarykovstvo pri Slovencih.
 Ferdo Gestrin: Slovenske dežele in zgodnji kapitalizem.
 Bogo Grafenauer: Slovensko narodno vprašanje in slovenski zgodovinski položaj. (uredil Janko Prunk)
 Ivan Hribar: Moji spomini II. (uredil Vasilij Melik)
 Francè Koblar: Moj obračun.
 Edvard Kocbek: Peščena ura. Pisma Borisu Pahorju 1940–1980.
 Koroški plebiscit. (zbornik razprav in člankov)
 Franc Kos: Izbrano delo. (uredil Bogo Grafenauer)
 Fedja Košir: Zamisel mesta. (zgodovina urbanizma)
 Anton T. Linhart: Poskus zgodovine Kranjske in ostalih dežel južnih Slovanov Avstrije.
 Niccolò Machiavelli: Politika in morala. (v knjigi je tudi znameniti "Vladar"; prevedel Niko Košir)
 Peter Mohar: Med nebom in peklom. Pričevanje iz plebiscitnega leta.
 Vojeslav Molè: Iz knjige spominov.
 Anton Novačan: Jeruzalem – Kairo. Spomini 1942–1945. (uredil Bruno Hartman)
 Boris Pahor: Ta ocean strašno odprt. (dnevniški zapiski ob knjigi o Edvardu Kocbeku iz leta 1975)
 Boris Pahor: V labirintu. (avtobiografski roman iz časa 1946–1949)
 Franc Petek: Iz mojih spominov. (spomini koroškega rojaka; tekst je pripravil Janko Pleterški)
 Radoslava Premrl: Moj brat Janko – Vojko.
 Alojz Rebula: Zeleno izgnanstvo. (roman o tržaških letih Eneja Silvija Piccolominija)
 Albert Rejec – Tone Črnač – Jože Vadnjal; Pričevanja o TIGR-u. (uredila Tatjana Rejec)
 Vladimir Ribarič: Potresi v Sloveniji. (ob stoti obletnici ljubljanskega potresa)
 Primož Simoniti: Humanizem na Slovenskem in slovenski humanisti do srede XVI. stoletja.
 Vasko Simoniti: Vojaška organizacija na Slovenskem v 16. stoletju.
 Slovenska matica 1864–1964. (zbornik razprav in člankov)
 Janez Strnad: Zgodbe iz fizike. (o zgodovini velikih odkritij)
 Ivan Stopar: Razvoj srednjeveške grajske arhitekture na slovenskem Štajerskem.
 Fran Šuklje: Iz mojih spominov, I. in II. (uredil Vasilij Melik)
 III. Trubarjev zbornik. Reformacija na Slovenskem.
 Lojze Ude: Moje mnenje o položaju. Članki in pisma 1941–1944. (uredil Boris Mlakar)
 Vloga Cerkve v slovenskem kulturnem razvoju 19. stoletja. (zbornik)
 Josip Vošnjak: Spomini. (uredil Vasilij Melik)
 Andrej Vovko: Mal položi dar... domu na altar. Družba sv. Cirila in Metoda 1895–1918.
 Fran Zwitter: O slovenskem narodnem vprašanju. (uredil Vasilij Melik)
 Janja Žitnik: Pero in politika. (zadnja leta Louisa Adamiča)

KONGRESI, SIMPOZIJI, DRUŠTVENO ŽIVLJENJE

XVII. posvetovanje Arhivskega društva Slovenije

Koper, 23.–25. oktober 1996

Posvetovanje arhivskih delavcev Slovenije, ki sta ga organizirala Arhivsko društvo Slovenije in Pokrajinski arhiv Koper, se je odvijalo v Kopru med 23. in 25. oktobrom. Posvetovanje je imelo tudi praznični značaj, saj je domači arhiv praznoval 40-letnico svojega delovanja. Udeleženci iz vse Slovenije in tudi iz Hrvaške (iz arhiva Pazin) so si ob tej priložnosti lahko ogledali prenovljene prostore arhiva v Kopru in Piranu ter občudovali drzne rešitve gradbenikov (med drugim arhivski depo v cerkvi), ki so jih izpeljali v notranjosti stare stavbe samostana sv. Klare.

Organizatorji so za temo strokovnega srečanja izbrali problematiko arhivskega gradiva s področja turizma in turistične dejavnosti ter tako nadaljevali s proučevanjem problematike s področja gospodarstva, s čimer so pričeli že v Radencih leta 1994. Obenem pa so s svojimi referati dopolnili tematiko turizma, ki so jo obdelovali tudi slovenski zgodovinarji na svojem zborovanju v začetku oktobra 1996 na Bledu. V predavanjih so poročevalci predstavili vrste fondov, v katerih je možno naleteti na gradivo o turizmu, saj so redki fondi, ki vsebujejo gradivo izključno o turizmu. Zato je bilo izredno zanimivo prisluhniti, kje vse se najdejo zapisi o tem in kaj vse je lahko za raziskovalce pomembno: od pisanih dokumentov v najrazličnejših arhivskih fondih in zbirkah do razglednic, fotografij, filmov, plakatov, gramofonskih plošč itd. Seveda je predpogoj, da se dokumenti v raznih fondih najdejo, urejeno in dobro popisano gradivo, kar so izpostavili praktično vsi referenti. Prav v zvezi s tem je bila potegnjena paralela z zborovanjem slovenskih zgodovinarjev na Bledu, ki ji je sledila kritična pripomba, kako malo fondov so raziskovalci uporabili za svoje raziskave o turizmu. Organizatorji so za posvetovanje pripravili vse referate v brošuri, tako da so se udeleženci lahko že prej seznanili s problematiko, kar se je poznalo v bogatih strokovnih diskusijah.

Po otvoritvenih pozdravih in željah za uspešno delo so se v prvih dveh dneh zvrstili referati o arhivskem gradivu s področja turizma, kjer so sodelovali referenti iz vseh slovenskih arhivov razen Pokrajinskega arhiva Maribor.

Iz Arhiva Republike Slovenije so sodelovali trije strokovnjaki. Branko Radulovič je v prvem delu poročanja podal krajši pregled razvoja in aktivnosti turizma med obema vojnoma, v drugem delu pa je predstavil fonde s področja uprave, v katerih naletimo na dokumente o turizmu, in sicer fonde deželne uprave 1918–1927, oblastne samouprave 1927–1929 in uprave Dravske banovine 1929–1941. Natalija Glažar je v referatu Turizem kot gospodarska panoga predstavila gradivo v fondih uprave po letu 1945. Že Radulovič je povedal, da za vojno obdobje 1941–1945 gradiva skorajda ni, za čas takoj po koncu vojne pa ugotavlja Glažarjeva, da se iz zapisnikov Komiteja za turizem in gostinstvo vlade LRS že leta 1945 vidi prve organizacijske pobude in iniciative za čimhitrejši razvoj te panoge gospodarstva. Opozorila je na bogato gradivo predvsem v že omenjenem fondu Komiteja za turizem in gostinstvo vlade LRS in v fondu Gospodarske zbornice Slovenije. Lojze Tršan pa je poročal o posebni zvrsti arhivskega gradiva – filmih. Arhiv Republike Slovenije je razvil poseben oddelek, kjer hranijo filmsko gradivo pod pogoji, ki jih ta zvrst zahteva. Na Slovenskem lahko elemente turističnega filma zaznamo že v prvih dveh slovenskih filmih dr. Karla Grossmanna iz leta 1905. V izčrpnem referatu je sledil pregled filmskega gradiva vse do leta 1966.

Med bogatim gradivom, ki ga v svojih zbirkah hranijo muzeji, je težko strogo potegniti ločnico med tem, kaj je muzejsko in kaj arhivsko. Na to je opozorila Alenka Čuk, kustodinja iz Notranjskega muzeja v Postojni, ki je opisala razvoj turizma na Postojnskem ter naštel kategorije gradiva, pomembne za študiranje turizma, kot so: vodniki, plakati, prospekti, letaki, koledarji, razglednice, filmi. Referatu je sledil prikaz dveh filmov. Prvi je bil posnet med leti 1910–1914, zabeležen pa je prihod dveh vlakov na železniško postajo ter panorama Postojne, na drugem pa je posnet odhod jamskega vlaka v podzemlje ter ogled Postojnske jame iz let 1925–1926.

O razvoju turizma na območju, ki ga pokriva Pokrajinski arhiv Koper, je poročala Milica Trebše Štolfa. Opozorila je na poseben teritorialni položaj tega področja, nestabilen vse do leta 1954. Ker se arhivsko gradivo o turizmu nahaja pretežno v upravnih fondih, razvoj upravno teritorialne ureditve pa je bil na obravnavanem območju zelo pester, je predavateljica podala tudi pregled različnih ureditev od 18. stoletja do ukinitve okraja Koper.

Iz Zgodovinskega arhiva v Celju je Hedvika Zdovc opisala, kako je za lepši izgled mesta skrbelo »Olepševalno društvo mesta Celja«, ustanovljeno že leta 1884. Navedla je tudi nekaj podatkov o ohranjenosti gradiva, ki se nanaša na turizem v Celju od 1850 do 1941. Poleg spisovnega gradiva je opozorila še na bogato Fototeko Pelikan, ki jo tudi najdemo v Celjskem arhivu.

Iz Zgodovinskega arhiva Ljubljana so sodelovali arhivisti z dvema referatoma. Dušan Bahun je opisal gradivo upravnih fondov devetih občin za obdobje po letu 1945, Marjana Kos in Nataša Budina pa sta vzeli pod drobnogled osebne, društvene in gospodarske fonde ljubljanske in obljudljanske enote Zgodovinskega arhiva Ljubljana.

Vlasta Tul iz Pokrajinskega arhiva Nova Gorica je obravnavala arhivsko gradivo o turizmu v fondih izobraževalnih ustanov s poudarkom na osnovnih šolah (npr. šolski izleti) ter izpostavila šolske kronike, knjige šolskih okrožnic in obvestil, letne delovne načrte šol, zapisnike raznih organov na šolah, šolskih društev, fotografije, gradivo interesnih dejavnosti pa tudi tednike šolskega dela in dnevnike. Prav referat Vlaste Tul nam pokaže, kako lahko najdemo drobce gradiva o turizmu tudi v fondih, kjer jih skoraj ne bi pričakovali.

Arhivska kolega iz Zgodovinskega arhiva Ptuj Tjaša Mrgole Jukič in Branko Oblak sta tudi tokrat, kot že leto nazaj na Ptuj, poskrbela za zelo izviren prikaz tematike gradiva o turizmu. Referat sta podala s predstavitvijo filma, ki je nastal ob razstavi ob 110. obletnici delovanja Turističnega društva Ptuj. Ob spremljanju filma sta poročala o tem, kje vse sta zbrala gradivo za razstavo, kako sta ga odbrala in ob tem dobila možnost odkupa bogate zasebne zbirke gradiva o kurentovanju.

Tretji dan posvetovanja v Kopru se je nadaljevala tematika, ki so jo arhivisti obravnavali na zborovanju slovenskih arhivistov leta 1995 na Ptuj, o uporabnikih v arhivih. O bogatih izkušnjah raziskovalca-uporabnika gradiva iz obdobja 1941–1945 je spregovoril dr. Tone Ferenc. V svojem poročanju je nanizal pozitivne in negativne izkušnje iz domačih in tujih arhivov.

Aleksandra Pavšič Milost je v prispevku o uporabnikih arhivskega gradiva v Pokrajinskem arhivu Nova Gorica govorila o obiskih strank, ki pregledujejo arhivsko gradivo v raziskovalne namene, za Zgodovinski arhiv Ljubljana pa je tako poročilo pripravila Sonja Avšič za leta 1991–1995.

Gašper Šmid je imel referat o uporabnikih in uporabi arhivskega gradiva v Arhivu Republike Slovenije.

Razprava, ki se je odprla na tematiko uporabnikov arhivskega gradiva, se je dotaknila fizične zaščite arhivskih dokumentov in pa problema varovanja osebnih podatkov, ki je, kot se je pokazalo v diskusiji, posebno pereč med arhivisti, v zadnjih letih še posebej, ko ljudje iščejo razna potrdila in dokazila o premoženju, državljanstvu, zaplembah, sodbah itd. Zato je bil eden od sklepov posvetovanja tudi predlog, naj bo tema naslednjega srečanja slovenskih arhivistov prav varovanje osebnih podatkov. Na srečanje naj poleg arhivistov organizatorji povabijo tudi zgodovinarje-raziskovalce in pravnike.

Napovedana sta bila tudi referata Zdenke Keček o varstvu osebnih podatkov v arhivih in Metke Bakan o vlogi managementa v informacijskem sistemu arhiva, vendar se kolegici iz Pokrajinskega arhiva Maribor nista mogli udeležiti posvetovanja, njuna prispevka pa sta objavljena v publikaciji.

Metka Gombač

OCENE IN POROČILA

Was heißt Österreich? Inhalt und Umfang des Österreichbegriffs vom 10. Jahrhunderts bis heute. Herausgegeben von Richard G. Plaschka, Gerald Stourzh und Jan Paul Niederkorn. Wien : Österreichische Akademie der Wissenschaften, 1995. 365 strani, 16 slik. (Philosophisch-historische Klasse, Historische Kommission, Archiv für österreichische Geschichte ; Band 136)

Kar se tiče zgodovine in zgodovinopisja, je Avstrija v letošnjem letu, to je v letu 1996, v znamenju tki. *milenija*: tisočletnice prve poznane omembe pokrajinskega imena Avstrija v jeziku domačih prebivalcev. S 1. novembrom 996 je namreč datirana listina cesarja Otona III., s katero je škofiji v Freisingu podaril obsežno zemljiško posest v prostoru Neuhofna na Ybbsu na jugozahodu današnje dežele Spodnje Avstrije, »v pokrajini, ki se v ljudskem jeziku imenuje *Ostarrichi*, v marki in grofiji grofa Henrika, sinu mejnega grofa Liutpalda«. V vsebinskem oziru se seveda Avstrija 10. stoletja tako bistveno razlikuje od današnje, da praznovanje tega jubileja v stilu *1000 Jahre Österreich* ne pomeni nič drugega kot nadaljnjo mitologizacijo zgodovine s ciljem utrjevanja avstrijske identitete. Današnja Avstrija je zvezna država devetih dežel, segajoča od Bodenskega do Nežiderskega jezera, takratna Avstrija pa je bila relativno majhen pas ozemlja ob Donavi znotraj ene od današnjih avstrijskih zveznih dežel. Jubilej, ki je za Spodnjo Avstrijo nesporno velikega pomena, je npr. za deželo Salzburg, ki je v okvir Avstrije prišla šele v začetku 19. stoletja in ki ima tako izrazito in zgodovinsko utemeljeno lastno identiteto, seveda več kot problematičen. Tako imajo v Salzburgu v letošnjem letu vsaj dva boljša povoda za praznovanje kot pa je 1000-letnica Avstrije: 1000 let mesta Salzburg in 1300 let Salzburga, ki ga lahko praznujejo z ozirom na prihod sv. Ruperta v letu 696. Da ob praznovanju 1000-letnice *Ostarrichi-listine* torej ne gre za tisočletnico Avstrije, je jasno in (avstrijski) zgodovinarji so to tudi že nešteto krat poudarili. Vendar pa, da smo si na jasnem: z isto mitologizacijo zgodovine, le da v drugih pojavnih oblikah – davni venetski predniki in lastna slovenska država v zgodnjem srednjem veku – imamo opraviti tudi pri nas.

Knjiga *Kaj pomeni Avstrija?*, v kateri so zbrani prispevki in razprave trinajstih avtorjev, v glavnem zgodovinarjev, pa tudi germanista, umetnostnega zgodovinarja in muzikologa, se ukvarja prav s problemom pomena pojma Avstrija v različnih zgodovinskih obdobjih in hkrati z metamorfozo pojma samega skozi čas. Jasnost koncepta in resnost znanstvenega pristopa posameznih avtorjev sta rezultirala v pomembni in koristni knjigi, ki so jo izdajatelji označili kot prispevek Zgodovinske komisije Avstrijske akademije znanosti k milenijskemu letu. Kot prispevek, ki (ponovno) jasno obračuna z mitom 1000 let Avstrije, pa tudi kot *hommage* Erichu Zöllnerju, ki je tako kot noben drug živeč avstrijski zgodovinar povezan s preučevanjem celotne avstrijske zgodovine. Prav Zöllner se je dosedaj najintenzivneje ukvarjal z vprašanjem pomena pojma Avstrija in s tem v zvezi mu je leta 1988 izšla tudi samostojna monografija *Der Österreichbegriff, Formen und Wandlungen in der Geschichte*, zato je tudi razumljivo, da je uvodna razprava knjige, ki jo predstavljamo, izpod njegovega peresa. Ker pa ni moj namen, da bi povzema posamezne razprave knjige, se bom nekoliko zadržal le pri samem pojmu Avstrija.

Kot rečeno, v jeziku današnjih prebivalcev je prostor Avstrije prvič izpričan leta 996 v obliki *Ostarrichi* in je geografsko zaobjemal relativno majhen prostor. Zdi se tudi, da tega izraza prvotno niso uporabljali prebivalci prostora, na katerega se je nanašal – torej ni šlo za samooznačbo – ampak je bolj verjetno odgovarjal pogledu s centra, to je pogledu s takratne Bavarske, v okvir katere je spadala Vzhodna krajina. Poleg tega beseda *Ostarrichi* leta 996 tudi ni bila prvič uporabljena. Že precej več kot stoletje predtem je v Fuldi šolani menih Otfrid iz alzaškega samostana Weißenburg (umrl okrog 875), posvetil svoj, v jeziku renskih Frankov napisan evangeliar Ludviku Nemškemu in njegovo Vzhodnofrankovsko kraljestvo imenoval – *Ostarrichi*. Še starejše od Otfridovega evangeliarja je starovisokonemško glosiranje latinske besede *oriens* z *oostarrrihi*. Določeno področje na vzhodu neke celote ali pa področje na vzhodu v razliko od onega na zahodu, je torej bilo že v karolinški dobi označeno kot *Ostarrichi*. To je bila jezikovna novost, ki je začela izpodrivati in nadomeščati stari nasprotji *Neustria-Austria*. *Ostarrichi* iz 996 stoji torej v dolgi tradiciji splošne geografske terminologije. Nenazadnje se je za Čedad kot najbolj vzhodno mesto Italije v visokem srednjem veku uporabljala tudi izraz *civitas Austria*. V zvezi z omembo *Ostarrichi* iz leta 996 je potrebno povedati še to – in to je morda za slovenskega bralca tudi najbolj zanimivo –, da je kot predloga listini, s katero je škofija iz Freisinga leta 996 dobila 30 kraljevskih hub v prostoru Neuhofna na Ybbsu,

služila listina cesarja Otona I. iz leta 973, s katero je taisti škofiji podelil na Kranjskem obsežno posest in v temelju zaokrožil freisinško gospostvo Škofja Loka. Če hočete, je to še en primer za to, da je prostor med severnim Jadranom in Donavo v srednjem veku imel eno(tno) in skupno zgodovino in da se le-te v starejših obdobjih ne da niti razdeliti niti jo obravnavati po današnjih nacionalnih kriterijih.

V latinskih virih se je za Vzhodno krajino konec 10., v 11., pa tudi v 12. stoletju uporabljala oznaka *marchia orientalis, Oriens, orientalis regio (provincia)* in podobno. Tudi te latinske oznake so bile splošnega značaja in bi jih lahko srečali tudi kje drugje. Šele s pojmom *Austria*, ki se je pojavil okrog srede 12. stoletja, se je uveljavilo povsem jasno in samo na današnji avstrijski obdonavski prostor vezano latinsko pokrajinsko ime. Vzor za to ime, ki je postalo uradno latinsko pokrajinsko ime Avstrije in pozneje prešlo tudi v italijanski, španski, angleški pa tudi slovenski jezik, je potrebno iskati v frankovski Avstriji (oz. Austraziji), ki pa seveda v tistem času že dolgo ni več obstajala. Po prihodu Habsburžanov v alpsko-obdonavski prostor konec 13. stoletja, ki so kaj kmalu v Avstriji videli svojo najpomembnejšo deželo z Dunajem kot svojo glavno rezidenco, se je uveljavil pojem *dominium Austriae (Herrschaft zu Österreich)*, ki je imel več pomenov: z njim je bila lahko mišljena dinastija sama, vsota njihovih gospostvenih pravic ali pa redkeje tudi skupek vseh njihovih teritorijev. Ker je habsburška dinastija imela položaj vladarske hiše, se je izoblikoval pojem *domus Austriae (Haus Österreich)*, ki je kot zbirni pojem – podobno kot pravkar omenjeno avstrijsko gospostvo – pomenil tako vladarsko dinastijo kot njihove pravice in celotno posest. V virih svojega časa je bil uporabljan v več jezikih: francosko *Maison d'Autriche*, italijansko *Casa d'Austria*, špansko *Casa de Austria*. V poznem srednjem veku, ko je v habsburški dinastiji prišlo do delitve na albertinsko in leopoldinsko linijo in do nastanka posameznih skupin dežel, se je to odrazilo tudi v pojmovanju. Pojavile so se oznake kot *spodnjeavstrijske dežele (niederösterreichische Lande)*, *Notranja Avstrija (Innerösterreich)*, *Prednja Avstrija (Vorderösterreich)*. V okviru reform, ki sta jih na nivoju cesarstva uveljavljala Maksimilijan I. in Karl V., pa je od leta 1521 do leta 1806 obstajalo še posebno Avstrijsko okrožje (*Österreichischer Kreis*), ki se je po teritorialnem obsegu precej razlikovalo od dežel pod habsburško oblastjo: obsegalo je npr. še škofiji Brixen in Trident, ne pa Češke, Moravske in Šlezije.

V času baroka in vzpenjajočega se absolutizma, ki je s seboj prinesel centralizacijo oblasti in zmanjšanje samostojnega položaja dežel in njihovih stanov, se je pojavil tudi pojem *Monarchia Austriaca*. Pojem je naletel na silovit odpor zlasti na Madžarskem ter v Belgiji in Leopold II. je moral popustiti in se mu odpovedati. Toda Napoleonom čas je tudi topogledno prinesel velike spremembe. Ob pripravljajočem se kronanju Napoleona za cesarja Francozov in ob dejstvu, da je bila tudi Rusija dedno cesarstvo, dunajski dvor ni hotel zaostajati za svojimi evropskimi pandani in leta 1804 si je Franc I. nadel naslov dednega cesarja Avstrije. Vendar obseg tega cesarstva, ki je kolidiralo z Nemškim cesarstvom, katerega krono so prav tako nosili Habsburžani (do ukinitve cesarstva leta 1806), ni bil jasno definiran. Medtem ko po marčni revoluciji 1848 razglašena »Ustava avstrijske cesarske države« (*Verfassung des österreichischen Kaiserstaates*) ni vključevala Madžarske in Lombardije-Benečije, sta oktroirana ustava iz leta 1849 in silvesterski patent iz leta 1851 v duhu neoabsolutistične politike zadevala celotno monarhijo. Izgubljena vojna leta 1866 in njej sledeča poravnava z Madžarsko se je odrazila tudi v imenu države: če je bilo v oktobrski diplomii iz leta 1860 še govora o Avstrijski monarhiji, je bilo leta 1867 uveljavljeno novo ime Avstro-ogrska monarhija. Propad monarhije leta 1918 je s podpisom mirovne pogodbe v Saint-Germainu novi državi prinesel tudi novo ime – Republika Avstrija – in nov obseg: Clemenceau naj bi s tem v zvezi bojda celo rekel: »*L'Autriche c'était ce qui restait*«. Vendar pa burna zgodovina avstrijskega imena s tem še ni končana. Ob anšlusu leta 1938 je postal avstrijski prostor del tretjega rajha in zato je bilo likvidirano tudi ime Avstrija. Ker so se celo hoteli izogniti nekemu skupnemu pojmu, so za avstrijski prostor sprva uporabljali oznako državna okrožja vzhodne krajine (*Reichsgauen der Ostmark*), od leta 1942 pa alpsko-donavska državna okrožja (*Alpen- und Donau-Reichsgauen*). Z Državno pogodbo leta 1955 je bila ponovno vzpostavljena Republika Avstrija.

Knjiga razprav *Kaj pomeni Avstrija?* razgrinja zanimivo in novo perspektivo, v kateri tudi stvari, ki jih zgodovinar že pozna, dobijo novo podobo in pomen. Kompleksnost zgodovine, trdoživost njenih tradicij in odmev različnih interesov pridejo ob pretresu nekega pojma, kot je v našem primeru Avstrija, jasno do izraza. Ne bi bilo slabo, če bi nekaj podobnega naredili tudi za današnji slovenski prostor. Prepričan sem, da slovenska zgodovina, prikazana skozi geografsko-politično terminologijo, ki je pokrivala slovenski prostor, se na njem menjavala in prepletala, ne bi le pojasnila in razgalila marsikateri mit v slovenski zgodovini, ampak bi bila tudi zelo zanimiva za branje.

Peter Štich

Božo Otorepec, **Gradivo za slovensko zgodovino v arhivih in bibliotekah Vidma (Udine) 1270–1405**. Ljubljana : ZRC SAZU, Zgodovinski inštitut Milka Kosa, 1995. 335 strani. (Viri za zgodovino Slovencev ; 14)

Furlanija, pokrajina in naša sosedna na zahodu, je prostor, ki je bil kljub političnim in etničnim mejam in pregradam vedno povezan z vzhodnimi pokrajinami. Oglej, ustanovljen leta 181 pr. n. št., je bil izhodiščna točka vseh pomembnih poti, ki so preko današnjega slovenskega ozemlja povezovala Italijo s srednjim Podonavjem. Svojo povezanost z vzhodom je ta prostor ohranil tudi v srednjem veku in seveda tudi kasneje. Za slovenski prostor in slovensko zgodovino so velik pomen imeli zlasti oglejski patriarhi, pod vodstvom katerih je v 9. stoletju potekal misijon največjega dela današnje Slovenije in pod katerih cerkveno oblastjo je skoraj tisočletje dolgo bilo ozemlje južno od reke Drave. Poleg tega oglejski patriarhi v visokem in deloma poznem srednjem veku niso bili samo cerkveni knezi ampak tudi nosilci državne oblasti – se pravi mejni grofje ali krajišniki – na Kranjskem, v Istri in v Furlaniji, kjer so imeli celo položaj deželnih knezov. Bili so tudi veliki zemljiški posestniki, v katerih rokah je npr. bila spodnja Vipavska dolina z Gorico vred ali pa velik del Notranjske v pasu od Loža na jugu do Logatca na severu. S Furlanijo je bil slovenski prostor povezan tudi preko bogatih krščanskih in židovskih družin, ki so npr. v 14. stoletju polagale temelje bančnemu poslovanju v Ljubljani, pa tudi preko furlanskih fužinarjev, ki so v Selški dolini topili železovo rudo in družbe iz Čedadu, ki je konec 15. stoletja začela izkoriščati bogato najdišče živega srebra v Idriji.

Toda kot so številni Furlani prihajali v slovenski prostor, so tudi Slovenci – pa tudi njihovi slovanski predniki – odhajali ali pa delovali v Furlaniji. Že slovanska naselitev v zgodnjem srednjem veku je poselila vzhodne, gričevnate robove Furlanije in tako nastala etnična meja se je v glavnem nespremenjena ohranila do danes. Po madžarskih plenilnih vpadih v bogato severno Italijo v prvi polovici 10. stoletja, so pri obnovi opustošene Furlanije v veliki meri sodelovali tudi slovenski kmetje, ki so jih oglejski patriarhi naseljevali v ravninskem svetu vzhodno od Tagliamenta. V Vidmu, Čedadu in drugih furlanskih mestih in krajih naletimo v kasnejšem obdobju na ljudi iz slovenskega prostora, ki so tja prihajali prvenstveno kot trgovci, s poslovnimi interesi, pa tudi kot romarji in celo kot najemniški vojaki.

Velik pomen, ki ga torej ima Furlanija za slovensko zgodovino je vplival, da so raziskovalci slovenske preteklosti že pred več kot stotimi leti, v času, ko je slovensko zgodovino pisje šele prestopalo prag med diletantizmom in znanostjo, že usmerili svojo pozornost tudi v bogate furlanske arhive in knjižnice. Tako je dal Franz Schumi na podlagi podatkov, ki jih je v začetku sedemdesetih let 19. stoletja objavil v svojem – za poznavanje pomena furlanskih arhivov – znamenitem poročilu o arhivskih raziskavah v Furlaniji in Benetkah štajerski zgodovinar in arhivar Joseph Zahn, prepisati v Vidmu celo vrsto listin, ki se nanašajo na zgodovino Kranjske in se danes hranijo (prepisi) v Arhivu Slovenije. 1890 je arhive in knjižnice v Vidmu ter v furlanskem Štanjelu (S. Daniele del Friuli) obiskal Anton Koblar, ki je tam zbiral podatke za zgodovino župnij na Kranjskem in jih tudi objavil. Na začetku 20. stoletja je nato mlad pravni zgodovinar Vladimir Levce objavil še nekatere dokumente iz čedajskih arhivov.

Na žalost pa je delo po tako živahnem začetku zamrlo in šele po drugi svetovni vojni je tedaj vodilni slovenski zgodovinar Milko Kos spet začel z zbiranjem in pregledovanjem gradiva v Vidmu in Čedadu, ki ga je deloma objavil v Gradivu za historično topografijo za Kranjsko, drugače pa so njegovi izpiski ohranjeni v rokopisni zbirnici na Zgodovinskem inštitutu pri ZRC SAZU. Naslednji, ki je delal – in mislim, da od slovenskih zgodovinarjev doslej največ – v furlanskih arhivih in knjižnicah pa je Božo Otorepec, katerega knjigo predstavljamo.

Univerzitetni profesor in znanstveni svetnik dr. Božo Otorepec je – nekoliko hudomušno rečeno – vodilni slovenski pomožni zgodovinar; se pravi vodilni strokovnjak za temeljne zgodovinske vede paleografijo, diplomatiko in še zlasti sfragistiko ter heraldiko, ki jih evropsko zgodovino pisje tradicionalno imenuje pomožne zgodovinske vede, s katerimi pa se začne vsako resno raziskovanje starejših zgodovinskih obdobj. S svojim delom je prof. Otorepec prisoten v zgodovinarških in arhivarskih krogih, kjer je tudi zelo dobro poznan in cenjen, že desetletja. Med najpomembnejše uspehe njegovega dosedanjega dela pa po moji sodbi spada objava gradiva za zgodovino Ljubljane v srednjem veku v več kot desetih zvezkih, knjiga o grbih in pečatih srednjeveških mest in trgov na Slovenskem, ki je eno temeljnih del o slovenski srednjeveški zgodovini, nadalje njegovo ekspertsko delo na vračanju arhivskega gradiva iz Avstrije, s čimer so se naši arhivski fondii obogatili za več tisoč srednjeveških listin – med njimi je tudi arhiv grofov Celjskih – in več pomembnih rokopisov in nenazadnje obsežna in temeljna kartoteka srednjeveških listin za Slovenijo, ki mu nastaja ves ta čas in brez katere bi bilo poznavanje slovenskega srednjega veka precej skromnejše ter katere podatke smo (in še) z avtorjevo širokopržno naklonjenostjo lahko uporabljali, jaz mislim, da kar vsi slovenski medievisti.

Knjiga, ki jo tu predstavljamo, je avtorju v osnovi pravzaprav nastala že pred dvajsetimi leti. V njej so namreč objavljeni izpisi iz – v glavnem – notarskih knjig, ki jih je Otorepec pregledal v letih 1971 do 1975 v naslednjih videmskih ustanovah: državnem arhivu, v katerega je kot poseben korpus vključen tudi

notarski arhiv ter v mestni in nadškofijski knjižnici. Za čas med 1270 in 1405 je v knjigi objavil 1444 daljših in krajših izpisov, ki se nanašajo na celoten slovenski prostor, v posameznih primerih pa še nekoliko širše, ki so zaradi bogastva svojih podatkov za zgodovino slovenskega prostora v tistem času še kako pomembni in uporabni (npr. za razvoj cerkvene mreže, za gospodarske stike, za zgodovino nižjega plemstva itd.) in ki ponovno opozarjajo na pomen in važnost furlanskega gradiva za našo preteklost. V tem oziru je vsekakor ena od nalog slovenskega zgodovinopisja tudi ta, da se načrtneje in sistematičneje posveti zbiranju in objavljanju tega gradiva, ki ne samo, da ga je še ogromno, ampak je praktično neobvladljivo (s tem v zvezi za ilustracijo samo podatek iz avtorjevega uvoda v knjigo, da samo notarski arhiv (v okviru Državnega arhiva v Vidmu) obsega 10.846 fasciklov s spisi 3518 notarjev v 350.000 zvezkih z okoli 14 milijonov vpisov od leta 1259 dalje; kje pa je še ostalo videmsko in sploh furlansko gradivo. Mimogrede: že samo te številke pričajo, da je sodba o nepismenem srednjem veku pavšalna in krivična).

Za konec želim poudariti samo še dve stvari: da ima knjiga obsežen register, brez katerega si seveda edicije virov ni mogoče predstavljati, ki pa je hkrati – zaradi novega gradiva, ki ga delo prinaša – tudi pomemben prispevek k zgodovinski topografiji slovenskega prostora; in drugič, da je *Gradivo za slovensko zgodovino v arhivih in bibliotekah Vidma* izšlo kot štirinajsta knjiga ene temeljnih akademjskih serij, to je serije *Viri za zgodovino Slovencev*, katere prva knjiga je izšla že daljnega leta 1939 – torej v času neposredno po ustanovitvi AZU –, ko je Milko Kos objavil *Urbarje salzburške nadškofije*, in v okviru katere je Božo Otorepec skupaj s Sergijem Vilfanom in Vladom Valenčičem leta 1986 že objavil dve ljubljanski trgovski knjigi iz prve polovice 16. stoletja.

Peter Štih

Pri pregledu Kazala krajevnih imen v knjigi Boža Otorepca *Gradivo za slovensko zgodovino v arhivih in bibliotekah Vidma (Udine) 1270–1405* (Ljubljana 1995) sem ugotovil nekaj napačnih razrešitev; skušal sem tudi poistovetiti nekatera krajevna imena, ki jih avtor ni ali pa jih je le deloma razrešil. Nekaj pripomb sem prof. dr. Otorepcu sporočil v pismu. V odgovoru nanj mi je priporočil, da »bi bilo dobro, ko bi jih ob kakem poročilu o tej knjigi v primorskih publikacijah tudi objavili, da bi tako vsaj tem potom prišle do bralca« (pismo z dne 14.2.1996). Napotila prof. Otorepca nisem povsem upošteval, saj sem svoje opazke namenil za objavo v *Zgodovinskem časopisu*.

1. *Algebana*. Ime ni pojasnjeno. Francesco di Manzano (*Annali del Friuli*. III, Udine 1860, 100) omenja Ghebardusa de Traburga, gospoda iz Albane; verjetno o isti osebi najdemo podatek tudi pri Otorepcu (*Gradivo*, 545). Algebana je torej Albana (slov. Ibana), kraj v bližini slovenske etnične meje ob reki Idriji.

2. *Bernate*. Ime ni pojasnjeno. Morda se v imenu skrivata Dolenji (Podbarnas) oziroma Gorenji Barnas v Beneški Sloveniji.

3. *Brayda*. Ime ni pojasnjeno. V Furlaniji je precej razširjeno krajevno (ledinsko) ime. Morda je Johannes de Brayda capitaneus Mosse (Otorepec, *Gradivo*, 2) istoveten z Giovannijem de Braida pri F. di Manzanu (n. d., III, 2).

4. *Breçe*. Ime je pojasnjeno kot Brdice pri Medani, vendar z vprašajem. Danes tako ime (Brdice) v Medani in njenem okolišu ni ohranjeno. V Brdih sta pa naselji Brdice pri Neblem in Brdice pri Kožbani.

5. *Castagnauič*, *Castagnauiza*, *Costaneuiça*, *Chastagnauiča*. Ime je pojasnjeno kot Kostonjevic pri Kanalu oziroma Gorici, vendar z vprašajem. Izključiti je možnost, da bi bila navedena kraja Kostonjevic na Krasu ali Kostonjevic (Nova Gorica). Zato pa bi lahko izbirali med Kostonjevico pri Ligu (občina Kanal) in naseljem Kostonjeve pri Dobrovem v Brdih.

6. *Chamniach*. Ime ni pojasnjeno. Najbolj verjetno se omenjajo Kamnje na Vipavskem.

7. *Chal*. Ime je pojasnjeno kot Kal. K temu bi bilo potrebno dodati, da gre za kraj pri Bovcu, ki skupaj s Koritnico tvori naselje Kal-Koritnica, torej Colocz et Coritie (Otorepec, *Gradivo*, 1142), kar je pravilno pojasnjeno.

8. *Cren*. Ime ni pojasnjeno. Omenja se seveda gora Krn, ki je kot Cren zapisana tudi v tolminskem urbarju iz leta 1377 (M. Kos, *Urbarji Slovenskega Primorja*. I, Ljubljana 1948, 53).

9. *Cylgino*. Ime ni pojasnjeno. Decania (villa) de Cilgino je navedena v tolminskem urbarju (1377) in je v objavi urbarja poistovetena z naseljem Čiginj na Tolminskem.

10. *Delegnano*. Ime je pojasnjeno kot Dolegnano (?) v Furlaniji. Zelo verjetno gre za kraj Dolegnano pri S. Giovanni al Natisone (nedaleč od slovensko-romanske etnične meje). Okoli leta 1300 se kraj omenja kot Dolognana (G. Frau, *Dizionario toponomastico del Friuli-Venezia Giulia*, Udine 1978, 57–58).

11. *Doglacum*. Ime ni pojasnjeno. Zelo verjetno se omenjajo Dolje na Tolminskem; v tolminskem urbarju (1377) so navedene kot Doliach in Dugliach.

12. *Forna*. Ime je pojasnjeno kot Forni Avoltri. Toda v Furlaniji se nahajata tudi Forni di Sopra in Forni di Sotto.

13. *Gabriach*. Ime je pojasnjeno kot Gabrje (pri Vipavi). V Vipavski dolini poznamo Gabrje v dolini Branice (pritok Vipave) in Gabrje pri Sovodnjah (Italija).
14. *Griglons*. Ime ni pojasnjeno. Morda se omenjata Grions pri Povolettu, oziroma Grions pri Sedeglianu, ki se navajata leta 1268 kot Griglons (Frau, n.d., 68).
15. *Grimalda*. Ime ni pojasnjeno. Grimalda je naselje pri Pazinu v Istri.
16. *Gradina*. Ime pojasnjeno kot Gradina, kar je seveda za bolj natančno identifikacijo premalo. Zelo verjetno se omenja vas Gradno v Brdih.
17. *Gruisipach*. Ime ni pojasnjeno. Morda se omenja Hruševlje v Brdih; okoli leta 1300 se ime kraja pojavi v obliki Crusse (M. Kos, *Urbarji Slovenskega Primorja*. II, Ljubljana 1954, 279, 280).
18. *Jaymnic, Jaynich, Yaynich*. Ime pojasnjeno kot Jagnjed (Iainich) v Furlaniji. Kraj Jagnjed ni poznan, pač pa se leta 1120 omenja Jamnich (Frau, n.d., 70), ki je današnji Ialmicco pri Palmanovi.
19. *Juanic*. Ime ni pojasnjeno. Zagotovo je mogoče trditi, da se omenja kraj Joannis v Furlaniji; leta 1219 se omenja kot Joanniz (Frau, n. d., 71).
20. *Juisgniuich*. Ime je pojasnjeno kot Višnji vrh vendar z vprašajem. Podobno oziroma enako so razložena tudi imena *Visgniuich, Visneuicho, Wesignicht, Wisniwich*. Z gotovostjo je mogoče zapisati, da se vse navedene oblike rabijo za kraj Višnjevik v Brdih. Osebo Vricio de Visneuicho (Otošec, *Gradivo*, 146) srečamo tudi pri Francu Kosu (*Goriška Brda v srednjem veku*. Jadranski almanah 1923, 21, 22) kot Frica iz Višnjevika.
21. *Mast*. Ime pojasnjeno kot Most pri Landarju v Furlaniji, vendar z vprašanjem. Iz objavljenega gradiva je mogoče spoznati, da gre za kraj Smast na Tolminskem. K razlagi, da gre za kraj pri Landarju na Furlanskem, je potrebno pojasniti, da se kraj nahaja pravzaprav v Beneški Sloveniji. Tu se nahajata tudi Platišče in Čepletišče, ki naj bi po razlagi v Otoševci knjigi bila na Furlanskem.
22. *Neunla*. Ime ni pojasnjeno. Verjetno je ta kraj Neblo v Brdih.
23. *Nusperch*. Kraj, ki ga omenja Otošec (n.d., 99), zelo verjetno ni Nussberg na Koroškem, pač pa Orehek pri Prestranku.
24. *Nouachi*. Ime pojasnjeno kot Novaki in nič več. Iz objavljenega gradiva je mogoče ugotoviti, da gre za enega izmed treh krajev, ki v Istri nosijo isto ime.
25. *Nugla*. Ime ni pojasnjeno. Nugla je kraj pri Buzetu.
26. *Poglobnio*. Ime ni pojasnjeno. Morda je to Poljubinj, ki se leta 1377 omenja kot Pogloblin.
27. *Polacz*. Ime ni pojasnjeno. V spodnjem Posočju, na ozemlju Italije, je kraj Polače (Polazzo).
28. *Prapot, Prapoth*. Ime je pojasnjeno kot Praprotno (Prepetto) ob slovensko-romanski meji na robu Brd. Pravilna slovenska oblika imena je Prapotno.
29. *Quadriuo*. Ime ni pojasnjeno; gre za Codroipo zahodno od Vidma.
30. *Rodepol, Rodopol*. Ime je pojasnjeno kot Rodopol v Furlaniji. Najbolj verjetno gre za Sredipolje (Redipuglia) v spodnjem Posočju, s katerim pa Otošec poistoveti ime Rodopoya. Na tem mestu je mogoče omeniti, da je Sredipolje iznajdba novih časov in da bi se kraj (v njem ne živijo Slovenci) moral imenovati pravzaprav Rodopolje (Redipolje).
31. *Risimburch*. Ime ni pojasnjeno, morda gre za vzpetino Rižemberk pri Čolu nad Ajdovščino.
32. *Ritasperch, Ritinsperch, Ritisperch, Ritisperga*. Ime je pojasnjeno kot Rašpor v Istri. To je pomota, ker se omenja grad Rittersberg pri Višnjeviku v Brdih.
33. *Runcina*. Ime ni pojasnjeno. Morda v imenu spoznamo Ročinj v dolini reke Soče.
34. *S. Daniele*. Ime pojasnjeno kot Štanjel (?). Iz objave je mogoče spoznati, da se omenja S. Daniele v Furlaniji.
35. *Selça, Selcha, Selza, Selieç*. Ime pojasnjeno kot kraj Selce v Brdih. Kraja s tem imenom danes v Brdih ni. V Beneški Sloveniji so v dolini reke Idrije Selce (Cladrecis), vasi z istim imenom sta tudi pri Klodiču in pri Št. Lenartu. V dokumentu (Otošec, *Gradivo*, 812) z dne 25. januarja 1338 pa se omenjajo verjetno Selca pod Vrsnom na Tolminskem.
36. *Sclusa, Clusa*. Ime pojasnjeno kot Kluže. Toda Kluže poznamo na Bovškem pa tudi v Kanalski dolini (Chiusaforte).
37. *Senasença, Senencha, Senesencha, Senosecha, Senosemcha, Senosenca, Senosencha, Sinesencha, Sonasença*. Ime pojasnjeno kot Senožeče, v resnici gre za Snežeče v Brdih. Kot Senožeče bi lahko opredelili kraj, ki se omenja 14. aprila 1288, 30. avgusta 1292, 12. maja 1295 (Otošec, *Gradivo*, 45, 99, 164).
38. *Suignacho*. Ime je pojasnjeno kot Svinjak nad Bovcem, vendar z vprašajem. Najverjetneje se omenja Sovinjak (Sovignacco) pri Buzetu.
39. *Striglau*. Ime pojasnjeno kot Strgaršče. V Brdih so vsaj tri taka ledinska imena.

40. *Trauna*. Ime pojasnjeno kot Trnovo, vendar z vprašajem. Zelo verjetno se omenja Potravno (lahko tudi Podravne ali Natravno) v bližini Kanala ob Soči.

41. *Tresnica in Sclauons*. Ime pojasnjeno kot Drežnica v Brdih. Zelo verjetno se omenja Drežnica na Tolminskem.

42. Kot zaključno opombo naj bo dovoljeno zapisati, da *Gorico* poznamo le pod tem imenom in ne kot Staro Gorico. *Pevma* ni del Gorice, marveč samostojno naselje v občini Gorica. *Jesenica* pri Cerknem se piše v edninski obliki. *Plave* se nahajajo v dolini reke Soče in ne v Brdih. *Gabrovce* v občini Zgonik (Italija) ima uradno italijansko obliko kot *Gabrovizza San Primo*. *Koludrovici* (občina Zgonik) se po italijansko pravi *Colludrozza*.

Branko Marušič

Ignacij Voje, *Slovenci pod pritiskom turškega nasilja*. Ljubljana : Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, 1996. 271 strani.

Turški vpadi, obramba proti njim in posledice vpadov so bili ena izmed velikih tem slovenskega zgodovinopisja. Tudi prof. Voje je večkrat posegel v to problematiko. Pritegovala so ga zlasti tista vprašanja iz »turške« problematike, ki v slovenskem zgodovinopisju niso bila ali pa so bila slabše obdelana (prim. V. Simoniti, Prof. dr. Ignacij Voje praznuje sedemdesetletnico, ZČ 50, 1996/1, str. 5 sl.). Nova spoznanja pa je strnil v knjigi *Slovenci pod pritiskom turškega nasilja*, plod dolgoletnega preučevanja, ki je izšla v letu njegove sedemdesetletnice.

Avtor je v knjigi po eni strani povezal rezultate starejšega zgodovinopisja ter lastna spoznanja, po drugi strani pa je vanjo vključil doslej manj znane segmente posledic turških vpadov, ki se jim pripisuje pomen dejavnika pri utrjevanju zavesti ljudi o pripadnosti deželi in rodnemu kraju ter z močno povezovalno vlogo pri združevanju prebivalstva slovenskih dežel. Besedilo prikazuje večstoletno s turškimi vpadi povezano dogajanje nekoliko drugače in z drugimi poudarki kakor avtorji pred njim. Vsebinsko težišče knjige je namreč na posledicah turških vpadov, kako jih je prebivalstvo slovenskih dežel občutilo, kako se je nanje odzivalo, kako je prenašalo grozote uničevanja.

S strnjnim opisom političnega, gospodarskega in družabnega razvoja je prof. Voje nakazal osnovne črte razmer, v katerih so bile slovenske dežele žrtve turških navalov. Še posebej je poudaril odnos družbenih slojev do obrambe pred njimi. V skrbno koncipiranem poglavju o kronologiji vpadov (1408–1426, 1469–1483, 1483–1520, 1522–1559, vpadi v Prekmurju v 17. stoletju), ki je zavoljo boljšega razumevanja posledic ni mogel izpustiti, je povezal s splošno oceno turške osvajalne politike in analiziral tako posamezna obdobja vpadov kakor tudi vsak posamezni pohod glede na neposredne posledice za prizadeto območje in prebivalstvo. Z opisom napadov je z njimi smiselno povezal dobro organizirano turško vojnisko službo in vpadne poti turških čet, po drugi strani pa vse oblike obrambnih naporov proti njim do uveljavitve Vojne krajine (fevdalna in najemniška vojska, »črna vojska«, obveščevalna služba, »turški glasi« in mreža gmadnih točk. Vzporedno s tem so nanizana tudi vsa poglavitna turška grozodejstva, ki so stoletja ostala v spominu ljudi: plenjenje, požiganje, ubijanje in množično odvajanje ljudi v suženjstvo.

V drugem, osrednjem delu knjige, ki zavzema skoraj dve tretjini besedila, so v ospredju posledice turških vpadov. Med vrsto poglavij, ki govorijo o tem, se avtor ni mogel izogniti Celjskim grofom, njihovi rasti po bitki pri Nikopolju, v kateri je sodeloval grof Herman II. in bil med rešitelji kralja Sigismunda, ter njihovim posegom v balkanski prostor v času prodiranja Turkov v Evropo. Prav tako pa se ni izognil vpetosti teh razmer v slovensko reformacijo, saj so iz tega izšla pričakovanja, da se bodo s spreobrnitvijo Turkov končali njihovi napadi.

V ospredju je seveda prikaz obrambnih naporov, načinov obrambe slovenskih dežel in njihovega prebivalstva, med drugim tudi utrjevanja mest na slovenskih tleh. Prva faza prezidav, preurejanj in utrjevanja srednjeveških mestnih obzidij začinja že sredi 15. stoletja. V zvezi s tem se v 70. letih obda z obzidjem tudi nekaj v mesto povzdignjenih trgov na Slovenskem. Vrhunec doseže gradnja obrambnih objektov okoli mest po porazu pri Mohaču in sledečem približevanju Turkov mejam habsburških dednih dežel. Pri tem so v velikem številu sodelovali italijanski arhitekti in graditelji. Posebej je poudarjena obramba podložnih kmetov, v glavnem prepuščenih v teh naporih samim sebi, prikazana njihova iznajdljivost, vztrajnost in junaštvo v skrbi za domačije, premoženje in življenje. Slike teh naporov dopolnjuje prikaz množične gradnje cerkva in taborov, posejanih po slovenskem ozemlju, kjer je vaško prebivalstvo našlo tolažbo in zaščito pred sovražnikom.

Ni izpuščena skrb za sicer redke odkupe v bojih zajetih ujetnikov, med njimi zlasti plemičev, vojaških poveljnikov in v suženjstvo odpeljanih ljudi. Petina v suženjstvo odpeljanih ljudi je pripadla sultanu, druge so pridržali vojaški poveljniki, ki so jih zajeli, in lokalni oblastniki. Uporabljali so jih kot delovno silo na posestvih ali pa so jih prodali na suženjskih sejmih. Bogate ujetnike, plemiče in meščanske trgovce, so za visoke odkupnine osvobajali, preprosti ljudje so le redko imeli to srečo. Posredniško vlogo pri teh poslih so

pogosto imeli Dubrovčani. Podobna je bila usoda turških ujetnikov, večinoma pomuslimanjenih martolozov slovanskega rodu, ki so jih pozneje, v 16. in 17. stoletju, plemiški poveljniki v Vojni krajini uporabljali za delo na svojih posestvih, jih katoličani pa tudi kot sužnje prodajali v Italijo, kjer je suženjstvo, zlasti na jugu, še vedno obstajalo.

V turškem obdobju je od začetka 15. stoletja prihajalo do močnih migracijskih tokov na Balkanu, ki so zajeli od Turkov zasedene dežele in segli tudi na takratno habsburško in beneško ozemlje ter v Italijo, kamor so se zlasti v 15. in 16. stoletju Slovani množično preseljevali. Segli so tudi na slovenska tla (npr. Žumberak, Dravsko polje, okolica Brežic, Istra itd.). Vendar naselitev uskokov ni pomenila izgubo etničnega ozemlja, ker so se asimilirali in niso zapustili večjih sledi.

V zadnjem poglavju je avtor posegel na do današnjih dni ohranjeno ljudsko izročilo in tradicijo ter na druge ostanke tega obdobja, vezanih na turške vpade. Iz njih spoznavamo atmosfero časa in razpoloženje ljudi, sodobnikov turškega divjanja po slovenskih deželah. Na osnovi doslej znanega oz. zabeleženega gradiva je ustno izročilo obravnavalo v petih vsebinsko zaokroženih sklopih, ki bi mogli biti nekaka podlaga za vsebinsko delitev te obsežne, raznolike in tudi še ne v celoti znane materije. Izročilo o Turkih kljub večstoletni odmaknjenosti deloma še vedno živi, vprašanje pa je, kako dolgo se bo še ohranilo. Knjigi je dodana tudi »turcica« v Sloveniji, ki jo hranita Arhiv Republike Slovenije in Mestni arhiv v Škofji Loki; gre za 16 dokumentov, ki jih je avtor opisal in objavil njihove regeste. Delo zaključujejo zelo obsežen povzetek v nemščini ter osebno, krajevno in stvarno kazalo.

Knjiga vsebuje toliko novih podatkov in vsebinskih poudarkov, da jo je šteti med pomembne prispevke zgodovinskega proučevanja turškega obdobja na slovenskih tleh. Avtorju zanj ob njegovi sedemdesetletnici ponovno iskreno čestitamo.

Ferdo Gestrin

Slovenija na vojaškem zemljevidu 1763–1787. Josephinische Landesaufnahme 1763–1787 für das Gebiet der Republik Slowenien. I. zvezek. Ed. Vincenc Rajšp, transl. Majda Ficko. Ljubljana : Znanstvenoraziskovalni center SAZU, Arhiv Republike Slovenije, 1995. 345 strani, 19 zvd.

Znanstvenoraziskovalni center Slovenske akademije znanosti in umetnosti ter Arhiv Republike Slovenije sta začela izdajati dragoceno publikacijo o prostorski predstavi Slovenije izpred 200 let. Gre za vojaški opis avstrijskih dežel, ki ga hranijo v Vojnem arhivu (Kriegsarchiv) na Dunaju. Nastal je v času vladavine cesarja Jožefa II. Na to delo je postala pozorna pred leti takratna direktorica ARS dr. Ema Umek, ki je dala pobudo za izdajo tega gradiva. Zamisel sedaj uresničuje dr. Vincenc Rajšp višji znanstveni sodelavec Zgodovinskega inštituta »Milka Kosa« na ZRC SAZU. V realizacijo projekta je vključil večje število arhivarjev.

Kako je nastalo to gradivo? V času sedemletne vojne (1756–1763), prvem oboroženem spopadu evropskih sil, do katere je prišlo zaradi nerešenih spornih vprašanj med Avstrijo in Prusijo, se je znova razločno pokazalo, kakšno operativno vrednost ima pri vodenju vojne zanesljivo in točno kartografsko gradivo. Po miru v Hubertusburgu (februarja 1763) je Avstrija dokončno izgubila Šlezijo. Šef generalštaba grof Moritz Lacy je zanemarjanje vojaške kartografije označil kot bistveno za izgubljeno vojno. Na njegov predlog (izdal je posebno spomenico) je cesarica Marija Terezija še istega leta ukazala izdelati zemljevide in popis celotnega cesarstva. Za izvedbo projekta je bil določen generalštab. V štiriindvajsetih letih, od 1763 do 1787, so izbrani oficirji, med katerimi so bili tudi mnogi inženirji, mapirali celotni habsburški deželni teritorij, od Nizozemske do Železnih vrat ob Donavi. Izjemi sta bili le Tirolska in Predarlaska, za kateri so obstajale že odlične karte Petra Anicha in Blasiusa Hueberja. Jožefu II. je leta 1765 njegova mati poverila vodstvo vojaških zadev, zato je imel odločilen vpliv na uspeh mapiranja. Čeprav so se izvajalci mapiranja zgledovali po Carti de France, so se vseeno odpovedali izdelavi triangulacijske mreže za celotno državno področje. Mapiranje je bilo izvedeno za vsako deželo po različnih metodah, odvisno od razpoložljivih predlog. Kljub temu nudi delo avstrijskih inženirjev in zemljemercev odgovarjajočo podobo terena in prikaz resničnih razmer in mnogo bolj odgovarjajočo sliko, kot podobna merjenja v drugih deželah. Za vsako od 4685 sekcij, na katere je bilo razdeljeno avstrijsko državno ozemlje, sta bili izdelana original in kopija v velikosti 64 x 42 cm in v merilu 1 : 28.800. Mojrstrsko izdelane barvne karte prikazujejo celotno takratno kartografsko znanje. Kot dopolnilo h kartam so k vsaki sekciji dodali zvezke z vsemi podatki, ki na karti niso bili zadostno prikazani.

Več tisoč ročno izdelanih listov jožefinskih deželnih merenj (Josephinische Landesaufnahme) je bilo strogo varovana državna tajna, zato niso postali komercialno blago. Teh kart niso prenesli v bakrorez, jih razmnoževali in jih prodajali, kot se je to dogajalo s podobnim gradivom drugod. Ostali so unikati. Kljub manjkajoči triangulacijski podlagi to delo daleč prekaša po obsegu vsa druga deželna merjenja 18. stoletja. Zaradi tajnosti ni bilo deležno priznanja sočasne evropske kartografije. Ta kartografski podvig je ostal neznan zunaj vojaškega kroga in ni vplival na zasebno kartografijo in znanost. S tem prvim državnim kartiranjem, ki

v svetovnem pogledu spada k prvim državnim zemljevidom v velikem merilu, je Avstrija po monumentalnosti prekosila vse podobne dejavnosti drugih držav v 18. stoletju.

Največji del Slovenije je sodil v okvir Notranje Avstrije (Innerösterreich). Mapiranje Notranje Avstrije je potekalo v letih 1784 do 1787. Zajemalo je 250 sekcij. Napravljeno je bilo prav toliko kart in 7 zvezkov opisov. Delo je vodil polkovnik Jeney, izvajalo pa ga je 22 maperjev. Na slovensko ozemlje se nanaša več kot polovica tega dela. Obsega sekcije od št. 106 do 248, torej 142 listov. Za lažjo orientacijo je dodan skelet kart, ki daje lep vpogled v upravno razdelitev na kresije.

Zemljevidi jožefinske deželne izmere so neprecenljivi zgodovinski vir. Za Slovenijo so še posebej dragoceni, ker so prvi zemljevidi, na katerih je izrisano celotno ozemlje, ki je danes združeno v državi Sloveniji. Gre za dotlej najpodrobnejši zemljevid, ki daje zelo nazorno pokrajinsko podobo, imena naselij, hribov, voda ter ledinska imena. Obenem je odlična osnova za nadaljnje raziskovanje gospodarske in naselitvene zgodovine, saj je bil v istem času narejen tudi davčni register (Steuerregister). Tovrstni zemljevidi (specialke) nam nudijo prostorsko predstavitev preteklosti. Ponujajo konkretne možnosti primerjav značilnosti naravne in kulturne krajine pred dvesto leti. Še posebej dragocena pa so geografska imena, ki so v opisih v nemščini, če je obstajalo za kraje nemško ime. Mnogokrat sta navedeni obe verziji, nemško in slovensko ime (večinoma za reke), zapisana pa so tudi samo slovenska poimenovanja, tako kot so jih popisovalci slišali na terenu. Po navodilu, ki ga je vodja mapiranja polkovnik Jeney prejel leta 1773 v lastnoročnem pismu cesarja Jožefa II. za izmero Moldavije, »da mora zapisati imena hribov, dolin in voda v deželnem jeziku«, se je ravnal tudi na slovenskem govornem področju.

Jožefinska deželna merjenja in zemljevidi z opisi doslej še niso bili celoviteje predstavljeni javnosti v Sloveniji, čepra niso bili povsem neznani. Fran Orožen je nanje opozoril že leta 1901 v razpravi »O zemljevidih slovenskih pokrajin« (Zbornik znanstvenih in poučnih spisov, 3. zvezek, Slovenska Matica, Ljubljana 1901, str. 23–51). V novejšem času jih omenja v okviru kartografije med Slovenci Branko Korošec (*Naš prostor v času in projekciji*, Ljubljana 1978). Gradivo iz zemljevidov in opisov so v svojih razpravah črpali Ema Umek (*Ljubljana z okolico v luči jožefinskih deželnih merenj*, Arhivi, 8, Ljubljana 1985, str. 91–94; ista, *Lokev v opisu in karti iz druge polovice 18. stoletja*, Lokve skozi čas, Ljubljana 1987, str. 67–68), Vincenc Rajšp (*Ceste na Goriškem v drugi polovici 18. stoletja*, Zgodovinski časopis, 41/1, 1987, str. 103–107), Ignacij Voje (*Domžalsko območje v gradivu o prostorskih merjenjih okoli leta 1785*, Kronika, 42, 1991, str. 45–50), Drago Trpin (*Tolminska v opisu vojaških deželnih merenj okoli leta 1785*, Kronika, 42, 1994, str. 37–45) in Majda Ficko (*Območje grosupeljske občine v vojaških merjenjih 18. stoletja*, Zbornik občine Grosuplje, 18, 1994, str. 7–14). Najobširnejšo predstavitev zemljevida v slovenskem jeziku doslej pa predstavlja knjiga »Slovensko ozemlje na vojaškem zemljevidu iz druge polovice 18. stoletja«. Knjigo sta kot vzorčni zvezek pripravila Vincenc Rajšp in Majda Ficko ter prispevala tudi spremno besedo. Področja v poskusnem zvezku niso sistematično izbrana, temveč je predstavljenih 9 sekcij, in to 201–205 in 212–215. Zajemajo manj kot polovico novomeške, postojnske in celjske kresije, torej večji del Dolenjske in Notranjske.

V prvi knjigi serije o Sloveniji na jožefinskem zemljevidu so obdelane sekcije 221–225, 230–239, 246–247, 250 in 60, ki zajemajo južne dele države Slovenije: Belo Krajino, del Notranjske z Ložem, celotno Kočevsko in del Dolenjske z Novim mestom ter Kostanjevico na Krki. Spremno besedo je napisal Feliks J. Bister, takratni vodja Ljubljanske izpostave Avstrijskega inštituta za vzhodno in jugovzhodno Evropo na Dunaju. Zgodovinsko študijo o nastajanju jožefinskega vojaškega zemljevida je napisal Erich Hillbrand, projekt in način izdajanja gradiva pa je predstavil vodja projekta Vincenc Rajšp. Predgovor je napisala Majda Ficko. Vse uvodne študije so prevedene v nemščino.

Reproduciranih je 19 kart (zemljevidov) sekcij in pregledna karta za Notranjo Avstrijo v približni velikosti 1:1. Pred seboj imamo tehnično izredno kvalitetne reprodukcije (Gorenjski tisk, Kranj). Zemljevid je risan barvno po enotnem sistemu (npr. pešpoti v rumeni barvi, vode v modri barvi, zgradbe v rdeči barvi itd.). Ker so morali zemljevidi zadostiti vojaškim potrebam, so natančno izrisane vzpetine in hribi, njihove strmine in položne strani, gorska pobočja ter v nje zajedaajoče se doline. Pri predstavitvi terena je dosežen v primerjavi s starejšimi kartami pomemben napredek. Opustili so prej običajni gričast in perspektivni način prikazovanja terena in ga nadomestili s tlorisi. Pokrajine so risali s križci, poševnimi črtami in senčenjem. Prav tako so natančno izrisane vse vrste cest in poti, vode, izviri, studenci, potoki, reke, kanali, močvirja, celo vaške luže. Iz kart je zelo dobro razpoznavna naseljenost pokrajine z vsemi vrstami zgradb. Izrisana so vsa mesta, trgi in vasi in tudi razkropljene hiše. Vasi so predstavljene v svoji dejanski legi. Gručaste vasi se ločijo od dolgih obcestnih vasi. V vsakem naselju so zarisane vse zgradbe. Mesta so prikazana v obliki miniaturnih tlorisov z vrisanimi objekti in mrežo ulic. Posebej so označeni gradovi (običajno v štirioglati obliki) in vidne razvaline gradov. Na zemljevidih so vrisane vse cerkve. Bile so pomembne za orientacijo, saj stojijo na vidnih mestih v naseljih ali izpostavljene na vzpetinah. V naseljih so cerkve največkrat le narisane,

cerkve na samem pa so označene tudi z imeni. Poleg cerkva in kapel so na kartah natančno označeni križi in znamenja, mlini, rudniki in fužine.

Za slovensko ozemlje so opisi sekcij sestavljeni po snopičih v tabelarični obliki. Opisi po rubrikah podrobneje predstavljajo stvari, ki jih kartografsko ni bilo mogoče dovolj nazorno predstaviti (npr. lega hribov, vojaške možnosti obstreljevanja strateško pomembnih točk, možnost prenočevanja, oziroma nastanitve vojaških oddelkov). Rubrike vsebujejo naslednje podatke: ime kraja, oddaljenost od bližnjih naselij v urah ali korakih hoda, pomembnejše stavbe, grajene iz trdnega materiala, vode, močvirja in barja, poti in ceste, gore kot strateške točke, vrste gozdov in opombe. Za določeno število sekcij so ohranjeni opisi področja v strnjeni obliki teksta, nekakšne rekapitulacije, kjer popisovalec upošteva vse podatke, ki jih najdemo v rubrikah.

V rubriki »trdne stavbe« so omenjeni tisti objekti, ki so bili trdni z vojaškega vidika. To so bile največkrat cerkve in gradovi, grajska gospodarska poslopja in nekatere hiše (mitnice, gostilne, župnišča). Podrobnih opisov teh zgradb sicer ni, vseeno pa najdemo omenjeno marsikatero značilnost. Tako na primer preberemo, da gre za zapuščeno cerkev ali cerkev z obzidjem (tabor). Pri gradovih izvemo, ali gre za trden, strateško pomemben grad ali pa morda za majhnega in slabega, ki nima nobenega obrambnega pomena. V poglavju »vode« so opisane reke in potoki, njihova širina in globina ter prehodnost. Na vode so bili pozorni zaradi naravnih ovir na terenu in zaradi vsakdanje potrebe pri preskrbi s pitno vodo. To drugo je bilo pomembno predvsem za kraški svet, kot ga predstavlja obsežno področje Kočevske. Označeni so vsi mostovi (leseni ali zidani) in brodovi. V opisih se ob vodah nedosledno omenjajo mlini, medtem ko so na kartah označeni zelo natančno. Zanimiva je rubrika o »cestah«, ker kaže dejansko stanje. Zapisano je, ali so ceste in poti slabe ali dobre, prevozne z večjimi vozmi ali le z majhnimi kmečkimi vozmi (dvoosnimi) ali so primerne le za ježo. Dalje je govora o strminah in spustih, kar iz kart ni razvidno. »Gore« so predstavljene bolj kot strateške točke. Tudi kakovost »gozdov« je v posebni rubriki skrbno opisana. Označeno je predvsem, ali so gozdovi visoki ali nizki, pomešani z grmičevjem, ali če to celo prevladuje. Včasih pa so navedene tudi vrste gozdov (bukov, smrekov, jelkin, mešan). Pri večjih gozdnih površinah je običajno označena tudi prehodnost. Veliko zanimivih podatkov je v rubriki »opombe«.

V prvem objavljenem zvezku je v eni koloni natisnjen iz gotice transliteriran nemški tekst, ob njem pa slovenski prevod z lokalizacijo zemljepisnih imen. Transliteracija popolnoma sledi izvorniku. To zahtevno delo je zalo vestno opravila Majda Ficko. Uporabniku gradiva pa bodo izredno koristila pomagala, ki so dodana knjigi. Zelo uporabno za raziskovalca področij, ki jih obsegajo karte in opisi, bo poglavje »Toponimija sekcij«. Majda Ficko je namreč zajela celotno besedišče, ki ga je našla na kartah. Imena krajev in različni toponimi se namreč ne pokrivajo s toponimi v opisih. Dopolnilo predstavljajo tudi v opombah omenjeni mlini, žage, križi, kapelice, vislice.

V indeksu so po abecedi razvrščena imena iz teksta opisov in kart. Imena iz nemškega dela teksta so polkrepka, imena iz kart so natisnjena kurzivno in podčrtana, današnje poimenovanje krajev pa z običajno pisavo. Skrbno izdelan indeks imen lahko uporabljamo kot slovar krajevnih imen za zgodovinska in sedanja imena naselij. Z njim bomo dobili, ko bo delo v celoti izšlo, najpopolnejši seznam toponimov slovenskega ozemlja iz konca 18. stoletja.

Prva knjiga opisov in kart od načrtovanih osmih knjig je dobila ugodno verifikacijo. Ko bo projekt zaključen, bomo dobili natančno narisano in opisano Slovenijo s konca 18. stoletja. Ker gre za pionirsko delo, nam te karte in opisi za posamezne sekcije ohranjajo marsikatero podrobnost na terenu, ki nam jih pisni viri ne morejo ponazoriti. Ena od nalog zgodovinarjev in jezikoslovcev bi bila, ko bo delo v celoti izšlo, podrobneje proučiti toponime in predvsem ledinska imena, saj gre za prvi tovrstni topografski opis slovenskega ozemlja. Delo bo zanimivo in koristno tudi za druge stroke: gozdarstvo (sestava avtohtonega gozda), ekologijo, pravo (razni pojmi), umetnostno zgodovino (iz trdnega materiala zgrajeni objekti, vasi po večini iz lesenih hiš, talni načrti mest), obramboslovje (strateške točke).

Mladi državi Sloveniji oziroma njenim strokovnjakom je prvim uspelo izdati ta dragoceni del zbirke Vojnega arhiva na Dunaju v faksimilirani izdaji. Tako bo širok krog strokovnjakov lahko uporabljal vojaške karte za civilne in miroljubne namene.

Ignacij Voje

Jože Maček, **Uvajanje dosežkov agrarno-tehničnega prevrata v slovensko kmetijstvo v obdobju 1848–1941**. Ljubljana: Biotehniška fakulteta, 1995. 230 strani. (Zbornik Biotehniške fakultete Univerze v Ljubljani. Supplement 21 – Agronomija)

»Oskrba trte najslabša, vino neustrezno, inteligenca pomanjkljiva, domišljavost obilna, klima in položaj prvorazredna«. Oceno, ki jo je nek ugleden evropski kmetijski strokovnjak konec prejšnjega stoletja izrekel za goriško vinogradništvo, bi v številnih primerih lahko raztegnili tudi na druge panoge našega kmetijstva v preteklosti, še zlasti, če besedo domišljavost nadomestimo s konzervativnostjo. Ker ima vsak

»zato« tudi svoj »zakaj«, so za različne sodbe potrebne podrobnejše študije in analize. Jože Maček se je v tem delu lotil predvsem agrarno-tehničnih vprašanj v obravnavanem obdobju. Seveda pa samo z njimi ni mogoče razložiti razmer v našem kmetijstvu. Ob nujnosti prostega poljedelstva, ki se mora zaradi pomanjkanja njivskih površin prilagoditi neposrednim potrebam obdelovalcev, ko hkrati na isti njivi raste več posevkov, je seveda zaman pričakovati uvajanje dosežkov agrarnotehničnega razvoja. Mineralno gnojilo ali obdelovalni stroj enemu pridelku koristi, drugega pa poškoduje ali celo uniči. Zato je avtor uvodno poglavje posvetil predvsem agrarnim in posebnim strukturam in v njihovi povezavi s človeškim faktorjem pokazal na odločilne momente, ki so vplivali na možnost prilagajanja našega kmetijstva posledicam industrijske revolucije in razvijajočega se kapitalizma.

Kdor se je seznanjal z razmerami v našem agraru preko podatkov franciscejskega katastra, je gotovo opazil stalno ponavljajoči se stavek, da naši kmetje skrbijo predvsem za njive in vinograde, na travnikih in pašnikih in v gozdovih pa gospodarji predvsem narava sama. Mimo tega ni mogel tudi Jože Maček in se je bil zato prisiljen osredotočiti predvsem na ta dva načina izrabe tal. Ker se vrste teh vprašanj dotika tudi monumentalna *Zgodovina agrarnih panog*, je zelo zanimivo primerjati oba pristopa. Poklicni zgodovinarji pristopajo k prikazom sistemov izrabe tal nekako etnografsko. Zanimajo jih problem, pozabijo pa ga oceniti glede razširjenosti, zlasti pa gospodarskega pomena. Agronom – zgodovinar je tu v precejšnji prednosti. Požigalništvo je na primer lahko še tako zanimivo, toda če nima gospodarskega pomena in je zraven še redko, potem z njim ne kaže pretiravati. Mačkovo razpravljanje o različnih kolobarjih je izrazito osvetljeno z vidika produkcije. Zato njegovo opozorilo o bistvu spremembe načina kolobarjenja, ko menjava zemljišč nadomesti vrstene poljščin, dobi povsem drugačno težo, kot jo zasledimo pri čistih zgodovinarjih.

Posestne razmere na našem podeželju so vplivale tudi na uvajanje strojev. Naporu kmetijskih družb niso bili majhni, toda kaj, ko so tudi same, zlasti kranjska, trpele finančno pomanjkanje. Inovativnost domačih obrtnikov, ki so kazali ne le željo po vključevanju v modernizacijo kmetijstva, ampak celo po nekakšni meddeželni delitvi dela, transport je bil namreč zelo drag, seveda tudi ni mogla priti do izraza. Kakšno podjetnost in samozavest ter tudi samoprecenjevanje kažejo njihove prošnje za pridobitev pravice izdelave patentiranih naprav! Zanimivi pa so nekateri graščaki oziroma veleposestniki. Pri Terpinču, grofu Barbo in nekaterih drugih se lepo potrjuje stara ljudska modrost, kako se nek talent ali iznajdljivost posameznika na nekem področju prenaša v bistvu na vse, česar se loti. Seveda pa je potrebno biti previden pri ocenjevanju naklonjenosti in odprtosti posameznih kategorij lastnikov posesti do tehničnega napredka. Veleposest na Slovenskem (nad 100 ha), razen v Prekmurju, zaradi svoje strukture oziroma deleža gozda ni imela večjega pomena pri modernizaciji kmetijstva. Največjo naklonjenost strojem so pokazali tisti, ki so imeli 50–100 ha zemlje. Skoraj neobvladljiv problem so bile melioracije, čeprav so se njihovega pomena zavedali in so želeli zmanjšati prevlažne ali zamočvirjene površine.

Slika, ki jo avtor opisuje glede uvajanja strojev, se praktično ponovi pri uvajanju rudninskih gnojil. Pomanjkanje denarja je tudi tu bilo eden najmočnejših zaviralnih elementov. Svoje je prispevala tudi kartelizirana kemična industrija v Avstriji, v Jugoslaviji pa odsotnost ustrezne državne politike. Dokaj sta se razširili sadra in kostna moka, ki sta jim utirali pot, vendar se je od pravih mineralnih gnojil uveljavila predvsem Thomasova moka.

Slovensko kmetijstvo je doživelo v 19. stoletju velike pretrese. Bolezni krompirja in nato trte so temeljito pretresle naše vasi in v nekaterih področjih tudi preoblikovale njihovo okolico, saj še danes lahko opazujemo pašniška in gozdna področja, ki so bila pred nekaj desetletji še vinogradniška. Pri naporih za zaščito vinske trte in obnovi vinogradov so kmetje pokazali odprtost za tehnične novosti, ki jih sicer pri njih pogrešamo. Iz avtorjevih opisov je lepo razvidno, kakšne ugodne posledice ima lahko ustrezna državna politika. Samo mimogrede naj dodamo, da so nemahne avstrijske kredite za obnovo vinogradov nekaterim dolenskim kmetom brisali v zemljiških knjigah šele po II. svetovni vojni.

Uvajanje industrijskih rastlin pomeni neposredno prilagajanje trgu. Posestna struktura slovenskega podeželja je njihov razmah v veliki meri onemogočila oziroma ga je omejila predvsem na hmelj. Prav uvajanje slednjega, ki nima za pridelovalca nobene neposredne uporabnosti, nam daje pravico sklepati, da naš kmet v resnici le ni bil tako nedojemljiv za novotarije. Kmečko delo zahteva treznost, z zaletavostjo in nekritičnostjo ni mogoče napolniti kašč in hlevov. Mnogo dejavnikov vpliva nanj, zato mora biti pristop do njega kompleksen in stabilen. Slednje ne pomeni, da ga je treba reševati predvsem politično, kot se je v preteklosti pogosto mislilo, ampak dejansko vsestransko. Zdi se, da je najpomembnejša splošna družbena klima, ki mora izhajati iz nujnosti in pomembnosti kmetijstva. Prav s slednjo pa imamo na Slovenskem že nekaj desetletij težave.

Knjiga Jožeta Mačka o uvajanju dosežkov agrarno-tehničnega prevrata v slovensko kmetijstvo v obdobju 1848–1941 odgovarja na številna vprašanja, ki smo si jih zastavljali pri ocenjevanju našega preteklega razvoja, hkrati pa zastavlja nova. Ta segajo od strogo agrarnega do političnega področja. Naj ostanem samo pri slednjem. Kako ocenjevati staro Jugoslavijo v zvezi z našim kmetijstvom? Pozitivno ali

negativno? Če sodimo zgolj po porabi rudninskih gnojil, ki jih je Slovenija porabila 1937. leta 14 kg/ha, Jugoslavija kot celota pa 3kg/ha (npr. Češkoslovaška 6-krat in Francija 9,5-krat več kot Slovenija), bi sodili, da v tej družbi ni imela kaj iskati. Jugoslavija je bila zelo hud šok za slovensko kmetijstvo. Pri tem pa seveda ne smemo imeti v mislih samo novih tržnih razmer in konkurence z juga, ampak predvsem dejstvo, da ni bilo ustrezne državne politike ne na teoretičnem ne na praktičnem nivoju. Preveč je gledala na zajemanje finančnih sredstev iz kmetijstva, premalo pa na vlaganje vanj in njegovo modernizacijo.

Med vsemi štirimi knjigami Jožeta Mačka, o katerih smo poročali v zadnjih številkah naše osrednje revije, je zadnja gotovo najbolj zanimiva za širšo publiko. Obravnava dejstva, katerih poznavanje je nedvomno nujen sestavni del splošne izobrazbe, zlasti pri Slovencih, ki smo na zemljo bolj navezani kot številni naši sosedje. Čeprav so s knjigo potrebe strokovne javnosti zadovoljene, bi zaradi tematike in načina pisanja (knjiga je zelo berljiva) kazalo razmisliti o možnostih, da bi postala širše dostopna. Prepričan sem, da bi bilo vredno ponoviti dejanje Vaska Simonitija, ki je svojo knjigo o turških vpadih objavil pri Mohorjevi družbi in je tako prišla med naše ljudi v preko 30.000 izvodih. Kolikor lahko sam presodim, dodatno delo praktično ni potrebno. Nenazadnje je znanost namenjena predvsem ljudem, tudi njeni največji dosežki, še zlasti, če so ti zbrani v knjigi.

Stane Granda

Medicinski in socialni pogledi na ljubljanski potres 1895. Pintarjevi dnevi. Zbornik referatov. Urednica Zvonka Zupanič Slavec. Ljubljana : Inštitut za zgodovino medicine, 1995. 200 strani.

»Na veliko soboto 1895. leta popoldne je v Ljubljani lilo kakor iz škafo. Ljudje, ki so se veselili, da se po dolgi, izredno snežni in trdovratni zimi o velikonočnih praznikih prvič v letu naužijejo mile spomladi, sedli so čmerikavi za mizo, obloženo z 'žegnom'. Na noč pa je zapihala ostra burja in nebo se je zjasnilo, obetajoč vesele praznike. Sinje, sončno jutro velike nedelje – bil je 14. april – je objemalo radostne obraze praznično oblečenih Ljubljancanov. Prevzeti spomladanskega zraka in zadovoljni so legali zvečer ljudje spat. Nič ni kazalo, kako strašen 'memento mori!' jih vzdrami iz prvega sna, predno še odbijejo ure po ljubljanskih cerkvah polnoč!«¹

Ob 11. uri in 17 minut je strašen potres pretresel ljubljanska zidovja. Prvi, najmočnejši sunek je trajal 23 sekund, čeprav je bila večina prestrašenih prebivalcev prepričana, da se je Ljubljana majala vsaj deset minut, če ne četrtr ure. Potres je nato v noči med velikonočno nedeljo in ponedeljkom s 30 do 40 sunki prinesel med ljudi silno grozo in ostal v neizbrisnem spominu vsem, ki so ga doživeli. Dimniki in opeke so padali s streh, odpadal je omet, zvenketalo je razbito steklo, zidovi so pokali, nastalo je nešteto večjih in manjših razpok.

Ljudje so panično bežali iz stanovanj, prenočevali na prostem, pod milim nebom, na trgih, na poljih, v kočijah, na vozovih, v zeljarskih sodih in kadeh, v železniških vagonih. *»Nočna tema je učinek strahu še poglobljala... Med ljudstvom so se začele glasne molitve, ki so se med potresnimi sunki izpreminjale v vpitje, iz katerega je tu in tam še posebej viknil ženski glas. Začele so se tudi takoj bajke, kakoršne rodi strah.«²* Med prestrašenimi Ljubljancani so se hitro razširile govorice, da se bo ob zori odprla zemlja in požrla mesto in njegove prebivalce.

»Tako je ginevala noč... Čuli so se histerični, človeškim glasovom komaj podobni brlzig. – A nismo se pogreznili – in to je ljudi zelo pomirilo. Tudi je zlato sonce začelo rdečiti razdrapane strehe in nočni strahovi so se pršili v sinje jutranje nebo... Delirij panike je bil zlomljen!«³

Lani je minilo 100 let, odkar je strašen velikonočni potres pretresel ljubljanska zidovja. Med drugim so se nanj spomnili tudi zdravstveni delavci in na dnevih nestorja slovenskih poklicnih in ljubiteljskih medikohistorikov Ivana Pintarja v Ljubljani 20. in 21. aprila 1995 razpravljali o medicinskih in socialnih pogledih na katastrofalni ljubljanski potres. Zbornik referatov na Pintarjevih dnevih je obeležil še dva pomembna jubileja: 50-letnico Inštituta za zgodovino medicine in 100-letnico bolnišnice na Zaloški cesti v Ljubljani.

Urednica zbornika Zvonka Zupanič Slavec je v uvodnem referatu orisala bolnišnično delovanje v predpotresni Ljubljani. Mesto je dobilo prvo civilno bolnišnico leta 1786 in ta je odigrala pomembno vlogo v zdravstvu na nekdanjem Kranjskem. Leta 1895 pa je Ljubljana dobila Novo deželno bolnico na Zaloški cesti. Janez Lapajne, Barbara Šket Motnikar in Polona Zupančič so opisali potresne značilnosti Slovenije. Avtorji ugotavljajo, da v Sloveniji izstopata z večjo pogostostjo potresov predvsem območji Ljubljane in

¹ Ljubljana po potresu 1895–1910. Ljubljana 1910, str. 7.

² Ibidem, str. 9.

³ Ibidem, str. 10.

Brežic. Doslej največji znani potres v Sloveniji je bil idrijski potres leta 1511, katerega magnituda je ocenjena na 6,5. Drugi najmočnejši pa je bil ljubljanski potres leta 1895 z magnitudo 6,0.

Mario Kocijančič je prispeval razpravo o zdravju in boleznih v predpotresni Ljubljani, zdravstvo in higieno v popotresni Ljubljani pa obravnava *Judita Šega*. Med najpomembnejše pridobitve popotresne, Hribarjeve Ljubljane, prav gotovo sodijo nova deželna in nova vojaška bolnišnica, Leonišče, reševalna postaja, rešilni vozovi ipd. K izboljšanju zdravstvenih razmer v mestu so mnogo prispevale predvsem izboljšane higienske razmere – širjenje vodovoda in kanalizacije, novo pokopališče ipd. Tudi *Ana Kraker Starman* v svojem prispevku ugotavlja, da je mestna higiena v popotresni Ljubljani, zlasti po zaslugi naprednega župana Ivana Hribarja, naredila zelo velik korak naprej.

Vztrajno naraščanje števila prebivalstva Ljubljane in njene okolice je leta 1883 vzpodbudilo kranjski deželni zbor, da je prvič razpravljal o gradnji nove bolnišnice v Ljubljani, saj je bil posteljni fond deželne bolnišnice na Ajdovščini odločno premajhen. Prenapolnjenost bolnišnice je tudi mestne oblasti iz leta v leto silila k razmišljanju o gradnji nove bolnišnice. Leta 1893 so bila končno zagotovljena potrebna denarna sredstva in začeli so graditi novo bolnišnico v šentpeterskem predmestju. Potres je bolnišnico na Ajdovščini zelo prizadel, zato so bolnike evakuirali v zasilne barake in šotore na bolnišničnem vrtu. Zaradi potresa so tudi pospešili gradnjo nove stavbe na Zaloški cesti, ki so jo slovesno otvorili oktobra 1895. Nova bolnišnica »z izrazito kurativnim in kliničnim programom ter s smotrno strokovno diferenciacijo«, kot piše *Peter Borisov*, je bila najsodobneje opremljena.

Marjan Premik in *Dražigost Pokorn* poročata o javnozdravstvenih vidikih elementarnih nesreč. Med glavne naloge javnozdravstvenega dela spada splošna vzgoja in specifično usposabljanje za delo v nesreči. Pripraviti je treba sezname standardnih zdravil, vzdrževati zaloge potrebnih stvari, oceniti epidemiološko nevarnost, predvideti možnost začasnih nastanitev oziroma evakuacije prebivalstva. O potresih in zgodovinskih vidikih za pripravo znanstvenega modela medicine v izrednih razmerah piše tudi *Alfredo Musajo Somma*, o razvoju travmatologije v izrednih razmerah pa poroča *Vladimir Smrkolj*. Razprava *Velimira Vulikića* obravnava zobozdravstvo v popotresni Ljubljani, razprava *Jožeta Balažiča* in *Boruta Štefaniča* pa problematiko potresov z vidika sodne medicine. Potresi kot naravne nesreče so seveda puščali za sabo tudi duševne posledice pri ljudeh in to problematiko obravnava *Gorazd V. Mrevlje*.

O veri in verskem življenju prebivalcev Ljubljane neposredno po potresu piše *Bogdan Kolar*. Poleg pomoči, ki jo je bilo potrebno organizirati, je bila zelo zaskrbljujoča tudi škoda, ki je nastala na cerkvenih stavbah. Po potresu se je obnovilo češčenje svetnikov, ki so bili znani kot posebni zavetniki pred to naravno nesrečo. Protipotresna pobožnost je postala sestavina verskega življenja Ljubljančanov.

Helmut Gröger je poročal o reševalnih službah in virih znanja o ravnanju ob elementarnih nesrečah, *Tone Kikelj* o delovanju Rdečega križa ob potresu, *Franc Štolfa* o pomoči in sodelovanju južnih železnic po potresu, *Branko Božič* pa o vlogi gasilcev ob potresu leta 1895. O odmevu ljubljanskega potresa v mariborskem časopisju je pisal *Edvard Glaser*. Zanimiva sta tudi prispevka o potresu na Reki leta 1750 (*Ante Škrobonja*) in v Zagrebu leta 1880 (*Stella Fatović Ferenčič*). Zbornik zaključujeta razpravi o koncu in začetku v mitih o potresu in potopu (*Željko Dugac*) ter o potresu v literaturi (*Mario Kocijančič*).

Vseh 22 referatov po svoji tehnosti in zanimivosti prav gotovo zasluži, da so predstavljeni tako strokovni kot tudi širši javnosti. Pohvala gre tudi glavnima organizatorjema simpozija Mariju Kocijančiču in Zvonki Zupanič Slavec, ki sta vložila veliko truda, da sta pridobila veliko referentov, ki so iz različnih zornih kotov obdelali problematiko, ki ji je bil simpozij namenjen.

Andrej Studen

Dragan Matić, Kulturni utrip Ljubljane med prvo svetovno vojno. Kulturne in družabne prireditve v sezonah 1913/14 – 1917/18. Ljubljana : Zgodovinski arhiv 1995, 349 strani (Gradivo in razprave ; 15)

Nobenega dvoma ni, da je zgodovinopisje pri nas ta hip v velikem razcvetu. Vsi in vsakršni ljudje se zanimajo za preteklost. Resda so nagibi mnogih aktualistično-pragmatični (nekaterniki še vedno mislijo, da je zgodovina koristna, in sodijo, da je življenje danes imenitnejše, če se je mogoče pohvaliti s predniki iz prediluvialne dobe), toda – kakor je nekoč dejal Rodin: treba je delati in treba je imeti potrpljenje. Razlogov za pesimizem preprosto ni. Leta 1986 je bil npr. Vasilij Melik še precej osamljen, ko je poudarjal potrebo po dopuščanju konceptualne in tematske plurarnosti v stroki, ob tem pa hkrati zagovarjal tudi univerzalnost zgodovine, ki je ena in nedeljiva. Danes je povsem drugače: »ljubljska zgodovinska šola«, ki je bolj kot na načelih bila utemeljena na osebah (konceptualno, metodološko ali paradigmatško sploh ni bila nobena posebna šola), je samo še spomin na že preseženo preteklost, v kateri celo tisti, ki bi morali biti po rezultatih svojega dela »izvoljeni«, niso mogli (beri: smeli) biti niti »poklicani«. Samo spomnimo se, kako se je godilo Josipu Malu po 2. svetovni vojni; namesto, da bi se Gestrinova aplikacija raziskovalnih načel moderne francoske historiografske šole primerno poudarila in takoj postala živ zgled, se je o novih tokovih v stroki

zgolj tu in tam zapisala kakšna neobvezujoča misel po načelu »pričam ti priču«; našli so se celo moške, ki so bili v mednarodnem prostoru čisto spodobni zgodovinarji, medtem ko so v duhamornih traktatih za »domačo rabo« prisegali na politično hudo »sfrizirane« razlage minulosti. Da so bili v takem ozračju marsikam izvoljeni oni, ki v normalnih razmerah sploh nikamor ne bi mogli biti poklicani, je seveda odveč razlagati.

Študija Dragana Matića o kulturnem utripu Ljubljane neposredno pred prvo svetovno vojno in med njo sodi v kontekst nove zgodovine na Slovenskem. To velja predvsem tematsko: njen poudarek je na t. i. kulturni zgodovini (kar je zelo problematičen izraz, saj sugerira, da je vsa zgodovina, ki se ne ukvarja z bolj ali manj ozko pojmovano kulturo, nekulturna!), to pa so pred drugo svetovno vojno najbolj vneto gojili literarni zgodovinarji (zlasti produktivno Ivan Prijatelj, Franc Kidrič in Ivan Grafenauer). Zato so bila posebej poudarjena dogajanja v književnih sferah. Današnja »kulturna zgodovina«, kakršno prakticira tudi Matić, je širša: načeloma namenja enako pozornost vsem vejam umetnosti in se ne ukvarja samo s tistimi, ki so »narodotvorne« že na prvi pogled. V času, ko so še vedno aktualne najrazličnejše duhovne »zastripitve« v imenu »nacije«, je tak pristop treba samo pozdraviti. V *Kulturnem utripu Ljubljane med prvo svetovno vojno* tako najdemo poleg historiografske obravnave literarnozgodovinske tematike (nastopi različnih avtorjev, dramatika) tudi glasbo, ples, film, modne novice in norosti, zabavne prireditve, likovne razstave itd. Minuciozno navajanje programov se na prvi pogled morda zdi komu odveč, vendar ga dejansko ni mogoče pogrešati (tak pristop je v svoji *Glasbeni Ljubljani* pred leti uveljavil naš trenutno najuglednejši muzikolog Primož Kuret), saj je kritičnemu duhu le na ta način dano preverjati avtorjeva izvajanja (tako rekoč »na licu mesta« oz. v Toporišičevem novoreku: »na kraju samem«). Podatki vedno ohranijo svojo vrednost, medtem ko se interpretacije nenehno spreminjajo, saj vsaka generacija zgodovino doživlja po svoje in jo piše na novo.

Avtorja zanima življenje po vsej širini: ne zamolčuje slabosti nikogar, čeprav je očitno, da se še posebej razživi ob nekaterih podvigih katoliškega političnega tabora in njegove kulturne politike (ki je bila marsikdaj precej problematična in celo protikulturna – npr. uničenje poklicnega slovenskega gledališča v Ljubljani tik pred prvo svetovno vojno). Posebno veselje ima Matić s škofom Antonom Bonaventuro Jegličem in njegovimi rigorističnimi nazori, ki so bili rahlo staromodni celo v njegovem času. Treba pa je tudi vedeti, da se je celo globoko verni Franc Jožef v začetku 20. stoletja zgražal nad surovostjo kranjske duhovščine, ki se je kar naprej pravdala po sodnijah (pri tem so bile pogoste tudi obsodbe na zaporno kazen; Šušteršičev faktotum Evgen Lampe se je nekoč sodbi izmaknil samo na ta način, da je pobegnil v Anglijo in je potem tožba Franje Tavčarjeve, ki jo je »sveti mož« razžalil, zastarela: prav zato po Šukljetovem odstopu ni prihajal v poštev kot kandidat za kranjskega deželnega glavarja; Jeglič je tega »mučenika dela« nato »potolažil« z dodelitvijo kanonikata). Kdor pozna ta dejstva, se pač ne čudi nekaterim dogodkom, ki so opisani v Matićevi knjigi. Seveda pa je treba jasno povedati, da slovenski katoliški tabor kljub navidezni monolitnosti v času pred prvo svetovno vojno v resnici ni bil povsem enoten. Pavšalne in posplošene ocene o njem dejansko niso mogoče. Na drugi strani je povsem očitna tudi skorumpiranost premnogh liberalnih naprednjakov, vendar so ti bili jezično mnogo spretnejši kakor tekmeči in je zato podoba časopisnih virov (besedila, karikature) neuravnotežena. Zlasti tandem Tavčar – Malovrh je bil naravnost strupeno zgovoren, kadar so se katoliki znašli v šlamastiki. Kdor obvladuje informacijski prostor, morda ne obvladuje vselej sedanjosti in prihodnosti, toda preteklost zagotovo. Posebej ob karikaturah, ki predstavljajo integralni del *Kulturnega utripa Ljubljane med prvo svetovno vojno*, je to potrebno poudariti in zato Matićeva knjiga na prvi pogled izgleda »proliberalna«.

Najbrž je treba nekaj piščevega nerazpoloženja do slovenskega katoliškega političnega tabora pripisati tudi dediščini predsodkov, ki so se v polpretekli dobi dodobra utrdili v naši historiografiji. Nekdaj sila vplivni Janko Pleterski je npr. Ivana Šušteršiča in njegov krog razglasil kar za »Judeža« (stran 15 v *Prvi odločitvi Slovencev za Jugoslavijo*, Ljubljana 1971). Minila bodo leta, preden se bomo povsem rešili tovrstne – večkrat tudi povsem nezavedne – mislene navlake. Navsezadnje je bil Šušteršič eden redkih slovenskih politikov, ki ni čutil »prastrahu« pred Nemci (iz kranjskih Nemcev je naredil politično povsem nemočno manjšino; celo državna administracija je marsikdaj bila le poslušen instrument v njegovih rokah). Vsekakor o teh stvareh še ni niti približno izrečena zadnja beseda. Na tem mestu pa vendarle gre poudariti v prvi vrsti korak v pozitivno smer, se pravi stran od demonizacije katoliških »starinov«. Za Matića so ti sicer omejeni in velikokrat smešni, a kljub temu še človeški in življenski, sploh pa se mu ne zdijo tako silovito drugačni od poprej marsikdaj v nebo kovanih »mladinov« in škofa Jegliča, ki je slej ko prej ostajal vrhovni arbiter v kranjskem katoliškem taboru.

Denis Diderot je nekoč sodil, da je naloga pisca razveseljovati ljudi, pri tem pa se mora tudi sam avtor včasih zabavati. *Kulturni utrip Ljubljane med prvo svetovno vojno* dokazuje, da je Matiću to vodilo vsekakor uspelo udejanjiti. Njegova knjiga plastično prikazuje vse bogastvo »duhovne omike« v kranjski »metropoli« pred prvo svetovno vojno in velik upad prireditve po njenem začetku. Jasno se pokaže velik pomen institucij: nemški kulturni krog, ki je imel močno tradicijo najrazličnejših ustanov, je izbruh velikega spopada prizadel v mnogo manjši meri kot Slovence, katerih institucije so bile večinoma mlade in v nacionalnem prostoru

neutrjene (vrhu vsega so bile še žrtve političnega »lova na čarovnice« in boja svetovnonazorskih taborov za prevlado).

Matičeva knjiga o razmerah v Ljubljani med prvo svetovno vojno predstavlja pomemben kamenček v mozaiku nastajajoče slovenske kulturne zgodovine. Posebej dragoceno je to, da se ne ukvarja zgolj s t.i. kulturno politiko v ožjem smislu (sploh pa: kdaj je bila kakršna koli politika zares kulturna – kulturni so lahko kvečjemu politiki), ki je sicer hvaležen predmet več tehtnih študij iz zadnjega časa (Gabrič, Dolenc, Godeša). Čeprav je mogoče obširnejšo sintezo za problematiko v slovenskem 20. stoletju zaenkrat le slutiti (za 2. polovico 19. stoletja jo najdemo pri Prijatelju, za pomemben del predmarčne dobe pa v Kidričevem *Prešernu*, ki ga »čisti« zgodovinarji žal premalo poznajo), so njeni prvi obrisi že tu. Samo čemeren človek tega ne vidi.

Igor Grdina

Arnold Suppan, Jugoslawien und Österreich 1918–1938. Bilaterale Außenpolitik im europäischen Umfeld. Wien-München : Oldenbourg, 1996. 1380 strani. 33 tabel, 45 slik, 9 zvd.

Na predstavitvi knjige 29. maja 1996 v Ljubljani je njen avtor dr. Arnold Suppan takole prikazal svoje delo:

»... **Dolgoročno se sosedu ne da izogniti.**« – Ko je vicekancler in zunanji minister Johann Schober, nekdanji predsednik dunajske policije, 5. maja 1930 podal to izjavo o Kraljevini Jugoslaviji za posebno prilogo časopisa *Neue Freie Presse*, je nedvomno zadel zapletenost odnosov med obema sosednjima državama od leta 1918. Medsebojnega obnašanja obeh sosed ni pogojevala le njuna neenakost na nivoju teritorialne razsežnosti, geostrateškega položaja, strukture prebivalstva ter stanja socialnogospodarskega razvoja; bistveno različno je bila njuno zgodovinsko izkustvo in njuna politično-kulturna življenjska pot. Pri tem je treba upoštevati, da so severno od Save in Donave ležeče nove jugoslovanske province kot nekdanji del habsburške monarhije zgodovinsko gledano po mentaliteti bolj povezane z Avstrijo kot z nekdanjimi južno ležečimi osmanskimi provincami. Te razlike med severno in južno ležečimi regijami nove Jugoslavije se nanašajo predvsem na miselne in vedenjske vzorce glede vloge države, družbe in posameznikov, pomena prava in lastnine, politične kulture, vloge cerkve – katolicizma, ortodoksije in islama –, in nenazadnje glede na pomembnost vojske oz. militarizma za družbo.

Protislovna zunanjepolitična strategija: Jugoslaviji, Avstriji in njunim narodom in narodnostim se je na osnovi različnih izkušenj pred prvo svetovno vojno in med njo ter tudi po letu 1918 dogajalo, da je prihajalo do različnih ocenjevanj nacionalne in mednarodne varnosti. To velja predvsem za odnose med nemškimi Avstrijci in Srbi kot nekdanjimi sovražniki, kakor tudi za nemške Korošce nasproti kranjskim, štajerskim in koroškim Slovencem zaradi nesoglasij glede meje med 1918 in 1920.

Nasprotno pa so bile miselne povezave med Avstriji in Hrvti kakor tudi bosanskimi Muslimani, ki so bili med leti 1914 in 1918 – kot sicer tudi Slovenci in habsburški Srbi – na isti strani bojne črte, vsekakor bolj pozitivno usmerjene. Na vsak način pa je mirovna pogodba iz Saint-Germaina mnogo bolj ustrezala jugoslovanskim kakor avstrijskim nameram, čeprav je ostalo koroško vprašanje odprto za plebiscit. Poleg tega se je politika statusa quo na osnovi pariških pogodb bistveno bolj pokrivala z načeli jugoslovanske kot avstrijske zunanje politike.

Za zavarovanje svojega mednarodnega položaja je Jugoslavija sklenila pogodbe s Češkoslovaško ter Romunijo – kasnejša »Mala antanta« – ter zavezniško pogodbo s Francijo. Avstrija si je sicer prizadevala priti do povezav z zahodnimi silami kakor tudi s sosednjimi državami, na skrivaj pa je vendarle upala na intenzivnejšo zvezo z Nemčijo. Projekt nemško-avstrijske carinske unije iz leta 1931 je spodletel zaradi ogorčenega odpora Francije in držav Male Antante. Od leta 1932 naprej pa se je začelo nadaljnje razdvajanje Avstrije in Jugoslavije zaradi Mussolinijeve osvajalske politike, ker se je Beograd bal obkolitve, segajoče od Rima preko Dunaja do Budimpešte.

Pod tem zunanjepolitičnim pritiskom si je kralj Aleksander pričel prizadevati za vzpostavitev soglasja z nacionalsocialistično Nemčijo, ki je na drugi strani pričela terorizirati Avstrijo. Beg avstrijskih nacionalsocialistov julija 1934 v Jugoslavijo je kmalu potrdil tesnejše sodelovanje med Berlinom in Beogradom. Končno sta bili Jugoslavija in Nemčija enotni tudi glede zavrnitve morebitne »restavracije« Habsburžanov.

Boj za mejo: Mejni konflikt za Spodnjo Koroško ter Spodnjo Štajersko med novembrom 1918 in oktobrom 1920 je prizadel natančno dva ducata koroških in štajerskih sodnih okrajev s skupno 228.000 slovensko govorečih in 218.000 nemško govorečih prebivalcev, med katerimi je bilo zagotovo nekaj desettisoč dvojezičnih. Tudi pri tem sporu za mejo se je zastavilo načelno vprašanje o uporabi principa nacionalne samoodločbe. Slovenska stran je pri tem zagovarjala upoštevanje etničnega izvora in pripadnosti glede maternega jezika, nemško-avstrijska stran pa se je zavzemala za anketiranje prebivalstva z ozirom na njihovo državno-nacionalno zavest.

V politični praksi pa je odločilno vlogo odigrala šele uporaba vojaških sredstev. Slovenske sile so že v začetku novembra 1918 prevzele oblast v Mariboru in določile nadaljnji razvoj Spodnje Štajerske. Na Spodnjem Koroškem pa je rvanje Slovencev potekalo bolj obotavljajoče, tako da se je koroško vodstvo 5. decembra 1918 odločilo za oborožen odpor in si na prelomu leta 1918/1919 priborilo nazaj bistvene dele Spodnje Koroške. Ta oboroženi konflikt je pripeljal do graških mirovnih razgovorov, na katerih so – bolj po naključju kot ne – sodelovali ameriški oficirji, ki so dali predlog za posredovanje. Posledica tega pa je bila slavna Milesova misija v začetku leta 1919 skozi Spodnjo Koroško. Zaključno poročilo te misije, naslovljeno na predsednika Wilsona, je bilo v Parizu končno merodajno za odločitev o plebiscitu na Spodnjem Koroškem. Nasprotno pa težki vojaški spopadi od konca aprila do junija 1919 niso igrali praktično nobene mednarodne vloge, saj je odločitev »Velikih štirih« že padla.

Pri pripravi koroškega plebiscita se je avstrijska stran pokazala kot vztrajnejša ter bolj zagnana. Odločilno za uspeh pa je bilo dejstvo, da je avstrijska propaganda argumentirala protijugoslovansko, ne pa protislovensko. Na področju glasovanja so med kmečkim slovenskim večinskim prebivalstvom uporabili tehtne in prepričljive gospodarske in socialne argumente. Končno slovensko-jugoslovanska propaganda ni mogla zakriti dejstva, da je leto in pol trajajoče obdobje jugoslovanske uprave na Spodnjem Koroškem privedlo do konfiskacij, zajemanja talcev ter občutnih problemov na področju trgovanja. Bistveno je bilo tudi boljše sodelovanje koroških političnih strank. Kakorkoli že, 10. oktobra 1920 je preko 40 % koroških Slovencev glasovalo za to, da ostanejo pri Avstriji ter tako odločilo plebiscit.

Recipročnost v manjšinski politiki: Nove narodne manjšine koroških Slovencev, gradiščanskih Hrvatov, donavskih Švabov in Vojvodini in vzhodni Slavoniji, kot tudi spodnještajerskih in kranjskih Nemcev, nastale z ureditvijo mej leta 1919/20, so na osnovi saintgermainske mirovne pogodbe in manjšinske pogodbe aliiranih držav z Jugoslavijo dobile podoben pravni položaj s posebnimi individualnimi pravicami za uporabo manjšinskega jezika pred sodiščem, za ustanavljanje privatnih ustanov (predvsem šol), za javni pouk v manjšinskem jeziku in za dodelitev alikvotnih deležev iz javnega proračuna. Za uveljavljanje manjšin pa je bil bistven predvsem njihov socialno-ekonomski položaj, ki je bil nasploh ugodnejši za Nemce v Sloveniji in Vojvodini, saj je bilo med njimi veliko veleposestnikov, velikih kmetov, razpolagali pa so tudi s širokim slojem meščanstva, kakor pa za koroške Slovence in gradiščanske Hrvate. Seveda je bila pravna praksa od samega začetka dalje v obeh državah precej restriktivna: naprimer v privatnem šolstvu (predvsem na Koroškem in v Sloveniji), pri agrarni reformi, ki je bila uvedena leta 1919 v Jugoslaviji, pri jugoslovanskem volilnem zakonu iz leta 1920 in pri utrakvističnih šolah na Koroškem. Zato je vedno znova prihajalo do pritožb manjšin, ki so v posameznih primerih segle do Društva narodov.

Za slovenski srednji sloj so predstavljali poseben socialni in nacionalni izziv predvsem nemški meščani v Maribora, Celja in Ptuja, poleg tega tudi številni avstrijski dvojni posestniki tostran in onstran avstrijsko-slovenske meje, ki so jim vse pogosteje pripisovali iredentizem in revizionizem. S prevzemom nacionalsocialističnih idej v Spodnji Štajerski, v Ljubljani in Kočevju je prišla ta manjšina v dvojni lojalnostni konflikt – na eni strani napram jugoslovanski državi, na drugi pa napram avstrijski vladni politiki –, kot se je pokazalo pri sprejetju nacističnih beguncev julija 1934. Na drugi strani poseben paradoks bilateralne zgodovine predstavlja dejstvo, da je bilo protiavtstrijsko delovanje nacionalsocialističnih organizacij s slovenskega ozemlja v letih 1933/34 v veliki meri tolerirano.

Podoba soseda z vidika zgodovinskega in javnega mnenja: Poleg konkurenčnega odnosa v mednarodni politiki in nerešenih manjšinskih vprašanj je predstavljala podoba posameznega naroda v sosedovih očeh najbolj moteč dejavnik v dvostranskih odnosih. Na obeh straneh je s pomočjo medijev, a tudi preko šolskih knjig in zemljevidov prišlo do izoblikovanja negativnih predstav o tujem. Te so se zelo hitro povzpеле v običajne stereotipe: a) za beograjsko »čaršijo«, srbski vodstveni sloj, je Dunaj pomenil zbirališče vseh notranjepolitičnih sovražnikov beograjskega režima: habsburških legitimistov, kakor tudi komunistov v izgnanstvu, pristašev Radića in ustašev okrog Pavelića, b) avstrijski časopisi so kritizirali »balkanske metode« beograjske vladne politike in relativno kmalu začeli pisati o pojavih razpada in jugoslovanski enotni državi.

Poseben izziv so predstavljale proslave dneva ljudskega glasovanja na spodnjem Koroškem 10. oktobra 1920. Ta narodni praznik naj bi spodbujal narodno zavest posamezne skupnosti, je pa tako na Koroškem kot tudi v Sloveniji vedno znova sprožil nastajanje novih sovražnih predstav. Leta 1930, ob deseti obletnici, so velikomemški Celovčani v glasilu *Freie Stimmen* pisali o s sovražstvom prežetem početju spolitizirane slovenske duhovščine na Koroškem, o povzročiteljih sporov in o slovenskih »hujskaških listih,« medtem ko je ljubljanski *Slovenec* govoril o »neizproslem sovražniku« na severu in pretil: »... v vsakem primeru, če bi Avstrija bistveno spremenila obliko države ali prenehala obstajati, imamo pravico zahtevati revizijo plebiscita«.

Dopolnilo v gospodarstvu: Bilateralna zunanjetrgovinska politika je sicer izhajala iz starega gospodarskega sodelovanja med vzhodno in južno Avstrijo po eni strani in Slovenijo, Hrvaško-Slavonijo,

Vojvodino in Bosno-Hercegovino na drugi strani in je tako temeljila na širokih dopolnitvah obojestranske gospodarske strukture. Stalno upadanje trgovskega obsega med letoma 1924 in 1935 je seveda kazalo na nasprotujoče si vplive konkretne gospodarske politike. Jugoslavija se je poskušala – v smislu beograjske strategije pred 1914 – osvoboditi nekdanje gospodarske in finančne odvisnosti od Dunaja in je za zaščito svoje industrije uvajala vse višje carine. Avstrija je sicer v interesu svoje izvozne industrije poskušala svoje trgovske meje držati po možnosti čim bolj odprte, je pa začela z izgradnjo avtarktičnega kmetijstva.

Za trgovske odnose so bili prav tako moteči rubeži posesti in družbenega premoženja, prisilne uprave in likvidacije veleposestev in podjetij. Šele z obiskom zveznega kanclerja Seipla pri ministrskem predsedniku Pašihu februarja 1923 se je ta precej nerazveseljav razvoj končal s sklenitvijo ustreznega sporazuma.

Pri pogajanjih za trgovinsko pogodbo 1925 je bilo potrebno najti kompromis med jugoslovanskimi carinami za industrijske in avstrijskimi za kmetijske panoge. Avstrijski pogajalski vodja, sekcijski šef Schüller, ni pustil do veljave drugih (negospodarskih) vplivov, kot na primer s področja manjšinske politike: *»Za avstrijsko industrijo predstavlja Jugoslavija danes najvažnejše tržišče. Če bi sedanja jugoslovanska vlada nadaljevala s svojo zlovoljnostjo, bi to skrivalo v sebi nevarnost, da bi beograjska vlada enostavno uvedla višje tarife. Zaradi tega moramo vsako poslabšanje naših odnosov z Jugoslavijo, izhajajoče bodisi iz formalnih odnosov ali iz javnega mnenja, sami materialno plačati.«*

Avstrijska uvozna odvisnost na živilskem sektorju je bila ravno tako očitna kakor jugoslovanska odvisnost izvoza na področju žitnega gospodarstva in živinoreje. Jugoslovansko ministrstvo za trgovino in industrijo je novembra 1934 po pravici opozorilo na pogost paradoks v mednarodnih gospodarskih odnosih: *»da se ekonomsko najbolje ujemajo tiste dežele, ki so drugače politično precej sprte in da so gospodarski odnosi precej slabše izraženi ravno med državami, ki so si politično blizu.«*

Nasprotja v vojaški politiki: Vojaška politika obeh držav se je razvijala popolnoma različno. Predvsem je bila to posledica prve svetovne vojne, ob koncu katere je bila avstrijsko-madžarska vojska v popolnem razpadu, srbska vojska pa je bila v zvezi s silami Antante kljub težkim izgubam zmagovalac. Saintgermanska mirovna pogodba je predpisala avstrijsko poklicno armado z maksimalno 1500 častnikov in 30.000 vojaki, medtem ko je srbska armada, preoblikovana v jugoslovansko vojsko vojaških obveznikov, štela 6000 častnikov in 150.000 vojakov ter imela ob tem še majhno vojaško mornarico. To je pomenilo, da je jugoslovanska vojska, ki so jo vodili pretežno srbski oficirji, tako predstavljala najmočnejši notranjepolitični faktor in je bila tudi v mednarodni politiki ocenjena kot najbolj udarna moč celotne južne Evrope.

Namesto da bi se leta 1935 ukvarjali s posledicami ponovnega uvajanja splošne vojaške obveznosti v Nemčiji, so zunanji ministri Male Antante z veliko pozornostjo spremljali pro-habsburško odločitev Schuschniggove vlade in leta 1935 na Bledu sklenili, da bodo v primeru restavracije Habsburžanov v Avstriji dali svojim generalnim poveljstvom odredbo *»mobiliser pour passer les frontières de l'Autriche«*. Seveda pa se je jugoslovanska stran zavedala, da bi ta dogovor veljal le, če bi se Nemčija in Italija vedli nevtralnno. Medtem ko je prihod nemške armade v demilitarizirano Porenje povzročil v Beogradu manj razburjenja kot v Pragi ali Bukarešti, so poslaniki Male Antante še enkrat nastopili s skupnim protestom na dunajskem Ballhausplatzu, ko je 1. aprila 1936 vojaško slej ko prej zapostavljena zvezna država Avstrija uvedla splošno vojaško obveznost, ker so se bali negativnih posledic, če bi ji sledili Madžarska in Bolgarija. Avstrijski šef generalštaba je kot nasprotno potezo zasnoval obrambni načrt v slučaju skupnega napada Češkoslovaške in Jugoslavije, ki ga seveda že od julijskega dogovora dalje lahko označimo kot obsoletnega.

»Restavracija« ali priključitev: Jugoslavija je že novembra leta 1920 z Italijo sklenila pogodbo proti obnovi Habsburžanov v Avstriji, nadaljnji zavarovalni ukrepi pa so sledili s pogodbami in vojaškimi dogovori držav Male Antante. Za tem se je skrivala nepomirljiva skrb beograjskih vodilnih krogov, da bi obnova Habsburžanov na Dunaju katoliške Hrvate in Slovence lahko spodbudila k spremembi države napram jugoslovanski državi. Beograd je tudi *»priključitev«* (*»Anschluß«*) dolgo časa pojmoval kot nevarnost za svoje življenske interese, prav tako pa tudi Ljubljana.

Ko so tajni poskusi poravnave z Mussolinijem spodleteli, se je kralj Aleksander pričel razgledovati za zunanjepolitičnimi alternativami, še posebej ko je parafriranje pakta štirih velikih sil dalo slutiti ponovno razvnetje revizijske diskusije. Zato je kralj konec maja 1933 razglasil: *»Raje imamo na meji veliko, močno in dobro organizirano državo kakor majhno Avstrijo z njenimi številnimi različnimi vplivi, ki so skoraj vedno usmerjeni proti obstoju in konsolidiranju Jugoslavije.«*

Aleksander je verjel, da mu bo s približanjem Nemčiji uspelo odstraniti takó nevarnost strateškega obkrožanja s strani Italije kot možnost restavracije Habsburžanov ter izključiti avstrijske carinske meje za gospodarsko nujno potreben izvoz jugoslovanske pšenice in živil v Nemčijo. Seveda pa je jugoslovanski kralj pri tem precenil potencialna konfliktna področja med nacistično Nemčijo in fašistično Italijo, ignoriral pa je tudi Hitlerjeve zahteve po reviziji z etničnim predznakom (kar je ogrozilo slovensko mejo pri Mariboru in Apačah), obenem pa podcenil nevarnost odvisnosti od nacističnega dopolnilnega gospodarstva.

Tako februarjska vstaja avstrijskih socialdemokratov kakor tudi julijski puč avstrijskih nacional-socialistov sta Jugoslavijo utrdila v njeni držbi v prid priključitvi, ker se je bala premika notranjepolitičnega ravnovesja v korist monarhistov. Sicer je slovenski notranji minister Korošec konec maja 1936 svaril pred vseobsegajočo nemško ekspanzijo, ki se ne bi ustavila na Karavankah, temveč bi si hotela izsiliti koridor do Jadrana, toda jugoslovanski generalni štab se je po julijskem sporazumu izrekel proti razširitvi vojaških obveznosti s Francijo in Malo Antanto, kajti zdaj Avstrija kot predmet italijanske teritorialne ekspanzije ni bila več na razpolago. Januarja 1938 je jugoslovanski ministrski predsednik Stojadinović dal svoje soglasje k priključitvi: »Jugoslavija ... pojmuje avstrijsko vprašanje kot povsem notranjo zadevo nemškega naroda.« Vsekakor je Hitler obljubil, da Nemčija ne bo imela teritorialnih interesov niti na Jadranu niti na Balkanu in bo s tem spoštovala nedotakljivost jugoslovanskih meja. Verjela mu niso niti srbska in hrvaška opozicija, niti slovenski intelektualci kot tudi ne KP Jugoslavije – in niso se ušteli.

Leopoldina-Symposion : Die Elite der Nation im Dritten Reich. Das Verhältnis von Akademien und ihrem wissenschaftlichen Umfeld zum Nationalsozialismus. Leipzig : Barth, 1995. 288 strani. (Acta historica Leopoldina ; 22)

Najstarejša nemška znanstvena družba, Nemška akademija naravoslovcev Leopoldina (Deutsche Akademie der Naturforscher Leopoldina), Halle (Saale), je od 9. do 11. junija 1994 priredila v mestu svoje ustanovitve, Schweinfurtu, simpozij z gornjim naslovom. Ta akademija je bila ustanovljena leta 1652 in jo je cesar Leopold I. povzdignil v *Sacri Romani Imperii Academia Caesareo-Leopoldina Naturae Curiosorum*. V prvih dveh stoletjih se je selila po raznih mestih, dokler ni 1878 našla svojega stalnega domovanja v univerzitetnem mestu Halle.

Nemško zgodovinopisje je seveda bolj ali manj izčrpno obdelalo različne vidike nacionalnega socializma in njegove vplive na nemško družbo. Šele v zadnjem času se je začelo ukvarjati z vplivom nacionalno-socialističnega režima na nemške univerze in njihove profesorje. Izostale pa so ustrezne raziskave znanstvenih akademij. Zato je sekcija za zgodovino naravoslovja in medicine akademije Leopoldina pripravila omenjeni simpozij.

Elitarno razumevanje – izraženo v naslovu publikacije – nemških univerzitetnih profesorjev, med katerimi so znanstvene akademije pretežno izbirale svoje člane in zato skoraj vse kar velja za univerze, velja tudi za akademije, ima svoje korenine še v nemškem cesarstvu. Tedaj je zlasti naravoslovje pridobilo samozavest, da je zastopnik skupnosti, promotor splošnega napredka in da lahko v nacionalnem interesu goji znanost. Prepričanje, da so visokošolski profesorji nacionalna elita, ker so tudi izhajali večinoma iz višjih socialnih plasti, se je ohranilo tudi po letu 1918. Propad cesarstva so ti občutili kot šok. Večina profesorjev se z Weimarsko republiko ni sprijaznila in so si od nacionalnosocialistične države obetali znanstveno pospeševalne impulze, seveda v njihovem smislu.

K omajani samozavesti akademij je gotovo v nemajhnem obsegu pripomoglo dejstvo, da sta obe od leta 1919 ločeni mednarodni združenji, akademij za naravoslovje Conseil International de Recherches (CIR) in za duhovne vede Union Académique Internationale (UAI), v katerih so imele antantne države prevladujoč vpliv, s svojimi statuti onemogočile članstvo akademij iz držav, ki so bile poražene v 1. svetovni vojni. Nemški akademski »kartel« pa je s svojega stališča nasprotovala obema mednarodnima združenjema iz dveh razlogov, znanstvenega in političnega. Znanstveni razlog je bil v tem, da je zagovarjal osnovni postulat enotnosti naravoslovnih in duhovnih ved, čemur sta seveda že s svojo ustanovitvijo nasprotovali obe mednarodni združenji, večina nemških akademij pa ga je ohranjala. Politični razlog pa je bil v tem, da nemške akademije niso sprejemale sokrivde za prvo svetovno vojno.

Tako lahko vsaj rahlo naklonjenost do nacionalnega socializma, če ne kaj več, ugotavljamo že pred prevzemom državne oblasti leta 1933. Šele vistosmerjanje univerz in drugih visokih šol ter odpuščanje neželenih, zlasti nerijskih učiteljev, je spremenilo stanje in je privedlo do prilagojenih preživetvenih strategij ter do zmanjšanja znanstvene ravni.

S tem ozadjem so na simpoziju analizirali posamezne akademije in sicer: Akademijo naravoslovcev Leopoldino iz Halle, Prusko Akademijo znanosti v Berlinu, Bavarsko akademijo znanosti v Münchnu, Heidelberško akademijo znanosti v istem mestu in Akademijo znanosti na Dunaju (ki je od 1938 do 1945 tudi spadala v Reich) ter akademiji podobno ustanovo, Družbo cesarja Viljema (Kaiser-Wilhelms-Gesellschaft) – sedanjo družbo Maxa Plancka (Max-Planck-Gesellschaft). Vse te še zdaj obstajajo. Poleg tega sta objavljena sestavka o združenju nemških akademij (»kartelu«) od 1893 do 1940 in o Akademiji občekoristnih znanosti v Erfurtu. Teh ustanov ni več. Objavljen je tudi neke vrste portret znamenitega fiziologa Emila Abderhaldena kot znanstvenika in predsednika akademije Leopoldine ter njegovo spoprijemanje z nacionalnim socializmom. Objavljenih je še nekaj ozko tematskih sestavkov. Upodabljaajoči

umetnik Denis Stuart Rose iz Braunschweiga je za to priložnost izdelal dve plastiki z naslovom Exil in Sonet 66.

Najbrž ni odveč, če omenim, da so bile nemške akademije do leta 1945 združbe elitnih znanstvenikov, ki so se sestajale enkrat ali večkrat letno; člani so imeli predavanja, imeli so svoje organe, vendar le najnujnejši (neznatni) administrativni aparat, pa nikakršnih inštitutov ali siceršnjih delovnih enot, kar je bila praksa akademij v Sovjetski zvezi po prvi, in v vzhodnoevropskih državah ter tudi pri nas po drugi svetovni vojni. Vendar so nekatere akademije same, ali pa njihov »kartel«, izvajale dolgodobne znanstvene projekte, npr. Mathematische Enzyklopädie, Biographisch-literarisches Handwörterbuch zur Geschichte der exakten Wissenschaften, Thesaurus linguae latinae, Mittelalterliche Bibliothekskataloge itn. Akademije so bile pri tem le nekake krovne organizacije, delo se je opravljalo na inštitutih članov akademikov. Akademije niso imele svojega uglednega statusa zaradi svojega dela, temveč ker so v svojem okviru združevale po njihovem mnenju najuglednejše znanstvenike, učinkovale so torej pravzaprav posredno. Bile so neke vrste zadnja znanstvena inštanca, vendar bolj v ozadju, ne pa kakor univerze in visoke šole v ospredju, v žarišču dogajanj.

Zato ne preseneča, da niti nacionalno socialistična stranka, niti od nje vplivana država do akademij pravzaprav ni imela izdelane posebne politike. Kar je veljalo za univerze, je z zamudo in večinoma v blažji obliki veljalo tudi za akademije.

Takoj, že poleti 1933, so na podlagi Zakona o ponovni vzpostavitvi poklicnega uradništva oz. na podlagi njegovega »arijskega paragrafa« začeli poskusi »čiščenja« univerz in akademij vseh judovskih profesorjev oz. akademikov. Vendar pa so bile akademije v ugodnejšem položaju, ker akademiki pri njih niso bili zaposleni in v strogem smislu zanje uradniški zakon ne bi mogel veljati. Vendar so akademije po začetnem nasprotovanju v taki ali drugačni obliki tja do leta 1938 odslovile člane čisto judovskega rodu, člane z večjim ali manjšim deležem judovske krvi ter tiste, ki so bili poročeni z bolj ali manj nearijskimi ženami.

V akademski osir je dregnil že spomladi 1933 znameniti fizik Albert Einstein, že dvajset let član Pruske, pa tudi nekaterih drugih nemških akademij, ko je na potovanju v Ameriki izrazil zaskrbljenost nad tedanjim političnim razvojem v Nemčiji, kar je še potrdil na nekem uglednem sprejemu v New Yorku. Rekel je, da so toleranca, enakost in svoboda pogoj za človeka vredno življenje in delo in da takih razmer zdaj v Nemčiji ni. Izrazil je upanje, da se bodo vrnila časi velikih mož, kot sta bila Kant in Goethe. Te izjave so silno razburile javnost in akademija je bila prisiljena nekaj ukreniti. Predsednik Max Planck je s pismom z dne 31.3.1933 skušal nagovoriti Einsteina, da bi izstopil iz akademije. Vendar je Einstein vso to gonjo prehitel in je 28.3.1933 sam izstopil z izjavo, »da je njegova odvisnost od pruske vlade v sedanjih razmerah neznosna«. Tako je postopoma storilo še več akademikov, na katere se je nanašal že omenjeni paragraf. Nekaj so jih uradno izključili, nekaj pa jih preprosto niso šteli za člane.

V obravnavani knjigi so navedeni primeri, ki so bili nekateri izključeni zaradi režimu nasprotnega političnega prepričanja, vendar jih ni bilo prav dosti. Nekaj judovskih akademikov je umrlo v koncentracijskih taboriščih. Kot kurioznost, ki pa po zatrevanju vodstev akademij po letu 1945 ni bila brez globljega smisla, velja omeniti, da so zapise o izključitvah ali izstopih v akademskih matičnih knjigah zapisovali s svinčnikom in ne s črnilom, da bi jih lahko po potrebi zradirali. Vse izključene ali »izstopljene« akademike so po 1945, kolikor so bili še živi in tega niso sami prepovedali, ponovno sprejeli v članstvo in tako je radirka le prišla prav, saj so jim šteli, kot da članstvo ni bilo prekinjeno. Seveda je večina akademij po letu 1945 izključila profilirane in dokazane privrženca nacizma.

Na akademijah se je kmalu po letu 1933 začelo obdobje popuščanja nacistični ideologiji in še bolj rajhovskemu prosvetnemu ministrstvu, ki si je postopoma lastilo vse več ingerenc, tudi potrjevanje izvoljenih članov. Najhujšim pritiskom so bile akademije izpostavljene ob volitvah novih članov, kjer je režim seveda hotel vsiliti svoje protežirance. Vendar pri tem ni dosegal posebnih uspehov, saj je bilo članov stranke vsaj do 1940 med akademiki malo, zato pa so bili nekateri od teh toliko bolj zagreti in so postopoma prevzemali vodstvena mesta. Bili pa so tudi taki, ki jim je stranka rabila le kot pomoč, ko pa so bili izvoljeni, je njihovo strankarsko delovanje uplahnilo. Na splošno bi lahko ugotovili, da večina članov akademij, zlasti po prvih neprijetnih izkušnjah, ni bila naklonjena nacizmu, da pa se v skladu s strategijo preživetja ni posebej izpostavljala. Še kar uspešno so se akademije branile pred zastopniki »nemške fizike« npr. pred Leonardom in Starkom, pri čemer se je najbolj izpostavljala nobelovec Max von Laue. Manj uspešne so bile pri vdoru zastopnikov rasistične biologije, nacistično usmerjenih prazgodovinarjev in otroških zdravnikov, ki so s svojo skrbjo za otroke režimu obljubljali skorajda »regeneracijo nemškega naroda.«

Posameznih akademij seveda ne moremo obravnavati. Morebiti nekaj besed o dunajski. Pri njej bi omenil težave, ki jih je imela z avstrijsko samobitnostjo, za kar v nemškem rajhu in pri drugih akademijah ni bilo posluha. Zapletenost ugotavljanja vpliva nacionalnega socializma na akademije lahko vidimo prav pri naši sosedi. Njen predsednik, zgodovinar vitez Heinrich von Srbik je veljal za nacista, čeprav so o njem tudi

drugačni glasovi, vendar tudi za celotno akademijo velja vtis precejšnje naklonjenosti do nacionalnega socializma. (Mimogrede, o Srbiku in njegovem pojmovanju Avstrije in nemške enotnosti je Michael Derndarsky na celovški univerzi leta 1989 predložil habilitacijsko delo.) Analiza rezultatov izvolitev članov z nacionalno socialistično utemeljitvijo v recenzijah za čas 1938–1944 pokaže drugačno sliko, pri čemer je filozofsko historični razred seveda bolj na udaru. Predlogi so zapisani z navadnimi številkami, uspešne izvolitve so v oklepaju. Matematično naravoslovni razred je MN, filozofsko historični razred je FH. Ker je vrednotenje recenzij glede nacistične utemeljitve subjektivno, je to prikazano s 3 stopnjami. Nedvomna nacistična utemeljitev MN 1 (1), FH 4 (1), možna nacistična utemeljitev MN 16 (12), FH 30 (15), brez take utemeljitve MN 69 (57), FH 91 (48).

Na koncu bi opozoril še na tri navedbe, ki bi jih veljalo podrobneje raziskati. Na str. 258 piše, da je bilo v času 1940–1945 v akademijo Leopoldino izvoljenih 69 tujcev, od tega en Slovenec (Slowene). Kdo neki je to? Omenjena sta tudi dva strokovnjaka s slovenskima imenoma: nacistično usmerjeni romanist Ernst Gamillscheg (str. 79), ki je bil član Pruske akademije, in Camillo Praschniker (str. 107, 147) z Dunaja, ki ga za dopisnega člana Bavarske akademije leta 1942 minister ni potrdil, bil pa je član nacistične stranke in leta 1945 dopisni član filozofsko-zgodovinskega razreda dunajske akademije.

Jože Maček

Ranko Končar, Opozicione partije i autonomija Vojvodine 1929–1941. Novi Sad : Mir, 1995. 378 strani.

V političnem življenju oziroma ustavnopravnem razvoju jugoslovanske države med vojnoma so znana in v zgodovini pisju že v precejšnji meri obdelana zlasti avtonomistično-federalistična gibanja in programi v Sloveniji, na Hrvaškem, v Bosni in Hercegovini ter v Črni gori, skromne pozornosti pa je bila deležna takšna dejavnost in usmeritev različnih političnih subjektov v Vojvodini. Prav doktorska disertacija Ranka Končarja z naslovom Meščanska opozicija in politično ustavne koncepcije o Vojvodini 1929–1941, ki jo je zagovarjal v začetku leta 1991 na Filozofski fakulteti v Ljubljani, pa dokazuje, da je zamisel avtonomnega položaja te pokrajine zaradi zgodovinskih, nacionalnopolitičnih, ekonomskih in kulturnih posebnosti živela že v prvem desetletju obstoja jugoslovanske države, v tridesetih letih pa se je v vrstah raznolikega vojvodinskega opozicijskega tabora široko razmahnila. Njena objava, z marginalnimi popravki, v knjižni obliki ima zaradi edino ustrezne metode obdelave vojvodinskega avtonomizma v okviru širokih demokratičnih proticentralističnih prizadevanj in gibanj v jugoslovanski državi za njeno ustavno preureditev na temelju etničnih in zgodovinskih načel, širši pomen. S tega vidika bo prav gotovo pritegnila tudi pozornost slovenskih bralcev, saj je bilo avtonomistično-federalistično gibanje konstanta in dominantna narodnopolitičnega življenja na Slovenskem, posebej pa so bile zahteve »za ohranitev pokrajinske identitete Vojvodine in za adekvatnejše reševanje njenih vitalnih ekonomskih problemov« (str. 7) vpete v srbsko-hrvaške odnose. Primerjava boja za poseben ustavni status zaradi sestavljene etnične strukture in zgodovinskih posebnosti je zlasti zanimiva z Bosno in Hercegovino, ki se prav tako kot Vojvodina ni mogla zadovoljiti z morebitno federalizacijo jugoslovanske države oziroma z rešitvijo ustavnega vprašanja ob upoštevanju le nacionalnega in ne tudi zgodovinskega kriterija za njeno državnopravno ureditev. Toda že različna usoda obeh pokrajin ob oblikovanju jugoslovanske države je poleg drugih razlik ustvarila tudi drugačno izhodišče za njuna avtonomistična prizadevanja med vojnoma in tudi v kasnejših obdobjih. Bosna in Hercegovina se je združila s Kraljevino Srbijo kot izoblikovana posebna sestavna, lahko rečemo federativna, enota Države Slovencev, Hrvatov in Srbov 1. decembra 1918, Vojvodina pa se ji je nekaj dni prej neposredno priključila, čeprav so nekateri njeni predstavniki še v začetku oktobra sodelovali pri ustanovitvi Narodnega vijeća Slovencev, Hrvatov in Srbov v Zagrebu.

Z osvetlitvijo te problematike avtor začenja prvo poglavje o političnih odnosih v Vojvodini 1918–1929, ki je pregleden uvod v osnovno temo s poudarkom na tistih dogodkih in procesih, ki omogočajo razumevanje posebnosti avtonomističnega gibanja v Vojvodini v tridesetih letih. Prav to poglavje daje odgovor na vprašanje, zakaj se je lotil obdelave te problematike le v zadnjem desetletju prve Jugoslavije. Avtor je svojo odločitev pojasnil takole: »Tisto, kar se je v političnem življenju Vojvodine do 1929 kazalo kot nezadovoljstvo z ekonomskimi in drugimi problemi razvoja Vojvodine, se od tedaj bolj poudarjeno pojavlja kot ustavno vprašanje« (str. 358).

Sintetični prikaz razmer v Vojvodini ter nasprotij med političnimi subjekti v procesu oblikovanja jugoslovanske države v prvih dveh podglavjih je zanimiv z več vidikov, posebej kot ilustracija pritiska vladajočih vrhov Kraljevine Srbije, da uveljavijo svojo vizijo in moč pri nastajanju Kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev, kot slika velike politične volje tudi za neko obliko samouprave v Vojvodini in kot izraz nezadovoljstva z naglo centralizacijo oziroma z ukinitvijo pokrajinskih oblastnih organov po prvdecembrskem aktu. Nekatero procese je zanimivo primerjati tudi s stanjem v Sloveniji, kjer je imelo v vojnem času gibanje za ustanovitev jugoslovanske države daljšo tradicijo kot v Vojvodini. Tu se je šele jeseni 1918 v

političnem življenju uveljavilo gibanje za nacionalno osvoboditev in odcepitev Južnih Slovanov v Bački, Banatu in Baranji od Ogrske, šele v začetku novembra pa je bil ustanovljen poseben odbor za izvedbo te naloge, medtem ko je v Sloveniji deloval Narodni svet že od avgusta 1918 in si ustvaril široko organizacijsko mrežo. Osnovna dilema v Vojvodini je bilo vprašanje načina njene vključitve v jugoslovansko državo: ali preko Zagreba oz. skupaj z drugimi sestavnimi enotami Države SHS ali pa neposredna priključitev h Kraljevini Srbiji. Njena vlada je preko vojvodinske Radikalne stranke uspela uveljaviti svojo »željo«. Po dolgotrajnih predhodnih razpravah privržencev srbske in jugoslovanske opcije je končno Velika narodna skupščina 25. novembra 1918 v Novem Sadu sprejela sklep o neposredni priključitvi h Kraljevini Srbiji, ki je z njim in z enako odločitvijo Črne gore naslednji dan okrepila svoj položaj v pogajanjih z Državo SHS o zedinjenju. Na omenjenem zasedanju pa so predstavniki Srbov, Hrvatov – Bunjevcev in drugih Slovanov sklenili ustanoviti Veliki narodni svet kot predstavniško telo in Narodno upravo kot njegov izvršilni organ, s čemer je bil v Vojvodini ustvarjen »državnopravni provizorij, v katerem je imela določeno samostojnost in samoupravni status« (str. 21). Njuna ustanovitev je torej omogočila, da se je Vojvodina pokazala »tudi kot politični subjekt nove države« (str. 355).

Nova oblastna organa pa zlasti zaradi delovanja madžarske civilne uprave in tudi nepriznavanja s srbske strani iz bojzani pred veliko osamosvojitvijo vojvodinske uprave glede na osrednjo oblast nista mogla uveljaviti takšne pristojnosti kot npr. narodni sveti in narodne vlade v deželah Države SHS. Po osvetlitvi zapletenih političnih domačih in mednarodnih okoliščin ter tedanje nacionalne sestave Banata, Bačke in Baranje, v katerih je bilo slovansko prebivalstvo v manjšini, srbsko pa je imelo s tretjinskim deležem v primerjavi z drugimi narodi le relativno večino, je v južnoslovanskem gibanju na tem območju prevladalo stališče, da za osvoboditev in odcepitev od Ogrske »ni drugih alternativ, razen opore na Srbijo in njeno vojaško moč« (str. 23). Toda ob likvidaciji najvišjih vojvodinskih oblastnih organov spomladi 1919 so se pokazala tudi prizadevanja in zahteve, da se »ohrani tudi določena pokrajinska samouprava« (str. 26). Po oblikovanju osrednje vlade 20. decembra je notranji minister Svetozar Pribičević zahteval odstop vseh narodnih vlad v prečanskih deželah, ne le Narodne uprave, kot bi izgledalo iz Končarjevega prikaza. Medtem ko je npr. Narodna vlada za Slovenijo glede na nov položaj takoj demisionirala, pa je Veliki narodni svet o tej zahtevi razpravljal. Na seji 28. decembra je za ostavko glasovalo 16 članov, kar 12 pa jih je z nasprotovanjem tej odločitvi izrazilo svojo privrženost še nadaljnjemu delovanju nekega organa, ki bi se kompetentno ukvarjal s specifičnimi problemi Vojvodine. Oba vojvodinska oblastna organa sta nato delovala še do marca 1919, »ko so se v procesu splošne centralizacije novoustvarjene jugoslovanske države likvidirale vse oblike pokrajinskih oblasti, utemeljene na zgodovinski in nacionalni osnovi« (str. 355). To ugotovitev moramo korigirati z dejstvom, da je v drugih prečanskih deželah, ki so bile pred zedinjenjem v okviru Države SHS, do tako radikalnega ukrepa prišlo šele z uveljavitvijo vidovdanske ustave, medtem ko so do tedaj v njih od začetka leta 1919 deželne vlade opravljale še določene avtonomne pristojnosti, hudo okrnjene v primerjavi s prejšnjimi narodnimi vladami, razmeroma največjo samostojnost oziroma avtonomijo pa si je uspela izbojevati Deželna vlada za Slovenijo. Vojvodina je bila torej prva pokrajina iz nekdanje Avstro-Ogrske, v kateri se je že kmalu po ustanovitvi Kraljevine SHS uveljavil dosledni centralizem. S podrobnejšim prikazom usode Vojvodine na prelomu 1918/19 ter s primerjavo z jugoslovanskim delom Slovenije in drugimi prečanskimi pokrajinami, smo želeli opozoriti zlasti na dejstvo, da so različne okoliščine vplivale tudi na različne možnosti za udejanjanje avtonomističnih teženj, kot so različni dejavniki vplivali na specifično sestavo in programsko usmeritev avtonomističnih gibanj v posameznih pokrajinah tedaj in v naslednjih obdobjih.

Ranko Končar je v prikazu posebnosti te problematike v Vojvodini v dvajsetih letih opozoril, da se je v okviru obeh najmočnejših strank v tej pokrajini, Radikalne in Demokratske stranke, ob načelni unitaristično-centralistični ureditvi, že v ustavni razpravi in zlasti ob gibanju za revizijo vidovdanske ustave začela polarizacija, ko so se v njih izoblikovale skupine, nezadovoljne zaradi težav vojvodinskega gospodarstva v novih razmerah, načina izvedbe agrarne reforme, najvišje stopnje obdavčitve, strogega centralističnega upravljanja in drugih razlogov, začele zavzemati za specifične interese Vojvodine. Zato je precej vojvodinskih radikalov podpiralo decentralizacijske ustavne zamisli Stojana Protića (Bačka, Banat in Baranja bi bile posebna enota), Samostojna demokratska stranka pa je na temelju zgodovinskih pravic pred uvedbo kraljeve diktature zahtevala avtonomijo Vojvodine. S tem je sprožila nove politične spopade glede ustavnega položaja Vojvodine, ki jih je režim diktature radikaliziral in poglobil. V programih Radikalne in Demokratske stranke pa so bile tudi zahteve za slovanizacijo Vojvodine.

Oblikovanje opozicijskega tabora, njegovo povezovanje ob programih za avtonomijo Vojvodine in specifičnosti vojvodinskega avtonomističnega gibanja v širših procesih za novo ustavnopravno ureditev Kraljevine Jugoslavije v tridesetih letih, je avtor podal v petih poglavjih in številnih podpoglavjih, pri čemer je za ločnice izbral splošne jugoslovanske mejnike (uvedbo diktature in oblikovanje opozicijskih punktacij leta 1932, volitve leta 1935 in oblikovanje Jugoslovanske radikalne zajednice, parlamentarne volitve leta

1938 in sporazum Cvetković-Maček), pri čemer je kronološko načelo prekinil le pri celovitem prikazu političnih koncepcij Komunistične stranke Jugoslavije glede avtonomistične problematike Vojvodine in celotne državne ureditve. Njeni pogledi so bili v vojnem času uresničeni z avtonomijo Vojvodine v okviru federalne Srbije kot sestavnega dela jugoslovanske federacije.

Prva velika prelomnica v vojvodinskem avtonomističnem gibanju je leto 1932, ko si je izoblikovalo svoj ustavni koncept, podoben federalističnim zamislim Kmečko-demokratske koalicije, in ko se je začelo povezovanje različnih opozicijskih strank in skupin za skupni boj za njegovo uresničitev. Somborska resolucija, ki jo je sprejela medstrankarska konferenca julija 1932, je poudarila načelo Vojvodino Vojvodincem. Njeno vsebino je širša konferenca predstavnikov opozicijskih delov Radikalne in Demokratske stranke, Samostojne demokratske stranke in Hrvatske seljačke stranke ter drugih skupin v razmerah, ki so nastale po Zagrebških punktacijah, konec decembra 1932 precizirala v Novosadski resoluciji z zahtevo, da ob bodoči preureditvi države Vojvodina s Sremom dobi enak položaj, kakršnega bodo imele tudi druge pokrajine. Konferenca je izvolila tudi akcijski izvršni odbor, ki naj bi skrbel za oblikovanje vojvodinskega opozicijskega gibanja in vodil razgovore v Beogradu in Zagrebu za uresničitev njenih sklepov. Vojvodinskih opozicijski radikali so izdelali tudi ustavni načrt, po katerem bi Jugoslavijo sestavljalo šest pokrajin s široko izvršilno in zakonodajno avtonomijo, med njimi Vojvodina. Sprejetje Novosadske resolucije, ki je bila »avtohtoni politični izraz« avtonomističnih procesov v Vojvodini, pa je imel za posledico zaostritev političnih spopadov z vodstvi srbijanskih opozicijskih strank v Beogradu, zlasti z radikali, demokrati in zemljoradniki. Avtor je prikazal tudi zamisli različnih »punktacij« o položaju Vojvodine.

Nov pomemben mejnik v vojvodinskem avtonomističnem gibanju je julijska konferenca leta 1935, na kateri so uresničili zamisel o tesnejši organizacijski povezavi opozicije in sklenili, da bo v bodoče nastopala kot Vojvodinska fronta z značajem nadstrankarske politične formacije. Ta ni bila raznolika le po politični sestavi, temveč tudi v socialnem pogledu, saj so v njej sodelovali in jo podpirali tako premožnejši sloji in izobraženci kot tudi deli kmečkega prebivalstva in pripadniki delavskega gibanja. Vojvodinska fronta je poudarjala nacionalno-zgodovinske temelje za ureditev jugoslovanske države in zato je zašla v krizo, ko se je po sporazumu Cvetković-Maček avgusta 1939 osnova za bodočo državno ureditev zožila le na etnični kriterij. Za primer, da bi prišlo do oblikovanja treh federalnih enot, srbske, hrvaške in slovenske, se je pri hrvaških opozicijskih politikih pojavila tudi zamisel o delitvi Vojvodine, medtem ko jo je seveda Srbija imela za integralni del svojega narodno državnega ozemlja. Končar je ob sklepu poudaril, da Vojvodinska fronta ni imela značaja nacionalnega gibanja, vodilni v njej so bili Srbi, in zato v sklepnem obdobju prve Jugoslavije ni nudila odpora na zožene nacionalne koncepcije, v imenu katerih so jo politično poskušali likvidirati. Vojvodinska fronta je s svojimi političnimi idejami in celovitimi zahtevami »pomembno vplivala na politične procese v Vojvodini...« (str. 359).

Avtor se je prvi lotil obdelave zelo kompleksne teme, ki jo je bogato dokumentiral z okoli 850 opombami. Poudariti moramo njegova velika hevristična prizadevanja, saj je uspel najbogatejše arhivsko gradivo dobiti v privatnih arhivskih zbirkah. Glede na to je mestoma v tekstu ali opombah navedel tudi obširnejše odlomke iz dotlej neznanih pisem in zapisnikov, s čemer je še bolj plastično osvetlil obravnavano problematiko. Seveda je uporabil tudi arhivske in časopisne vire iz javnih ustanov ter relevantno literaturo, za katero je poudaril njeno znanstveno pomembnost ne glede na možne kritične observacije na posamezne ocene. Knjigo je sklenil s povzetkom, ki je preveden tudi v angleški jezik, in registrom osebnih imen, med katerimi je precejkrat omenjen zlasti dr. Anton Korošec, pa tudi več drugih slovenskih politikov, kar prav tako odseva njegovo metodo obdelave vojvodinske avtonomistične problematike v širokem okviru prizadevanj za preureditev jugoslovanske države.

Monografija Ranka Končarja je v metodološkem, hevrističnem in vsebinskem pogledu uspešno delo. Vsestransko je izpolnil zastavljeni cilj, da s svojo knjigo »omogoči zgodovinsko razumevanje« ustavnega vprašanja Vojvodine in z relevantnimi dokumenti osvetli njegovo politično genezo. Njegovo delo je pomemben prispevek k politični podobi Vojvodine med vojnama kot tudi k celovitejši osvetlitvi prizadevanj, posebej srbskih in hrvaških, za novo ustavnopravno ureditev jugoslovanske države v tridesetih letih.

Miroslav Stiplovšek

Raoul Hilberg, *La distruzione degli Ebrei d'Europa*. 2 knjigi. Torino : Einaudi, 1995. 1385 strani.

Ob podpori nabavno-prodajne združne zveze COOP Nord-Est je ugledna italijanska založba Einaudi izdala temeljno študijo o nacističnem poskusu uničenja evropskih Judov. Gre za življensko delo ameriškega raziskovalca nemško-judovskega porekla Raoula Hilberga. Obsežno Hilbergovo delo je prvič izšlo že leta 1961 z naslovom *The Destruction of the European Jews*. Italijansko izdajo nove, dopolnjene izdaje iz leta 1985, je uredil Frediano Sessi.

To monumentalno delo je sad večdesetletnega avtorjevega raziskovanja, ki se sicer še nadaljuje. Temeljni vzgib Hilbergove knjige je razkritje nacističnega uničevalnega mehanizma v vseh njegovih aspektih. Izvajanje se začne s kratkim prikazom zgodovinskega razvoja antisemitstva, ki ima svoje korenine v dobi, ko je krščanstvo postalo državna vera rimskega cesarstva. Poleg pregleda glavnih diskriminacijskih ukrepov in preganjanj so podani tudi načini reagiranja Judov nanje, odzivi, ki niso nikdar predvidevali upiranja, ampak vedno le prilagajanje, v pričakovanju, da bo »šla nevihta mimo«. Tak način odzivanja je imel za judovski narod pogubne posledice.

Hilberg ugotavlja »enkratnost« nacističnega genocidnega poskusa glede na druge podobne primere v tem, da so se nacisti pri njegovi izvedbi poslužili državnega aparata. Vrhovi Reicha so rešitev judovskega vprašanja zastavili kot državno nalogo, ki je morala potekati na zakonski podlagi. Uničevalna taborišča, ki jim je kot model služil tovarniški način proizvodnje, so tako končni rezultat birokratskega procesa, v katerem sodeluje celotni aparat Reicha. Ameriški raziskovalec nam v zelo odmaknjeni, skoraj cinični prozi prikaže, kako je bilo pri izvedbi te grozljivo velikanske »naloge« potrebno sodelovanje cele vrste funkcionarjev vseh nivojev najrazličnejših ministrstev in ustanov, ki so svoje delo opravljali rutinsko in s pikolovsko birokratsko natančnostjo.

Proces je razdeljen na več faz, a nobena – trdi Hilberg – ni predpostavljala naslednje, še manj pa nujnosti »takega« končnega rezultata. Prva faza je bila faza same opredelitve Juda, ki je skrivala nemalo težav. Kljub psevdo-znanstvenim biološkim rasističnim pretenzijam so se nacisti morali zadovoljiti z definicijo, ki je jemala v poštev le formalno pripadnost judovski skupnosti in je poleg judovske in arijske uvajala neko tretjo rasno skupino, to je mešance. Taka rešitev je prinesla s seboj vrsto problemov glede uvrstitve posameznih primerov, veljala pa je samo za nemške Jude. Paradoksalno so tako bili nemški »mešanci« praviloma izvzeti iz uničevanja, medtem ko to ni veljalo v zasedenih in zavezniških deželah.

Druga stopnja procesa je bila razlastitev Judov. Avtor nam prikaže, kako so glede »razdelitve plena« nastajala protislovja med predstavniki velikih koncernov, ki so si dejansko prisvojili vsa večja judovska podjetja in kapitale, in pa predstavniki populistične veje nacionalsocialistične stranke, ki so zagovarjali razkosanje velikih podjetij, da bi tako »prelastninjenje« šlo v prid predvsem malomeščanskih slojev.

Sledila je faza emarginacije in koncentracije. Treba je bilo Jude izločiti iz družbe, nato pa jih koncentrirati, najprej po posameznih blokih in mestnih četrtih, po zasedbi Poljske pa v zaprte gete Generalnega guvernerstva, kamor so deportirali tudi del nemških Judov.

Poslednja stopnja, fizična likvidacija, je nastopila po napadu na Sovjetsko zvezo in se je pričela z ustanovitvijo t.i. Einsatzgruppen, ki so dokončno rešitev judovskega vprašanja izvajale z množičnimi poboji v zasedenih predelih SZ. Nacisti so odločitev o fizičnem uničenju Judov sprejemali dolgo časa, vendar je bilo po Hilbergu odločilno to, da so se po napadu na SZ razblinili vsi drugi načrti (npr. tisti o preselitvi Judov na Madagaskar), ter da jim je vojna nudila idealne okoliščine za neopaženo izginotje milijonov oseb v »noči in megli«. Zamisel o ustanovitvi posebnih, zgolj uničevalnih taborišč, se je uveljavila polagoma in je dosegla svoj višek v uničevalno-proizvodnem kompleksu Auschwitza.

Vse te faze so se razvijale postopoma in ne brez težav in protislovij. Tako Hilberg izpostavlja nasprotja, a tudi sporazumne in kompromisne domene, med odgovornimi za proizvodnjo Reicha in predstavniki privatne industrije na eni in predstavniki RSHA na drugi strani. Prvi so bili zainteresirani za ceneno in sposobno judovsko delovno silo, drugi pa so si skušali ustvariti lastno gospodarsko strukturo z direktnim izkoriščanjem svojih žrtev in so hoteli izpeljati do konca uničenje Judov, ne glede na gospodarske potrebe Reicha. Veliko je bilo prerekanja tudi glede porazdelitve zasežene judovske lastnine, glede stroškov deportacij in uničevanja, itd.. In to ne samo med različnimi organi Reicha, ampak tudi med nacističnimi organi in okupacijskimi oblastmi ter zavezniškimi državami.

Mehanizem genocida je bil sprožen z uvedbo prvega diskriminacijskega ukrepa proti Judom, in le zavestna akcija bi ga za Hilberga lahko ustavila. Kar preveva prav vse faze tega procesa je, kot že rečeno, normalnost, rutina. To tako pri funkcionarju železnic, ki je določal ceno (!) in vozne rede transportov, kot pri masovnih morilcih, ki so teknovali v tem, kdo bo iznašel učinkovitejšo, hitrejšo metodo masovnega ubijanja. Sami nacistični vrhovi so ostro ožigosali in sankcionirali osebne iniciative, sadizem in podobno, in so predstavljali iztrebljenje Judov kot odvratno, a nujno nalogo, ki naj bi neposrednim izvajalcem prav zaradi tega zagotavljala trajne zasluge pri nemškem narodu in celotnem človeštvu. Tako je tudi izbira za te naloge padla na povsem povprečne funkcionarje, daleč od stereotipa sadističnega krvnika, ali tudi samo bojevnika. Hilberg smatra kot sokrive masovnega umora Židov vse tiste funkcionarje, ki so sodelovali v tem mehanizmu in ki so, kljub zakrivanju in tajnosti, morali poznati usodo oseb, o katerih so odločali. Prikaže nam tudi psihološke ovire in posledice, ki so pogojevale posamezne udeležence holokavsta, ter načine njihovega premoščanja.

Proces, ki so ga uvedli v Nemčiji, so nacisti skušali prenesti tudi v zasedene in zavezniške dežele, in to z različnim uspehom, a vsekakor s pospešenim tempom izvajanja posameznih faz. Hilberg povezuje

stopnjo prilaganja posameznih državnih vodstev nemškimi zahtevam njihovi odvisnosti od nacistov in stanju nemške vojne sreče. Le fašistična Italija je, kljub uvedbi diskriminacije Judov, zavzela povsem odklonilno stališče do nemških zahtev. Paveličeva NDH je prednjačila v nasprotnem smislu, za Nedičevu Srbijo pa so nemški funkcionarji lahko zadovoljno sporočili, da je prva povsem »Judenfrei« evropska dežela. Kar se tiče odnosa prebivalstva različnih držav do nacističnega početja z Judi, ni veliko svetlih primerov, prej obratno, izstopa pa velika vloga, ki so jo v nekaterih primerih (v Ukrajini, na Hrvaškem, v pribaltskih državah) pri »končni rešitvi« igrali kolaboracionisti.

Veliko pozornost namenja Hilberg temu, kar lahko imenujemo sodelovanje žrtev v procesu lastnega uničenja. Judovski sveti in skoraj celotna judovska skupnost so v tradicionalnem prilaganju in čakanju, da bo »nevihta šla mimo,« pristajali na to, da »se žrtvuje 50.000 sonarodnjakov, da bi jih rešili drugih 50.000« in se protivili (sicer redkim in zakasnelim) upornim načrtom. Dejansko so Judovski sveti s tem, da so »vzdrževali disciplino med Judi«, nacistom prihranjali stroške in trud. Težko je tako določiti črto, ki loči njihovo delovanje od kolaboracionizma. Avtor pripominja, kako se je tradicionalno odzivanje na preganjanje tokrat pokazalo kot neučinkovito, ker to ni bil običajen izbruh antisemitizma, ampak je Jude preganjalec nameraval izrebiti. Dojemanje te same po sebi težko dojemljive realnosti je še bolj oteževalo dejstvo, da ni bil končni cilj začrtan od začetka. Upornost, ki se je pojavljala pri mlajših, pa je trčila tudi ob moralne predpise, ki Judom narekujejo rigorozno spoštovanje avtoritete starejših. Celo ko je bilo že jasno, da je končna postaja transportov uničevalno taborišče, je bilo upornosti sorazmerno malo. Tudi v državah protinacističnega tabora, kamor so informacije o genocidu pričele pronicati precej zgodaj, si je zavest o tragediji, ki se je dogajala v okupirani Evropi, težko utirala pot, celo v sami mednarodni Judovski skupnosti. Posledica tega je bila, da je bilo izredno malo ukrepov in nastopov, ki bi skušali nacistom na en ali drugi način iztrgati iz rok njihove žrtve, ali pa tudi samo zavreti njihovo fizično likvidacijo.

Avtor svoje raziskave ne omejuje na vojno obdobje. Predstavi nam usodo preživelih ter povojne zakonske in sodne ukrepe proti nacističnim zločincem in za (vsaj delno) odpravo in popravo storjenih krivic, ki jih karakterizirajo trenutni politični interesi zahodnih držav in precejšnja mera sprenevedanja.

V sklepu Hilberg poudarja, kako je holokavst dejansko spremenil geografijo judovstva v svetu, kako je pa tudi radikalno spremenil odzivanje Judovske skupnosti na antisemitske pojave.

To delo, sestavljeno na podlagi izredno dolgih in poglavljenih arhivskih raziskav (tudi v arhivih nekdanje SZ), je nedvomno temeljnega pomena za vsakogar, ki se ukvarja s problemom holokavsta. Hilberg po izobrazbi ni zgodovinar, saj je bil do leta 1991 redni profesor političnih ved na Univerzi Vermont v ZDA. Njegova juridična in politološka izobrazba se izraža v pikolovski rekonstrukciji vseh birokratskih in zakonskih ukrepov, ki so se vrstili do končnega rezultata. Vendar je to prej vrlina kot hiba, saj se njegovo delo bere izredno tekoče in daje tudi nestrokovnemu bralcu izredno jasno podobo dogajanja, ki ga opisuje.

Alessandro Sandi Volk

Die »britische« Steiermark 1945–1955. Herausgegeben von Siegfried Beer unter wissenschaftlicher Mitarbeit von Felix Schneider und Johannes Feichtinger. Graz : Im Selbstverlag der Historischen Landeskommision für Steiermark, 1995. 763 strani.

Obsežna in monumentalna knjiga, ki je izšla v samozaložbi Deželne zgodovinske komisije za Štajersko, katere dolgoletni tajnik je ugledni graški zgodovinar, predsednik Komisije za gospodarsko, socialno in mestno zgodovino Avstrijske akademije znanosti, prof. dr. Othmar Pickl, je delo številnih znanstvenikov različnih strok in aktivnih udeležencev takratnega zgodovinskega dogajanja. Šteti jo je med temeljne prispevke za poznavanje in razumevanje dela sodobne avstrijsko-štajerske deželne zgodovine. V njej 41 avtorjev v 39 prispevkih z različnih vidikov obravnava zgodovinsko dogajanje in razvoj na Štajerskem delu angleške zasedbene cone v Avstriji v prvem desetletju po zaključku svetovne morije in uničevanja v vojni proti nacistični in fašistični agresiji. Štajersko je v zadnjem obdobju vojne še posebej prizadelo napredovanje Rdeče armade in njena kratkotrajna zasedba tega prostora. Zmagoviti zavezniki so si, podobno kakor v Nemčiji, 9. julija 1945 razdelili tudi avstrijsko državno ozemlje v obliki zasedbenih con. Angliji je bilo kot zasedbena cona dodeljeno ozemlje Koroške in Štajerske. V dneh 22.–23. julija 1945 so Štajersko zapustile zadnje enote Rdeče armade in se je s tem končala deset tednov trajajoča sovjetska zasedba. Šef angleške vojne uprave na Štajerskem je postal polkovnik A. C. Wilkinson. Odhod sovjetskih čet in britansko zasedbo dan pozneje so na Štajerskem tedaj označevali kot »osvoboditev od osvoboditeljev«; ocena, ki je ostala v veljavi tudi še pozneje. Šele z Državno pogodbo leta 1955 je bila zopet vzpostavljena popolna avstrijska državna suverenost in neodvisnost v okviru predvojnih meja.

Cilj tega poročila je opozoriti na vsebino knjige, čeprav niti ozemeljsko niti snovno ni neposredno vezana na slovensko dogajanje. Zanimiva pa je vendar, tako sodimo, tudi za naše preučevalce najnovejše zgodovine v drugi polovici 20. stoletja.

V knjigi objavljeni prispevki so razdeljeni v pet več ali manj zaokroženih sklopov. V prvem z naslovom »Štajerska politika in uprava 1945–1953« so štiri razprave (str. 3–108) obravnavale deželno zakonodajo in upravo po letu 1945, deželne volitve na Štajerskem v novembru 1945, nastajanje strankarskega sistema v deželi v letih 1945–1953 ter boj za »nekdanjost« in končno, Avstrijsko ljudsko stranko (ÖVP) v letu 1945 – od njenega »slabega starta« do absolutne večine na novemberskih volitvah 1945.

Pod naslovom »Britanska vojaška uprava. Nadzor in opazovanje« je povezanih šest razprav (str. 111–246), ki zajemajo naslednjo problematiko: odnos Angležev do obnovitve sodstva v letih 1945–1950, delovanja graškega ljudskega sodišča v letih 1946–1955, gospodarske aspekte britanske politike v coni okupirane Avstrije 1945/46 (pod naslovom »To Keep the Austrians Alive«), Velika Britanija in začetki utrjevanja vrednot in gospodarstva v Avstriji (pod naslovom »A Step towards Unification«), begunsko vprašanje v letih 1945–1955 ob primeru taborišča v Kapfenbergu in končno problematiko poštna cenzure v letih 1945/47.

Sklop z naslovom »Povojni vsakdanjik in obnova na Štajerskem« je zajel osem razprav (str. 249–387). Pod nekoliko simboličnimi naslovi so avtorji prikazali usodo Štajercev, ki so jih sovjetski organi v kratkem času zasedbe odgnali na prisilno delo, povojno vračanje deportirancev, logorašev, ujetnikov itd. v angleško cono Štajerske, stanje oskrbe na Štajerskem v obdobju 1945–1948 in ženski vsakdanjik v povojnem času. Na območje obnove sta posegli razpravi o topilnici v Liezenu, ki je propadla po drugi svetovni vojni, in o prehodu iz vojne v mirnodobsko proizvodnjo v podjetju Metallbau Treiber KG v Gradcu. Izrecno naj navedemo prispevka O. Pickla, *Das Kriegsende 1945 und die frühe Besatzungszeit in mittleren Mürztal. Ein Beitrag zur Vergangenheitsbewältigung nach zeitgenössischen Berichten*, ter H. Eberharta, *In Gottes Namen. Das Jahr 1945 in den Tagebuchaufzeichnungen Anton Pirchegggers (1885–1949)*. Prof. Pickl je pripravil za tisk tudi par spominskih zapisov drugih avtorjev v zadnjem sklopu knjige.

Šest prispevkov pod skupnim naslovom »Bogočastje, izobraževanje in kultura« je poseglo na področje rimokatoliških, protestantskih in židovskih verskih zadev, na vlogo angleške uprave v štajerskem šolstvu v letih 1945–1947, na položaj študentov v obravnavanem desetletju in na kulturni razvoj z vidikov založništva in knjižne produkcije (str. 391–543, s slikovnim dodatkom do str. 571).

V zadnjem sklopu člankov s povezovalnim naslovom »Spomini pričevalk in pričevalcev« je zaobjetih 14 besedil, ki se časovno omejujejo predvsem na prva leta po končani drugi svetovni vojni (str. 575–688). Med njimi so tudi štirje spominski zapisi angleških funkcionarjev v zasedbeni coni na Štajerskem (A. F. Radley, major in adjutant pri šefu britanske vojne uprave polkovniku Wilkinsonu, kapetan Denys G. C. Salt, član angleške skupine v Brucku ob Muri, J. Lucas, angleški vojni zgodovinar, in B. Baker, član angleške 313. varnostne sekcije).

Knjigo, iz katere se moremo na mnogih sektorjih do podrobnosti seznaniti z organizacijo in tendencami angleške zasedbene uprave v povojni avstrijski republiki, dopolnjuje še vzporedna dogodkovna kronika Štajerske, Avstrije in sveta (str. 691–733) od februarja 1945 do 20. decembra 1955, urejena kronološko po letih in mesecih. Kroniki sledi še podrobna navedba pglavitnih arhivskih fondov, že natisnjenih zgodovinskih virov in pa časopisov, ki jih hranijo v arhivih, muzejih in knjižnicah v Londonu, Washingtonu, Gradcu in na Dunaju (str. 737–743). Uporabo knjige olajšujejo razni dodatki, zlasti seznami članov vseh angleških zasedbenih uradov, seznam kratic, avtorjev in objavljenih slik (str. 744–763).

Ferdo Gestrin

Argo XXXVIII, 1995. Ljubljana : Narodni muzej, 1995. 102 strani.

XXXVIII. številka Arga (1995), ki je izšla z rahlo zamudo šele v začetku leta 1996, obsega 102 strani tehtnih strokovnih člankov s področja raziskav slovenskega muzejskega gradiva, ki ga ilustrativno dopolnjujejo številne fotografije, risbe in tabele. Številni avtorji prispevkov iz večine slovenskih muzejev in galerij predstavljajo v svojih člankih strokovno in znanstveno problematiko, ki predstavlja najnovejše dosežke slovenskih muzejskih dokumentalistov in strokovnih muzejskih »delavcev«. V tej številki Arga je objavljenih 37 strokovnih prispevkov slovenskih muzealcev. Ta podatek jasno kaže na to, da se je revija Argo povsem uveljavila med slovenskimi strokovnimi kolegi.

V prvem sklopu so predstavljeni osrednji in temeljni članki te številke Arga:

– Gojka Pajagić Bregar, *Predstavitev inventarnih števil za muzejske tekstilne pridobitve in njihovo sistematično pritrjevanje*. Avtorica v prispevku opozori na poškodbe, ki so nastajale na tekstilnih objektih zaradi nepravilnih inventarizacij v preteklih časih in priporoča sistematično in enotno označevanje inventarnih števil. Nazorno opiše način inventarizacije in posreduje naslov za nabavo materiala. Kot praktično možnost predstavi metodo, ki jo uporabljajo v Canadian Institute Ottawa.

– Nataša Kolar, *Šmartno pri Litiji v prvi polovici 19. stoletja*. Avtorica nam predstavi Šmartno pri Litiji v prvi polovici 19. stoletja, kakor ga opisuje franciscejski kataster. Podrobno je prikazana tipografija, gospodarstvo in socialni položaj kmeta. Občina Šmartno pri Litiji je bila do izgradnje južne železnice leta 1849 središče upravnega, gospodarskega in sakralnega območja; po tem pa je izgubljala na pomenu. Avtorica ugotavlja, da so prenesli navedene dejavnosti postopoma v Litijo, oziroma jih je napredek industrije izpodrinil.

– Darja Koter, *Lesena pihala dunajskih izdelovalcev v Pokrajinskem muzeju Ptuj*. Med lesenimi pihali se je v ptujskem muzeju ohranilo nekaj glasbil odličnih dunajskih izdelovalcev, ki so delovali od konca 18. do srede 19. stoletja. Zbirka starih glasbil Pokrajinskega muzeja Ptuj, ki se v zavest poznavalcev ter strokovnjakov vrašča v zadnjem desetletju, vse bolj dokazuje, da so pri nas ohranjeni po številu sicer skromni, a tudi imenitni instrumenti, kakršne so nedvomno ustvarjali Lotz Tauber, Hamming in Koch.

– Primož Lampič, *Arhitekturni muzej Ljubljana – Kustodiat za fotografijo*. Avtor predstavlja kratko zgodovino muzejskih in galerijskih dejavnosti Arhitekturnega muzeja Ljubljana na področju fotografije od ustanovitve muzeja leta 1972 do danes, obravnava stališča strokovnih delavcev do fotografije kot dokumentarnega in izraznega medija. V opombah podaja izbrano bibliografijo njihovih zapisov o tej problematiki, hkrati pa razkriva načrte za prihodnji razvoj kustodiata za fotografijo.

– Brane Lamut, *Živalska fibula iz Petovije*. V članku je predstavljena rimskodobna živalska fibula na zobatem šarnirju z najdišča Ptuj – Panorama (Poetovio). Bronasto posrebreno fibulo v obliki zajčka, nekoč z vdelanimi emajlom, ki je bila odkrita kot površinska najdba, lahko le okvirno datiramo v razpon med zadnjimi desetletji 1. stoletja in konec 2. stoletja n.št. Emajliranje kaže na morebitno keltsko tradicijo.

– Vida Stare, *Zbirka visokega srednjega veka v Arheološkem oddelku Narodnega muzeja*. Zbirka visokega in poznega srednjega veka v arheološkem oddelku ima 11203 predmetov iz raznih najdišč. Največ predmetov (10620) je iz srednjeveškega Otoka pri Dobravi – freisinškega trga Gutenwert. Nekaj kosov je iz neinventariziranih najdb pred 2. svetovno vojno, npr. vrček iz Jugorja. V novejšem času se zbirka izpopolnjuje s slučajnimi najdbami iz okolice starih gradov in drugih porušeni srednjeveških stavb, npr. grada Hasberg, Pustega grada nad Lipnico pri Radovljici in drugih.

– Dejan Vončina, *Prva muzejska zbirka na računalniškem zaslonu*. Avtor predstavlja prvo muzejsko zbirko oziroma katalog na CD-Rom-u, ki ga je leta 1995 izdal Muzej novejša zgodovine v Ljubljani v nakladi 1000 izvodov. Dvojezični katalog v slovenščini in angleščini »Slovenski bankovci in kovanci 1918–1995« celovito predstavlja denar, ki je bil v obtoku od 1918 do 1995 na Slovenskem. Zbirka obsega okrog 4.000 bankovcev, 1.200 kovancev in 100 vrst nadomestnega denarja. Digitalni katalog vsebuje 137 kovancev, 137 bankovcev ter 557 njihovih različic. Pri projektu so sodelovali uveljavljeni slovenski numizmatiki in zbiralci ter Banka Slovenije.

– Ivan Žižek, *Iz ptujškega arheološkega depoja*. Članek govori o bronasti antični fibuli z nazaj zavito nogo, ki je shranjena v depoju Pokrajinskega muzeja Ptuj. V Sloveniji sta do sedaj najdeni dve takšni fibuli. Prva pripada enodelni varianti tega tipa. Najdena je bila na Gradišču na Čepini. Fibula, ki pripada tipu dvodelnih fibul, je bila najdena pri izkopavanju 3. mitreja na Zg. Bregu leta 1913. V antično Petovijo jo je lahko prinesel vojak v začetku 2. polovice 3. stoletja, ko sta bila v Petoviji stacionirana dva oddelka legij: XIII. Gemine in V. Macedonice. Podobne fibule so arheologi našli vzdolž podonavskega in rimskega limesa, tako da jih pripisujejo k nošnji rimskih vojakov.

V drugem sklopu so predstavljene ocene oziroma povzetki strokovne literature s področja sodobne muzeologije, konservatorstva ter historiografije. V tretjem vsebinskem sklopu so predstavljeni Valvasorjevi nagrajenci za leto 1995. Posebno vsebinsko poglavje pa tvori poročila slovenskih muzejev – muzealcev, ki se udeležujejo domačih in tujih strokovnih konferenc, srečanj in simpozijev. Eden od najpomembnejših sklopov predstavljajo ocene razstav, ki so rezultat strokovnega dela slovenskih muzealcev, umetnostnih zgodovinarjev, zgodovinarjev, arheologov, etnologov in numizmatov. V člankih predstavljajo stanovski kolegi kritike in ocene razstav kot načina prezentacije slovenske kulturne dediščine, oplemenitene z najnovejšimi rezultati strokovnega in znanstvenega dela.

Za zaključek bi dodal, da ima revija Argo pomembno vlogo pri osvetlitvi in izmenjavi izkušenj varovanja naravne in kulturne dediščine, ki jo slovenski muzeji hranijo, proučujejo in razstavljajo. S strokovnimi in raziskovalnimi prispevki s področja sodobne muzeologije slovenski muzeji preverjajo metodološka izhodišča, predstavljajo specifične zbirke in drugo dokumentarno gradivo ter posredujejo izkušnje s področja vzgoje in izobraževanja. Želim si, da bi po reviji Argo posegali tudi bralci, ki se ukvarjajo z varstvom naravne in kulturne dediščine, strokovnjaki s področja zgodovinskih znanosti in drugi.

Acta historico-oeconomica. Časopis za ekonomsku povijest. 21 (1). Zagreb 1994. 152 strani.

V tem letniku je objavljenih 6 sorazmerno obsežnih razprav, 3 ocene in poročilo o sodelovanju na 11. mednarodnem kongresu za gospodarsko zgodovino v Milanu 11.–16. 9. 1994.

Ivan Erceg je objavil razpravo Životni uvjeti stanovništva u Slavoniji i djelom Podunavlja krajem 17. i početkom 18. stoljeća (str. 7–29). Tak je hkrati tudi naslov (v nemškem jeziku) referata, ki ga je imel na omenjenem kongresu. V njem je strnjeno prikazan postopen izgon Turkov iz Slavonije in Baranje po odločilnem porazu njihove armade pred Dunajem 12. septembra 1683 ter po miru v Sremskih Karlovcih (1699), Požarevcu (1718) in naposled v Beogradu (1739). Seveda v tem več kot 50-letnem obdobju ni bilo miru, temveč vojskovanje s »srečo opotečo«. Opisano je opustošeno gospodarstvo, zlasti kmetijstvo, zdecimirano prebivalstvo, razrušena infrastruktura v začetku obnove v 9. desetletju 17. stoletja in po obnovi osebna in materialna negotovost zaradi še prav pogostih turških vpadov, kot tudi težave zaradi novega vzpostavljanja oblastnih struktur, refevdalizacije ter popolne odvisnosti tega območja od dunajske dvorne komore, v nasprotju z željami hrvaških stanov. Opisano je izkoriščanje prebivalstva, ki so ga izvajali donacionalno plemstvo, posebej pa še gosposki in komorni uradniki. Opisana so tudi prizadevanja dvora za rešitev nakopičenih težav z anketnimi komisijami, kar je naposled privedlo do slavonskega urbarja (*Carolina urbarialis regulatio*) leta 1737.

Francoski zgodovinar Jean Claude Hocquet iz Villeneuve d'Ascq. je objavil obsežno razpravo: La fiscalité du sel au service du pouvoir colonial de Venise en Dalmatie (XV^e – XVI^e siècles) (str. 31–71). Sol je med surovinami in pridelki jadranskega območja gotovo na prvem mestu. To izrazito potrjuje razprava, v kateri pisec obravnava in osvetljuje dolgo vrsto poslovnih aktivnosti in odnosov, ki jih je povzročala sol oz. solinarstvo v celotnem tedanjem gospodarskem in družbenem življenju ne samo Benetk, temveč vsega jadranskega območja, prvenstveno pa otoka Paga. Paške soline so za tedanje dobo dajale velike količine soli. Navržena je tudi diskusija o kolonializmu Beneške republike.

Ivan Erceg je prispeval tretjo razpravo Prilog o gospodarskom stanju u Bakru neposredno nakon pogubljenja Zrinskog i Frankopana (str. 73–84). V njej je opisano sorazmerno ugodno gospodarsko stanje Bakra zaradi lokalne trgovine, trgovine s kopnim in pomorske trgovine od 1550, ko so ga prevzeli knezi Zrinski. To se je radikalno spremenilo po obglavljenju zadnjega kneza Petra 1671 v Wiener Neustadtu, zaradi sodelovanja v magnatski zaroti proti dunajskemu dvoru. Bakar je bil konfisciran v prid dvorne komore že leto prej in tedaj so se začele gospodarske razmere Bakra slabšati. Bakrani so se obrnili na Ogrsko dvorno komoro s traktatom z dne 25. avgusta 1676 (objavljen je v izvirnem latinskem jeziku in hrvaškem prevodu). V njem opozarjajo na svoje težave zaradi zmanjševanja trgovine pri čemer posebno poudarjajo trgovino s Kranjsko.

Financijski proračuni samouprave zagrebačke oblasti za 1927., 1928. i 1929. godinu Mire Kolar-Dimitrijević (str. 85–102). Stjepan Radić je bil 23. februarja 1927 izbran za predsednika oblastnega odbora zagrebske oblasti in po njegovih idejah ter po praktičnih izkušnjah dr. Ivana Krajača so takoj izdelali proračun za to samoupravno enoto, v katerem so skušali reševati socialna vprašanja, ki jih preprosto ni bilo mogoče več tajiti. Proračun za leto 1927 ni bil v celoti realiziran zaradi zmanjšanih prihodkov, proračun za leto 1929 pa ni bil uveljavljen zaradi ukinitve oblastne samouprave. Vpliv teh treh proračunov se je poznal v proračunu mesta Zagreba, banovin in tudi države.

Ista avtorica je objavila razpravo O Ivanu Krajaču i njegovom gospodarskom radu (str. 103–116). Krajač (1877–1945) je bil po študiju pravnik, po osnovni dejavnosti odvetnik v Jastrebarskem, zelo pomemben gospodarski teoretik in praktični gospodarstvenik in od 1925 minister za trgovino in industrijo v štirih vladah (Pašić, Uzunović). Leta 1919 je organiziral Zvezo denarnih zavodov in zavarovalnic Kraljevstva Srbov, Hrvatov in Slovencev in bil njen direktor. Zelo kmalu pa se je znašel v opoziciji proti velikosrbski hegemoniji zlasti zaradi nepravilne zamenjave krone v dinarje. Kot minister ni mogel izvesti svojih zamisli zaradi ministrskih uradnikov, članov radikalne stranke, ki so ga ovirali, kjer so le mogli. Razprava je izredno zanimiva, saj prinaša podatke o škodah, ki jih je povzročala napačna državna politika in o mahinacijah pri državnem proračunu. S proglasitvijo diktature je bil Krajač uvrščen med politike, ki jih je policija neprestano zasledovala. Tedaj se je poleg odvetništva začel ukvarjati s planinstvom ter na svoj način tudi z nacionalnim vprašanjem, s trditvami, da sta Istra in Goriška naravna obramba Hrvaške. Zahodna Evropa se mora za svoj relativni mir zahvaliti prav Hrvatom, ki so se kot zid postavili proti vzhodu. Očita Zahodni Evropi, da je izgubila zavest o usodni povezavi s Hrvaško in je dovolila ekspanzijo Velike Srbije. (Ivan Krajač: Istra s Goričkom krajinom. Kontinuitet sviesti i glavna prirodna odbrana Hrvatske. Spremnost br. 111–119. Uskrs 1944). Tudi za prihajajočo socialistično Jugoslavijo je zelo dobro napovedal številne slabe strani v nacionalnem in verskem pogledu. Seveda mu s takimi, kot je videti, velikohrvatskimi in protikomunističnimi stališči ni kazalo doma pričakati partizanov ter se je umaknil proti zahodu, kjer se za njim maja 1945 izgubi vsaka sled.

Mario Manin je objavil Prilog o gospodarsko-socialnim odnosima i demografskim kretanjima u Istri tijekom 18. stoljeća (str. 117–145). Dan je zelo zgoščen pregled nekaterih materialnih dejavnikov, v katerih so živeli podeželski in mestni prebivalci v Istri. Iz tega pregleda izhaja, da je veliko ljudi živelo v težkih razmerah, ki so se nekoliko izboljšale po politični stabilizaciji in z izboljšavo higienskih razmer. Demografska gibanja so zelo oscilirala. Delo temelji na literaturi in le na nekaj matičnih knjigah župnije Kaštel.

Jože Maček

Šolska kronika. Zbornik za zgodovino šolstva in vzgoje. XXVIII, 1995 (4). Ljubljana: Slovenski šolski muzej, 1995. 294 strani.

Nova številka zbornika, obsežna in likovno privlačna, spet prinaša polno zanimivega branja, kajti uredništvu je ponovno uspelo pripraviti vsebinsko raznolik in pester zbornik. Številni pisci člankov prihajajo s fakultet, iz šol, muzejev in arhivov, zato lahko vsakdo, ki ga šolstvo in pedagogika zanimata, najde v zborniku kaj zanimivega in poučnega.

Zbornik se tokrat začneja z novo rubriko, ki nosi naslov *Šola in zbirateljstvo*. Štirje prispevki govorijo o zbiranju arhivskega gradiva in muzealij na šolah ter nastajanju šolskih zbirk. *Matija Žgajnar* piše o šolskih zbirkah muzejskega in arhivskega gradiva in o pomenu pridobivanja teh zbirk v uradne ustanove. *Aleš Gačnik* predstavlja željo po zbiranju kot poseben fenomen, ki je prisoten v vseh obdobjih življenja, prav to željo pa naj zgodovinarji na šolah vzpodbujajo in usmerjajo, ker tako na šolah nastajajo koristne šolske zbirke. *Igor Vodnik* nato konkretno piše o razstavni dejavnosti na Srednji trgovski šoli Maribor od leta 1984 naprej. Na koncu pa *Milan Škrabec* piše o pomenu zbiranja starih razglednic za zgodovino šole in predstavi petnajst razglednic s šolsko tematiko.

V stalni rubriki *Članki in razprave* najdemo raznoliko in pestro vsebino. *Mojca Peček* s Pedagoške fakultete je v članku *Šola kot sredstvo za rekonstitucijo družbenih odnosov* pripravila skraćeno drugo poglavje svoje doktorske disertacije. Analizirala je vzroke za nastanek javne šole pri nas iz dveh vidikov, na eni strani želje prebivalcev po osnovni šoli, na drugi strani pa potreb Cerkve in države.

Saša Serše je na podlagi arhivskega gradiva v Arhivu Republike Slovenije predstavila *Obrtno-daljevalne šole na Kranjskem v obdobju od 1872 do 1918*. Zanimiva in poučna je tabela finančnih prispevkov, ki jih je za šole dajala dežela, država in vladar.

Monika Govekar je napisala članek *O pomenu nacionalne vzgoje na Slovenskem v drugi polovici 19. stoletja*, *Elizabeta Hriberšek Balkovec* pa je pripravila nadaljevanje članka iz tretje številke Šolske kronike z naslovom *Avstrijska statistika in gimnazije na Slovenskem 1881–1913*.

Ivanka Zajc Cizelj je na osnovi socialdemokratskih časopisov predstavila odnos in zahteve socialne demokracije do izobraževanja v osnovnih šolah konec 19. in v začetku 20. stoletja.

Bogdan Kolar je napisal članek z naslovom *Zasebna deška ljudska šola v Salezijanskem zavodu na Rakovniku v Ljubljani*. Govori o redovni skupnosti salezijancev, ki je prevzela vodenje prevzgojnega zavoda na Rakovniku, kjer so sprejemali »*navrstveno propadle in v svoji vzgoji res zanemarjene solarje*« in jim dajali osnovno izobrazbo in vzgojo. Osnovna šola je v okviru zavoda delovala od 1920 do 1924. *Tatjana Hojan* je pripravila članek *Nadaljnje izobraževanje učiteljstva od 1918 do 1928*, v katerem nas seznanja z dodatnim izobraževanjem učiteljev na raznih tečajih.

V obsežnem članku, katerega nadaljevanje bomo prebrali v naslednji številki, *Ivan Križnar* piše o *nemškem šolstvu na Gorenjskem v letih 1941–1945*. Na osnovi arhivskega gradiva nemških okupacijskih organov, ki se nahaja v Sloveniji in objavljenih virov je prikazal učnovzgojne namene nemškega šolstva. *Mitja Ferenc* pa se ukvarja z manj znano tematiko o usodah šol na nekdanjem nemškem jezikovnem območju na Kočevskem po odselitvi Kočevskih Nemcev. Članek, ki temelji na arhivskih virih, nas temeljito in podrobno seznanja z usodo vsake posamezne šole na tem območju.

V rubriki *Prispevki in šolski zapisi* vzemo vse o jubilejih šol v letošnjem letu, srečamo se z razmišljanji učitelja Slavka Flisa iz leta 1869, preberemo o kroniki ljudske šole v Postojni, spoznamo, kako je potekalo izobraževanje odraslih v ljubljanskih društvih do leta 1918, preberemo marsikaj iz zgodovine gimnazije Celje, pa tudi izvemo, kako se je razvijala dejavnost osnovnošolcev na področju raziskovanja preteklosti od leta 1969 dalje, na koncu pa še najdemo zapis o usodi in življenjski poti učiteljice Zlate Volarič.

Priloga k zborniku, ki je nastala kot predstavitev Šolske kronike na 6. mednarodnem simpoziju šolskih muzejev v Rostocku, je napisana v angleščini in je namenjena tujim raziskovalcem. Mislim, da je zamisel, kako kljub večnim finančnim problemom skromno predstaviti naše delo tujim raziskovalcem, dobra.

Sledijo še stalne rubrike iz muzejskega dela, poročila in ocene.

Tatjana Šenk

OBVESTILA

Obvestila o delu Zveze zgodovinskih društev Slovenije

Za 28. zborovanje slovenskih zgodovinarjev na Bledu (26.–28. septembra 1996) je glavni organizator Zveza zgodovinskih društev Slovenije določila kraju zborovanja primerno temo: **Razvoj turizma v Sloveniji**. Z enakim naslovom je izšel zbornik referatov, ki so ga udeleženci prejeli ob prihodu. Okrog 250 zbranih zgodovinarjev je v četrtek 26. septembra v Festivalni dvorani pozdravil blejski župan Vinko Golc.

Kot prvi referent je Franc Rozman predstavil pomembnejše obiskovalce Bleda, in tiste, ki so kraj ovekovečili v besedi. Olga Janša-Zorn se je spomnila 150-letnice začetka *Mittheilungen des historischen Vereins für Krain*, prvega strokovnega glasila zgodovinarjev na Kranjskem. Tej obletnici je bil posvečen tudi referat Vasilija Melika »Naši zgodovinski listi in zgodovinopisje.« Popoldne je France Dolinar v referatu »Romanja kot oblika verskega turizma« predstavil cilje slovenskih romarjev in slovenska romarska središča. Stane Granda je predstavil »Prispevek plemstva k razvoju turizma na Slovenskem«, Eva Holz pa »Prometnice in turizem v času od propada Ilirskih provinc do uvedbe železnice«. Popoldanski del je zaključil Igor Grdina z referatom »Danes tukaj, jutri tam ali onstran periferije kranjske klobase (čar daljnih obzorij v kulturi včerajšnjega sveta)«.

Zvečer smo se udeležili slavnostnega sprejema, ki ga je v hotelu Jelovica pripravil blejski župan.

V petek 27. septembra je Olga Janša-Zorn govorila o turizmu v Sloveniji med obema vojnama. Sledila sta Andrej Studen (»Iz avanturizma v turizem«) in Mojca Šorn (»Letovišča in letoviščarji na prelomu iz 19. v 20. stoletje«). France Kresal je spregovoril o zdraviliškem turizmu, Ervin Dolenc pa o turizmu v slovenskih hribih in gorah. Popoldne so se zvrstili še trije zgodovinarji: Bojan Balkovec je govoril o turistični propagandi med obema vojnama, o razvoju turizma po II. svetovni vojni je razpravljal Božo Repe, Darko Friš pa se je predstavil z referatom »Naši izseljenci na obisku v »stari domovini« v letih 1836–1941«.

Popoldanski občni zbor ZZDS je otvoril dotedanji predsednik dr. Franc Rozman, ki je podal poročilo za čas dveh let med 27. in 28. zborovanjem. Po blagajniškem poročilu in poročilu nadzornega odbora je sledila razprava, v kateri so sodelujoči zgodovinarji zopet izpostavili problem šolske sekcije in njene neaktivnosti. V ospredju je bilo tudi vprašanje organizacijske strukture zveze in problem njene povezave z lokalnimi društvi. Zadnja točka dnevnega reda je bila izvolitev novega izvršnega odbora Zveze. Za predsednika je bil soglasno izvoljen dr. Stane Granda, ki se je v svojem govoru zahvalil dotedanjemu odboru pa tudi vsem prirediteljem zborovanja. V izvršni odbor so bili imenovani in potrjeni še podpredsednik dr. Franc Rozman, tajnica Barbara Šatej in blagajnik Darko Knez. V nadzorni odbor so bili izvoljeni dr. Aleš Gabrič, dr. Bojan Godeša in dr. Žarko Lazarevič, člani častnega razsodišča pa so postali dr. France M. Dolinar, dr. Eva Holz in dr. Ignacij Voje. – Po družabnem večeru v hotelu Jelovica se nas je v soboto okrog 100 odpeljalo še na ogled Radovljice, Kroke, Kamne gorice in Bodešč.

Barbara Šatej

15. novembra 1996 je bila v Ljubljani prva seja novega izvršnega odbora ZZDS. Kljub slabši udeležbi, manjkali so številni predstavniki posameznih društev, je odbor sprejel sklepe, katerih realizacija je v teku.

ZZDS organizira svojo znanstveno sekcijo, katere naloga je povezati raziskovalce, ne glede kje in kako delajo. Na vsakoletnem srečanju bodo predstavili svoje tekoče delo in težave. Kolegi bodo tako obveščeni o aktualnih raziskavah, takšno srečanje pa bo pomagalo tudi zastopniku stroke pri Ministrstvu za znanost in tehnologijo. Članstvo ni obvezno, sekcija ne bo sprejemala sklepov, ampak stališča in priporočila. IO je za vodjo sekcije imenoval dr. Jasno Fischer, direktorico Inštituta za novejšo zgodovino. Prvo srečanje bo predvidoma marca 1997.

Za vodjo šolske sekcije je IO ZZDS imenoval mag. Bojana Balkovca s Filozofske fakultete v Ljubljani. Prva pomembnejša naloga naj bi bila podrobnejša seznanitev zgodovinarjev-pedagogov z novim sintetičnim pregledom slovenske zgodovine dr. Petra Štiha, dr. Vaska Simonitija in dr. Petra Vodopivca (izšel bo v letu 1997).

Izvršni odbor je potrdil dosedanje člane uredništva *Zgodovinskega časopisa* in imenoval tudi tri nove člane; ti so dr. Rajko Bratož (Ljubljana), dr. Ernst Bruckmüller (Dunaj) in dr. Franc Rozman (Maribor).

ZZDS je v sodelovanju z Inštitutom za novejšo zgodovino, Oddelkom za zgodovino Filozofske fakultete, Znanstvenim raziskovalnim centrom SAZU ter Zgodovinskim društvom Ljubljana 15. novembra organizirala srečanje z našim nekdanjim predsednikom akad. prof. dr. Ferdinom Gestrinom ob njegovi 80-letnici. Kar 117 se nas je zbralo v dvorani Inštituta za novejšo zgodovino.

Izvršni odbor je razpravljal tudi o vsebini prihodnjega zborovanja slovenskih zgodovinarjev. V nadaljnjo diskusijo pošiljamo dva predloga: *I. svetovna vojna ali pa Množična smrt v našem prostoru (vojne, epidemije in naravne nesreče v preteklosti)*. Prosimo, sporočite nam vaše mnenje!

V novem slovenskem parlamentu imajo slovenski zgodovinarji kar pet kolegov. Ob začetku njegovega delovanja je Zveza zgodovinskih društev čestitala Samu Bevku, Vladimirju Čeligoju, Vincenciju Demšarju, Petru Lešniku in Lojzetu Peterletu. Prepričani smo, da se bodo trudili opravičiti zaupanje svojih volilcev, hkrati pa upamo, da se bodo zavzeli tudi za ustrezen položaj naše stroke v slovenski družbi.

Stane Granda

UDK 371.214

REPŠ Božo, dr. univ. doc., Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, SI-1000 Ljubljana, Aškerčeva 2

Nekaj pogledov na prenovno kurikulo pri pouku zgodovine

Zgodovinski časopis (Historical Review), Ljubljana, 50/1996, št. 2 (103), str. 291–295, 4 cit.

Sn. (Sn., En.)

Avtor v prispevku obravnava spremembe, ki so v zadnjih letih nastale pri pouku zgodovine. Predlaga tudi, kaj bi bilo v okviru kurikularne preнове celotnega šolskega sistema še potrebno storiti, da bi pouk zgodovine izboljšali in ga naredili bolj privlačnega.

Avtorski izveček

UDK 929 Vilfan S.

MELIČ Vasilij, dr. akademik, redni univ. prof. v pokloju, Filozofska fakulteta, Univerza v Ljubljani, SI-1000 Ljubljana, Aškerčeva 2

Sergij Vilfan (Tst: 5.4.1919 – Ljubljana 16.3.1996)

Zgodovinski časopis (Historical Review), Ljubljana, 50/1996, št. 2 (103), str. 297–300, 1 cit.

Sn. (Sn., En.)

Sergij Vilfan se je rodil 5. aprila 1919 v Trstu. Mladost je preživel v Bratislavi, na Dunaju in v Dubrovniku. Gimnazijo in pravo fakulteto je končal v Ljubljani. Leta 1950 je postal ravnatelj ljubljanskega mestnega arhiva, leta 1971 pa redni profesor prave zgodovine na pravni fakulteti. Njegove raziskave so segale na področja zgodovine mrt. zgodovine mest in meščanstva in zlasti pravne zgodovine. Njegova *Pravna zgodovina Slovencev* (Ljubljana 1961) je vse do danes temeljno delo za slovensko pravno zgodovino. Ob tem je pomembno prispeval k razvoju slovenske arhivistike. Sergij Vilfan je bil član slovenske, avstrijske ter poljske akademije znanosti.

R. Stergar

UDK 929 Boba I.

VELIKONJA Jože, dr. zasluzni prof. geografije v pokloju, WA 98004-3442, 9713 NE 13th Street, Bellevue, e-pošta: jozev@u.washington.edu

Imre Boba (Győr 23.10.1919 – Seattle 11.1.1996)

Zgodovinski časopis, Ljubljana 50/1996, št. 2 (103), str. 299–300

Sn. (Sn., En.)

Imre Boba se je 23.10.1919 v Gyóru na Madžarskem rodil očetu Poljaku in materi Madžarki. Šolal se je na Poljskem in Madžarskem ter pred koncem 2. svetovne vojne diplomiral na budimpeštanski univerzi. Po vojni se je naselil v Veliki Britaniji in deloval za Radio Free Europe v Münchnu, dokler se ni 1959 izselil v ZDA. Leta 1962 je na državni univerzi v Seattlu doktoriral in tam je kot profesor služboval vse do upokojitve.

Njegove raziskave so bile posvečene zgodnje-srednjeveški zgodovini vzhodne Evrope in v njih je obravnaval tudi probleme iz slovenske zgodovine. Posredoval je tudi pri odkupu knjižnice prof. Grivca za knjižnico washingtonske univerze in bil član Društva za slovenske študije.

R. Stergar

UDK 929 Gestin F.

KOS Dušan, dr. docent, Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU, SI-1000 Ljubljana, Novi trg 4
STERGAR Natasa, višji bibliotekar specialist, Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, SI-1000 Ljubljana, Aškerčeva 2

Prvih osemdeset let Ferda Gestina

Bibliografija akademika prof. dr. Ferda Gestina za leta 1977–1996

Zgodovinski časopis, Ljubljana 50/1996, št. 3 (104), str. 327–332, 333–338, 18 cit.

Sn. (Sn., En.)

Akademik prof. dr. Ferdo Gestin se je rodil 8.10.1916 v Ljubljani. Na Filozofski fakulteti v Ljubljani je iz zgodovine in geografije diplomiral leta 1940 in doktoriral iz zgodovine 1960. Izpopolnjeval se je v Parizu na Ecole Pratique de Hautes Etudes pri prof. F. Braudelu. Na Filozofski fakulteti je od 1960 do 1983 poučeval srednjeveško zgodovino, od 1971 kot redni profesor. Raziskoval je zgodovino mest, zgodovino Slovencev 18. in 19. stoletja, posebej gospodarstvo zgodovino ter odnose med zahodno in vzhodno obalo Jadrana. Ferdo Gestin je član Slovenske akademije znanosti in umetnosti. Njegove objave za obdobje od 1977 do 1996 so zbrane v dodani bibliografiji.

R. Stergar

UDC 929 Boba I.

VELIKONJA Jože, Ph.D., Emeritus Professor of Geography, WA 98004-3442, 9713 NE 13th Street, Bellevue, e-mail: jozev@u.washington.edu

Imre Boba (Győr, Oct. 23, 1919 – Seattle, Jan. 11, 1996)

Zgodovinski časopis (Historical Review), Ljubljana 50/1996, No. 2 (103), pp. 299–300

Sn. (Sn., En.)

Imre Boba was born on October 23, 1919 in Győr, Hungary. His father was Polish, his mother Hungarian. He went to school in Poland as well as Hungary, obtaining his B.A. degree from the University of Budapest before the end of World War II. After the war he lived in Great Britain, working for the Radio Free Europe in Munich, and in 1959 emigrated to the U.S. He received his Ph.D. from the state university in Seattle in 1962 where he worked as a professor until his retirement. Dr. Boba's research work, some of which dealt with certain problems of Slovene history as well, was dedicated to the early medieval history of Eastern Europe. He was also mediator for the purchase of Professor Gršvec's library for the University of Washington Library, and a member of the Society for Slovene Studies.

R. Stergar

KOS Dušan, Ph.D., Assistant Prof., Milko Kos Historical Institute, ZRC SAZU, SI-1000 Ljubljana, Novi trg 4

STERGAR Nataša, Senior Librarian Specialist, University of Ljubljana, Faculty of Arts, SI-1000 Ljubljana, Aškerčeva 2

**The First Eighty Years of Ferdo Gestrin
Bibliography of Academician Prof. Dr. Ferdo Gestrin for the Years 1977–1996**

Zgodovinski časopis (Historical Review), Ljubljana 50/1996, No. 3 (104), pp. 327–332, 333–338, 18 notes

Sn. (Sn., En.)

Academician Professor Ferdo Gestrin, Ph.D., was born on October 8, 1916 in Ljubljana. He obtained a B.A. in history and geography from the Faculty of Arts in Ljubljana in 1940, a Ph.D. in history in 1960. He also studied under Professor F. Braudel in Ecole Pratique de Hautes Etudes in Paris. He lectured the History of Middle Ages at the Faculty of Arts from 1960 to 1983, from 1971 as full professor. His research was centered on urban history, on the history of Slovenes in the 18th and the 19th century, economic history, and the relations between the western and the eastern shores of the Adriatic.

Ferdo Gestrin is a member of the Slovene Academy of Arts and Sciences.

His published articles written between 1977 and 1996 are comprised in an enclosed bibliography.

R. Stergar

UDC 371.214

REPE Božo, Ph.D., Assistant Professor, University in Ljubljana, Faculty of Arts, SI-1000 Ljubljana, Aškerčeva 2

Some Views on Curricular Reform in History Teaching

Zgodovinski časopis (Historical Review), Ljubljana, 50/1996, No. 2 (103), pp. 291–295, 4 notes

Sn. (Sn., En.)

The article analyses the changes made in the history curricula and in the history teaching in Slovenia. Author also proposes what should still be done to improve the history teaching and to reform the school curricula in general.

Author's Abstract

UDC 929 Vilfan S.

MELIK Vasilij, Ph.D., Academician, Retired Full Professor, Faculty of Arts, University in Ljubljana, SI-1000 Ljubljana, Aškerčeva 2

Sergij Vilfan (Trieste, April 5, 1919 – Ljubljana, March 16, 1996)

Zgodovinski časopis (Historical Review), Ljubljana, 50/1996, No. 2 (103), pp. 297–300, 1 note

Sn. (Sn., En.)

Sergij Vilfan was born on April 5, 1919, in Trieste. He spent his youth in Bratislava, Vienna and Dubrovnik. He finished grammar school and faculty of law in Ljubljana. In 1950, he was appointed a head of Town Archives of Ljubljana, in 1971, however, a full professor of law history at the Faculty of law. In his researches, he dealt with history of measures, towns and middle classes, especially, however, with history of law. His work *Pravna zgodovina Slovenec* (Law History of Slovenes) (Ljubljana 1961) has been a basic work for Slovene law history. At the same time, his contribution to development of Slovene archive science was quite important.

Sergij Vilfan was a member of Slovene, Austrian and Polish academies of sciences.

R. Stergar

UDK 347.62'16"

ZVANNUT Maja, dr., docent, muzejski svetnik, Narodni muzej, SI-1000 Ljubljana, Pešernova 20

Ločitev zakona pred tristo leti

Zgodovinski časopis, Ljubljana, 50/1996, št. 3 (104), str. 343–356, 90 cit.

Sn. (En., Sn., En.)

Razprava obravnava izredno redke primer ločitve na Kranjskem ob koncu 17. stoletja. Deset let po poroki grofa Jurija Andrejaja Trileka in grofice Suzanne Felicie Gallenberg je cerkveno sodišče ljubljanske škofije razglasilo ločitev od nize in krivdo Jurija Andrejaja. Temu je sledila dogovorjena tožba na civilnem sodišču za premoženje, ki ga je zahlevala žena. Vendar pa je mož zavrzel njene zahteve, ker je menil, da zanje ni pravnega temelja, saj ločitve ne omejuje noben izmed njegovih finančnih dogovorov.

Avtorski izvleček

UDK 929 Šušteršič 1.328"1909"

RAHTEN Andrej, dipl. zgodovinar, SI-3000 Celje, Zagrada 65

Parlamentarni boj poslancev Slovenskega kluba proti Bienertovi vladi leta 1909

Zgodovinski časopis, Ljubljana 50/1996, št. 3 (104), str. 357–367, 58 cit.

Sn. (De., Sn., En.)

V opozicijskem boju proti Bienertovi vladi leta 1909 je slovenskim katoliškim poslancem pod sprenim vodstvom dr. Ivana Šušteršiča uspelo, da so kljub svoji malokoličnosti postali eden izmed najodločilnejših političnih faktorjev v avstrijskem državnem zboru. V prispevku so predstavljeni najpomembnejši parlamentarni nastopi Šušteršiča in dr. Janeza E. Kretka, predvsem v zvezi s takrat aktualnim vprašanjem bosanske agrarne banke. Osveščeno je tudi povezovalje poslancev Slovenskega kluba z drugimi parlamentarnimi skupinami, v prvi vrsti njihovo delovanje v okviru Slovenske enote, v kateri so imeli ravno poslanci Slovenskega kluba prevladujoč vpliv in so za kratak čas zasenčili tudi češke kolege.

Avtorski izvleček

UDK 929 Šušteršič 1

GRDINA Igor, dr., docent, Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, SI-1000 Ljubljana, Aškercjeva 2

Nekromani vojvoda kranjski – dr. Ivan Šušteršič

Zgodovinski časopis, Ljubljana, 50/1996, št. 3 (104), str. 369–382, 60 cit.

Sn. (De., Sn., En.)

Prispevek obravnava ključne trenutke v politični karieri Ivana Šušteršiča (1863–1925), ki je bil pred prvo svetovno vojno nesporni voditelj slovenskega katoliškega političnega labora. Močno se je zaznamoval za uveljavitev splošne in enake volilne pravice, med prvo svetovno vojno pa njegovi pristavi niso bili pripisani podrediti slovenskih interesov jugoslovanskim. Med vojniki je ostal v manjšini, njegova pozitivna prizadevanja pa so bila pozabljena celo v poplulstveni ljudski stranki, ki je bila v največji meri njegovo delo.

Avtorski izvleček

UDK 314.743(73)=163.6

VELIKONJA Jože, dr., zaslužni prof. geografije v pokojni, WA 98004-3442, 9713 NE 13th Street, Bellevue, e-pošta: jozev@u.washington.edu

Slovenska naselja v Ameriki

Zgodovinski časopis, Ljubljana 50/1996, št. 3 (104), str. 383–389

Sn. (En., Sn., En.)

Izseljevanje Slovencev v prekomorske dežele bo kmalu storoletje in pol. Če izznamemo skupninsko naseljev v Karolini, ki bi ulegla biti slovenska, in prihod posameznih misijonarjev (Kapus, Simolnikar, Pirc, Baraga...), ki jih sicer štejemo med predhodnike slovenske masovne emigracije, je kolonija pri Svetem Stefanu v Minesoti prvi uspešni poskus kmetijske skupninske naselitve. Kasnejši napori naseliti slovenske kmetčke emigrante na obsežnih kolonizacijskih področjih kontinenta so v splošnem zamrli že v začetkih, ahi pa so prepričali zaradi nepoznavanja dežele in naravnih pogojev, kot se je najbolj očitno pokazalo pri ustvarjanju naselja v Rajski deželi v Kaliforniji.

Avtorski izvleček

<p style="text-align: right;">UDC 347.62"16"</p> <p>ŽVANUT Maja, Ph.D., Assistant Prof., Museum Councillor, National Museum, SI-1000 Ljubljana, Prešernova 20</p> <p>A Divorce Three Hundred Years Ago</p> <p>Zgodovinski časopis (Historical Review), Ljubljana, 50/1996, No. 3 (104), pp. 343–356, 90 notes</p> <p>Sn. (De., Sn., En.)</p> <p>The article deals with an extremely rare case of divorce in Carniola at the end of the 17th century. Ten years after the wedding of count Junj Andrej Trilek to countess Suzana Felicita Gallenberg, the ecclesiastic court of the Ljubljana diocese pronounced the separation from bed and board and Junj Andrej guilty. This was followed by a long-standing lawsuit in the secular court for the fortune demanded by the wife. The husband, however, rejected her demands maintaining that there was no legal basis for this since none of their mutual financial agreements had stipulated a divorce.</p> <p style="text-align: right;">Author's Abstract</p>	<p style="text-align: right;">UDC 929 Šušteršič I.</p> <p>GRDINA Igor, Ph.D., Assistant Prof., University in Ljubljana, Faculty of Philosophy, SI-1000 Ljubljana, Aškerčeva 2</p> <p>The Uncrowned Duke of Carniola – Dr. Ivan Šušteršič</p> <p>Zgodovinski časopis (Historical Review), Ljubljana, 50/1996, No. 3 (104), pp. 369–382, 60 notes</p> <p>Sn. (De., Sn., En.)</p> <p>The article deals with the key moments in the political career of Ivan Šušteršič (1863–1925), the indisputable leader of the Slovene Catholic Political Party before World War I. He was strongly in favor of a general and equal right to vote, and during World War I his followers were not prepared to subordinate the interests of Slovenia to those of Yugoslavia. He represented a minority among his fellow countrymen and his positive efforts were forgotten even by the populist people's party which was, to a large extent, his doing.</p> <p style="text-align: right;">Author's Abstract</p>
<p style="text-align: right;">UDC 929 Šušteršič I.:328"1909"</p> <p>RAHTEN Andrej, B.A. in History, SI-3000 Celje, Zagrad 65</p> <p>Parliamentary Struggle of the Slovene Club Parliament Members Against the Bienerth Government in 1909</p> <p>Zgodovinski časopis (Historical Review), Ljubljana 50/1996, No. 3 (104), pp. 357–367, 58 notes</p> <p>Sn. (De., Sn., En.)</p> <p>In an oppositional struggle against the Bienerth government the few Slovene catholic parliament members managed to become one of the most decisive political factors in the Austrian parliament. The article deals with the most important parliamentary appearances of Dr. Ivan Šušteršič and Dr. Janez E. Krek, especially those concerning the then actual problems of the Bosnian agrarian bank. The author also sheds some light upon the alignment of the Slovene Club parliamentary members with other parliamentary groups, and especially their activities within the Slovene Unit in which the Slavonic Club parliamentary members had a predominant influence which has even overshadowed their Czech colleagues for a short time.</p> <p style="text-align: right;">Author's Abstract</p>	<p style="text-align: right;">UDC 314.743(73=163.6)</p> <p>VELIKONJA Jože, Ph.D., Emeritus Professor of Geography, WA 98004-3442, 9713 NE 13th Street, Bellevue, e-mail: jozev@u.washington.edu</p> <p>Slovenian Settlements in the United States</p> <p>Zgodovinski časopis (Historical Review), Ljubljana 50/1996, No. 3 (104), pp. 383–389</p> <p>Sn. (En., Sn., En.)</p> <p>It will soon be 150 years since the emigration of Slovenians to America began in earnest. If we exclude the collective settlement in Carolina, which arguably might be considered Slovenian, and the arrival of various missionaries (Kapus, Smolnikar, Pirč, Baraga, <i>et cetera</i>), whom we generally regard to be the forerunners of the Slovenian mass emigrations, the settlement of Saint Stephen, Minnesota, is the first successful attempt at settlement of an agricultural community. Later efforts on the part of rural Slovenian immigrants to settle on extensive territories of colonisation on the continent, usually failed in the early stages, or crumbled because of an ignorance of the land and natural conditions. The experiences in California – 'the land of paradise' – give acute evidence of these shortcomings.</p> <p style="text-align: right;">Author's Abstract</p>

UDK 929 Rožman G.:347.9

DOLLNAR France Martin, dr., izredni profesor, svetovalec vlade, Arhiv Republike Slovenije, SI-1000 Ljubljana, Zvezdarska 1

Sodni proces proti ljubljanskemu škofu dr. Gregorju Rožmanu od 21. do 31. avgusta 1946

Zgodovinski časopis, Ljubljana 50/1996, št. 1, 2, 3 (102, 103, 104), str. 117–144, 255–290, 411–434, 500 cit.

Sn. (En., Sn., En.)

Priljučna študija je nastala na podlagi analize dokumentov, ki jih je vojaški tožilec 10. avgusta 1946 predložil vojaškemu sodišču IV. jugoslovanske armade v Ljubljani za sodni proces proti ljubljanskemu škofu dr. Gregorju Rožmanu. Iz dopolnilnega gradiva, ki ga vojaško sodišče ni poznalo ali ga v procesu ni hotelo upoštevati, je razvidno, da sodišču ni šlo za ugotavljanje osebne krivde obtoženega, ampak za pavšalno (politično) obsodbo vseh obtoženih na t. im. Rupnikovem procesu. Ker nam vista gradiva o Rožmanovem delovanju med drugo svetovno v vojno še vedno ni dostopna, dokončna sodba o tem vprašanju še ni mogoča.

Avtorski izveček

UDK 339.9(4)"15":929.5 Zrinjski

VICIDOMINI Leonardo, dr., I-80010 Quarto (Napoli), Corso Italia 321

Zrinjski kot gospodarski most med Ogrsko in Benetkami

Zgodovinski časopis, Ljubljana 50/1996, št. 3 (104), str. 435–438, 19 cit.

Sn. (f., Sn., En.)

V povzetku pogloblja svoje diplomatske naloge je avtor opozoril na trgovske odnose med Ogrsko in ostalimi evropskimi državami v drugi polovici 16. stoletja in prvih desetletjih 17. stoletja s posebnim ozrom na Beneško republiko in družino Zrinjski. Grofje Zrinjski so bili pomembna aristokratska družina s zemljiškimi posestmi od jadranskih obal Hrvaške (s pristaniščem Bakar) do reke Drave in Mure.

N. Stegar

UDK 94(497.13 Dubrovnik)"13/18":341.7

JERŠE Sašo, študent zgodovine, SI-4220 Škofja Loka, Sv. Duh 13

Poskus ovrednotenja dubrovniške diplomacije

Zgodovinski časopis, Ljubljana 50/1996, št. 3 (104), str. 439–443, 13 cit.

Sn. (Sn., En.)

Dubrovniška republika je kot enklava zahodnoevropske civilizacije na turškem Balkanu uspela najti svoj življenjski prostor zahvaljujoč svoji diplomatski dejavnosti in obveščevalni službi. Razloge za obstoj Dubrovnika, hkrati pa tudi za njegov propad, je treba iskati v njegovi vlogi političnega subjekta, v njegovi diplomatski azurnosti, njegovem razvoju diplomatskih metod ter (ne)prilagodljivosti sodasnim evropskim političnim prilikam.

Avtorski izveček

UDK 929 Čarni L.

VOGRINC Jože, dr., docent, Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, SI-1000 Ljubljana, Aškerčeva 2

Profesorju dr. Ludviku Čarniju v spomin

Zgodovinski časopis, Ljubljana 50/1996, št. 3 (104), str. 445, 1 cit.

Sn. (Sn., En.)

Prof. dr. Ludvik Čarni se je rodil 5. 11. 1931 v Ivanovcih. Leta 1959 je v Ljubljani diplomiral iz zgodovine in 1975 doktoriral iz socioloških znanosti. Od 1961 je predaval občo sociologijo na Filozofski fakulteti v Ljubljani. Ukvarjal se je predvsem s teorijo družbenega razvoja. Umrl je v Ljubljani 11.8.1996.

R. Stegar

UDC 94(497.13 Dubrovnik)"13/18":341.7

JERŠE Sašo, student of history, SI-4220 Škofja Loka, Sv. Duh 13

Diplomacy of Ragusa – An Attempt of Evaluation

Zgodovinski časopis (Historical Review), Ljubljana 50/1996, No. 3 (104), pp. 439–443, 13 notes

Sn. (Sn., En.)

The Republic of Ragusa, doubtless the part of the west-European context in Balkan, had succeeded to survive and even to prosper thanks to her own diplomacy and intelligence service. The article tries to explain the Ragusa's figure in the international affairs, her diplomatic activities, and the defectiveness of her diplomatic evolution, which finally caused the fall of the Republic.

Author's Abstract

UDC 929 Rožman G.:347.9

DOLINAR France Martin, Ph.D., Associate Prof., Advisor to the Government, Archives of the Republic of Slovenia, SI-1000 Ljubljana, Zvezdarska 1

The Trial Against the Bishop of Ljubljana, Dr. Gregorij Rožman, August 21.–30., 1946

Zgodovinski časopis (Historical Review), Ljubljana 50/1996, No. 1, 2, 3 (102, 103, 104), pp. 117–144, 255–290, 411–434, 500 notes.

Sn. (En., Sn., En.)

The treatise is based on the analysis of the documents submitted on August 10, 1946 by the military prosecutor to the military court of the IV. Yugoslav army in Ljubljana for a trial against dr. Gregorij Rožman, Bishop of Ljubljana. It is evident that the military court was either not familiar with or would not consider the additional material, thereby making it clear that the personal guilt of the accused was not of primary concern for the court, but rather a general (political) conviction of all of the accused in the so-called Rupnik trial. Since some of the material concerning Rožman's activities during World War II remains inaccessible, the final verdict is still impossible.

Author's Abstract

UDC 929 Čarni L.

VOGRINC Jože, Ph.D., Assistant Prof., University in Ljubljana, Faculty of Arts, SI-1000 Ljubljana, Aškerčeva 2

In Memory of Professor Dr. Ludvik Čarni

Zgodovinski časopis (Historical Review), Ljubljana 50/1996, No. 3 (104), pp. 445, 1 note

Sn. (Sn., En.)

Professor Ludvik Čarni, Ph.D., was born on November 5, 1931 in Ivanovci. In 1959 he obtained a B.A. in history in Ljubljana, in 1975 a Ph.D. in sociology. Since 1961 he lectured sociology at the Faculty of Arts in Ljubljana. His main interest was the theory of social development.

Prof. L. Čarni died on August 11, 1996 in Ljubljana.

R. Stergar

UDC 339.9(4)"15":929.5 Zrinjski

VICIDOMINI Leonardo, Ph.D., I-80010 Quarto (Napoli), Corso Italia 321

The Zrinyi Family as an Economic Bridge Between Hungary and Venice

Zgodovinski časopis (Historical Review), Ljubljana 50/1996, No. 3 (104), pp. 435–438, 19 notes

Sn. (It., Sn., En.)

The summary of author's graduation paper deals with commercial relations between Hungary and other European nations in the second half of the 16th century and in the first decades of 17th century, especially with Venice and the Zrinyi family. The Counts Zrinyi were an important aristocratic family with large estates from Croatian Adriatic coast to the rivers Drava and Mura.

N. Stergar

ZGODOVINSKI ČASOPIS

osrednja slovenska historična revija glasilo Zveze zgodovinskih društev Slovenije

Na sedežu Zveze zgodovinskih društev Slovenije, v Ljubljani, Aškerčeva 2/I, tel: 061/1769-210, lahko dobite naslednje zvezke **Zgodovinskega časopisa (ZČ)**:

1/1947 (pon. 1977) – 560 SIT	31/1977, št. 3 (1995) – 1040 SIT	42/1988, št. 2 – 420 SIT
2-3/1948-49 (1988) – 720 SIT	31/1977, št. 4 – 440 SIT	42/1988, št. 3 – 440 SIT
4/1950 (1987) – 680 SIT	32/1978, št. 1-2 – 540 SIT	42/1988, št. 4 – 420 SIT
5/1951 (1987) – 860 SIT	32/1978, št. 3 – 420 SIT	43/1989, št. 1 – 420 SIT
6-7/1952-53 (1986) – 1120 SIT	32/1978, št. 4 – 440 SIT	43/1989, št. 2 – 420 SIT
8/1954 (1990) – 780 SIT	33/1979, št. 1 – 500 SIT	43/1989, št. 3 – 440 SIT
9/1955 (1989) – 720 SIT	33/1979, št. 2 – 440 SIT	43/1989, št. 4 – 440 SIT
10-11/1956-57 (1990) – 780 SIT	33/1979, št. 3 – 420 SIT	44/1990, št. 1 – 420 SIT
12-13/1958-59 (1991) – 780 SIT	33/1979, št. 4 – 360 SIT	44/1990, št. 2 – 440 SIT
14/1960 (1993) – 840 SIT	34/1980, št. 1-2 – 620 SIT	44/1990, št. 3 – 440 SIT
15/1961 (1989) – 580 SIT	34/1980, št. 3 – 300 SIT	44/1990, št. 4 – 480 SIT
16/1962 (1991) – 640 SIT	34/1980, št. 4 – 300 SIT	45/1991, št. 1 – 480 SIT
17/1963 (1978) – 720 SIT	35/1981, št. 1-2 – 500 SIT	45/1991, št. 2 – 480 SIT
18/1964 (1980) – 700 SIT	35/1981, št. 3 – 340 SIT	45/1991, št. 3 – 440 SIT
19-20/1965-66 (1985) – 780 SIT	35/1981, št. 4 – 280 SIT	45/1991, št. 4 – 480 SIT
21/1967 (1992) – 700 SIT	36/1982, št. 1-2 – 480 SIT	46/1992, št. 1 – 420 SIT
22/1968, št. 1-2 (1983) – 440 SIT	36/1982, št. 3 – 300 SIT	46/1992, št. 2 – 420 SIT
22/1968, št. 3-4 (1994) – 840 SIT	36/1982, št. 4 – 280 SIT	46/1992, št. 3 – 360 SIT
23/1969, št. 1-2 (1989) – 500 SIT	37/1983, št. 1-2 – 420 SIT	46/1992, št. 4 – 440 SIT
23/1969, št. 3-4 (1989) – 420 SIT	37/1983, št. 3 – 280 SIT	47/1993, št. 1 – 600 SIT
24/1970, št. 1-2 (1981) – 420 SIT	37/1983, št. 4 – 300 SIT	47/1993, št. 2 – 600 SIT
24/1970, št. 3-4 (1988) – 480 SIT	38/1984, št. 1-2 – 420 SIT	47/1993, št. 3 – 600 SIT
25/1971, št. 1-2 (1985) – 500 SIT	38/1984, št. 3 – 280 SIT	47/1993, št. 4 – 600 SIT
25/1971, št. 3-4 (1986) – 480 SIT	38/1984, št. 4 – 300 SIT	48/1994, št. 1 – 680 SIT
26/1972, št. 1-2 (1980) – 580 SIT	39/1985, št. 1-2 – 440 SIT	48/1994, št. 2 – 800 SIT
26/1972, št. 3-4 (1984) – 540 SIT	39/1985, št. 3 – 400 SIT	48/1994, št. 3 – 880 SIT
27/1973, št. 1-2 (1989) – 500 SIT	39/1985, št. 4 – 300 SIT	48/1994, št. 4 – 960 SIT
27/1973, št. 3-4 (1988) – 540 SIT	40/1986, št. 1-2 – 540 SIT	49/1995, št. 1 – 960 SIT
28/1974, št. 1-2 (1988) – 540 SIT	40/1986, št. 3 – 480 SIT	49/1995, št. 2 – 1080 SIT
28/1974, št. 3-4 (1993) – 720 SIT	40/1986, št. 4 – 480 SIT	49/1995, št. 3 – 1080 SIT
29/1975, št. 1-2 (1994) – 960 SIT	41/1987, št. 1 – 540 SIT	49/1995, št. 4 – 1080 SIT
29/1975, št. 3-4 (1995) – 960 SIT	41/1987, št. 2 – 500 SIT	50/1996, št. 1 – 1160 SIT
30/1976, št. 1-2 – 700 SIT	41/1987, št. 3 – razprodan	50/1996, št. 2 – 1200 SIT
30/1976, št. 3-4 – 560 SIT	41/1987, št. 4 – 480 SIT	
31/1977, št. 1-2 – pred ponatisom	42/1988, št. 1 – 420 SIT	

Člani zgodovinskih in muzejskih društev s poravnanimi tekočimi društvenimi obveznostmi imajo na navedene cene 25-odstotni popust, študentje pa 50-odstotni popust.

Za nakup kompleta ZČ odobravamo poseben popust. Za naročila, večja od 4000 SIT, je možno brezobrestno obročno odplačevanje. Ob takojšnjem plačilu pri nakupih v vrednosti nad 4000 SIT dajemo dodatni 10-odstotni popust. Za naročila iz tujine zaračunamo 60-odstotni pribitek na cene knjižne zaloge. Pri poštnini nad 70 SIT zaračunamo dejanske poštnne stroške.

Publikacije lahko naročite in prejmete osebno na sedežu Zveze zgodovinskih društev Slovenije, prav tako pa tudi po pošti.

ISSN 0350-5774



9 770350 577019